

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Περιοδική έκδοση ιστορικῶν σπουδῶν

Φ. ΗΛΙΟΥ, Συγχωροχάρτια □ Π. ΚΟΝΟΡΤΑΣ, Ὁθωμανικὴ κρίση καὶ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο □ ΑΙΚ. ΑΣΔΡΑΧΑ - ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Στὴ φεουδαλικὴ Κέρκυρα □ Ν. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, Ἡ κερκυραϊκὴ εὐγένεια στὶς ἀρχές τοῦ 19 αἰῶνα □ Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Εὐρωπαϊκὴ ἀτμοπλοία καὶ συριανὸ ἐμπόριο □ Π. ΠΙΖΑΝΙΑΣ, Ἀγροτικὴ παραγωγὴ στὸν 19ο αἰῶνα □ Γ. ΤΣΙΩΜΗΣ, Πολεοδομικὴ σκέψη τοῦ 1930 □ Κ. Α. ΜΑΚΡΗΣ, Ἐνα ἔργο τοῦ Θεόφιλου □ Μ. ΓΑΡΙΔΗΣ, Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Κλεινοβοῦ: ἀλφάβητο καὶ ἐθνικὸ πρόβλημα □ ΑΛ. ΠΟΛΙΤΗΣ, Τὸ τραγούδι καὶ ἡ ομάδα □ Μ. ΠΑΛΛΑ, Ἐνας «Θίασος» — μιὰ ἐστία ἱστορίας □ Γ. Ν. ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ, Τιμές, μισθοί, ἡμερομίσθια □ ΧΡΟΝΙΚΟ Χρ. Ἀγριαντῶνη, Μ.-Χρ. Χατζηγιάννου, Σπ. Ἀσδραχάς, Κ. Κριμπάς □ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ Β. Παναγιωτόπουλος, Γ. Μαργαρίτης.

3

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΜΕΛΙΣΣΑ»

ΝΑΥΑΡΙΝΟΥ 10, 10680 ΑΘΗΝΑ

ΜΕΛΙΣΣΑ

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ HISTORICA

Κυκλοφορούν τρείς φορές τό χρόνο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

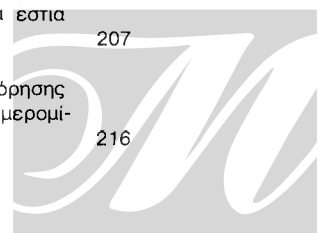
ΣΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ - ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ - ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΜΕΛΙΣΣΑ». ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΑΓΙΑΣ

Περιεχόμενα

Φίλιππος Ήλιου Παρασκευας Κονόρτας	Συγχωροχάρτια (Β΄) Ή οθωμανική κρίση του τέλους του 18ου αιώνα καί τό Οικουμενικό Πατριαρχείο	3 45
Αικατερίνη Ασδραχά -Σπύρος Ασδραχάς	Στή φεουδαλική Κέρκυρα: από τούς πάροικους στούς vassalli angararii	77
Νίκος Καραπιδάκης	Ή κερκυραϊκή ευγένεια των αρχών του 19ου αιώνα	95
Κωνστ. Παπαθανασόπουλος	Ευρωπαϊκή ατμοπλοία καί συριανό έμπόριο (1833-1853)	125
Πέτρος Πιζάνιας	Ή αγροτική παραγωγή στόν ελληνικό 19ο αιώνα: σχέσεις καί εισοδήματα	149
Γιάννης Τσιώμης	Ή ιστορία, κοινωνικό πρόγραμμα, μοντερνισμός στήν πολεοδομική σκέψη του 1930	169
Κίτσος Α. Μακρής Μίλτος Γαρίδης	Ή Κοραΐς καί ό Ρήγας σέ έργο του Θεόφιλου Ή μητροπολίτης Παΐσιος καί ή βλάχικη έπιγραφή του Κλεινοβοΐ: αλφάβητο καί έθνικό πρόβλημα	180 183
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ Αλέξης Πολίτης Μαρία Πάλλα	Τό τραγούδι καί ή ομάδα Ή συλλογική μνήμη: ένας «Θιάσος» – μία εστία ιστορίας	204 207
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ Γ. Ν. Μητροφάνης	Ή συγκρότηση ενός συστήματος πληροφόρησης για την έρευνα «Τιμές, Μισθοί καί Ήμερομίσθια στήν Ελλάδα, 1832-1912»	216

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

ΜΕΛΙΣΣΑ

ΧΡΟΝΙΚΟ

Χριστίνα Ἀγριαντώνη

– Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιωάννου

Τό Συμπόσιο γιά τή νεοελληνική πόλη (Σεπτ. 1984):

κοινοί παρονομαστές καί ιδιοτυπίες 223

Ἡλικίες καί ἱστορική διάσταση 230

Σπύρος Ἀσδραχάς

Κώστας Κριμπάς

Ἡ ἱστορία τῆς ἐννοίας τοῦ εἰδους στίς ἐπιστή-
μες τῆς ζωῆς 232

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Βασίλης Παναγιωτόπουλος

Γιώργος Μαργαρίτης

Γλώσσα καί ἱστορική γεωγραφία 234

Ἀπό τήν ἀντίσταση στόν ἐμφύλιο πόλεμο

Βιβλία πού ἔλαβαν Τα Ἱστορικά 243

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ: ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ, ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΜΕΛΙΣΣΑ»,
ΝΑΥΑΡΙΝΟΥ 10, 10680 ΑΘΗΝΑ - ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ: ΔΡΧ. 400, ΕΤΗΣΙΕΣ ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ:
ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΔΡΧ. 1200, ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ ΔΟΛΛΑΡΙΑ 16, ΤΡΑΠΕΖΕΣ - ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ ΔΡΧ. 3000 -
ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ «Ν. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ & ΣΙΑ ΕΠΕ», ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΙΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ
ΕΚΔΟΤΙΚΟΥ ΟΙΚΟΥ «ΜΕΛΙΣΣΑ».

Συγχωροχάρτια

Β'

Στό διάστημα πού μεσολάβησε από τή δημοσίευση του πρώτου μέρους αυτής της μελέτης, αναγνώστες των *Ίστορικῶν* καί καλοί φίλοι¹³⁷ προθυμοποιήθηκαν νά μοῦ ἀνακοινώσουν καί ἄλλα ἐντυπα συγχωροχάρτια τά ὁποῖα συμπληρώνουν τή σειρά τῶν σαρανταοκτώ ἐκδόσεων πού συγκροτοῦσαν τόν πρῶτο κατάλογο¹³⁸.

Σημαντικότερο ἀπό τά νέα αὐτά εὐρήματα πρέπει νά θεωρηθεῖ τό ἐντυπο, ἡμιχρονολογημένο, συγχωροχάρτι τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας¹³⁹. Γνωρίζαμε ἤδη ὅτι, τουλάχιστον ἀπό τήν τελευταία δεκαετία τοῦ 16ου αἰῶνα, τό δεύτερο στήν τάξη ἀνατολικό πατριαρχεῖο εἶχε θέσει σέ κυκλοφορία τυποποιημένη σειρά χειρόγραφων συγχωροχαρτίων καί ἔχουμε, ἐπίσης, δείγματα μεμονωμένων χειρόγραφων ἐκδόσεων στούς δύο ἐπόμενους αἰῶνες¹⁴⁰. Ἡ ἐπισήμανση τοῦ ἐντυπου συγχωρητικοῦ ἐρχεται νά δείξει ὅτι, ἀκολουθώντας τό παράδειγμα τῶν πατριαρχείων τῆς Ἀντιόχειας καί τῶν Ἱεροσολύμων, τό πατριαρχεῖο τῆς Ἀλεξανδρείας ἐπωφελήθηκε καί αὐτό ἀπό τίς

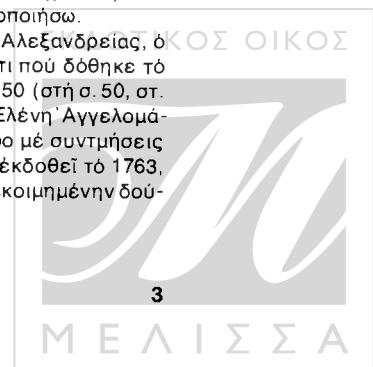
Συνέχεια ἀπό *Τά Ίστορικά*, τχ. 1, σ. 35-84.

137. Ἡ Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, ὁ Λέανδρος Βρανούσης, ὁ Κώστας Λάμπας, ὁ Γιάννης Γ. Μουγογιάννης, ὁ Δημήτριος Ι. Πολέμης, ὁ Μιλτιάδης Πολυβίου, ὁ Κώστας Στάϊκος καί ὁ Δημήτρης Τσαούσης. Ἔχουν ὅλοι τους, καί ἀπό τή θέση αὐτή, τίς πιό θερμές μου εὐχαριστίες. Εὐχαριστῶ, ἐπίσης, τήν Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, τήν Ἀγγελική Κωνσταντακοπούλου, τήν Ντόρη Παπαστράτου, τόν Νίκο Γουλανδρή, τόν Ἀλέξη Πολίτη καί τόν π. Μάρκο Φώσκοιο γιά τά συμπληρωματικά στοιχεῖα πού ἔθεσαν στή διάθεσή μου.

138. «Συγχωροχάρτια», *Τά Ίστορικά*, τχ. 1, σ. 68-84 (στή συνέχεια οἱ παραπομπές στό πρῶτο μέρος τῶν «Συγχωροχαρτίων» γίνονται μέ τήν ἐνδειξη: ἐδῶ).

139. Τήν ἀνακοίνωσή του ὀφείλω στόν κύριο Μιλτιάδη Πολυβίου, ὁ ὁποῖος κατέχει, στή συλλογή του, ἀντίτυπο τῆς ἐκδόσης καί μοῦ ἐπέτρεψε, πρόθυμα, νά τό χρησιμοποιήσω.

140. Γιά τήν τυποποιημένη σειρά βλ. ἐδῶ, σ. 45. Θυμίζω ὅτι πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, ὁ Ἰωακείμ, υπογράφει μέ τούς ἄλλους ἀνατολικούς πατριάρχες συγχωροχάρτι πού δόθηκε τό 1524-1525 (βλ. ἐδῶ, σ. 44). Γιά ἓνα συγχωροχάρτι τοῦ 1641 βλ. ἐδῶ, σ. 47 καί 50 (στή σ. 50, στ. 3-4 νά διορθωθεῖ ἡ ἀβλεψία: Νικηφόρος καί ὄχι Κύριλλος Ἀλεξανδρείας). Ἡ Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη μοῦ ὑποδεικνύει ἄλλο ἓνα, ἀνέκδοτο, τοῦ ὁποῖου ἀντίγραφο μέ συντμήσεις βρίσκεται στόν κωδ. 287, φ. 63 r^ο-v^ο, τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας· ἔχει ἐκδοθεῖ τό 1763, δηλαδή στά χρόνια τῆς πατριαρχίας τοῦ Ματθαίου τοῦ ἀνδρίου, γιά τήν «προκεκοιμημένην δούλην τοῦ θεοῦ δ.».

Συγχωροχάρτι του πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας (18ος αἰώνας)

εύκολιες πού παρέιχε ὁ τυπογραφικός πολλαπλασιασμός των ἀντιτύπων, γιά νά ἐξυπηρετηθοῦν πιό ἄνετα καί πιό ἀποτελεσματικά οἱ ὑπάρχουσες ἀνάγκες. Ὁ κύκλος συμπληρώθηκε μέ τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, τό ὁποῖο, ὅπως ἔχει ἤδη σημειωθεῖ, ἄρχισε νά ἐκδίδει τά δικά του συγχωροχάρτια στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα. Ἔτσι, καί τά τέσσερα ὀρθόδοξα πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς ἐμφανίζονται νά ἔχουν συνδυάσει τή χρήση των χειρόγραφων συγχωρητικῶν μέ τήν ἔντυπη, πολλαπλάσια, διάδοσή τους.

Τό ἀλεξανδρινό ἔντυπο πού ἐπισημάνθηκε ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν συγχωροχαρτιῶν ὑπέρ ζώντων καί τό κείμενό του ἀκολουθεῖ πιστά τό ἀντίστοιχο ἱεροσολυμικό κείμενο, ὅπως αὐτό ἔχει σταθεροποιηθεῖ, προσωρινά, στίς ἐκδόσεις τοῦ Χρύσανθου Νοταρά¹⁴¹. Ἐχει ἐκδοθεῖ στό ὄνομα τοῦ πατριάρχῃ Γεράσιμου (Γεράσιμος ἐλέω Θεοῦ Πάππας καί Πατριάρχης τῆς Μεγάλης Πόλεως Ἀλεξανδρείας καί Κριτής τῆς Οἰκουμένης) καί εἶναι ὅπως εἴπαμε, ἡμιχρονολογημένο: στό τέλος τοῦ κειμένου ὑπάρχει ἡ χρονολογική ἔνδειξη γιά τόν αἰώνα (αψ), μέ ἓνα μικρό κενό στή συνέχεια, γιά νά συμπληρωθεῖ μέ τήν ἀκριβή χρονία τῆς ἐπίδοσης τοῦ συγχωρητικοῦ στόν κάθε ἀποδέκτη. Δημιουργεῖται, ἔτσι, ἓνα μικρό χρονολογικό πρόβλημα, ἀφοῦ στόν 18ο αἰώνα

141. Ἡ μόνη, καί ἀναμενόμενη, διαφορὰ βρίσκεται στό τέλος τοῦ κειμένου ὅπου οἱ πρεσβεῖες «τοῦ ἁγίου ἐνδόξου ἀποστόλου Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου, καί πρώτου ἱεράρχου των Ἱεροσολύμων», τῶν ἁγιοταφικῶν συγχωροχαρτιῶν, ἀντικαθίστανται ἀπό ἐκεῖνες «τοῦ ἁγίου ἐνδόξου καί πανευφήμου Ἀποστόλου καί εὐαγγελιστοῦ Μάρκου», πρώτου, κατά τήν παράδοση, ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας.

Συγχωροχάρτια

πατριάρχευσαν στην Ἀλεξάνδρεια δύο Γεράσιμοι: Γεράσιμος Β΄, ὁ Παλλαδᾶς (1688-1710) καὶ Γεράσιμος Γ΄, ὁ Γήμαρης (1783-1788). Τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα πού χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ἐκδόση καὶ δύο ἀπὸ τὶς διακοσμητικὲς μικροξυλογραφίες δείχνουν ὅτι τὸ ἀλεξανδρινὸ συγχωροχάρτι πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τυπογραφεῖο τῆς Βλαχίας στὸ ὁποῖο εἶχε τυπωθεῖ καὶ τὸ ἡμιχρονολογημένο συγχωροχάρτι τοῦ Χρύσανθου Νοταρᾶ (c. 1707)¹⁴². Μποροῦμε ἔτσι, μὲ ὅλες τὶς ἀναγκαῖες ἐπιφυλάξεις καὶ ὥσπου νὰ υπάρξουν ἀσφαλέστερα τεκμήρια, νὰ προσγράψουμε τὸ συγχωροχάρτι στὸν Γεράσιμο Παλλαδᾶ καὶ νὰ τὸ χρονολογήσουμε ἀπὸ τὴν τελευταία περίοδο τῆς πατριαρχίας του (1700-1710)¹⁴³. Σημειῶνω ὅτι ὁ Γεράσιμος Παλλαδᾶς βρισκόταν στὴν Βλαχία ἀπὸ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1708 ὡς τὸν Μάρτιο τοῦ 1709 γιὰ συλλογὴ ἐλεῶν¹⁴⁴: ἡ ἐκτύπωση τοῦ συγχωροχαρτιοῦ θὰ μπορούσε νὰ ἔχει γίνῃ ἐκεῖνα τὰ χρόνια. Δὲν γνωρίζουμε, πάντως, ἂν πρόκειται γιὰ τὸ πρῶτο συγχωροχάρτι πού τύπωσε ὁ κρητικὸς ιεράρχης, ὁ ὁποῖος κατεῖχε δώδεκα, τουλάχιστον, χρόνια τὸν θρόνο τῆς Ἀλεξάνδρειας ὅταν κυκλοφόρησε τὸ ἔντυπο συγχωρητικὸ πού σχολιάζουμε: προηγούμενα ταξίδια του γιὰ ζητεῖες στὴ Βλαχία καὶ στὴ Μολδαβία, τὸ 1691-1693 καὶ τὸ 1699, ὅπου ἀσχολήθηκε καὶ μὲ θέματα τῆς ἐλληνικῆς τυπογραφίας καὶ ἀπὸ ὅπου ἔστειλε τὸ διάκο του Σαμουήλ Καπασούλη γιὰ «ἐλεημοσύνη» στὴ Ρωσία¹⁴⁵, προσφέρονταν, ὅπωςδήποτε, καὶ γιὰ τέτοιου εἶδους συμπληρωματικὲς δραστηριότητες. Δὲν γνωρίζουμε, ἐπίσης, ἂν τὸ πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας, τὸ ὁποῖο ἀντιμετώπιζε, μόνιμα, μεγάλες οἰκονομικὲς δυσχέρειες καὶ στήριζε, σὲ μεγάλο βαθμό, τὰ οἰκονομικά του στὰ «ταξίδια» καὶ στὶς ζητεῖες τῶν πατριαρχῶν καὶ στὶς εἰσφορὲς τῶν «ἀπανταχοῦ ὁμοδόξων»¹⁴⁶, εἶχε προχωρήσει καὶ σὲ ἄλλες ἐποχές, πρὶν καὶ μετὰ τὴν πατριαρχία τοῦ Γεράσιμου Παλλαδᾶ, σὲ ἐκδόσεις ἐντυπων συγχωροχαρτιῶν: συνδυασμένες μὲ τὶς ἀνάγκες, οἱ εὐκαιρίες δὲν ἔλειπαν καὶ ἡ πρακτικὴ, σὲ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὰ ζητήματα, δείχνει ὅτι τὰ δοκιμασμένα ἀπὸ τὴ χρῆση ἐργαλεῖα σπάνια χρησιμοποιοῦνται μόνο μία φορά.

Οἱ ὑπόλοιπες ἐκδόσεις πού ἐπισημάνθηκαν ἐρχονται νὰ συμπληρώσουν κενά, πού ὅπωςδήποτε ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν, στὶς σειρὲς τῶν ἐντυπων συγχωροχαρτιῶν τῶν πατριαρχεῶν τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης πού ἔχουν ἀνακοινωθεῖ στὸ πρῶτο μέρος αὐτῆς τῆς μελέτης.

142. Πβ. ἐδῶ, σ. 71, ἀρ. 13.

143. Βλ. Ἀθ. Ε. Καραθανάσης, *Οἱ Ἕλληνες λόγιοι στὴ Βλαχία (1670-1714)*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 130-131.

144. Τὸ κείμενο πού παρέχει τὸ συγχωροχάρτι τοῦ Γεράσιμου συνηγορεῖ καὶ αὐτό, κατὰ κάποιο τρόπο, γιὰ τὴ χρονολόγησή του ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Παλλαδᾶ. Στὰ χρόνια τοῦ Γεράσιμου Γ΄, τοῦ Γήμαρη, ἔχουν ἤδη εἰσαχθεῖ στὰ κείμενα τῶν ἀγιοταφίτικων συγχωροχαρτιῶν μικρὲς τροποποιήσεις τὶς ὁποῖες θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ἀκολουθήσει καὶ ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας.

145. Βλ. Ἀθ. Ε. Καραθανάσης, *ὁ.π.*, σ. 108, 127, 130-131.

146. Πβ. ἐνδεικτικά: Χρ. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας (64-1934)*, Ἀλεξάνδρεια 1935, πολλ.· Δ. Π. Πασχάλης, *Ματθαῖος ὁ Ἀνδριος πάπας καὶ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας καὶ πάσης τῆς Αἰγύπτου (1746-1767)*, Ἀθήνα 1901, πολλ.· Μ. Ι. Μανούσας, *Ἀνέκδοτα Πατριαρχικά Γράμματα*, ὁ.π., πολλ.

Φίλιππος Ἡλίου

Δημοσιεύω ἐδῶ τόν, ἐλπίζω πρώτο, συμπληρωματικό κατάλογο.

49. Ἡμιχρονολογημένη ἔκδοση, τῶν ἐτῶν 1700-1710, στό ὄνομα τοῦ πατριάρχῃ Ἀλεξανδρείας Γεράσιμου. Περιγραφή:

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Ε΄ ΛΕ΄Ω ΘΕΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ
ΠΟΛΕΩΣ Α΄ ΛΕΞΑΝΔΡΕΙ΄ΑΣ ΚΑ΄Ι ΚΡΙΤΗ΄Σ ΤΗΣ Ο΄ΙΚΟΥΜΕΝΗΣ. Ἡ μετριότης
ἡμῶν ἀπό τῆς χάριτος τε, --- καί εὐαγγελιστοῦ Μάρκου, καί πάντων τῶν ἁγίων,
ἀμὴν. αψ[κενό]

Μονόφυλλο, 0.43 x 0.30. Τό κείμενο σέ ἐννέα ἀράδες, μέ μικρό κενό στήν τέταρτη γιά νά
συμπληρωθεῖ μέ τό ὄνομα τοῦ συγχωρουμένου¹⁴⁷. Ἐπάνω, ἀριστερά καί δεξιά: δύο μι-
κρές ξυλογραφίες μέ παραστάσεις τοῦ ἁγίου Μάρκου καί τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου ἀνά-
μεσα στίς δύο ξυλογραφίες διακοσμητική φρίζα. Κάτω: μονοκονδυλιά τοῦ πατριάρχῃ Γε-
ράσιμου. Ἡ ἐκτύπωση πρέπει νά ἐγίνε στή Βλαχία, ὅπως προκύπτει ἀπό τά τυπογραφικά
στοιχεῖα πού χρησιμοποιήθηκαν.

50. Ἡμιχρονολογημένη ἔκδοση, τῶν ἐτῶν 1710-1719, στό ὄνομα τοῦ πατριάρχῃ
Ἱεροσολύμων Χρύσανθου, τοῦ Νοταρά. Περιγραφή:

ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΕΛΕΩ ΘΕΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΠΟΛΕΩΣ ΙΕΡΟΣΑΛΗΜ
ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ. Ἡ μετριότης ἡμῶν ἀπό τῆς χάριτος--- καί πάντων
τῶν ἁγίων. ἀμὴν. αψι[κενό].

Μονόφυλλο. Τό κείμενο ἴσως σέ δέκα ἀράδες, μέ μικρό κενό στήν τέταρτη γιά νά συμ-
πληρωθεῖ μέ τό ὄνομα τοῦ συγχωρουμένου. Τά ἐντυπα στοιχεῖα τῆς χρονολόγησης κα-
λύπτουν τόν αἰῶνα καί τή δεκαετία (αψι)· ἡ ἀπουσία τόνου καί τελείας στιγμῆς μετά τό ι
πρέπει νά δηλώνει ὅτι ἀφίνεταί κενό γιά νά συμπληρωθεῖ μέ τόν ἀκριβή χρόνο τῆς ἐπίδο-
σης τοῦ συγχωροχαρτιοῦ στόν ἐκάστοτε ἀποδέκτη τοῦ¹⁴⁸.

51. Ἡμιχρονολογημένη ἔκδοση, τῶν ἐτῶν 1731-1733, στό ὄνομα τοῦ πατριάρχῃ
Ἱεροσολύμων Μελετίου. Περιγραφή:

ΜΕΛΕΤΙΟΣ ΕΛΕΩ ΘΕΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΑΓΓΙΑΣ ΠΟΛΕΩΣ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ
ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ. Ἡ Μετριότης ἡμῶν ἀπό τῆς χάριτος--- καί πάντων
τῶν Ἀγίων. Ἀμὴν. αψλ

Μονόφυλλο, 0.32 x 0.42. Τό κείμενο σέ δέκα ἀράδες, μέ κενό στήν τέταρτη γιά τό ὄνομα
τοῦ συγχωρουμένου. Ἐπάνω, ἀριστερά καί δεξιά: δύο μικρές ξυλογραφίες, μέ παραστά-
σεις τοῦ Χριστοῦ καί τοῦ ἁγίου Ἰακώβου ἀνάμεσα στίς ξυλογραφίες διακοσμητική

¹⁴⁷. Τό μόνο γνωστό μου ἀντίτυπο (στή συλλογή Μιλτιάδη Πολυβίου, Θεσσαλονίκη) εἶναι
ἀσυμπλήρωτο. Γιά τή χρονολόγηση τῆς ἔκδοσης βλ. πῶς πάνω.

¹⁴⁸. Δέν ἔχω δεῖ ἀντίτυπο. Ἡ ἔκδοση μοῦ εἶναι γνωστή ἀπό ἀναστατική ἀναπαραγωγή τοῦ
1733 (βλ. H. Benzeliu, *Dissertatio theologica gradualis de Sectis Ecclesiae Orientalis Nostri
Temporis*, Λονδίνο 1733, σέ δύο σελίδες χωρίς ἀρίθμηση μετά τή σ. 73) ἀπό τήν ὁποία ἔχουν
φαίνεται, παραλειφθεῖ τά διακοσμητικά στοιχεῖα τῆς ἐπάνω πλευρας τοῦ συγχωροχαρτιοῦ, ὅχι
ὅμως καί ἡ ἐπιβλητική μονοκονδυλιά τοῦ Χρύσανθου μετά τό τέλος τοῦ κειμένου. Γιά ἄλλες
ἐκδόσεις τοῦ Χρύσανθου βλ. ὅσα σημειώνονται ἐδῶ, σ. 71, σημ. 91 (ὅπου πρέπει νά γίνουν οἱ
ἀναγκαῖες προσαρμογές μετά τήν αὐτοψία τῆς ἔκδοσης τοῦ Benzeliu).

Συγχωροχάρτια

φρίζα, μέ, στο κέντρο της, τό σταυρό τοῦ μαρτυρίου. Κάτω: μονοκονδυλιά τοῦ πατριάρχῃ Μελέτιου. Ἡ ἐκτύπωση πρέπει νά ἔχει γίνει στό Βουκουρέστι¹⁴⁹.

Ὁ Μελέτιος πατριάρχευσε στά Ἱεροσόλυμα στά χρόνια 1731-1737. Δέν γνωρίζουμε ἄλλη ἐκτύπωση συγχωροχαρτιοῦ στή διάρκεια τῆς πατριαρχίας του. Παρά τή φαινομενικά πλήρη ἀναγραφή τῆς χρονίας (αψλ') ἡ ὀξεία πού ἀκολουθεῖ τόν τελευταῖο ἀριθμό (λ') ἀποτελεῖ τυπογραφικό ἀβλέπημα: ὁ Μελέτιος ἀνέβηκε στόν θρόνο τῶν Ἱεροσολύμων τόν Φεβρουάριο τοῦ 1731 καί τό αψλ' πρέπει νά θεωρηθεῖ ὅτι ἀκολουθεῖται ἀπό κενό γιά νά συμπληρωθεῖ ἡ ἀκριβῆς χρονία τῆς ἐπίδοσης τοῦ κάθε ἀντιτύπου στόν ἐκάστοτε συγχωρούμενο.

52. Χρονολογημένη ἔκδοση, τοῦ 1780, στό ὄνομα τοῦ πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων Ἀβράμιου. Περιγραφή:

ἈΒΡΑΜΙΟΣ ΕΛΕΩ ΘΕΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΑΓΓΑΣ ΠΟΛΕΩΣ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΗΝΗΣ. Ἡ μετριότης ἡμῶν ἀπό τῆς χάριτος, --- καί πάντων τῶν Ἀγίων ἀμήν 1780.

Μονόφυλλο, 0.32 × 0.43. Τό κείμενο σέ δώδεκα ἀράδες, μέ κενό, γιά τό ὄνομα τοῦ συγχωρουμένου, στήν πέμπτη¹⁵⁰. Ἐπάνω, ἀριστερά καί δεξιά, χαλκογραφημένες παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ καί τοῦ ἁγίου Ἰακώβου· στή μέση: παράσταση τῆς Ἀνάληψης, διαφορετική ἀπό ἐκείνη πού ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στά ὑπόλοιπα συγχωροχάρτια τοῦ πατριάρχῃ Ἀβράμιου.

Εἶναι τό πέμπτο, σέ χρονολογική σειρά, ἀπό τά ἑπτὰ γνωστά μας συγχωροχάρτια (πέντε

149. Τό ἀντίτυπο πού χρησιμοποιήθηκε γι' αὐτή τήν περιγραφή ἐπισημάνθηκε ἀπό τόν Γ. Λάιο, στή Βουδαπέστη (Országos Levéltár: C 42, Acta Misc. fasc. 2, ἀρ. 8, CS 15, fol. 150/128). Εὐχαριστῶ τόν Κώστα Λάππα πού μοῦ ἀνακοίνωσε τό εὔρημα καί μοῦ προμήθευσε ἀντίγραφο φωτοτυπικῆς ἀναπαραγωγῆς πού βρέθηκε στά χαρτιά τοῦ Γ. Λαίου. Τό ἀντίτυπο αὐτό δέν ἔχει συμπληρωθεῖ μέ ὄνομα ἀποδέκτη.

150. Τό ἀντίτυπο πού σώζεται στό Κέντρο Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καί Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (ἀρχεῖο Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, φακ. XXXIII) εἶναι ἀσυμπλήρωτο. Στό ἴδιο ἀρχεῖο σώζεται καί ἀντίτυπο (ἀπό τό ὁποῖο ἔχουν ἀφαιρεθεῖ τά διακοσμητικά στοιχεῖα τῆς ἐπάνω πλευρᾶς), τῆς ἡμιχρονολογημένης ἐκδόσης τοῦ Χρύσανθου Νοταρά πού περιγράφεται στόν ἀρ. 13 (σ. 71) τοῦ καταλόγου μας καί, ἐπίσης, τρία χειρόγραφα συγχωροχάρτια ἰσάριθμων οἰκουμενικῶν πατριαρχῶν: 1) τοῦ Γαβριήλ [Δ'], χρονολογημένο «αψπβ' κατὰ μήνα Σεπτεμβρίου: λ'», ὑπέρ ζώντων καί τεθνεώτων ὀρθοδόξων χριστιανῶν κατοίκων τῆς νήσου Τήνου. Συνοπογράφουν οἱ πατριάρχες πρῶην Κωνσταντινουπόλεως Ἰωαννίκιος καί Θεοδόσιος καί συνοδικοί (τό κείμενο εἶναι γραμμένο σέ περγαμνή, 0.72 × 0.50): 2) τοῦ Κύριλλου [ΣΤ'], χρονολογημένο «αωιδ' κατὰ μήνα Μαῖον» ἐκδομένο γιά τόν «ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἀνδρου κοιμηθέντα δοῦλον τοῦ θεοῦ Νεῖλον ἀρχιερέα» (πρόκειται μάλλον γιά τόν Νεῖλο Κάτρη, πού εἶχε ἐπισκοπεύσει, ὡς τήν παραίτησή του, στήν Τήνο καί ὕστερα εἶχε ἀποσυρθεῖ στήν πατρίδα του Ἀνδρο, ὅπου καί πέθανε τό 1812). Συνοπογράφουν ὁ Ἱεροσολύμων Πολύκαρπος καί ἑνδεκα ἀρχιερεῖς (τό κείμενο σέ περγαμνή, 0.76 × 0.55): 3) τοῦ Ἀνθίμου [ΣΤ'], χρονολογημένο «αωμθ⁶⁰». Ἐν μηνί Σεπτεμβρίῳ Ἰνδικτιῶνος Η'», ὑπέρ πάντων τῶν τεθνεώτων, κληρικῶν καί λαϊκῶν. Τό κείμενο αὐτό δέν ἀνήκει, τυπικά, στίς γνωστές μας κατηγορίες τῶν συγχωροχαρτιῶν.

Φίλιππος Ἡλίου

οἰκουμενική γλῶσσα καὶ δύο σλαβωνικά) ποὺ κυκλοφόρησαν στὰ χρόνια τῆς πατριαρχίας τοῦ Ἀβράμιου¹⁵¹.

53. Ἡμιχρονολογημένη ἔκδοση, προγενέστερη ἀπὸ τὸ 1855, ὑπογραμμένη ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Ἀνθιμο ΣΤ', στὰ χρόνια τῆς δεύτερης πατριαρχίας του (1853-1855). Περιγραφή:

[Ἐπάνω: ξυλογραφημένη παράσταση τῆς «Δέησης»· ἀκολουθεῖ μονοκονδυλιά τοῦ πατριάρχη]. *Ἡ μετριότης ἡμῶν μετὰ τῶν συνευχομένων ἐν τῷ παρόντι--- καὶ πάντων σου τῶν Ἀγίων, τῶν ἀπ' αἰῶνος σοι εὐαρεστησάντων. Ἀμήν. αω* [κενὸ] *κατὰ Μῆνα* [κενὸ] [κάτω: μονοκονδυλιές τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη, τοῦ Ἱεροσολύμων Κυρίλλου καὶ δέκα συνοδικῶν].

Μονόφυλλο, 0.51 × 0.35. Ἡ ἐκτύπωση ἐγίνε στὴν Πατριαρχικὴ Τυπογραφία τῆς Κωνσταντινούπολης. Στὸ μόνο ἀντίτυπο ποὺ ἐπισημάνθηκε¹⁵², ἡ χρονολογία ἔχει συμπληρωθεῖ μὲ τὸ χέρι: αωνδ κατὰ Μῆνα Ἰανουάριον¹⁵³.

Ὁ Ἀνθιμος ΣΤ' εἶχε τυπώσει συγχωροχάρτια καὶ στὴ διάρκεια τῆς πρώτης πατριαρχίας του (1845-1848)¹⁵⁴. Σημειῶνω πὼς δὲν ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἐκδόσεις συγχωροχαρτίων στὸ ὄνομα τῶν οἰκουμενικῶν πατριαρχῶν ποὺ ἀνέβηκαν στὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης ἀνάμεσα στίς δύο πατριαρχίες τοῦ Ἀνθιμου ΣΤ' (Ἀνθιμος Δ', β' πατριαρχία: 1848-1852· Γερμανός Δ': 1852-1853). Δὲν ἔχει, ἐπίσης, βρεθεῖ ἐντυπὴ ἔκδοση συγχωροχαρτιοῦ ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς τρίτης πατριαρχίας τοῦ Ἀνθιμου ΣΤ' (1871-1873).

54. Ἡμιχρονολογημένη ἔκδοση, προγενέστερη ἀπὸ τὸ 1870, ὑπογραμμένη ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Γρηγόριο, τὸν ΣΤ', στὴν διάρκεια τῆς δεύτερης πατριαρχίας του (1867-1871). Περιγραφή:

[Ἐπάνω: ξυλογραφημένη παράσταση τῆς «Δέησης»· ἀκολουθεῖ μονοκονδυλιά τοῦ πατριάρχη] *Ἡ μετριότης ἡμῶν μετὰ τῶν συνευχομένων ἐν τῷ παρόντι--- καὶ πάντων σου τῶν Ἀγίων, τῶν ἀπ' αἰῶνος σοι εὐαρεστησάντων. Ἀμήν. αω* [κενὸ].

151. Βλ. ἐδῶ, σ. 74-77, ἀρ. 20-25. Χάρη στὴν Ντόρη Παπαστράτου μπόρεσα νὰ δῶ ἀντίτυπο τοῦ συγχωροχαρτιοῦ τοῦ Ἀβράμιου τοῦ 1782, τὸ ὁποῖο εἶχα παρουσιάσει ἀπὸ σωζόμενη φωτογραφικὴ σμίκρυνση [ἐδῶ, σ. 77, ἀρ. 24]· ἡ δημοσιευμένη περιγραφὴ μπορεῖ τώρα νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τίς διαστάσεις (0.44 × 0.63), μία δασεία καὶ μία τελεία στιγμή ποὺ δὲν διακρίνονταν στὴ σμίκρυνση (Ἡ Μετριότης... αψηβ'). Τὸ ἀντίτυπο αὐτὸ εἶναι συμπληρωμένο μὲ τὸ ὄνομα *Μιχαήλ*.

152. Στὴ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Ἀνδρου (Ἀρχεῖο, φακ. 29), ἀπὸ τὸν κύριο Δημήτριο Ι. Πολέμη, στὴν εὐγενικὴ προθυμία τοῦ ὁποῖου ὀφείλω τίς σχετικὲς πληροφορίες. Ὁ ἴδιος μοῦ ἀνακοινώνει ὅτι στὴ συλλογὴ του ὑπάρχουν ἀντίτυπα συγχωροχαρτίων τῶν πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων Ἀνθιμου (1789) καὶ Πολύκαρπου (1816).

153. Τὸ ἀντίτυπο αὐτὸ ἔχει δοθεῖ γιὰ τοὺς «ἐνταῦθα ἐν Βασιλευούσῃ κοιμηθέντας δούλους τοῦ θεοῦ Μαριῶραν, Ἀλέξανδρον, Ἐλένην καὶ Ραλοῦν».

154. Βλ. ἐδῶ, σ. 83, ἀρ. 42.

Συγχωροχάρτια

Μονόφυλλο. Τό κείμενο σέ 26 άράδες, μέ μεγάλα κενά στήν 8η καί τήν 15η γιά νά συμπληρωθοῦν μέ τό όνομα τοῦ συγχωρουμένου. Ἡ έκτύπωση ἔχει γίνει στήν Πατριαρχική Τυπογραφία τῆς Κωνσταντινούπολης, στά χρόνια 1867-1869 (άρχή τῆς δεύτερης πατριαρχίας τοῦ Γρηγορίου). Στό μόνο αντίτυπο πού γνωρίζω¹⁵⁵ ἡ χρονολογία ἔχει συμπληρωθεῖ μέ τό χέρι: *αὐξθ^ω Σεπτεμβρίου δ'.* Ἀκολουθοῦν οἱ ὑπογραφές τοῦ Γρηγορίου, τοῦ Ἱεροσολύμων Κυρίλλου καί συνοδικῶν¹⁵⁶.

Δέν ἔχει βρεθεῖ έντυπο συγχωροχάρτι ἀπό τά χρόνια τῆς πρώτης πατριαρχίας τοῦ Γρηγορίου ΣΤ' (1835-1840). Τό συγχωροχάρτι πού περιγράφεται ἐδῶ παρέχει κείμενο τό όποιο παρουσιάζει ἀρκετές διαφορές σέ σχέση μέ τά προηγούμενα, ὅσα γνωρίζουμε. Στή διάρκεια τῆς β' πατριαρχίας του ὁ Γρηγόριος ΣΤ' ἐξέδωσε ἕνα ἀκόμη, τουλάχιστον, έντυπο συγχωροχάρτι.

55. Ἡμιχρονολογημένη έκδοση, προγενέστερη ἀπό το 1871, ὑπογραμμένη ἀπό τόν οἰκουμενικό πατριάρχη Γρηγόριο, τόν ΣΤ'. Περιγραφή:

[Ἐπάνω: Ξυλογραφημένη παράσταση τῆς «Δέησης», πλαισιωμένη ἀπό δύο σταυρούς· ἀκολουθεῖ μονοκονδυλιά τοῦ πατριάρχη] *Ἡ Μετριότης ἡμῶν μετά τῶν συνευχομένων έν τῷ παρόντι--- καί πάντων σου τῶν Ἀγίων, τῶν ἀπ' αἰῶνος σοι εὐαρεστησάντων. Ἀμήν. αὐ[κενό]*

Μονόφυλλο. Τό κείμενο σέ 27 άράδες, μέ μεγάλα κενά στήν 7η-8η καί 14η-15η γιά νά συμπληρωθοῦν μέ τά ονόματα τῶν συγχωρουμένων¹⁵⁷. Ἡ έκτύπωση ἔχει γίνει στήν Πατριαρχική Τυπογραφία τῆς Κωνσταντινούπολης, στά χρόνια 1867-1870. Στό μόνο αντίτυπο πού γνωρίζω νά ἔχει ἐπισημανθεῖ¹⁵⁸ ἡ χρονολογία ἔχει συμπληρωθεῖ μέ τό χέρι: *αὐο' Ἰανουαρίου κθ'.* Ἀκολουθοῦν οἱ ὑπογραφές τοῦ Γρηγορίου, τοῦ Ἱεροσολύμων Κύριλλου καί συνοδικῶν.

Εἶναι ἡ δεύτερη γνωστή έκδοση συγχωροχαρτιοῦ στά χρόνια τῆς β' πατριαρχίας τοῦ

155. Τήν ὑπόδειξή του ὀφείλω στή φιλία τοῦ Κώστα Στάϊκου.

156. Τό αντίτυπο αὐτό ἔχει δοθεῖ γιά τόν «έν Πάτμω» πατριάρχη Ἰάκωβο. Πρόκειται γιά τόν πάτριο πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Ἰάκωβο Β', τόν Παγκῶστα, πού εἶχε πεθάνει στήν Πάτμο στίς 30 Δεκεμβρίου 1865 (βλ. Χρυστόστομος Γ. Φλωρεντῆς, *Βραβεῖον τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου*, Ἀθήνα 1980, σ. 112)· τό συγχωροχάρτι δόθηκε τέσσερα χρόνια μετά τόν θάνατο τοῦ πατριάρχη στούς οἰκείους του. Κατά σωζόμενη προφορική παράδοση, τήν ὅποια μοῦ μεταφέρει ὁ Κ. Στάϊκος, τό συγχωροχάρτι στάθηκε «άνενεργό», γιατί δέν ἐκδόθηκε ἀπό τήν ἀρμόδια ἐκκλησιαστική ἀρχή, τό πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας, πού μόνο εἶχε δικαίωμα νά παράσχει ἄφεση ἀμαρτιῶν στόν νεκρό προκαθήμενο του. Κατά τήν ἴδια παράδοση ἡ οἰκογένεια τοῦ Ἰακώβου Β' ὑπέστη τίς συνέπειες τῆς θείας ὀργῆς γιά τήν ἀντικανονική τῆς ἐνέργεια νά ἀπευθυνθεῖ στό ἀναρμόδιο πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης προκειμένου νά ἐπιτύχει τή μετά θάνατο ἄφεση ἀμαρτιῶν τοῦ Ἰακώβου.

157. Τό αντίτυπο πού χρησιμοποιήθηκε γι' αὐτή τήν περιγραφή ἔχει δοθεῖ γιά τοὺς «έν τῷ χωρίῳ Κρεμίνι τῆς ἐπαρχίας Σισσανίου» δούλους τοῦ Θεοῦ Ἀθανάσιο, Γεώργιο, Πανάγιω καί Γεώργιο.

158. Ἀπό τόν Φ. Παπανικολάου, *Ἱστορία τοῦ Κριμινίου*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 72-74 (οπού φωτομηχανική ἀναπαραγωγή καί μεταγραφή τοῦ συγχωροχαρτιοῦ). Ὁφείλω τήν ὑπόδειξή τῆς έκδοσης αὐτῆς στή φιλία τῆς Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου.

Φίλιππος Ἡλιοῦ

Γρηγορίου ΣΤ΄. Ἐν καὶ παρέχει τὸ ἴδιο κείμενο, διαφέρει κατὰ τὴν τυπογραφικὴ διάταξιν καὶ τὴν ἔκτασιν τῶν κενῶν ποὺ ἔχουν ἀφεθεῖ γιὰ τὰ ὀνόματα τῶν συγχωρουμένων.

56. Ἡμιχρονοληγμένη ἔκδοσις, προγενέστερη ἀπὸ τὸ 1876, ὑπογραμμένη ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην Ἰωακείμ, τὸν Β΄, στὴ διάρκεια τῆς δευτέρας πατριαρχίας του (1873-1878).

[Ἐπάνω: Ξυλογραφημένη παράστασις τῆς «Δέησης», πλαισιωμένη ἀπὸ δύο σταυροῦς· ἀκολουθεῖ μονοκονδυλιά τοῦ πατριάρχου] *Ἡ μετριότης ἡμῶν μετὰ τῶν συνευχομένων ἐν τῷ παρόντι---καὶ πάντων σου τῶν Ἀγίων, τῶν ἀπ' αἰῶνος σοι εὐαρεστησάντων. Ἀμήν.* αω[κενὸ]

Μονόφυλλο, 0,64 x 0,50. Τὸ κείμενο σὲ 23 ἀράδες, μὲ μεγάλα κενὰ ἀνάμεσα στὴν 6ῃ καὶ 7ῃ καὶ στὴν 12ῃ καὶ 13ῃ γιὰ νὰ συμπληρωθοῦν μὲ τὰ ὀνόματα τῶν συγχωρουμένων¹⁵⁹. Ἡ ἐκτύπωσις ἔχει γίνῃ στὴν Πατριαρχικὴ Τυπογραφία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, στὰ χρόνια 1873-1875 (ἀρχὴ τῆς δευτέρας πατριαρχίας τοῦ Ἰωακείμ Β΄). Στὸ μόνον ἀντίτυπο ποὺ γνωρίζω νὰ ἔχει ἐπισημανθεῖ¹⁶⁰, ἡ χρονολογία ἔχει συμπληρωθεῖ μὲ τὸ χέρι: αωσ^ω Ὁκτωβρίου ζ΄. Ἀκολουθοῦν ὑπογραφές τοῦ πατριάρχου καὶ δέκα συνοδικῶν.

Δὲν γνωρίζουμε ἔκδοσιν συγχωροχάρτιοῦ στὰ χρόνια τῆς πρώτης πατριαρχίας τοῦ Ἰωακείμ Β΄ (1860-1863). Τὸ συγχωροχάρτι ποὺ περιγράφεται ἐδῶ εἶναι τὸ τελευταῖο ἑλληνικὸ συγχωροχάρτι τοῦ πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ποὺ ἔχει ἐπισημανθεῖ. Τὴν ἴδια ἐποχὴ κυκλοφόρησε καὶ τὸ καραμανλίδικο συγχωροχάρτι τοῦ Ἰωακείμ Β΄ (c. 1873-1874)¹⁶¹.

57. Ἀχρονολόγητη ἔκδοσις, τῆς δεκαετίας τοῦ 1920, στὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δαμιανοῦ. Περιγραφή:

ΔΑΜΙΑΝΟΣ ΕΛΕΩ ΘΕΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΠΟΛΕΩΣ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ. Ἡ μετριότης ἡμῶν ἀπὸ τῆς χάριτος---καὶ πάντων τῶν Ἀγίων. Ἀμήν.

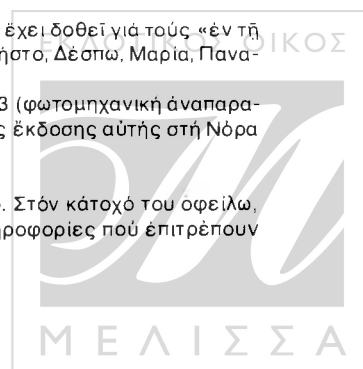
Μονόφυλλο, 0,47 x 0,62. Κάτω: χαλκογραφημένη ὑπογραφή τοῦ πατριάρχου. Τὸ κείμενο (15 ἀράδες, μὲ κενὸ στὴν 6ῃ-7ῃ, γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ συγχωρουμένου) εἶναι πλαισιωμένο μὲ χαλκογραφημένες θρησκευτικὰ παραστάσεις. Τὸ μόνον γνωστὸ μου ἀντίτυπο¹⁶² ἔχει σταλεῖ στὸν ἀποδέκτη του τὸ 1929.

159. Τὸ ἀντίτυπο ποὺ χρησιμοποιήθηκε γι' αὐτὴ τὴν περιγραφή ἔχει δοθεῖ γιὰ τοὺς «ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Σισσανίου» δούλους τοῦ θεοῦ: ἱερεῖς Στέργιο, Παγοῦνο, Χρήστο, Δέσω, Μαρία, Παναγιώτη, Θωμά, Νικόλαο, Κωνσταντῖνο καὶ Τριαντάφυλλο.

160. Ἀπὸ τὸν Δ. Γκαβανά, *Ροδοχώριον Βοΐου*, χ.τ., 1974, σ. 42-43 (φωτομηχανικὴ ἀναπαραγωγὴ τοῦ συγχωροχάρτιοῦ στὴ σ. 43). Ὁφείλω τὴν ὑπόδειξιν καὶ τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς στὴ Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου.

161. Βλ. ἐδῶ, σ. 84, ἀρ. 46.

162. Βρίσκεται στὴ συλλογὴ τοῦ Δημήτρη Γ. Τσαούση (Ἀθήνα). Στὸν κάτοχόν του ὀφείλω, ἐκτός ἀπὸ τὴν πρόθυμην ἀνακοίνωσιν, καὶ τίς συμπληρωματικὰς πληροφορίες ποὺ ἐπιτρέπουν

Συγχωροχάρτια

Συγχωροχάρτι του εικοστού αιώνα

Είναι τό δεύτερο γνωστό συγχωροχάρτι του Δαμιανού Ἱεροσολύμων (1897-1935). Παρέχει τό ἴδιο κείμενο μέ εκείνο πού γνωρίζαμε, πού εἶναι κι' αὐτό αχρονολόγητο¹⁶³, καί κοσμεῖται μέ τίς ἴδιες χαλκογραφίες. Πρόκειται ὅμως γιά διαφορετική εκτύπωση, πού πρέπει νά ἔχει γίνει καί σέ διαφορετικό χρόνο.

Μέ τίς συμπληρώσεις αὐτές¹⁶⁴ ὁ ἀριθμός τῶν ἐντυπων εκδόσεων συγχωροχαρτίων πού ἐπισημάνθηκαν, μέ αὐτοψία ἢ ἀπό ἔμμεσες ἐνδείξεις, ἀνέρχεται σέ τουλά-

τήν κατά προσέγγιση χρονίσση τοῦ ἐντύπου. Τό συγχωροχάρτι εἶχε σταλεῖ στή μητέρα τοῦ τωρινοῦ κατόχου ἢ ὁποία δέν εἶχε κάνει τό ταξίδι τῶν Ἱεροσολύμων, ἀλλά τό ἔλαβε ὡς δῶρο ἀπό συγγενικό τῆς πρόσωπο πού ὑπηρετοῦσε ἐκεῖ. Τό ἀντίτυπο εἶναι συμπληρωμένο μέ τό ὄνομά τῆς. Φυσικά δέν εἶχε τηρηθεῖ καμιά ἀπό τίς πνευματικές προϋποθέσεις (ἐξομολόγηση-μετάνοια) πού θά μπορούσε νά νομιμοποιήσει τήν ἐπώνυμη ἀποστολή.

163. Βλ. ἐδῶ, σ. 84, ἀρ. 47.

164. σίς ὁποῖες πρέπει νά προστεθεῖ καί τό ἀντίτυπο τοῦ ἡμιχρονολογημένου συγχωροχαρτιοῦ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Κωνσταντίου τοῦ ἀπό Σιναίου πού σώζεται στή συλλογή τοῦ κυρίου Γιάννη Γ. Μουγογιάννη (Βόλος). Γνωρίζαμε τήν ἐκδοχή (βλ. ἐδῶ, σ. 80, ἀρ. 34) ἀπό ἀντίτυπα στά ὁποῖα τά ἐντυπα στοιχεῖα τῆς χρονολόγησης εἶχαν συμπληρωθεῖ μέ τό χέρι: «αὐλθ' κατά Μῆνα Ἰανουάριον» καί «αὐλθ' κατά Μῆνα Ἰούλιον». Τό ἀντίτυπο τῆς συλλογῆς Μουγογιάννη πού ἔχει δοθεῖ γιά τήν «εἰς τό χωρίον ἅγιον λαυρέντιον τῆς ἐπαρχίας δημητριάδος κοιμηθεῖσαν δούλην τοῦ θεοῦ διαλέταν» ἔχει συμπληρωμένη χρονολόγηση: «αὐλα^ω κατά

Φίλιππος Ἡλίου

χιστον πενηνταεπτά (ὅπως σημειώθηκε ἤδη¹⁶⁵, δὲν γνωρίζουμε τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐκδόσεων τὶς ὁποῖες πραγματοποιήσαν στὸ Κίεβο, πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰούλιο 1653, οἱ ὀρθόδοξοι ἱεράρχες πού ἔκαναν τὸ ταξίδι τῆς Μοσχοβίας). Ὁ κατάλογος πού καταστρώθηκε δὲν πρέπει νὰ εἶναι πλήρης, καὶ μπορούμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι ἡ ἔρευνα θὰ φέρει στὴν ἐπιφάνεια καὶ ἄλλα, πολλὰ ἀκόμη, ἐντυπα συγχωροχάρτια, πού πρέπει νὰ λανθάνουν¹⁶⁶. Αὐτό πρέπει νὰ ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς ἐκδόσεις πού ἐγιναν στὸ ὄνομα πατριαρχῶν τῶν Ἱεροσολύμων καὶ γιὰ τὶς μεταγενέστερες, τοῦ πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινίδος.

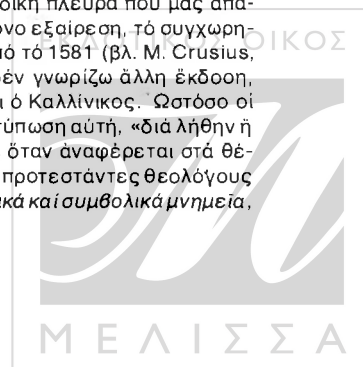

Μῆνα *σεπτέμβριον*», πράγμα πού ἐπιτρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὴν ἐκδοση μεταξύ Ἰουλίου 1830, ὁπότε ὁ Κωνσταντῖος ἀνέβηκε στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, καὶ Αὐγούστου 1831.

165. Βλ. *ἐδῶ*, σ. 60 καὶ 69.

166. Ἀντίστοιχες βεβαιότητες μπορούμε νὰ ἔχουμε καὶ γιὰ τὴν παραγωγή χειρόγραφων συγχωροχαρτίων σὲ σειρά, ἀπὸ διάφορους πατριάρχες. Αὐτὰ εἶναι, βέβαια, δυσκολότερο νὰ ἀνιχνευθοῦν, ἀλλὰ πάντως, ὅταν ἔχουν διασωθεῖ χειρόγραφα συγχωροχάρτια μὲ κενὸ στὴ θέση τοῦ ὀνόματος τοῦ συγχωρουμένου, μπορούμε εὐλόγα νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀνήκουν, κατὰ κανόνα, σὲ τυποποιημένη σειρά, ἡ ὁποία ἔχει ἐτοιμαστεῖ γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν τρέχουσες ἢ ἑκτακτες ζητήσεις καὶ ἀνάγκες (πβ. *ἐδῶ*, σ. 47-49, γιὰ ἓνα συγχωροχάρτι τοῦ Ἱεροσολύμων Θεοφάνη πού πρέπει νὰ ἀνήκει σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία ἢ, ἀκόμα σαφέστερα, τὰ 35 ἀσυμπληρωτὰ συγχωροχάρτια τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Παρθενίου Α' (1639), π. *Θησαυρίσματα*, τ. ΣΤ', 1969, σ. 203-204. Στὴν ἴδια κατηγορία ἀνήκουν καὶ τὰ λανθάνοντα χειρόγραφα συγχωροχάρτια τοῦ Ἱερεμίου Β', 1576, καὶ τοῦ Μελετίου Πηγα, 1597, πού ἔχουν ἤδη ἀναφερθεῖ *ἐδῶ*, σ. 44-46). Ὅμως καὶ σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ σωζόμενα, συμπληρωμένα, χειρόγραφα συγχωροχάρτια, ὅπως, π.χ., τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου Ε', 1710, γιὰ τὸν ἱερομόναχο Κοομά ἢ τοῦ πατριάρχου Ἀγαθάγγελου, 1827, γιὰ τὸν προσκυνητὴ Ἀββακούμ), ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐμφανίζεται τὸ ὄνομα τοῦ συγχωρουμένου, στριμωγμένο ἀνάμεσα στὴν προηγούμενη καὶ τὴν ἐπόμενη λέξη, δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ ὄνομα ἔχει προστεθεῖ σὲ τυποποιημένο συγχωροχάρτι ὅπου τὸ κενὸ πού εἶχε ἀφεθεῖ δὲν ἀρκοῦσε γιὰ νὰ ἀναγραφοῦν μὲ ἄνεση τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀποδέκτη. Ὡστε καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ μπορούσαν νὰ ἀνιχνευθοῦν χειρόγραφες ἐκδόσεις σὲ σειρά, πού θὰ συμπλήρωναν τὴν πληροφόρησή μας.

Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ἐπίσης, ὅτι στὰ 1787, ὁ πρῶτος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Καλλίνικος ὁ Γ' ἔλεγε σὲ βιβλίον τοῦ «τὸ πόσον ἐσφαλμένος εἶναι ὁ λόγος ἐκεῖνος, ὅστις γράφεται εἰς τὰ Συγχωροχάρτια ἸΚαὶ ὅσα διὰ αἰδῶ, ἢ λήθην εἶασεν [ὁ συγχωρούμενος] ἀνεξομολόγητα'» (βλ. *Διδασκαλία πρὸς ταύς πνευματικούς πατέρας ἡται Ἑρμηνεία Ἀκριβεστάτη περὶ Ἑξομολογήσεως*, Βιέννη 1787, σ. 15-16) ὁ Καλλίνικος δέχεται ὅτι ὁ ἐξομολογούμενος μπορεῖ νὰ ξεχάσει ἁθελά του κάποιο ἀμάρτημα, θεωρεῖ ὅμως ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τὸ ἀποκρύψει «διὰ αἰδῶ», ὅπως ἐπίσης δὲν ἐπιτρέπεται καὶ στὸν χορηγὸ τοῦ συγχωροχαρτιοῦ νὰ συνεργήσει στὸ ἀτόπημα ἀποδεχόμενος αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενο. Ἀπὸ τὴν εἰδικὴ πλευρὰ πού μας ἀπασχολεῖ σ' αὐτὴ τὴ σημείωση χρειάζεται νὰ ὑπομνησθεῖ ὅτι, μὲ μία μόνο ἐξαίρεση, τὸ συγχωρητικὸ πού ἔλαβε ὁ Θ. Ζυγομαλάς ἀπὸ τὸν Ἀντιοχείας Μιχαὴλ πρὶν ἀπὸ τὸ 1581 (βλ. Μ. Crusius, *Turcograeciae libri octo*, 1584, σ. 104 = *ἐδῶ*, σ. 46-47, σημ. 25) δὲν γνωρίζω ἄλλη ἐκδοση, χειρόγραφη ἢ ἐντυπη, πού νὰ περιέχει τὶς διατυπώσεις πού ἐλέγχει ὁ Καλλίνικος. Ὡστόσο οἱ ἐκδόσεις αὐτές πρέπει νὰ ὑπῆρξαν. Προσθέτω, πάντως, ὅτι τὴν διατύπωση αὐτὴ, «διὰ λήθην ἢ αἰδῶ», παρουσιάζει ὅτὰ 1576 ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἱερεμίας, ὅταν ἀναφέρεται στὰ θέματα τῆς ἄφεσης τῶν ἁμαρτιῶν, στὴν ἐπίσημη ἐκθεσὶ τοῦ πρὸς τοὺς προτεστάντες θεολόγους γιὰ τὰ δόγματα τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας βλ. Ι. Καρμίρης, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα*, ὁ.π., τ. Α', 1960, σ. 465.

Συγχωροχάρτια

πολης, αλλά και για μονωμένες εκδόσεις άλλων ιεραρχών, στις άπαρχές, ιδίως, της περιόδου των στάμπινων συγχωρητικών¹⁶⁷.

Για τα συγχωροχάρτια των Ίεροσολύμων μπορούμε να διαπιστώσουμε κενά, πολλά από τα οποία δεν πρέπει να οφείλονται παρά μόνο στις ανεπάρκειες της τεκμηρίωσής μας. Πραγματικά από το παλαιότερο (καί όχι, αναγκαστικά, πρώτο) έντυπο συγχωροχάρτι που έχει βρεθεί, του Δοσίθεου (c. 1669-1670), ως το τελευταίο, του Τιμοθέου (1955), μεσολαβούν δυόμισι αιώνες, στη διάρκεια των οποίων ανέβηκαν στον θρόνο των Ίεροσολύμων δεκαοκτώ πατριάρχες: των ένδεκα μόνο γνωρίζουμε εκδόσεις συγχωροχαρτιών. Οι υπόλοιποι επτά πατριαρχεύουν σε ενδιάμεσες περιόδους: Έφραίμ (1766-1771), Σωφρόνιος (1771-1775), Προκόπιος (1787-1788), στα χρόνια του οποίου γνωρίζουμε διακίνηση συγχωροχαρτιών, Προκόπιος (1873-1875), Ίερόθεος (1875-1882), Νικόδημος (1883-1890), Γεράσιμος (1891-1896). Στα χρόνια τους δεν υπήρξαν ούτε έξωτερικοί λόγοι, ούτε έσωτερική απόφαση, για τη διακοπή μιας πρακτικής συνυφασμένης πιά με τις πνευματικές και τις οικονομικές δραστηριότητες των αγιοταφιτών, και ή οποία είχε αποδειχθεί πολλαπλά τελεσφόρα. Αντίθετα, όλες οι λειτουργίες στις οποίες είχε ένσωματωθεί ή χρήση των συγχωροχαρτιών (ζητήσεις, χατζηλίκι και τα λοιπά) παραμένουν αναλλοίωτες¹⁶⁸.

Ανάλογα μπορούν να σημειωθούν και για τα έντυπα συγχωρητικά που εκδίδονταν στην Κωνσταντινούπολη, από το Οικουμενικό Πατριαρχείο: γνωρίζουμε συγχωροχάρτια επτά, μόνο, πατριαρχών, από τους δεκαεννέα που ανέβηκαν στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης άφóτου κυκλοφόρησε το παλαιότερο γνωστό έντυπο της σειράς αυτής, επί Γρηγορίου Ε' (1806-1807), ως το τελευταίο σωζόμενο, που εκδόθηκε στα χρόνια της δεύτερης πατριαρχίας του Ίωακείμ Β' (1873-1874). Αν, μάλιστα, λάβουμε υπόψη μας τις πολλαπλές αναβάσεις ορισμένων ιεραρχών στον πατριαρχικό θρόνο, τότε διαπιστώνουμε πως οι εκδόσεις, όσες έχουν επισημανθεί, καλύπτουν τις όκτώ από τις είκοσιέξη πατριαρχίες της περιόδου. Και έδω οι άσυνέχειες πρέπει να οφείλονται, σχεδόν άποκλειστικά, σε κενά της πληροφόρησής μας. Η τυχαία διάσωση χειρόγραφων συγχωροχαρτιών από πατριαρχίες που δεν αντιπροσωπεύονται στον πίνακα των έντυπων εκδόσεων¹⁶⁹ συνηγορεί πρός αυτή την κατεύθυνση. Το πράγμα

167. Μένει, επίσης, άνοικτό ακόμα το θέμα των συγχωροχαρτιών σε αραβική γλώσσα που θα πρέπει να κυκλοφόρησαν από το ορθόδοξο πατριαρχείο Άντιοχείας και, ίσως, των Ίεροσολύμων.

168. Σημειώνω την πληροφορία του Ν. Ρ. Λιχαčεν, *O razresitel'ni*, ό.π., ό. 2, ότι το πατριαρχείο των Ίεροσολύμων συνεχίζει να εκδίδει, κανονικά, συγχωροχάρτια ως την έποχή που ό ίδιος γράφει, ως τα 1893: στον κατάλογο των γνωστών μας συγχωροχαρτιών υπάρχει, όπως είδαμε, ένα μεγάλο κενό από τα 1850 ως τα τέλη, τουλάχιστον, του αιώνα. Βλ. επίσης την πληροφορία του άνώνυμου συντάκτη της *Revue Augustinienne* (τ. Χ, ό. 311) για συνεχή κυκλοφορία ιεροσολυμικών συγχωροχαρτιών ως τη δική του έποχή (1907): πβ. και έδω, ό. 80, σημ. 121, ό. 82, σημ. 127 και ό. 84, σημ. 135 (κειμένα της *Revue Augustinienne*, του Α. Φιλαδελφέως και του Β. Δεληγιάννη).

169. Έτσι, π.χ., τα χειρόγραφα συγχωροχάρτια του πατριάρχη Άγαθάγγελου, τον Άπρίλιο 1827 (πβ. Κρίτων Χρυσοχοΐδης, «Ίερά Μονή Άγίου Παύλου. Κατάλογος Άρχείου», π. Σύμμι-

Φίλιππος Ἡλιοῦ

εἶναι ἰδιαίτερα σαφές γιὰ ὅ,τι ἀφορᾶ τὰ καραμανλίδικα συγχωροχάρτια, τὰ ὁποῖα πρέπει νά κυκλοφοροῦσαν παράλληλα μέ τὰ ἐλληνικά: δέν ἔχουν ἐπισημανθεῖ παρά μόνο τρεῖς ἐκδόσεις¹⁷⁰, ἔναντι δέκα ἐλληνικῶν οὔτ' ἀντίστοιχα χρόνια. Εἶναι, ἐξάλλου, δύσκολο νά δεχθοῦμε ὅτι τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο διέκοψε, ἀπότομα, στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, μιά βολική παράδοση πού, ἐνῶ δέν δημιουργοῦσε μείζονα προβλήματα, ἀντίθετα προσπόριζε χρήσιμα ὠφέλη.

Εἰκονογράφηση σέ συγχωροχάρτι
τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου (1831)

Ἀντίστοιχες παρατηρήσεις μπορεῖ νά προκαλέσει, ἰδιαίτερα γιὰ τή σειρά τῶν ἱεροσολυμικῶν συγχωροχαρτιῶν, ἡ πυκνότητα τῶν ἐκδόσεων ἀνά πατριάρχη καί οἰχρο-νίες τῆς ἐκδόσης στή διάρκεια τῆς κάθε πατριαρχίας. Ἔχουμε, πραγματικά: ἐπτά γνωστές ἐκδόσεις στά δεκατέσσερα χρόνια πού πατριάρχευσε ὁ Ἱεροσολύμων Ἀβράμιος (1775-1788), πέντε ἐλληνικές (1776, 1777, 1778, 1780, 1782) καί δύο σέ σλαβωνική γλώσσα (1776, 1783): πέντε γνωστές ἐκδόσεις στήν τριακονταετία τῆς πατριαρχίας τοῦ Παρθενίου (1737-1766), τρεῖς ἐλληνικές (1741, 1756, 1764) καί δύο σλαβωνικές (1740, 1748): τέσσερες γνωστές ἐκδόσεις στήν εἰκοσαετία τῆς πατριαρχίας τοῦ Πολύκαρπου (1808-1827), τρεῖς ἐλληνικές (1811, 1816, 1818) καί μία σλαβωνική (1818).

κατα, τ. Δ', 1981, σ. 287-288, ἀρ. 46) καί τόν Μάιο 1828 (πρ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη*, ο.π., σ. 177, ἀρ. 89) ἢ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ε', ἀπό τήν τρίτη πατριαρχία του (πρ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ὁ.π., σ. 177, ἀρ. 88).

170. Πρ. ἐδῶ, σ. 80, ἀρ. 35· σ. 83-84, ἀρ. 45, 46.

Συγχωροχάρτια

νική (1815). Έδω νά σημειωθεί ότι δέν γνωρίζουμε έκδοση συγχωροχαρτιού οὔτε στά τρία πρώτα ἔτη τῆς πατριαρχίας αὐτῆς (τά ὁποῖα ἀκολουθοῦν, ἀμέσως, τά δεκαεννέα χρόνια, 1790-1808, πού μένουν, ἐπίσης, κενά στόν κατάλογο τῶν ἐκδόσεων: ὁ προκάτοχος τοῦ Πολύκαρπου, ὁ πατριάρχης Ἀνθιμος, εἶχε ἐκδόσει συγχωροχάρτι μόνο στά 1789), οὔτε στήν τελευταία δεκαετία τῆς ἴδιας πατριαρχίας (ὅπου, ὅμως, τά γεγονότα τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης μποροῦν νά ἐξηγήσουν τή διακοπή)· τέσσερες γνωστές ἐλληνικές ἐκδόσεις (καί καμία σλαβωνική), στά χρόνια τοῦ πατριάρχη Ἀθανασίου (1827-1845). Καί ἐδῶ ἔχουμε ἓνα κενό στήν πρώτη επταετία, τό ὁποῖο θά πρέπει νά ὀφείλεται στίς ἐπιπτώσεις πού εἶχε ἡ ἐπανάσταση στίς ἀγιοταφικές δραστηριότητες¹⁷¹, ἀπό δύο γνωστές ἐλληνικές ἐκδόσεις στά εικοσιτέσσερα χρόνια τῆς πατριαρχίας τοῦ Χρύσανθου Νοταρά (1707-1731) καί στά τριαντατέσσερα χρόνια τῆς πατριαρχίας τοῦ Δαμιανοῦ (1897-1931)· δύο, ἐπίσης, ἐλληνικές ἐκδόσεις (1845, 1850), στήν ἀρχή καί καμία στά τελευταία εικοσιδύο χρόνια τῆς πατριαρχίας τοῦ Κύριλλου Β΄ (1845-1872)· καί, τέλος, ἀπό μία γνωστή έκδοση τεσσάρων ἱεραρχῶν τῶν ὁποίων οἱ πατριαρχίες, ἀθροιζόμενες, καλύπτουν περίοδο ἐνενήντα ἐτῶν: Δοσίθεος (1669-1707)· Μελέτιος (1731-1737)· Ἀνθιμος (1788-1808)· καί Τιμόθεος (1931-1955), τοῦ τελευταίου αὐτοῦ ἀπό τό ὕστατο ἔτος τῆς μακρᾶς πατριαρχίας του.

Αὐτές οἱ ἀκατάστατες πυκνότητες δέν θά πρέπει νά ἀποδοθοῦν σέ καταστάσεις πού ἀφοροῦν τήν οὐσία τοῦ θεσμοῦ. Κάποιες φορές θά πρέπει νά ὀφείλονται σέ προσωρινές διακοπές τῆς ἐκδοτικῆς συνέχειας, τίς ὁποῖες, ὅπως π.χ. στήν περίπτωση τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης, θά μπορούσε νά προκαλέσει ἡ πολιτική συγκυρία. Ἄλλες, οἱ περισσότερες, θά πρέπει, ὅπως εἰπώθηκε, νά ἀποδοθοῦν σέ ἀνεπαρκή πληροφόρησή μας. Πρέπει, ὅμως, στό θέμα αὐτό, νά ληφθοῦν ὑπόψη δύο ἀκόμη στοιχεῖα πού παρεμβαίνουν στήν ἐκδοτική πρακτική καί ἐξηγοῦν, ἴσως, τίς χρονικές ἀρρυθμίες πού παρατηροῦνται στό διάστημα τῆς κάθε πατριαρχίας.

Τό πρῶτο ἀφορᾷ τήν τεχνική τῆς ἐκτύπωσης τῶν συγχωροχαρτιῶν. Ξυλογραφημένα ἢ χαλκογραφημένα, τά συγχωροχάρτια ἀναπαράγονται στήν πρέσα ἀπό πλάκες οἱ ὁποῖες, ἂν δέν καταστραφοῦν, μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν ὅσες φορές τό ἐπιθυμεῖ ὁ κάθε ἐκδότης. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή νέα έκδοση εἶναι ἀπαραίτητο νά γίνει μόνο ὅταν ἀλλάζει ὁ πατριάρχης, ὅποτε καί πρέπει νά χαραχτεῖ τό νέο ὄνομα καί, ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν γραμμάτων πού τό ἀποτελοῦν, νά λάβουν νέα διάταξη οἱ λέξεις πού ἀπαρτίζουν τόν τίτλο. Εἶναι, δηλαδή, τεχνικά δυνατό νά ὑπάρχουν περισσότερες ἐκδόσεις, σέ διαφορετικούς χρόνους, τοῦ ἴδιου συγχωροχαρτιοῦ, τίς ὁποῖες δέν μπορούμε νά διακρίνουμε μέ βάση τά ἐντυπα ἀντίτυπα πού διαθέτουμε. Ἡ τεχνική

171. Οἱ δραστηριότητες αὐτές μοιάζει νά ξαναρχίζουν, συστηματικά, στίς ἀρχές τοῦ 1831, ὁπότε εξαπολύθηκε ἡ ἐντυπῆ ἐγκύκλιος τοῦ πατριάρχη Ἱεροσολύμων Ἀθανασίου πού ἀρχίζει μέ τίς χαρακτηριστικές φράσεις: «Ἐφ' οὗ ἐκακώθημεν καί ἐταπεινώθημεν διά τᾶς ἀνομίας ἡμῶν» (πβ. Φ. Ἡλιοῦ, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία*, ὁ.π., σ. 72, ἀρ. 354). Ἡ ἐγκύκλιος εἶναι μνηολογημένη ἀπό 4 Φεβρουαρίου 1831. Ἡ πρώτη γνωστή έκδοση συγχωροχαρτιοῦ πού ἀκολουθεῖ ἐμφανίζεται τό 1834.

Φίλιππος Ἡλίου

αὕτη δυνατότητα ἴσως ἐξηγεῖ, ὥς ἓνα βαθμό, τοὺς ἄνισους ρυθμούς τῶν χρονολογημένων ἐπανεκδόσεων στὴ διάρκεια τῆς κάθε πατριαρχίας. Ἀντίθετα, πῶς εὐκόλῃ εἶναι ἡ διάκριση τῶν ὁμοιότυπων ἐπανεκδόσεων ὅταν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ στοιχειοθετημένα κείμενα, ὅπως συμβαίνει μὲ τὰ ἱεροσολυμικά συγχωροχάρτια ὡς τὸ 1782 καὶ μὲ τὸ σύνολο τῶν κωνσταντινουπολιτικῶν.

Τὸ δεῦτερο ἀφορὰ τὰ τραβήγματα, τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀντιτύπων στὸν ὁποῖο πραγματοποιήθηκε ἡ κάθε ἐκδοση: προκειμένου γιὰ κείμενα τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενο δὲν παραλλάζει, εἶναι φυσικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν (ἐπαν)εκδόσεων συναρτάται καὶ καθορίζεται καὶ ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀντιτύπων πού τυπώθηκαν στὴν κάθε προγενέστερη ἐκδοση: στὸν τομέα αὐτὸν οἱ τεχνικὲς δυνατότητες εἶναι πολὺ μεγάλες, σχεδὸν ἀπεριόριστες. Ἄν κρίνουμε ἀπὸ ἓνα, χαρακτηριστικὸ, παράδειγμα, τοῦ 1776, στὸ ὁποῖο θὰ ἀναφερθοῦμε στὴ συνέχεια, τὰ τραβήγματα τῶν συγχωροχαρτιῶν πρέπει νὰ κυμαίνονται σὲ ἄρκετὰ ὑψηλοὺς ἀριθμούς. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτό, ὅμως, τὰ κενὰ τῆς πληροφόρησής μας εἶναι ἀπελπιστικὰ μεγάλα.

Ὅπως δὴ ποτε, καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτῇ, τὸ πρόβλημα τῶν τραβηγμάτων δὲν σχετίζεται μόνον μὲ βιβλιολογικὲς ζητήσεις. Ἀφορὰ καὶ πολὺ πῶς οὐσιαστικὰ προβλήματα πού, ξεκινώντας ἀπὸ τοὺς ὄγκους τῆς παραγωγῆς, ὁδηγοῦν πρὸς τὴν ἔκτασιν πού ἔλαβε ἡ κυκλοφορία τῶν συγχωροχαρτιῶν, δηλαδὴ πρὸς τίς διαστάσεις πού γνώρισε ἡ ὑποδοχὴ τους ἀπὸ τὸ ὀρθόδοξο ποιμνίον: δείκτες πολῦτιμοι, ἂν τοὺς εἶχαμε, θὰ επέτρεπαν νὰ προχωρήσουμε μὲ μεγαλύτερη ἀσφάλεια πρὸς τὴν ποσοτικὴ διερεύνησιν μορφῶν τῆς λαϊκῆς θρησκευτικότητος καὶ τῆς λαϊκῆς δεισιδαιμονίας. Δυστυχῶς, τὰ ὅσα γνωρίζουμε εἶναι, ὅπως σημειώθηκε ἤδη, ἐλάχιστα. Συνδυαζόμενα μὲ ὀρισμένα διαθέσιμα τεκμήρια γιὰ τὴν κατὰ τόπους διάδοσιν, ἐπιτρέπουν, πάντως, νὰ ἔχουμε ἐνδείξεις γιὰ κάποιες τάξεις μεγεθῶν. Συγκεντρώνω ἐδῶ τὰ σχετικὰ στοιχεῖα.

Γιὰ τὸν 17ο αἰῶνα, ὁ Ν. Ρ. Λιχαčεν, πού ἐρεῦνησε τὰ ἀρχεῖα τῆς βασιλικῆς τυπογραφίας τῆς Μόσχας, μᾶς δίνει, γιὰ συγχωροχάρτια τῶν ὁποίων, ὅσο γνωρίζω, δὲν ἔχουν βρεθεῖ ἀκόμη ἀντίτυπα, τίς ἀκόλουθες ἐνδείξεις: Στὰ 1653, ὁ πρῶν πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἀθανάσιος, ὁ Πατελλάρος, πού βρισκόταν στὴ Μόσχα, ζήτησε καὶ ἔλαβε ἄδεια ἀπὸ τὸν τσάρο Ἀλέξιο νὰ τυπώσῃ 500 συγχωροχάρτια τὰ ὅποια ἤθελε νὰ μοιράσῃ στοὺς κοζάκους τῆς περιοχῆς τοῦ Κιέβου. Τὸ 1665 τυπώθηκαν, στὴ Βασιλικὴ Τυπογραφία τῆς Μόσχας, 1.000 συγχωροχάρτια πού εἶχε παραγγεῖλῃ ὁ σέρβος «πατριάρχης» Γαβριήλ. Τέλος, στὰ 1668, στὸ ἴδιο πάντα τυπογραφεῖο, τυπώθηκαν 2.000 συγχωροχάρτια γιὰ τὸν πατριάρχη Ἀντιοχείας Μακάριο¹⁷².

Τὸ ἐπόμενο, καὶ τελευταῖο προσῶρας, στοιχεῖο πού διαθέτουμε γιὰ τραβήγματα συγχωροχαρτιῶν, χρονολογεῖται ἓνα περίπου αἰῶνα ἀργότερα. Ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι, ὁ ἁγιοταφίτης Γερμανός, ἡγούμενος τῆς μονῆς Βακαρεστίου, στὸν ὁποῖο ὁ ἱεροσο-

172. Ν. Ρ. Λιχαčεν, *O razresitelnih*, ὁ.π. Πβ. Ν. Danova, *Indulgentiite*, ὁ.π., σ. 46. Γιὰ τὴν παραγγελία τοῦ Ἀθανασίου Πατελλάρου βλ. καὶ Μ. Jugie, *Theologia Dogmatica*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 381. Ὁ Λιχαčεν σημειώνει καὶ μίαν ἐκδοση στὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχου Μόσχας, τὸ 1667, σὲ 1.100 ἀντίτυπα.

Συγχωροχάρτια

λύμων Ἀβράμιος είχε αναθέσει τήν έκδοση τοῦ πρώτου ἀπό τὰ ἑπτὰ γνωστά συγχωροχάρτια του, πληροφορεῖ, Σεπτέμβριο τοῦ 1776, τόν πατριάρχη γιά τίς σχετικές ἐργασίες: «Πρός πλείονα πληροφορίαν τῆς Μακαριότητός τῆς διὰ τόν τύπον», τήν ἐκτύπωση, «τῶν συγχωροχαρτίων, ἰδοῦ σήμερον τό πρῶτον ὅπου ἐτυπώθη, τῆς τό ἐπῆρα καί τῆς τό στέλλω, ὁμοίως καί ἐν ἀντιμήνσιον, διὰ νά τὰ ἴδῃ καί νά παύσῃ τόν πόθον τῆς. Ἀντιμήνσια ἐγίναν 200 καί συγχωροχάρτια ἕως 4.000· καί εἰ μὲν χρειάζονται περισσότερα συγχωροχάρτια, θέλει μοῦ γράψῃ διὰ νά τὰ τελειώσω»¹⁷³. Αὐτά γράφονται στίς 28 Σεπτεμβρίου 1776 καί τόν Δεκέμβριο τοῦ ἴδιου χρόνου ὁ Γερμανός, μέ νέα ἐπιστολή του, ἐνημερώνει τόν Ἀβράμιο ὅτι βρῆκε ἄνθρωπο νά τοῦ στείλῃ τὰ ἀναμενόμενα ἔντυπα¹⁷⁴: «μέ ὅλον ὅπου δέν ἐγίναν καλά, πλὴν εἰς ἐκείνους ὅπου σας ζητοῦν πιάνουν τόπον», σχολιάζει ὁ ἡγούμενος¹⁷⁵.

Φαίνεται ὅμως, ὅτι τέσσερες χιλιάδες ἀντίτυπα δέν ἔφτασαν γιά νά καλύψουν τίς ἀνάγκες τῶν ἁγιοταφίτων οὔτε γιά ὀκτῶ μῆνες: τόν Αὐγουστο τοῦ 1777 ὁ Γερμανός λαβαίνει νέα παραγγελία ἀπό τόν πατριάρχη του νά προχωρήσῃ καί σέ ἄλλη, νέα ἐκδοση: στήν ἀπάντησή του ὁ ἁγιοταφίτης ἡγούμενος ἐξηγεῖ γιατί ἡ ἐκτύπωση τοῦ

173. N. Jorga, *Documente Grecesti privitoare la Istoria Romanilor*, τ. Β' [= συλλογή Hurmuzaki, τ. ΙΔ'], Βουκουρέστι 1917, σ. 1243. Πρῶτη μνεία τῆς παραγγελίας τοῦ Ἀβράμιου ὑπάρχει στήν ἀμέσως προηγούμενη ἐπιστολή πού τοῦ εἶχε στείλῃ ὁ Γερμανός, στίς 22 Σεπτεμβρίου 1776: «Εἶδον ἐπομένως καί ἐν οἷς δεσποτικῶς μοί ἐπιτάσσει, εἰς τὰ ὅποια καταγίνομαι μέ κάθε ἐπιμέλειαν νά τελειώσουν χωρίς κανενός κουσουρίου, καί τὰ μὲν ἀντιμήνσια διὰ τῶν ἁγιοτάτων αὐτῆς ευχῶν ἐτελείωσαν, καί τὰ ἐπῆρα, τὰ ὅποια ἐγίναν πολλά παστρικός τύπος, καί εὐμορφα, τὰ δέ συγχωροχάρτια τελειώνουν καί αὐτά μετὰ 15 ἡμέρας· ἐλπίζω νά γίνουν καί αὐτά ἄρεστά, καθὼς τὰ ζητοῦμεν καί, εὐκαιρίας τυχοῦσης, θέλουν σταλθῶσιν, ὅσον ἡμπορέσω, χωρίς ἄργοπορίαν» (Jorga, ὁ.π., σ. 1241). Φαίνεται ὅτι τό ἀντιμήνσιο πού ἐκδόθηκε τότε δέν ἄρρεσε στόν πατριάρχη, ἂν κρίνουμε ἀπό τίς δικαιολογίες πού προβάλλει ὁ Γερμανός σέ γράμματά του τῆς 30 Νοεμβρίου 1776 (: «Διὰ τὰ ἀντιμήνσια, δεσπότη μου, ἐπῆρα ἐκεῖνο τό ἀντιμήνσιον τό ὅποιον μοῦ ἐστείλατε εἰς τόν ἅγιον Οὐγγροβλαχίας, καί ἐκραξεν τούς τυπογράφους του, παρῶν καί τό εἶδαι, καί τούς ἐρώτησεν ἂν ἡμποροῦν νά κάμουν παρόμοιον· ἀπεκρίθησαν ὅλοι ὅτι αὐτά γίνονται καί δεῦτερον εἰς τόν τόπον ὅπου ἐγίναν καί πρότερον, ἦγουν εἰς τήν Ρωσίαν· ἐδῶ δέν εἶναι τρόπος νά γίνουν, εἶπον, παρόμοια ἀντιμήνσια») καί τῆς 7 Δεκεμβρίου 1776 (: «Περί δέ τοῦ ἀντιμήνσιου ὅπου μοῦ ἐστείλεν διὰ νά τυπωθοῦν ἄλλα ἀντιμήνσια κατ' ἐκεῖνο, ἐδῶ εἶναι ἀδύνατον, δεσπότη μου, νά γένῃ τοιοῦτος τύπος· μόνον εἰς τήν Μοσχοβίαν εὐρίσκεται καί ἡμπορεῖ νά γένῃ τοιοῦτος τύπος»)· Jorga, ὁ.π., σ. 1248 καί 1250. Ὅσο γνωρίζω ἔχει βρεθεῖ ἓνα μόνο, ἀχρόνιστο, ἀντιμήνσιο τοῦ Ἀβράμιου, σέ πολλά ἀντίτυπα· βλ. Ι. Γ. Κλεόμβροτος, *Mytilena Sacra*, τ. Α', 1970, σ. 105-106· τ. Β', 1974, σ. 287· τ. Γ', 1976, σ. 56· τ. Δ', 1981, σ. 207· Θ. Προβατάκης, *Ἀνέκδοτα βυζαντινά καί μεταβυζαντινά κειμήλια τῆς Ι. Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 137· Σπ. Δ. Κοντογιάννης, *Δύο ἀνέκδοτα ἀντιμήνσια*, Ἀθήνα 1973, σ. 7-14 καί 18. Πβ. καί Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικά Ἐφημερίδες (1500-1913)*, Ἀθήνα 1938, σ. 332.

174. N. Jorga, ὁ.π., σ. 1250: «μέ τό νά ἐτυχε ὁ Μπασᾶ Δημήτριος, ὅπου ἔρχεται διὰ τὰ αὐτόθι, δέν ἔλειψα μέ τόν ἴδιον νά στείλῃ τὰ συγχωροχάρτια καί ἀντιμήνσια ὅπου ἐδῶ ἐτύπωσα, τὰ ὅποια εἶναι εἰς μὲν τὰ δύο τόκουρα συγχωροχάρτια, εἰς δέ τό τρίτον ἀντιμήνσια»... «Περί τῶν ἐξόδων ὅπου θέλουν γένῃ καθ' ὁδόν διὰ τὰ σταλέντα συγχωροχάρτια καί ἀντιμήνσια, θέλει προστάξῃ ἡ Μακαρίστης τῆς νά δοθῶσι τῷ πραγματευτῇ ὅπου τὰ φέρει».

175. N. Jorga, ὁ.π., σ. 1248-1249.

Φίλιππος Ἡλιοῦ

συγχωρητικοῦ αὐτῇ τῇ φορά θά καθυστερήσει: «Διά τὰ συγχωροχάρτια, δεσπότη μου, ἡ τυπογραφία ἀπό τόν Ἀπρίλιον μῆνα αὐτοῦ εἶχε χαλάσει, ἐπειδὴ δέν εἶχαν βιβλία διὰ νά τυπώσουν. Διά τὰ συγχωροχάρτια ὁμως ἐπαρακάλεσα πρό πολλοῦ διὰ νά βάλουν καί αὐθις εἰς τύπον· ὁμως, μὴ ἔχοντας ψηφία, ἔγραψαν εἰς Βενετίαν διὰ νά τοὺς ἔλθουν, καί κατὰ τό παρόν τὰ προσμένουν, σήμερον αὔριον· καί εὐθύς ὁποῦ νά ἔλθουν τὰ ψηφία καί καταστρωθεῖ ἡ τυπογραφία, εὐθύς θέλω τὰ στείλει τό ὀγληγορώτερον εἰς τὰς παναγίας τῆς χειρᾶς»¹⁷⁶. Δέν γνωρίζουμε τῇ συνέχεια τῆς ἀλληλογραφίας αὐτῆς, ὁμως τὰ «ψηφία», τὰ τυπογραφικά στοιχεῖα, ἔφτασαν, ὅπως φαίνεται, γρήγορα ἀπὸ τῇ Βενετία στό Βουκουρέστι: ὑπάρχει ἔκδοση συγχωροχαρτιοῦ τοῦ Ἀβράμιου χρονολογημένη ἀσψζ' (1777). Νά ὑποθέσουμε ὅτι καί αὐτὴ τυπώθηκε σέ ἴσο ἀριθμὸ ἀντιτύπων; Γεγονὸς εἶναι ὅτι καί τὰ συγχωροχάρτια τοῦ 1777 ἐξαντλήθηκαν γρήγορα, ἀφοῦ τὸν ἀμέσως ἐπόμενο χρόνο, 1778, ὑπάρχει νέα ἔκδοση, στό ὄνομα πάντα τοῦ πατριάρχῃ Ἀβράμιου, τὴν ὁποία θά ἀκολουθήσουν δύο ἀκόμη, τουλάχιστον, στὰ 1780 καί 1782¹⁷⁷.

Ἔχουμε, λοιπόν, θετικὸ κρατούμενο ἀπὸ ὅλη αὐτὴ τὴν ἱστορία, μία ἐκτύπωση συγχωροχαρτιοῦ σέ 4.000 τουλάχιστον¹⁷⁸ ἀντίτυπα, τὸ 1776, τὴν ὁποία ἀκολούθησαν, μέ ταχύτατο ρυθμὸ, νέες ἐκδόσεις στὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια: 1777, 1778, 1780, 1782. Δέν μποροῦμε, βέβαια, νά προβάσουμε αὐτὸ τὸν ἀριθμὸ στό σύνολο τῶν γνωστῶν μας ἐκδόσεων: θά ὑπῆρχαν ὅπωςδῆποτε διακυμάνσεις, θά ὑπῆρχαν κατὰ καιροὺς αὐξημένες ἀνάγκες, ὅταν οἱ ἴδιοι οἱ πατριάρχες ἔβγαιναν σέ ζητεῖες ἢ ὅταν ἡ ἐκδότρια ἀρχὴ ἀντιμετώπιζε ἐκτακτες οἰκονομικὲς καταστάσεις. Ἡ ὑπαρξη, ὁμως, τοῦ ὑψηλοῦ αὐτοῦ ἀριθμοῦ, ἐπιτρέπει νά ἀποδεχθούμε, μέ βεβαιότητα αὐτῇ τῇ φορά, τίς γενικὲς διατυπώσεις πού βρίσκουμε σέ συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς τῶν ὕστερων συγχωροχαρτιῶν, γιὰ τὸν μεγάλον ἀριθμὸ τῶν ἀντιτύπων πού κυκλοφοροῦσαν στὴν καθ' ἡμᾶς ἀνατολή, μέ ἀφετηρία τὰ Ἱεροσόλυμα.

Τὰ λίγα τεκμήρια πού διαθέτουμε γιὰ τὴν τοπικὴ διάδοση τῶν συγχωροχαρτιῶν ἐρχονται καί αὐτὰ νά ἐπιβεβαιώσουν, μέ τὸν τρόπο τους, τὴν ἔκταση πού εἶχε ἀποκτήσει ἡ διάδοση αὐτῶν τῶν κειμένων. Θυμίζω, πρῶτα, τὰ 62 χειρόγραφα, τυποποιημένα συγχωροχάρτια πού μπόρεσε νά συγκεντρώσει ἐπειγόντως ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἱερεμίας Β' στὴν Κωνσταντινούπολη, στὰ 1576, γιὰ νά τὰ στείλει στὸν Θεοδόσιο Ζυγομαλᾶ πού ἤθελε νά τὰ διανείμει στὴ Χίο¹⁷⁹ καί τὰ 35, χειρόγραφα καί τυποποιημένα, ἐπίσης, ἀντίτυπα πού περίσσεψαν καί ἔμειναν ἀχρησιμοποίητα ἀπὸ μιὰ μεγαλύτερη ἀποστολὴ πού ἐγίνε στὴν Κρήτη, στὰ 1639¹⁸⁰. Στὴ Χίο, ἐπίσης, ἀλλὰ ἑκατὸν σα-

176. N. Jorga, ὁ.π., σ. 1267.

177. Παράλληλα θά κυκλοφορήσουν καί τὰ δύο σλαβωνικά συγχωροχάρτια τοῦ ἴδιου πατριάρχῃ.

178. «Εἰ μὲν χρειάζονται περισσότερα συγχωροχάρτια θέλει μοῦ γράψει [ἡ Μακαριότης τῆς] διὰ νά τὰ τελειώσω», εἶδαμε ὅτι γράφει στὸν πατριάρχῃ του ὁ ἀγιοταφίτης ἡγούμενος πού εἶχε ἀναλάβει τὴν ἐπιμέλεια αὐτῆς τῆς ἐκτύπωσης.

179. Βλ. ἐδῶ, σ. 44-45.

180. Ι. Κ. Χασιώτης, *Τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο καὶ ἡ Κρήτη*, ὁ.π., σ. 203-204.

Συγχωροχάρτια

ράντα χρόνια μετά τό ταξίδι τοῦ Ζυγομαλά, ὁ Χρῦσανθος Νοταρᾶς, πατριάρχης Ἱεροσολύμων, διέθεσε τό 1725, μέσα σέ δεκαπέντε μέρες, 260 τουλάχιστον ἀντίτυπα συγχωροχαρτιῶν τοῦ σέ χωριά τοῦ νησιοῦ, ὅπως προκύπτει ἀπό τίς ἀναλυτικές ἐγγραφές τοῦ καταστίχου πού κρατοῦσε: στόν ἀριθμό αὐτό δέν περιλαμβάνονται τά συγχωροχάρτια πού θά πρέπει νά διατέθηκαν μέσα στήν πόλη τῆς Χίου¹⁸¹. ὅς σημειωθεῖ, ἀκόμη, ὅτι ὁ Χρῦσανθος βρισκόταν, τότε, σέ περιοδεΐα γιά τή συλλογή ἐλεῶν γιά τόν ἅγιο Τάφο, καί ὅτι ἡ Χίος εἶταν ἕνας μόνο σταθμός τοῦ μεγάλου ταξιδιοῦ τοῦ πού τόν ἔφερε διαδοχικά ἀπό τά Ἱεροσόλυμα στήν Κωνσταντινούπολη κι ἀπό ἐκεῖ στή Σμύρνη, στό ἐσωτερικό τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, στή Χίο καί στή Μυτιλήνη¹⁸². Πρὸς τά τέλη τοῦ αἰῶνα, ὁ πρωτοσύγκελλος Ἀγάπιος ζητᾶ, κάθε χρόνο, ἀπό τόν πατριάρχη των Ἱεροσολύμων συγχωροχάρτια, γιά τίς ἀνάγκες τοῦ ἁγιοταφικοῦ μετοχιοῦ τῆς Ἀθήνας· 2 Δεκεμβρίου 1786: «παρακαλῶ τόν δεσπότην μου νά μοῦ στείλῃ μερικά σάβανα, καί ἀρκετά συγχωροχάρτια, ὅτι δέν ἔχω τελείως»· 5 Αὐγούστου 1787: «ἀκόμη νά μας ἐστείλετε καί μερικά συγχωροχάρτια ὅτι δέν ἔχω τελείως»· ἡ τρίτη παραγγελία, 19 Νοεμβρίου 1788, ὀρίζει καί τόν ἀριθμό: «παρακαλῶ δέ νά στείλετε πεντακόσια συγχωροχάρτια»¹⁸³. Γνωρίζουμε, τέλος, μιά ἀποστολή ἑκατὸ συγχωροχαρτιῶν, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1850, ἀπό τόν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Κύριλλο, στόν πρωτοσύγκελλο τοῦ

181. Γ. Π. Γεωργιάδης, *Ὁ ἐν Γαλατᾷ ἱερός ναὸς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τῶν Χίων*, Κωνσταντινούπολη 1898, σ. 179-194 σημ. (γιά τήν διανομή-πώληση τῶν συγχωροχαρτιῶν βλ. ἐδῶ, στή συνέχεια). Ὁ Χρῦσανθος ἔμεινε στή Χίο ἀπὸ τίς 12 Μαΐου 1725 ὡς τίς 23 Φεβρουαρίου 1726. Στό κατάστιχό του σημειώνει ἀναλυτικά τίς διανομές συγχωροχαρτιῶν πού ἔκανε ὁ ἴδιος στά χωριά τῆς Χίου στό δεκαπενθήμερο τῆς περιοδεΐας του ἀπὸ 20 Αὐγούστου ὡς 2 Σεπτεμβρίου 1725. Γιά τήν πόλη τῆς Χίου καταγράφει, στό κατάστιχό του, τὰ ὀνόματά 164 ντόπιων πού ἔδωσαν διάφορα ποσά γιά τόν ἅγιο Τάφο, χωρίς ὅμως νά ἀναφέρεται, ὅπως στήν περίπτωση τῶν χωριῶν, ἂν καί σέ ποιούς πούλησε ἢ χάρισε συγχωροχάρτια. Θυμίζω ὅτι στή Χίο ἔλαβε συγχωροχάρτι ἀπὸ τό χέρι τοῦ Χρῦσανθου ὁ ῥώσος «περιηγητής» Βασίλειος Μπάροκι (πβ. ἐδῶ, σ. 71, σημ. 91)· ὁ ἴδιος ὁ Μπάροκι σημειώνει στό περιηγητικό του ὅτι, στίς 16 Αὐγούστου 1725, «ὁ Μακαριώτατος», δηλαδή ὁ πατριάρχης Χρῦσανθος, «μας προσέφερεν εὐγενῶς ὀλίγα χρήματα, ὡς καί δῶρα ἀπὸ τὸν Πανάγιον Τάφον τοῦ Χριστοῦ» (πβ. Φ. Π. Ἀργέντης - Στ. Π. Κυριακίδης, *Ἡ Χίος παρά τοῖς γεωγράφοις καί περιηγηταῖς ἀπὸ τοῦ ὀγδοοῦ μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος*, τ. Γ', Ἀθήνα 1946, σ. 1644).

182. Σχετική μέ τό ταξίδι αὐτό εἶναι ἡ ἐγκύκλιος τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμία τοῦ Γ', τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1724 (βλ. Καλ. Δελικάνης, *Τά ἐν τοῖς κώδεξι*, ο. π., σ. 488-489)· ἐκεῖ, ἀφοῦ πρῶτα διεκτραγωδοῦνται οἱ οικονομικὲς ἀνάγκες ἁγίου Τάφου, «προτρέπονται οἱ χριστιανοὶ ὅπως συνδράμωσι γενναίως τὸν περιελευσόμενον αὐτοπροσώπως τὰς ἐπαρχίας πρὸς ἐξαιτήσιν ἐλέους Πατριάρχην Ἱεροσολύμων Χρῦσανθον». Τοῦ ταξιδιοῦ αὐτοῦ καί τῶν δύο ἀμέσως προηγουμένων (1720 κ. ἐξ.), ὁ Χρῦσανθος ἔχει ἀφήσει λεπτομερειακὴ περιγραφή τῆς ὁποίας ἔχουμε τώρα τήν ἐκδόση· βλ. Πηλενόπη Στάθη, *Τὸ ἀνέκδοτο ὁδοιπορικό τοῦ Χρῦσανθοῦ Νοταρᾶ*, Ἀθήνα [ἀν.τ. ἀπὸ τό π. *Μεσαιωνικά καί Νέα Ἑλληνικά*, τ. Α'], 1984· βλ. καί τῆς ἰδίας, *Τὰ κατάστιχα «συλλογῆς ἐλεῶν» τοῦ Παναγίου Τάφου. Ἡ μελέτη καί ἡ προβληματικὴ τους*, Ἀθήνα 1982, σ. 130-131.

183. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων*, τ. Β', Ἀθήνα 1890, σ. 309, 317 καί 322. Ἄλλη παραγγελία συγχωροχαρτιῶν, ἀπὸ τό ἁγιοταφίτικο μετόχι τῆς Ἀθήνας, ἀλλὰ χωρὶς νά προσδιορίζεται ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀντιτύπων, στέλνει, τὸν Δεκέμβριο 1795, ὁ «πρωτοσύγκελλος τῆς Ἀθήνας» Νεόφυτος στόν μητροπολίτη τῆς Βηθλεέμ Πολύκαρπο: «Παρακαλῶ, δε-

Φίλιππος Ἡλιοῦ

ἀγιοταφίτικου μετοchioῦ τῆς Θεσσαλονίκης Παῦλο, πού τά εἶχε ζητήσει¹⁸⁴. "Ὅσο διά-
σπαρτα καί ἂν εἶναι τά στοιχεῖα αὐτά, ἐπιτρέπουν νά διαπιστωθεῖ ὅτι ἡ χρήση τῶν
συγχωροχαρτιῶν εἶχε γερά ἐνσωματωθεῖ στίς πραγματικότητες τοῦ θρησκευτικοῦ
βίου τῶν πιστῶν τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδοξίας.

Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο διανέμονται αὐτές οἱ ποσότητες τῶν συγχωροχαρτιῶν
φανερώνει, ἀπό πολύ νωρίς, ὅτι ἡ διακίνησή τους συνδυάζεται μέ οἰκονομικές δρα-
στηριότητες τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖες, χωρίς νά ἀκυρῶνουν σέ ὅλη τους τήν ἐκταση
τίς πνευματικές λειτουργίες πού ὑποτίθεται ὅτι συντελοῦνται μέ τή χορήγηση γρα-
πτῶν συγχωρητικῶν, δέν παύουν, ὡστόσο, νά τίς μετατρέπουν καί σέ χρησιμη πηγή
εἰσοδημάτων. Ἄλλωστε, καί στήν ἐποχή πού μας ἀπασχολεῖ, ἡ ἐμπορία τῶν ἱερῶν
ἀντικειμένων, ὅπως, ἐπίσης, καί ἡ ἐπαμοιβόμενη παροχή πνευματικῶν ὑπηρεσιῶν –
εἴτε πρόκειται γιά πράξεις πού ἀνάγονται στήν περιοχή τῶν ἐπτά θεμελιωδῶν μυστη-
ρίων τῆς Ὀρθοδοξίας, εἴτε γιά ρυθμίσεις πού ἀφοροῦν θέματα δευτερότερα, ἴσως,
ἀπό τήν ἀποψη τῆς δογματικῆς σημασίας τους, ἀλλά, ὅπωςδήποτε, καίρια στό ἐπί-
πεδο τῆς καθημερινῆς ζωῆς τοῦ χριστεπώνυμου πληρώματος – στάθηκαν ἐκδηλώ-
σεις πού πλαisiῶναν σταθερά, σάν σέ ὀργανική διαπλοκή, τήν καθαρότητα τῶν συμβο-
λικῶν χρήσεων, ὅπως τουλάχιστον τίς προβλέπουν ἡ παράδοση καί οἱ κανονιστικές
προδιαγραφές. Τά θεωρητικά κείμενα τῆς Ἐκκλησίας καί ἐκπροσώπων της μπορεῖ νά
ἀπαγορεύουν καταρχήν, καί νά καταδικάζουν, κάποτε καί μέ ὅρους σκληρούς, αὐτοῦ
τοῦ τύπου τίς συναλλαγές, ἰδίως ὅταν θεωρεῖται ὅτι τά ὅρια ὑπερβαίνονται καί παρα-
τηροῦνται καταχρήσεις: οἱ συναλλαγές αὐτές εἶχαν τόσο ὀργανικά ἐνσωματωθεῖ στό
σῶμα τῶν κανονικῶν συμπεριφορῶν, ὥστε ἡ ἀθέτησή τους εἴταν ἐκείνη, κυρίως, πού
προκαλοῦσε σκάνδαλο, καί ὅσοι κατὰ καιρούς ἐπιζήτησαν τήν ἐπιστροφή στήν ὑποτι-
θέμενη ἀρχική καθαρότητα εἴταν ἐκεῖνοι πού ἀποδοκιμάστηκαν ἀπό τήν ἐπίσημη ἐκ-
κλησία, χωρίς ἄλλωστε νά βροῦν καί τήν ἐπιθυμητή ἀνταπόκριση στό ὀρθόδοξο κοινό:
ἡ παραδοσιακή κοινωνία, πέρα ἀπό τοὺς ὁποίους οἰκονομικούς καταναγκασμούς, βί-
ωνε εἰλικρινά τίς σχέσεις της μέ τά θεῖα, μέσα ἡ, ἀκριβέστερα: κυρίως μέσα καί ἀπό
μιὰ σειρά ἐνιαία ἀποδεκτῶν συναλλαγῶν πού ἐμπεριείχαν πάντα καί τό ἀναγκαστικό
οἰκονομικό τους ἀντίκρισμα.

Ἡ διάσταση πού προσέλαβαν τά σχετικά φαινόμενα ἀπορρέει, βέβαια, ἀπό τήν
πρόθεση νά καλυφθοῦν ὑπαρκτές ἀνάγκες: νά ἐξασφαλιστεῖ, δηλαδή, ἀπό τό σύνολο
τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ, ἡ ἐπιβίωση καί ἡ συντήρηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν λει-
τουργῶν καί ἰδρυμάτων καί, σέ πολύ μεγαλύτερη ἀναλογία, νά ικανοποιηθοῦν οἱ τερά-
στιες οἰκονομικές ὑποχρεώσεις που συνεπάγεται ἡ κοσμική διάσταση τῆς ἐκκλησια-
στικῆς ἐξουσίας σέ ὅλους της τοὺς ἀναβαθμούς, ἰδίως στά χρόνια τῆς κατάκτησης.
Στό πλαίσιο τοῦ ιδιότυπου προκαπιταλιστικοῦ οἰκονομικοῦ σχηματισμοῦ στόν ὁποῖο
κινεῖται, ἡ ἐκκλησία δέν εἶναι σέ θέση νά ἀντλήσει ἀπό τή μεγάλη κτηματική της

σότη μου, νά ἐνθυμηθῇτε μέ πρῶτον νά μοῦ στείλετε τά συγχωροχάρτια, διότι μοῦ εἶναι ἀναγ-
καῖα διὰ τό ταξίδι» (αὐτ., σ. 330).

184. N. Danova, *Indulgentiite*, ὁ.π., σ. 46.

Συγχωροχάρτια

περιουσία και τὰ αντίστοιχα γεωργικά εισοδήματα, ἔσοδα ἐπαρκή γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν τῆς: τὰ ποικίλης ὕφης καὶ ἑκτασης δοσίματα τῶν πιστῶν, ἔρχονται ἔτσι νὰ καλύψουν τὰ ἐλλείματα καὶ νὰ αὐξήσουν, ἐνδεχομένως, τὰ κέρδη. "Ὅλα αὐτὰ νομιμοποιούνται, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἐκκλησίας, μέ τὴν παροχὴ πνευματικῶν ὑπηρεσιῶν καὶ ἀνταλλαγμάτων, σὲ ἓνα κόσμο ποὺ εἶναι διαποτισμένος ἀπὸ τὴ βεβαιότητα ὅτι ἡ ζωὴ ἀποτελεῖ ἓνα προσωρινὸ πέρασμα ἐπάνω στὴ γῆ, ὅπου ὁ ἄνθρωπος κρίνεται καὶ δοκιμάζεται ἀπὸ τίς πράξεις του ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τίς ποικίλες ἐξαγορές τῶν πράξεών του, ἐν ὧσιν μιᾶς πρὸ οὐσιαστικῆς καὶ πρὸ μόνιμης ζωῆς στὴ βασιλεία τῶν οὐρανῶν¹⁸⁵. "Υλικές παροχές καὶ πνευματικές ἀντιπαροχές συγκροτοῦν ἔτσι μιὰ ἀδιάσπαστη ἐνότητα τὴν ὁποία ἀποδέχονται καὶ νομιμοποιοῦν ὅλοι οἱ ἐνδιαφερόμενοι. "Ὅ,τι, πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτῇ, θεωρήθηκε κατὰ καιροὺς ὑπερβολὴ ἢ κατάχρηση δέν εἴταν, στὴν πραγματικότητα, παρά μιὰ φυσιολογικὴ διόγκωση, ἡ ὁποία θὰ ἔπρεπε ἄλλωστε νὰ ἀναμένεται, κανονικῶν λειτουργιῶν καὶ νομιμοποιημένων πρακτικῶν οἱ ὁποῖες, ἐνσωματωμένες στὴν καθημερινότητα τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς, εἶχαν καταξιωθεῖ καὶ ἀπὸ τὴν μὴ ἀμφισβητούμενη χρῆση τους. "Απὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι, καὶ σὲ τούτῃ τὴν περίπτωσι, ἀθετοῦνται οἱ ἱστορικές πραγματικότητες ὅταν, στὰ ἐκ τῶν ὑστέρων δικαιοδικὰ καὶ ἰδεολογικῆς ὕφης ἐγχειρήματα, ἐπιχειρεῖται ἡ διαστολὴ τῆς καλῆς θεωρίας ἀπὸ τὴν κακὴ πρακτικὴ. Τὰ πράγματα εἶναι καὶ ἐμφανίζονται πρὸς ἑνίασι.

Χωρὶς νὰ ἀποτελεῖ τὸ μόνο, τὸ παράδειγμα τῶν συγχωροχαρτιῶν εἶναι καὶ γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικόν. Οἱ πνευματικὲς λειτουργίες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀπορρέουν – τὸ μυστήριον τῆς μετανοίας καὶ ἡ ἄφεσις τῶν ἁμαρτιῶν – ἀνήκουν κατεξοχὴν στὴν κατηγορίαν ἐκείνων ποὺ, κατὰ τὴ θεωρίαν τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, παρέχονται ἀπὸ τοὺς πνευματικούς στοὺς πιστοὺς χωρὶς ἀντίλυτρα, δωρεάν: «Οὐ γὰρ ἀργυρίοις ἢ δώροις ἢ ἄλλοις μετρεῖται τὰ πνευματικά καὶ ἀντίλυτρον τὰ παραπλήσια γίνεται, ἀλλ' ἰδίᾳ ὡς εἴπομεν τοῦ ἐξομολογουμένου συντριβῇ τῆς καρδίας καὶ ἐργασία τῶν ἀντιθέτων καὶ τελεία τῶν κακῶν ἀποχῇ», θὰ γράψῃ ὁ Ἱερεμίας Β' στὴν παλαιότερη ἐπίσημη συστηματικὴ ἔκθεσις γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ ποὺ διαθέτουμε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας. Καὶ στὸ ἴδιο κείμενον θὰ συμπληρώσῃ ὅτι «χρὴ τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ, δωρεάν λαμβάνοντα τὸν πνευματικόν, δωρεάν καὶ διδόναι, καὶ μὴ πραγματεύεσθαι αὐτὴν πρὸς τὰς ἰδίας ἡδονάς»¹⁸⁶. Αὕτη εἶναι ἡ πάγια θεωρία, ἡ ὁποία θὰ ἐπιβεβαιωθεῖ, στὴ συνέχεια, σὲ κάθε προσφερόμενη εὐκαιρία. Ἡ πρακτικὴ ποὺ ἐφαρμόστηκε, καὶ γενικότερα καὶ στὴν εἰδικὴ περίπτωσι τῶν συγχωροχαρτιῶν, βρίσκεται στοὺς ἀντίποδες.

"Ἢδη, ὅπως ἐπισημάνθηκε σὲ προηγούμενες σελίδες, ἡ παραγωγή τυποποιημέ-

185. Πβ. Φιλ. Ἡλιοῦ, «Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. Νεωτερικὲς προκλήσεις καὶ παραδοσιακές ἀντιστάσεις», *Δελτίο τῆς Ἑταιρείας Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας*, τ. Β', Ἀθήνα 1978, σ. 107 κ.ἐξ. καὶ «'Απὸ τὴν παράδοσι στὸ Διαφωτισμό», εἰσαγωγὴ στὸ Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἀμστερνταμ*, Ἀθήνα 1976, σ. ις' -ιθ'.

186. Ι. Καρμίρης, *Τὰ δογματικά καὶ συμβολικά μνημεῖα*, ὁ.π., τ. Α', 1960, σ. 465. Τὸ κείμενον τοῦ Ἱερεμίου εἶναι τοῦ 1576.

Φίλιππος Ἡλίου

νων συγχωροχαρτιῶν σέ σειρές, ἐμφανίζεται νά συμπορεύεται, ἀπό πολύ νωρίς, καί μέ τίς φροντίδες τῆς ἐκκλησίας γιά τή συλλογή βοηθημάτων, ἰδίως ὅπως αὐτές ἐκφράστηκαν μέ τά ταξίδια καί τίς ζητεῖες. Εἶναι προφανές, ἄλλωστε, ὅτι πέρα ἀπό τά ποσά πού ἀπέφερε ἄμεσα ἡ πώλησή τους, τά γραπτά συγχωρητικά, μέ τό αὐξημένο κύρος πού εἶχαν ἀποκτήσει στίς συνειδήσεις τῶν πιστῶν, συντελοῦσαν νά διαμορφωθεῖ τό κατάλληλο ψυχολογικό κλίμα πού ὁδηγοῦσε σέ σημαντικότερα καί πιό μόνιμα ἀφιερῶματα καί χορηγίες. Ἡ ἐξεύρεση πόρων μποροῦσε νά συνδυάζεται ἐτσι, ἀπό τήν πλευρά τῆς ἐκκλησίας, καί μέ τήν ἀποτελεσματικότερη πλαισίωση/δικτύωση τοῦ κοινοῦ τῶν ὀρθοδόξων καί μέ τήν ἐνίσχυση τῆς κεντρικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας πού εἶχε τήν τάση νά γίνεται ὅλο καί πιό συγκεντρωτική. Ἐτσι, δέν πρέπει νά θεωρηθεῖ τυχαία ἡ χρονική σύμπτωση πού παρατηρεῖται ἀνάμεσα στίς ἐκδόσεις ὀρισμένων ἐντυπων συγχωρητικῶν καί τίς μεγάλες περιοδεῖες πού πραγματοποιοῦν, σέ ἀντίστοιχα ἔτη, οἱ πατριάρχες τῶν Ἱεροσολύμων, σέ ὁμόδοξες χώρες τοῦ Βορᾶ καί στό ἐσωτερικό τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἄλλωστε καί οἱ διατυπώσεις πού ὑπάρχουν σέ πατριαρχικά σιγίλλια, γιά τά σχετικά προνόμια τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων εἶναι χαρακτηριστικές: τά συγχωροχάρτια διανέμονται ἀπό τοὺς ἁγιοταφίτες «χάριν ἐλέους καί βοηθείας», ὑπὲρ ἐνός πατριαρχείου πού, ἐξαιτίας τῶν περιστάσεων, εἶχε στερηθεῖ «τῆς προτέρας αὐτοῦ εὐημερίας, εὐρυχωρίας τε καί ἀνέσεως»¹⁸⁷.

Ἡ οἰκονομική δοσοληψία πού διαμορφώνεται μέ τή διάθεση τῶν γραπτῶν συγχωρητικῶν ὑφίσταται καί ὅταν αὐτά δίνονται σέ μεγάλους ἀριθμούς, στή διάρκεια τῶν οἰκονομικῶν περιοδειῶν πού πραγματοποιοῦν οἱ εἰδικά ἐξουσιοδοτημένοι ἐκπρόσωποι τῶν πατριαρχείων, καί ὅταν ζητοῦνται ἀπό ἓνα μόνο πιστό ἢ μία ομάδα πιστῶν πού θεωροῦν ὅτι πρέπει νά ἐξασφαλίσουν τό μετὰ θάνατον μέλλον τους μέ τήν ἀπόκτηση γραπτῆς ἀπόδειξης ὅτι οἱ ἁμαρτίες τους ἔχουν συγχωρεθεῖ ἀπό τόν ἴδιο τόν πατριάρχη. Χωρίς νά ἀποτελεῖ τόν μόνο τρόπο – θά δοῦμε στή συνέχεια καί τί ἄλλο εἰδους, ἐπιδεικτικές κυρίως, ἀνάγκες καλύπτει ἡ ἐκκλησία μέ τή χορήγησή τους – ἡ ἀγορά τους συνιστά, πάντως, τόν πιό διαδομένο, καί τόν πιό σύντομο, δρόμο γιά τήν ἀπόκτησή τους. Αὐτό ἰσχύει γιά τό σύνολο τῶν πατριαρχείων πού ἐκδίδουν συγχωροχάρτια.

Γιά τό πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλης, χαρακτηριστικό μπορεῖ νά θεωρηθεῖ τό τεκμήριο πού παρέχει μία ἀπό τίς σωζόμενες ἐπιστολές τοῦ Νικόδημου τοῦ Ἀγιορείτη. Τόν Ἀπρίλιο 1806, ἀπό τόν Ἄθω ὅπου μονάζει, ὁ Νικόδημος γράφει στόν ἐπίσκοπο Σταγῶν Παῖσιο, στήν Κωνσταντινούπολη: τοῦ ζητά νά προμηθευτεῖ καί νά τοῦ στείλει ἓνα συγχωροχάρτι «τῆς τοῦ Χριστοῦ μεγάλης ἐκκλησίας», συμπληρωμένο στό ὄνομα ἐνός συνωνύμου τοῦ Νικοδήμου, «μοναχοῦ ζώντος»: ὁ Νικόδημος διαβεβαιώνει τόν ἐπίσκοπο ὅτι θά τοῦ στείλει τά χρήματα πού θά ἀπαιτηθοῦν γιά τήν ἀγορά, μόλις μάθει τό ἀκριβές ποσό («καί ὅ,τι ὑπὲρ τούτου καταβάλῃ, ἅς μοί μηνύσῃ πόσα καί πού ταῦτα νά καταβάλῃ») ¹⁸⁸. Νά σημειώσουμε ἐδῶ, σέ παρένθεση, πῶς ὁ Νικόδη-

187. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, τ. Β', 1894, σ. 382.

188. Ἰωάννης Οἰκονόμος Λαρισσαῖος, *Ἐπιστολαὶ διαφόρων*, ἐκδ. Γ. Α. Ἀντωνιάδη - Μ. Μ.

Συγχωροχάρτια

μος Ἁγιορείτης εἶναι, ὅπως γνωρίζουμε, υπέρμαχος τῆς πιό αὐστηρῆς ὀρθόδοξης παράδοσης καὶ ἀδίστακτος πολέμιος κάθε ξένης, καθολικῆς, προτεσταντικῆς ἢ «φιλοσοφικῆς» ἐπίδρασης πού θά μπορούσε νά ἀλλοιώσει τὴν καθαρότητα τῶν δογμάτων τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας. Εἶναι, ἐπίσης, συγγραφέας ἐνός Ἐξομολογηταρίου, πού χρησιμοποιήθηκε εὐρύτατα, καὶ ἐπίσημος σχολιαστὴς τῶν Ἱερῶν Κανόνων· στά ἔργα του αὐτὰ εἶχε διατυπώσει μὲ ὅλη τὴν ἀπαιτούμενη αὐστηρότητα τὴν κανονικὴ προδιαγραφή: «πρέπει νά καθήρωνται ἀπαραιτήτως οἱ Πνευματικοὶ ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι πορισμὸν ἡγούμενοι τὴν εὐσέβειαν, κατὰ τὸν Παῦλον, καὶ χριστοκάπηλοι ὄντες, ζητοῦσι χρεωστικῶς ἀργύρια ἀπὸ τούς ἐξομολογούμενους αὐτοῖς χριστιανοῖς»¹⁸⁹. Αὐτὸ δὲν τὸν ἐμπόδιζε νά ἀγοράζει κι ὁ ἴδιος συγχωροχάρτια, μετέχοντας σὲ μιά πρακτικὴ πού, ἐπειδὴ εἶταν τόσο γενικευμένη καὶ τόσο ἐνσωματωμένη στὶς καθημερινές συμπεριφορές τῆς ὀρθοδοξίας, δὲν ἀφηνε πολλά περιθώρια οὔτε στοὺς πιό ἐμπειρους χειριστὲς αὐτῶν τῶν θεμάτων, νά συνειδητοποιοῦν τίς ἀναντιστοιχίες ἢ, ἔστω, νά θεωροῦν ὅτι μπορούσε νά εἶναι δυνατὴ ἡ ὑπέρβασή τους.

Ὅπως δὲ ἴσως, ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι διατυπωμένο τὸ γράμμα τοῦ Ἁγιορείτη συνάγεται ὅτι ἡ ἀγορὰ τῶν συγχωροχαρτιῶν πού ἐκδίδει τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο «ὑπὲρ ζώντων» ἀποτελεῖ κανονικὴ ἐκδήλωση τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς· γιὰ τὰ συγχωροχάρτια πού ἐκδίδονταν γιὰ τούς νεκρούς ἢ τούς ἀφορεομένους, ἡ ἀγορὰ ἀποτελοῦσε τὸν κανόνα¹⁸⁹.

Ἀνάλογα εἶναι αὐτὰ πού συμβαίνουν στὸ πατριαρχεῖο τῶν Ἱεροσολύμων. Τό παλαιότερο οἰκονομικὸ κατὰστιχο τῆς ἀγιοταφικῆς ἀδελφότητος πού ἔχει βρεθεῖ, κατὰτάσσει τὰ συγχωροχάρτια στὰ εἶδη ἀπὸ τὰ ὁποῖα προκύπτουν εἰσπράξεις: «ἀπὸ συγχωροχάρτια ὅπου ἐπήρην ὁ σιχνίας ὁ ἱβήρας γρόσια 23» εἶναι, ὅπως εἶδαμε, ἡ πρώτη ἀπὸ τίς πολλές συναφεῖς ἐγγραφές¹⁹¹, χρονολογημένη ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1662. Ὁ Σιχνίας δὲν ἀγοράζει ἓνα μόνον συγχωροχάρτι, γιὰ τὸν ἑαυτὸ του· ἀγοράζει πολλά, γιὰ νά τὰ διαθέσει στὴ συνέχεια ὁ ἴδιος σὲ πιστούς, πού θά καλύψουν, βέβαια, τὴν ἀρχικὴ δαπάνη.

Τό κατὰστιχο τοῦ Χρύσανθου Νοταρᾶ, ἀπὸ τὴν περιοδεῖα του σὲ χωριά τῆς Χίου, παρέχει πιὸ ἀναλυτικὰ στοιχεῖα πού, ἐπιπλέον, ἐπιτρέπουν νά διαπιστωθοῦν οἱ πολλα-

Παπαϊωάννου, Ἀθήνα 1964, σ. 583· αὐτ., ο. 131 γράμμα τοῦ Νικόδημου στὸν Ἰωάννη Οἰκονόμο μὲ τὸ ὁποῖο τοῦ ζητᾶ νά ἐπιδώσει τὴν ἐπιστολὴ στὸν Παῖσιο Σταγῶν. Σημειῶνω ὅτι τὸ συγχωροχάρτι πού ζητᾶ ὁ Νικόδημος πρέπει νά εἶναι χειρόγραφο: τὸ πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης δὲν εἶχε τυπώσει συγχωροχάρτια «ὑπὲρ ζώντων».

189. Ἀγᾶπιος ἱερομόναχος - Νικόδημος μοναχός, *Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηός, τῆς Μιάς Ἀγίας, Καθολικῆς, καὶ Ἀποστολικῆς τῶν Ὁρθόδοξων Ἐκκλησίας*, Λειψία 1800, ο. 163, σημ. 2.

190. Π.Β. Κωνσταντίνος Οἰκονόμος, *Τὰ σωζόμενα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα*, τ. Β', 1864, σ. 131· Χρ. Θέμελης, *Ἀνέκδοτος «μετριότης» τοῦ 1804*, ὁ.π., ο. 201 (ὅπου ὁ σύγχρονος μας ἱεράρχης θεωρεῖ ὅτι «οἰκοθεν βεβαίως νοεῖται, ὅτι ὁ λαμβάνων ἡ «Μετριότης» θά προσέφερεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν δωρεάς καὶ ὑλικά ἀγαθὰ δι' ἀγαθοεργούς σκοπούς, οἱ δὲ φροντίζοντες διὰ τὴν ἀπόκτησιν ἡ «Μετριότητος» ἀφορώσης εἰς κεκοιμημένους, θά προσέφερον καὶ οὗτοι παρομοίας προσφοράς»).

191. Βλ. ἐδῶ, ο. 62.

Φίλιππος Ἡλιού

Συγχωροχάρτι τοῦ Χρύσανθου Νοταρά

πλὴς χρήσεις τῶν συγχωροχαρτιῶν, μέσα ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ πνευματικές λειτουργίες ἢ ἔχουν ἐξαφανιστεῖ ἢ, πάντως, δέν ἔχουν τὸ περιεχόμενο πού τοὺς ἀποδίδει ἡ ὀρθόδοξη θεωρία. Ἀντιγράφω:

«1725. Αὐγούστου 20.

Ἀπῆλθομεν εἰς τὸ χωρίον Θυμιανά--- ἐκάμαμεν ἀγιασμόν καὶ ὠμίλησαμεν--- ἐβάλαμεν κουτί· ἐπίτροπος ὁ ἱερεὺς Νικόλαος τοῦ Κοσμοπαπάδη.

Ἐμοιράσαμεν εἰς τοὺς χωριανούς συγχωροχάρτια 57, ἐξ ὧν ἐλάβομεν γρ[όσια] 43 καὶ ἔμειναν νά μᾶς δώσουν καὶ τὰ λοιπά.

Ἐστείλαμεν ὕστερον τὸν παπᾶ Παῖσιον καὶ ἔδωκε συγχωροχάρτια 10 καὶ μᾶς ἔφερε γρ. 10.

Ἐδώκαμεν χωριστὰ εἰς τοὺς Στενακούσους ἤτοι τοὺς Λιθοκόπτους διὰ νά φέρουν πέτραν εἰς τὸ πηγάδι τῆς ἁγίας Κυριακῆς συγχωροχάρτια 12.

Ἀπῆλθομεν εἰς τὸ Μοναστήρι τῶν ἁγίων Ἀναργύρων· ὁ ἡγούμενός τουράλια 2 καὶ ἀπὸ συγχωροχάρτια τῶν πατέρων γρ. 3.

Εἴτα ἀνέβημεν εἰς τὸν ἅγιον Μηνᾶν· ἠκούσαμεν αὐθις ἱεράν μυσταγωγίαν. Ἐδώκαμεν συγχωροχάρτια 20 καὶ ἐλάβομεν γρ. 19. [ἀκολουθοῦν τρεῖς ἀναγραφές γιὰ τρεῖς μοναχοὺς πού ἔδοσαν συνολικά γρόσια 45· συγχωροχάρτια δέν ἀναφέρονται].

Αὐγούστου 30 ἀπῆλθομεν εἰς τὸ Νεοχώριον. Τῇ ἐπαύριον--- ἐκάμαμεν ἀγιασμόν καὶ ὠμίλησαμεν, ἐβάλαμεν κουτί. Ἐκάμαμεν καὶ ἐπιτρόπους---, ἐδώσαμεν συγχωροχάρ-

Συγχωροχάρτια

τιὰ 40, ἐξ ὧν ἐλάβαμεν γρ. 21 καὶ παρ. 17. "Υστερον ἔδωκε κοινῶς τὸ χωρίον τῷ παπᾷ Παῖσιω γρ. 15.

Σεπτεμβρίου 2. Ἀπήλθομεν εἰς χωρίον Βαβύλαις--- ἐκάμαμεν ἀγιασμόν· ὠμιλήσαμεν. Ἐβάλαμεν κουτί, ἐκάμαμεν ἐπιτρόπους---. Ἐδώκαμεν συγχωροχάρτια 58, ἐλάβομεν γρ. 27 καὶ ἔμειναν τὰ λοιπὰ [γιά τὸ ἴδιο χωρίο ὑπάρχουν καταγραφές εἰσφορῶν ποῦ ἔκαναν 2 πρόσωπα (11 γρόσια) καὶ «τὸ χωρίον κοινῶς βοήθειαν γρ. 8», χωρὶς ἀναφορά σὲ συγχωροχάρτια].

Ἐδώκαμεν καὶ τῷ ἑφημερίῳ τῆς Κρυᾶς Βρύσης συγχωροχάρτια 5---

Εἰς τὸ Χαλικόν Σεπτεμβρίου 3· ἐκάμαμεν ἀγιασμόν--- ὠμιλήσαμεν· ἐβάλαμεν κουτί, ἐκάμαμεν ἐπιτρόπους---. Ἐδώκαμεν συγχωροχάρτια 58, ἐλάβομεν γρ. 25 καὶ ἔμειναν τὰ λοιπὰ»¹⁹².

Οἱ ἀναγραφές αὐτές φανερώνουν παραστατικά, πῶς εἶχε διαμορφωθεῖ ἡ πρακτικὴ τῆς διάθεσης τῶν συγχωρητικῶν. Τὰ συγχωροχάρτια πωλοῦνται. Ἡ τιμὴ τους ἀνέρχεται, ὅπως φαίνεται, σὲ ἓνα γρόσι ἀλλὰ γίνονται καὶ ἐκπτώσεις (19 γρόσια γιὰ 20 συγχωροχάρτια στὸν "Ἅγιο Μηνᾶ) καὶ ἐπιπλέον δίνονται καὶ μὲ πίστωση: οἱ χωριανοί, καὶ ὅταν δέν εἶναι σὲ θέση νὰ πληρώσουν ἀμέσως τὸ γρόσι τους, λαβαίνουν πάντως τὸ ἐπιθυμητὸ χαρτί, μένοντες χρεῶστες στὴν ἀγιοταφικὴ ἀδελφότητα ποῦ θὰ φροντίσει ἐκ τῶν ὑστέρων, μέσω τῶν ἐπιτόπου ἐπιτρόπων τῆς, νὰ παραλάβει τὰ ὀφειλόμενα (: «ἐμοιράσαμεν εἰς τοὺς χωριανούς συγχωροχάρτια 57, ἐξ ὧν ἐλάβομεν γρ. 43 καὶ ἔμειναν νὰ μᾶς δώσουν καὶ τὰ λοιπὰ». Αὐτὰ στὰ Θυμιανά· ἀντίστοιχες περιπτώσεις καὶ σὲ τρία ἀκόμη χωριά: ἄλλο ἓνα δεῖγμα γιὰ τίς νομισματικὲς πενιχρότητες ποῦ χαρακτήριζαν τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία στὴ βάση τῆς). Ἐκτός ἀπὸ τὰ συγχωροχάρτια ποῦ πούλα ὁ ἴδιος, ὁ πατριάρχης ἀφήνει, ἐπίσης, μικρὲς ποσότητες σὲ τοπικοὺς ἱερεῖς γιὰ νὰ τὰ διαθέσουν αὐτοί, ὅταν παρουσιαστῇ ζήτησι, μὲ τοὺς ἰδίους προφανῶς ὅρους.

Οἱ ὑψηλοὶ ἀριθμοὶ τῶν συγχωροχαρτιῶν ποῦ διατίθενται σὲ καθένα ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα χωριά, τεκμηριώνουν τὴ χαλαρότητα τῆς πνευματικῆς πλαισίωσης τῶν σχετικῶν διαδικασιῶν. Συγκρατῶ ἓνα μόνο παράδειγμα, τὴν ἐπίσκεψι τοῦ πατριάρχου Χρύσανθου στὸ χωρίο Βάβυλα, ὅπου ἔμεινε μία μόνο ἡμέρα καὶ ὅπου πρόλαβε νὰ μοιράσει/πουλήσει πενήνταοκτὼ συγχωροχάρτια. 58 χορηγήσεις συγχωρητικῶν σὲ μία μέρα, ποῦ εἶναι ἄλλωστε γεμάτη καὶ ἀπὸ ἄλλες ἀσχολίες, μερικὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες περιγράφονται στὸ κατάστιχο, προϋποθέτουν μιὰ ταχύτητα ποῦ ἀποκλείει ἐκ τῶν προτέρων νὰ ἔχουν ἐκπληρωθεῖ, ἔστω καὶ ὑποτυπωδῶς, οἱ ὅροι ποῦ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς μετανοίας καὶ τὴ χορήγησι τῆς ἄφεσης τῶν ἁμαρτιῶν

192. Γ. Π. Γεωργιάδης, *Ὁ ἐν Γαλατᾶ ἱερός ναὸς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τῶν Χίων*, ὁ.π., σ. 188-190 σημ. Πβ. τώρα καὶ Π. Στάθης, *Τὸ ἀνέκδοτο ὁδοιπορικὸ τοῦ Χρύσανθου Νοταρά*, ὁ.π., σ. 268-270. Στὸ κατάστιχο τοῦ Χρύσανθου σημειώνονται καὶ ἄλλες αγοραπωλησιὲς συγχωροχαρτιῶν: ἀρχὲς τοῦ 1720, στὴν Φιλιπούπολη: «οἱ ἱερεῖς ἀπὸ τὸ Ντερεντζίκιοι, καὶ κοινῶς ἀπὸ τὸ ἴδιον χωρίον γρόσια 11 καὶ ἐζήτησαν συγχωροχάρτια καὶ τοὺς ἐδώκαμεν». Μάϊο τοῦ 1725, στὸν Τσεσμέ: «Ἐδώκαμε καὶ μερικὰ συγχωροχάρτια, ἐξ ὧν ἐπήραμε γρόσια 22 καὶ χονδρομάνδηλα» (Π. Στάθης, ὁ.π., σ. 185 καὶ 260).

Φίλιππος Ἡλιοῦ

ἔστω καὶ ἂν δέν περιεῖχαν τὴν ἀπαγγελία ἐπιτιμιῶν. Ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τελείως συνοπτικές διαδικασίες, μέσα ἀπὸ τίς ὁποῖες ὅλοι, καὶ πάντως ὁ πατριάρχης, θεωροῦν ὅτι βρίσκουν τὸ λογαριασμό τους.

Ὁ οἰκονομικὸς χαρακτήρας ποῦ εἶχαν πιά ἀποκτήσει τὰ συγχωροχάρτια στὴ συνειδηση καὶ ὅσων τὰ ἐκδίδουν καὶ τοῦ κοινοῦ ποῦ τὰ ἀποζητᾷ φανερώνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι χρησιμοποιοῦνται, καὶ γίνονται δεκτά, καὶ ὡς ἀμοιβή ἐργασίας: στὴ Χίο, ὁ Χρῦσανθος Νοταρᾶς ἀντικαθιστᾷ τὴν πληρωμὴ γιὰ τὴ μεταφορὰ πέτρας, ποῦ χρειαζόταν γιὰ τὴν κατασκευὴ ἢ τὴν ἐπιδιόρθωση ἐνὸς πηγαδιοῦ, μὲ τὴ χορήγηση στοὺς «πετράδες» δώδεκα συγχωροχαρτιῶν. Ἀνταμοίβεται ἔτσι, τελεσιδίκᾳ, ὅχι ἢ «εἰλικρινὴς συντριβὴ καὶ μετάνοια», ὅπως προβλέπουν οἱ ἱεροὶ κανόνες, ἀλλὰ ἡ καλὴ πράξη ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας ποῦ, στίς περισσότερες περιπτώσεις, ἀντιστοιχεῖ σὲ ἄμεση ἢ ἔμμεση οἰκονομικὴ παροχή. Αὐτὸ τὸ νόημα ἔχει καὶ ἡ ἀποστολή, ἀπὸ τὸν Χρῦσανθο Νοταρᾶ πάντα, στὴν «κουμπανία» τοῦ ὀρθοδόξων Ρωμαίων πραγματευτῶν τοῦ Σιμπινίου, εἴκοσι ἀσυμπλήρωτων συγχωροχαρτιῶν, τὰ ὁποῖα ὁ πατριάρχης θεωρεῖ ὡς πνευματικὴ ἀνταμοιβή γιὰ τίς οἰκονομικὲς προσφορὲς ποῦ εἶχε λάβει, καὶ ἔλπιζε νὰ λαβαίνει καὶ στὴ συνέχεια, ἀπὸ τὰ μέλη τῆς «φιλοχρίστου κουμπανίας». Τὸ ὅτι δέν γνωρίζει τὰ ὀνόματα τῶν ἀποδεκτῶν τῶν συγχωροχαρτιῶν δέν μοιάζει νὰ τὸν ἐνοχλεῖ ἀφοῦ καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ δέν ἐπιβεβαιώνεται ἡ μετάνοια τοῦ συγχωρουμένου ἀλλὰ ἐπιβραβεύεται ἡ καλὴ του πράξη: «Στέλλομεν τῆς ἐντιμότητός σας, χάριν εὐχῆς καὶ εὐλογίας εἴκοσι συγχωροχάρτια, μὲ τὸ νὰ μὴν ἡξεύρομεν ὅμως τὰ τίμιά σας ὀνόματα, τὰ στέλλομεν ἀνοικτά, καὶ ὁ εὐρισκόμενος αὐτοῦ πνευματικὸς, ὅς ἔχη θέλημα ἀπὸ λόγου μας νὰ τὰ γράψῃ μὲ τὴν εὐχὴν καὶ εὐλογίαν, τὸν ὁποῖον πνευματικὸν εὐχόμεθα καὶ εὐλογοῦμεν, καὶ διὰ τὸν κόπον του ὅς ἔχη καὶ ἡ ἀγιωσύνη του μερίδιον, ἀπὸ ἑνα κομποσχοίνι καὶ ἀπὸ μίαν ζώνην»¹⁹³.

Αὐτὴ ἡ ὑποχώρηση τῶν κανονικῶν προδιαγραφῶν ποῦ ἐμφανίζεται πολὺ νωρὶς, καθιστοῦσε πιὸ ἄνετη καὶ τὴν περαιτέρω ἀθέτησή τους. Ἔτσι τὴν ἔστω συνοπτικὴ καὶ ἔναντι χρηματικοῦ ποσοῦ, διαδικασία τῆς προσωπικῆς ἐπίδοσης τοῦ συγχωροχαρτιοῦ στὸν πιστὸ ἀπὸ ἀρμόδιο κληρικὸ, μὲ τὴν ὁποία διασώζονταν κάποια ἰχνη τῶν ἀπαιτούμενων τύπων, ἦρθε νὰ συμπληρώσῃ ἡ ἀποστολὴ συγχωροχαρτιῶν καὶ ἡ χορήγησή τους «ἐξ ἀποστάσεως»¹⁹⁴. Οἱ ἀγορὲς μποροῦν νὰ γίνουν καὶ μέσω τρίτων προσώπων ἢ

193. Mihail Caratasu, «Quelques lettres inédites du patriarche Chrysanthos de Jérusalem adressées à la "Compagnie grecque" de Sibiu», *Πρακτικά τοῦ Β' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, τ. Γ', Ἀθήνα 1981-1982, σ. 290 (τὸ γράμμα εἶναι ἀχρονολόγητο, ἴσως τοῦ 1726). «Ἔτι στείλαμε», συμπληρώνει ὁ Χρῦσανθος, «καὶ εἴκοσι κομποσχοίνια, καὶ εἴκοσι ἀγίαὶς ζώναις, ὅλα ἀγιασμένα ἐπάνω εἰς τὸν ἅγιον καὶ ζωοδόχον Τάφον, τὸν θειότατον, καὶ προσκυνητὸν Γολγοθᾶ, καὶ εἰς τὰ λοιπὰ σεβάσματα προσκυνήματα, τα ὁποῖα θέλετε δεχθῆ ὡς χάριν εὐχῆς, καὶ εὐλογίας».

194. Ἡ ὁποία πρέπει νὰ διακριθεῖ ἀπὸ τὴ γραπτὴ ἐξομολόγηση καὶ τὴν ἀντίστοιχα γραπτὴ ἄφεση, συνοδευμένη ἀπὸ γραπτὸ προσδιορισμὸ τῶν ἐπιτιμιῶν-πρακτικῆς τὴν ὁποία ἀποδεχόνταν ἡ ἐκκλησία, σὲ παλαιότερους ἰδίως αἰῶνες, στίς περιπτώσεις ποῦ, ἐξαιτίας τῶν ἀποστάσεων, ὁ πιστὸς δέν εἶχε ἄλλο τρόπο νὰ ἐπικοινωνήσῃ μὲ τὸν πνευματικὸ του.

Συγχωροχάρτια

μέ αλληλογραφία ενώ οι εκδότριες άρχές στέλνουν σέ πιστούς πού μένουν σέ μακρινούς τόπους, συγχωροχάρτια γιά νά άνταμείψουν καί μέ τόν τρόπο αυτό οικονομικές προσφορές, τά «άφιερώματα», πού λαβαίνουν.

Διάσπαρτα τεκμήρια φανερώουν ότι οι μεθοδεύσεις αυτές χρησιμοποιούνται εύρύτατα, στόν 19ο αιώνα, συνεχίζοντας προφανώς συνήθειες πού είχαν διαμορφωθεί σέ προγενέστερες εποχές γιά τίς όποιες, ως πρός τό σημείο αυτό, δέν διαθέτουμε σχετικές πληροφορίες.

Έτσι, ό Γεώργιος Βιζυηνός, σέ αὐτοβιογραφικό διήγημά του, αναφέρεται στή μητέρα του ή όποία, προκειμένου νά συγχωρεθεῖ γιά άθέλητο κρίμα της, έδωσε στή μάνα της πού πήγαινε γιά προσκύνημα στά Ἱεροσόλυμα, «δώδεκα πουκάμισα καί τρία Κωνσταντινάτα», γιά νά τῆς «βγάλη σχωροχάρτι». Ἡ γιαιά έκτέλεσε τήν παραγγελία καί, έπιστρέφοντας «άπό τή Γερουσαλή», έφερε τό συγχωρητικό, τό όποιο, γιά ένα τουλάχιστον διάστημα, φάνηκε νά εκπληρώνει τόν προορισμό του¹⁹⁵. αυτά συμβαίνουν πρίν άπό τό 1854¹⁹⁶. Σέ άντίτυπο ἱεροσολυμικοῦ συγχωροχαρτιοῦ τοῦ 1845¹⁹⁷, πού στάλθηκε στόν άποδέκτη του άπό τά Ἱεροσόλυμα, τόν Μάρτιο τοῦ 1852, ό σκευοφύλακας τοῦ πατριαρχείου Ἀμβρόσιος σημειώνει, όπως εἶταν ή συνήθεια, στήν πίσω όψη τοῦ έντύπου, ότι άφοῦ έλαβε άπό τόν προσκυνητή κύρ χατζῆ Σάββα σαμτζαντή γρόσια είκοσι, στέλνει τό συγχωροχάρτι σέ κάποια Δέσποινα, «εύλογίας χάριν έκ τοῦ Παναγίου Τάφου»¹⁹⁸.

Στό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αιώνα πρέπει να άνήκουν οι έντυπες άποδείξεις πού χρησιμοποιήθηκαν στά Ἱεροσόλυμα γιά νά πιστοποιούνται οι ένισχύσεις πού έλάβαινε τό πατριαρχείο άπό τούς πιστούς. Σέ άχρόνιστο άντίτυπο πού έπισημάνθηκε¹⁹⁹, τά κενά τοῦ έντύπου έχουν συμπληρωθεῖ μέ τό όνομα τοῦ εύλαβέστατου προσκυνητή «Κύρ Χ' Γεωργίου έκ Καζανίου», ό όποιος «ένεχειρίσεν--- άφιέρωμα έκ γροσίων Ὀγδοήκοντα όκτώ (88) ἤτοι έν Ρωσσικόν φλωρίον άνθ' οὔ κατεγράψαμεν έν τῇ Ἱερᾷ Βίβλῳ τῶν Παρρησιῶν κατά τήν τάξιν τοῦ Ζωοδόχου Τάφου τά ονόματα Βλασίου καί Βόλου» στό τέλος τοῦ έντύπου, όπου είναι τυπωμένες οι λέξεις « Ἀποστέλλομεν

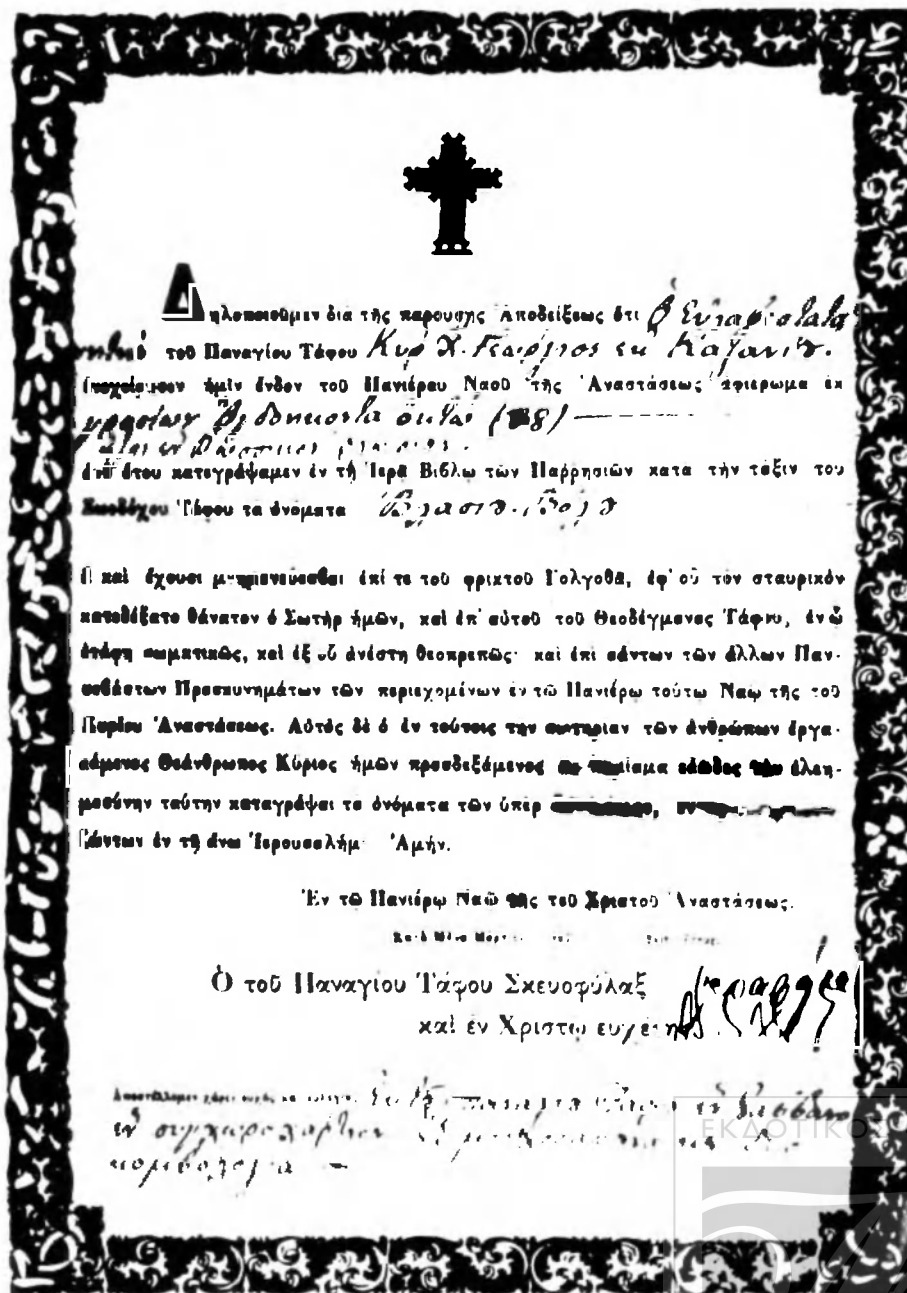
195. Γ. Βιζυηνός, «Τό άμάρτημα τῆς μητρός μου»· πρώτες δημοσιεύσεις τό 1883 (πβ. Κυριακή Μαμώνη, *Βιβλιογραφία Γ. Βιζυηνού (1873-1962)*, Ἀθήνα 1963, σ. 34, άρ. 241 καί 41, άρ. 382). Παραπέμπω στή σημαντική γιά τά προλεγόμενά της έκδοση τοῦ Παν. Μουλλά, (Γ. Μ. Βιζυηνός, *Νεοελληνικά Διήγηματα*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1980), όπου τά σχετικά μέ τό «σχωροχάρτι» βρίσκονται στή σ. 24. Πβ. καί τό άνυπόμονο γράμμα τοῦ Τ. Κοντομίχη, στήν έφ. *Τά Νέα*, 17 Ἰανουαρίου 1984.

196. Γιά τή χρονολόγηση ακολουθῶ τόν Παν. Μουλλά, *ό.π.*, σ. δ' καί ρε'.

197. Ἀνήκει στήν έκδοση πού περιγράφεται έδῶ, σ. 82, άρ. 41. Ἡ άποστολή τό 1852 άντιτύπου τῆς έκδοσης τοῦ 1845, ένῶ έχει μεσολαβήσει νέα έκδοση τό 1850 (πβ. *έδῶ*, σ. 83, άρ. 43) δείχνει ότι οι νέες έκτυπώσεις δέν δηλώνουν πάντα ότι τά άποθέματα τῶν προηγουμένων είχαν έξαντληθεῖ. Γιά άλλα σχετικά παραδείγματα, πού παρουσιάζουν καί αίσθητά μεγαλύτερο χρονικό άνάπτυγμα (έπιδόσεις, τό 1803, συγχωροχαρτιῶν τυπωμένων στά 1776 καί 1789, καί τό 1869 έκδοση συγχωροχαρτιοῦ τυπωμένου στά 1815) βλ. Ν. Danova, *Indulgentiite*, *ό.π.*, σ. 48.

198. Τό πλήρες κείμενο δημοσιεύεται πιό πάνω (σ. 82, σημ. 128).

199. Ἀπό τήν Nadia Danova, *Indulgentiite*, *ό.π.*, σ. 46.

Συγχωροχάρτια

χάριν εύχης καί εύλογίας», ὁ σκευοφύλακας τοῦ Ἁγίου Τάφου Σεραφεῖμ συμπληρώνει, μέ τό χέρι: «Ἀποστέλομεν χάριν εύχης καί εύλογίας ἐκ τοῦ Παναγίου Τάφου ἐν Σάββανον, ἐν συγχωροχάρτιον, ἔξ μοσχοσάπουνα καί δύο κομβολόγια».

Μεταγενέστερο δείγμα, ἀπό τήν τρίτη δεκαετία τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, τό ὁποῖο θά πρέπει καί αὐτό νά ἀνταποκρίνεται σέ ἀποκτημένη συνήθεια, φανερώνει ὅτι συγχωροχάρτια, συμπληρωμένα μέ ὀνόματα προσώπων πού δέν τά εἶχαν ζητήσει, μπορούσαν νά ἀγοραστοῦν στά Ἱεροσόλυμα ἀπό τρίτους, πού τά προσέφεραν, στή συνέχεια, σέ γνωστούς τους τῶν ὁποίων εἶχαν φροντίσει νά γραφεῖ τό ὄνομα στήν ἀρμόδια θέση. Ἀντίστοιχη πρακτική διαπιστώνεται στούς καιρούς μας καί μέ τή χορήγηση τῶν διπλωμάτων τοῦ χατζηλικιοῦ. Μακραίωνοι ἐθισμοί, εἶχαν συντελέσει νά ἀποδυναμωθεί καί νά εὐτελιστεῖ μιᾷ λειτουργία, ἡ ὁποία, ὡστόσο, γιά ἕνα τμήμα τῶν πιστῶν ἐξακολουθοῦσε νά διατηρεῖ τήν ἀρχική της ἱερότητα.

Στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας, τό 1907, ἕνας καθολικός ἱεραπόστολος, ἀφοῦ πρῶτα θυμίζει ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀρέσκονται νά κατηγοροῦν τόν πάπα ὅτι «πουλάει εἰσιτήρια γιά τόν παράδεισο», θά σχολιάσει εἰρωνικά τήν πρακτική τῶν ὀρθοδόξων: οἱ περισσότεροι προσκυνητές πού πηγαίνουν στά Ἱεροσόλυμα, γράφει ὁ ἱεραπόστολος, ἀποχτοῦν τό συγχωροχάρτι τους («ἕνα χαρτί μεγάλου σχήματος, πολύ ἀκριβό»), χωρίς νά ἐξομολογηθοῦν καί χωρίς νά μεταλάβουν· ἀπλῶς πληρώνουν»²⁰⁰.

Ἄν ὅμως τά συγχωροχάρτια χρησιμοποιοῦνται καί γιά νά καλύψουν οἰκονομικές ἀνάγκες τῆς ἐκκλησίας, χρησιμοποιοῦνται, ἐπίσης, καί ὡς μέσο γιά νά ἐξυπηρετηθοῦν ἀνάγκες ἐπιδεικτικές, οἱ ὁποῖες, ἐνισχύοντας τό κοινωνικό κύρος πατριαρχῶν καί πατριαρχεῶν, τοῦς ἐπιτρέπουν νά μεγιστοποιήσουν τόν κύκλο τῶν δραστηριοτήτων τους. Παράλληλα θά χρησιμοποιηθοῦν καί γιά νά ὑπηρετηθοῦν πολιτικές ἢ θρησκευτικές σκοπιμότητες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας, ἐνῶ, στό ἴδιο πάντα κλίμα, ἡ ἐκδοσή τους ζητιέται, ὀρισμένες φορές, στούς ἀνατολικούς πατριάρχες, ἀπό ἰσχυρούς τῆς ἐποχῆς, οἱ ὁποῖοι, προκειμένου νά προωθήσουν δικά τους συμφέροντα, βρίσκουν τοῦς τρόπους νά ἐπιβάλλουν, καί στόν τομέα αὐτό, τίς θελήσεις τους σέ

200. Βλ. *Revue Augustinienne*, τ. 10, 1907, σ. 311 (πβ. ἐδῶ, σ. 80, σημ. 121). Γιά «εἰσιτήρια γιά τήν παράδεισο» εἶχε μιλήσει στά χρόνια του, ἀναφερόμενος κι αὐτός στά παπικά συγχωροχάρτια, ὁ Ἀνδρέας Λασκαράτος (πβ. *Ἄπαντα*, τ. Γ', 1959, σ. 359, 360, 396: κείμενα τοῦ 1861-1862, ἀπό τόν *Λύχνον*): ὁ ἴδιος εἶχε επικρίνει, συστηματικά, καί τήν ἐμπορία τῆς ἄφεσης τῶν ἁμαρτιῶν καί τῶν μνημοσύνων ἀπό τόν ὀρθόδοξο κλῆρο, οξύνοντας στό ἑπακρο τή σάτιρα γιά τίς οἰκονομικές διαστάσεις μέ τίς ὁποῖες εἶχαν περιβληθεῖ οἱ σχετικές τελετουργίες: «Ἄν τό μυστήριό τῆς ἐξομολόγησης ἐσυνίστατο εἰς τό νά διηγηθῇ κανεῖς τέας ἁμαρτίες τοῦ ἐνός ἄλλου, κ' ἐκεῖνος ὁ ἄλλος νά λάβῃ δύο τάλαρα καί νά τοῦ τέας συγχωρήσῃ, ἡ ἐξομολόγησή σου γένεται σήμερα ἤθελε φθάνει» καί ἄλλου: «Ἐκεῖνος ὁ ἴδιος παπᾶς ὅπου σοῦ ἀναγνώθει ὅτι ἐν τῷ Ἄδῃ οὐκ ἔστι μετάνοια, ἐκεῖνος ὁ ἴδιος σοῦ γυρέβει λίγα ὀβολα γιά νά παρακαλέσῃ τόν Θεόν γιά τέας ψυχές ὅπου ἔχει εἰς τόν Ἄδῃ!...». (*Ἄπαντα*, τ. Α', 1959, σ. 129: κείμενο τοῦ 1856, ἀπό *Τά Μυστήρια τῆς Κεφαλониᾶς*) πβ. αὐτ., σ. 125: «Ἡ πληρομένης δέϊσες δέν ὠφελοῦνε παρά ἐκεῖνους ὅπου λαβαίνουν· τά ὀβολα». Γενικευμένος στάθηκε, ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα, ὁ ἐλεγχος τῶν ἀφορισμῶν πού πολλαπλασιαζόταν γιά ἀσήμαντες αἰτίες, στό μέτρο πού ἡ ἄρση τους ἀπέφερε εἰσοδήματα στόν κλῆρο· βλ. ἐνδεικτικά, *Ἑλληνική Νομαρχία*, 1806, σ. 170-171.

Φίλιππος Ἡλιού

ιεράρχες πού, καί ἂν ἀκόμη τό ἤθελαν, δέν θά μπορούσαν νά μή συμμορφωθοῦν.

Τά διαθέσιμα παραδείγματα γι' αὐτά τὰ θέματα χρονολογοῦνται ἀπό τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες τῆς γενικευμένης χρήσης τῶν γραπτῶν συγχωρητικῶν. Ἕνα ἀπὸ αὐτά ἀφορᾷ τὰ συγχωροχάρτια πού στέλνονται ἢ ἐπιδίδονται σέ ρώσους ἡγεμόνες: 1463/1464, ἀποστολή συγχωροχαρτιοῦ στὸν μεγάλο Δούκα τῆς Μοσχοβίας Βασίλειο¹ Βασίλιεβιτς ἀπὸ τὸν Ἰωακείμ Β', πατριάρχη Ἱεροσολύμων· 1585 ἢ 1586 συγχωροχάρτι τοῦ Ἱεροσολύμων Σωφρόνιου γιὰ τὴν Εἰρήνη, σύζυγο τοῦ τσάρου Θεόδωρου Ἰβάνοβιτς· 1653 διανομὴ συγχωροχαρτιῶν ἀπὸ τὸν πρῶην πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἀθανάσιο Πατελλάρο στὰ μέλη τῆς οἰκογένειας τοῦ τσάρου Ἀλέξιου Μιχαήλοβιτς, στὴ Μόσχα· 1656 διανομὴ συγχωροχαρτιῶν ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἀντιοχείας Μακάριο στὰ μέλη τῆς οἰκογένειας τοῦ τσάρου καί σέ ἀξιωματοῦχοις τῆς αὐλῆς²⁰¹. Στὴν περίπτωση τῶν δύο πρώτων συγχωροχαρτιῶν πού στάλθηκαν ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα στὴ Μόσχα, χωρὶς μάλιστα νά ἔχουν ζητηθεῖ, ἡ τήρηση τῶν θρησκευτικῶν τύπων δέν εἶταν, βέβαια, δυνατή. Ἴσως νά μὴν τηρήθηκαν καί ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Πατελλάρο. Γιὰ τὸν Μακάριο Ἀντιοχείας γνωρίζουμε, ἀπὸ τὸ χρονικὸ τοῦ συνοδοῦ του, πῶς, ὅταν ὁ τσάρος ζήτησε νά δοθοῦν συγχωροχάρτια στοὺς οἰκείους του, ὁ πατριάρχης συμπλήρωσε τὰ ἔντυπα πού εἶχε μαζί του, ἀναγράφοντας μὲ χρυσὰ γράμματα τὰ ὀνόματα τῶν ἀποδεκτῶν κι ὕστερα ἔστειλε τὸν διάκο του νά τὰ μοιράσει στὴν τσαρική αὐλή: θρησκευτικὴ τελετουργία δέν ἔγινε.

Μέ τὸν τρόπο αὐτό τὰ συγχωροχάρτια, ἀπὸ ἱερά ἀντικείμενα πού δέν πρέπει νά ἐπιδίδονται στοὺς πιστοὺς, ἂν δέν ἔχει τηρηθεῖ, προηγουμένως, τὸ αὐστηρὸ τυπικὸ τῆς ἐξομολόγησης, τῆς μετάνοιας καί τῆς ἄφεσης τῶν ἁμαρτιῶν τὴν ὁποίαν πιστοποιοῦν, μετατρέπονται σέ ἓνα εἶδος τιμητικῶν διπλωμάτων, πού ἔχουν ὅλα τὰ ἐξωτερικὰ δείγματα μὲς ἱερατικῆς μεγαλοπρέπειας ἀλλὰ τὰ ὁποῖα δέν ἐκφράζουν παρὰ τὴν πολιτικὴ βούληση τοῦ πατριάρχη πού τὰ ὑπογράφει, καί τὴν ἐλπίδα ὅτι ἀπὸ τοὺς ἀποδέκτες τοὺς θά προέλθουν σημαντικὲς οἰκονομικὲς ἐνισχύσεις καί κάποια γενικότερη ὑποστήριξη τῶν συμφερόντων τῶν ὀρθοδόξων πατριαρχείων. Σέ ἀνάλογες πολιτικὲς καί οἰκονομικὲς φροντίδες, πού ἀφοροῦν, αὐτὴ τὴ φορά, τίς σχέσεις τῶν πατριαρχείων μὲ τίς παραδουνάβιες ἡγεμονίες, πρέπει νά ἀποδοθεῖ καί ἡ ἐκδοση, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1698, τοῦ συγχωροχαρτιοῦ πού ὑπογράφουν ὁ Κωνσταντινουπόλεως Καλλίνικος καί ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων γιὰ τὸν νεκρὸ ἡγεμόνα τῆς Μολδοβλαχίας Σερμπάνο Καντακουζηνό²⁰².

201. Γιὰ ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις βλ. τίς παραπομπές πού σημειώνονται ἐδῶ, στίς σ. 43, 47 καί 60.

202. Ὁ Καντακουζηνὸς πέθανε τὸ 1693. Τὸ συγχωροχάρτι ἐκδόθηκε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1698· τὸ ὑπογράφουν οἱ πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως Καλλίνικος, ὁ Β', Ἱεροσολύμων Δοσίθεος, ὁ Νοταράς καί συνοδικοί. Ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Α. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, *Ἑλληνικά κείμενα χρήσιμα τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ρωμανίας*, ὁ.π., σ. 389-392 καί ἀπὸ τὸν Ν. Jorga, *Documente Grecesti privitoare la istoria Românilor* [= συλλογὴ Hurmuzaki, τ. ΙΔ'], τ. Α', Βουκουρέστι 1915, σ. 268-269 (πβ. αὐτ., σ. 308). – Κάποια σύγχυση στίς χρονίες ἢ στὰ ὀνόματα ὑπάρχει στὴν περίληψη τῆς «μετριότητος» «ὑπὲρ τοῦ κεκοιμημένου δούλου τοῦ Θεοῦ Ἰωάννου Κωνσταντίνου Μπασαράμπα Βοεβόδα Μολδοβλαχίας», ὅπως τὴν δημοσιεύει ὁ Κ. Δελικάνης, *Πατρι-*

Συγχωροχάρτια

Σέ μία, τουλάχιστον, περίπτωση, τσάρου τής Ρωσίας, ὁ Ἀλέξιος, ζήτησε καί ἐπέβαλε στό πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων νά ἐκδόσει, παρά τή θέλησή του, συγχωροχάρτι μέ πλήρη ἄφεση ἁμαρτιῶν, γιά ζῶντα ἱεράρχη, τόν μητροπολίτη Γάζης Παῖσιο Λιγαρίδη²⁰³, ὁ ὁποῖος εἶχε καταδικαστεῖ καί ἀποκηρυχθεῖ, στά 1668, ἀπό τόν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Νεκτάριο²⁰⁴. Γιά τόν τσάρο, ἡ συγχώρεση τοῦ Λιγαρίδη εἶταν ἀναγκαία, προκειμένου νά ἀποφευχθοῦν ζητήματα καί ἀμφισβητήσεις πού θά μπορούσαν νά ὑπονομεύσουν τίς λύσεις οἱ ὁποῖες μέ μεγάλη δυσκολία εἶχαν ἐπιβληθεῖ στή ρωσική ἐκκλησία, στά χρόνια τῆς κρίσης τοῦ Νίκωνος²⁰⁵. Ἀπό τήν πλευρά του, τό πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων εἶχε πολλούς λόγους νά μήν ἐπιθυμεῖ νά ἀκυρώσει τήν καταδίκη τοῦ Λιγαρίδη²⁰⁶ καί προσπάθησε νά ἀντισταθεῖ. Χρειάστηκαν δύο ἢ τρία ἐπίμονα διαβήματα τοῦ τσάρου, συνοδευμένα καί ἀπό ὑποσχέσεις ὅτι ἂν ικανοποιηθεῖ ἡ ἐπιθυμία

αρχικῶν ἐγγράφων τ. Γ', Κωνσταντινούπολη 1905, σ. 61: τό συγχωροχάρτι φέρεται νά ἔχει ἐκδοθεῖ τόν Αὐγούστο τοῦ 1698 ἀπό τόν Καλλίνικο Κωνσταντινουπόλεως καί τόν Δοσίθεο Ἱεροσολύμων ἐνῶ ὁ Κωνσταντῖνος Μπασαράμπας ἔζησε ὡς τό 1714 καί τό χρόνο αὐτό τόσο ὁ Καλλίνικος ὅσο καί ὁ Δοσίθεος εἶταν ἤδη νεκροί.

203. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique du XVIIe siècle*, τ. Δ', 1895, σ. 41.

204. Χρ. Παπαδόπουλος, *Οἱ πατριάρχαι Ἱεροσολύμων ὡς πνευματικοί χειραγωγοί τῆς Ρωσίας κατά τόν 17^ο αἰῶνα*, Ἱεροσόλυμα 1907, σ. 162.

205. Ἐγκαταστημένος ἀπό τό 1662 στή Μόσχα, ὁ Παῖσιος Λιγαρίδης εἶχε συνεργαστεῖ ἀποτελεσματικά μέ τόν τσάρο Ἀλέξιο οἱ οὗτοι ἀγῶνες ἐναντίον τοῦ πατριάρχη Μοσχοβίας καί πάσης Ρωσίας Νίκωνος· εἶχε ἐπίσης διαδραματίσει κεντρικό ρόλο στήν προετοιμασία καί τή διεξαγωγή τῆς μεγάλης Συνόδου τῆς Μόσχας, τοῦ 1666-1667, πού ἀποφάσισε τήν καθάραιση τοῦ Νίκωνος καί ὅρισε τό πλαίσιο τῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς τοῦ ρωσικοῦ κράτους (πβ. E. Legrand, *ὁ.π.*, σ. 24-49· Χρ. Παπαδόπουλος, *Οἱ πατριάρχαι Ἱεροσολύμων*, ὁ.π., σ. 94-171· H. T. Hionides, *Paisius Ligarides*, Νέα Ὑόρκη 1972, σ. 52-88). Ἔτσι, ἡ καταδίκη του ἀπό τό Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων μπορούσε νά τροφοδοτῆσει, ὅπως καί ἐγίνε, τήν ἀμφισβήτηση τῶν ἀποφάσεων τῆς Συνόδου τοῦ 1666-1667: γιά νά ἀποφύγει τίς νέες αὐτές περιπλοκές, ἀλλά καί γιά νά καλύψει τόν προστατευόμενο του, ὁ ὁποῖος σέ καίριες στιγμές τῆς κρίσης τοῦ Νίκωνος στήριξε τήν τσαρική πολιτική προσφέροντάς της τό κύρος τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ὁ Ἀλέξιος, πού ἐλπίζε καί σέ νέες ὑπηρεσίες τοῦ Λιγαρίδη, ἐπέμεινε νά ἐπιτύχει τήν ἀπαλλαγὴ του.

206. Ὁ ἓνας εἶταν ἡ λατινοφροσύνη τοῦ Παΐσιου, σέ συνδυασμό μέ τήν μή κανονικότητα τῆς ἐκλογῆς του. Ἐνας ἄλλος θά πρέπει νά εἶταν ἡ δυσφορία τῶν ἀνατολικῶν πατριαρχεῶν γιά τήν καταδίκη τοῦ Νίκωνος τήν ὁποία δέν ἐπιθυμοῦσαν (πβ. Χρ. Παπαδόπουλος, *Οἱ πατριάρχαι Ἱεροσολύμων*, ὁ.π., σ. 125 κ.ἐξ., 137, κ.ά.) καί στήν ὁποία εἶχε πρωτοστατήσῃ ὁ Παῖσιος Λιγαρίδης· θυμίζω ὅτι οἱ πατριάρχες Μακάριος Ἀντιοχείας καί Παῖσιος Ἱεροσολύμων πού ἔλαβαν μέρος στή Σύνοδο τῆς Μόσχας, ἐκπροσωπώντας καί τοὺς συναδελφούς τους τῆς Κωνσταντινούπολης καί τῆς Ἀλεξάνδρειας, καταδικάστηκαν ἀργότερα, ἐπίσημα, ἀπό τόν οἰκουμένικο πατριάρχη Παρθένιο τόν Δ' γιά τή συμμετοχή τους στήν καταδίκη τοῦ Νίκωνος (βλ. Κ. Δελικάνη, *Τά ἐν τοῖς κώδεξι*, ὁ.π., σ. 7-9· πβ. Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, τ. Α', σ. 272 κ.ἐξ.). Στούς λόγους αὐτοὺς θά πρέπει νά προστεθεῖ καί ἓνας ἀφανέστερος: ἡ καταδίκη τοῦ Παΐσιου Λιγαρίδη πρέπει νά σχετίζεται καί μέ τὰ θέματα τῆς διαδοχῆς τοῦ Νεκταρίου στὸν θρόνο τῶν Ἱεροσολύμων γιά τὸν ὁποῖο ὁ Παῖσιος μπορούσε νά εἶναι, ὅπως τό ὑπαινίχθηκε καί ὁ ἴδιος, ἓνας ἰσχυρὸς υποψήφιος.

Φίλιππος Ἡλίου

του θά αὖξαινε τίς εἰσφορές του γιά τόν ἅγιο Τάφο²⁰⁷, γιά νά «καταναγκασθεῖ»²⁰⁸ τό πατριαρχεῖο τῶν Ἱεροσολύμων νά ἐκδόσει καί νά στείλει τό συγχωροχάρτι πού εἶχε τόσο ἐπίμονα ζητηθεῖ²⁰⁹. Οἱ πολιτικές σκοπιμότητες ἔθεταν σέ δεύτερη μοῖρα καί τή θέληση τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας καί τήν τήρηση τῶν ἱερῶν προδιαγραφῶν²¹⁰.

Τίς προδιαγραφές αὐτές δέν τίς εἶχαν τηρήσει, ὅπως φαίνεται, οὔτε οἱ σιναῖτες μοναχοί, ὅταν, στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰῶνα, προσπάθησαν, μέ τά στάμ- πινα συγχωρητικά τους, νά ἀνταγωνισθοῦν τά συγχωροχάρτια τῶν Ἱεροσολύμων. Ὅπως εἶδαμε, ὁ ἀρχιεπίσκοπός τους Ἀνανίας εἶχε κατηγορηθεῖ ὅτι τά συγχωροχάρ- τια πού τύπωνε στήν Καζακία, τά εἶχε φέρει στήν Κωνσταντινούπολη καί στήν Αἴγυ- πτο, ἀπ' ὅπου τά ἔπαιρναν οἱ ταξιδιάρεοι μοναχοί τοῦ Σινά καί τά μοίραζαν δωρεάν «ἀνδράσι καί γυναιξί εἰς Ἀνατολήν καί Δύσιν», χωρίς νά τοὺς ζητοῦνται ἀπό τοὺς πιστοὺς, – στοιχεῖο ἀπαραίτητο γιά τήν κανονικότητα τῆς ἐπίδοσης – καί χωρίς νά ἀπαιτεῖται ἀπό τοὺς τελευταίους «νά μετανοήσουν ἀπό τήν ἁμαρτίαν» τους²¹¹. Αὐτή ἡ βάνουση ἀθέτηση τῶν πνευματικῶν λειτουργιῶν ὑπαγορεύθηκε, ὅπως εἰπώθηκε τότε, ἀπό ἄμεσες σκοπιμότητες: «νά διαδοθοῦν καί νά πληθύνουν» τά ἀμφισβητού- μενα σιναϊτικά συγχωροχάρτια, γιά νά ἐπιβεβαιωθεῖ καί νά ἐδραιωθεῖ, καί μέ τόν τρόπο αὐτό, ἡ πνευματική ἀκτινοβολία καί τό κοινωνικό κύρος μιᾶς ἀρχιεπισκοπῆς πού θεωροῦσε ὅτι εἶχε τό δικαίωμα νά διεκδικήσει τήν αὐτονομία της καί, μαζί, τό ἀνάλογο μερίδιο ἀπό τίς εἰσφορές τῶν πιστῶν²¹².

207. Μιά δωρεά πού ἔστειλε ὁ τσάρος στόν πατριάρχη Ἱεροσολύμων συνοδεύονταν ἀπό ἐπιστολή του στήν ὁποία ἔγραφε: «Δεχθεῖτε αὐτό τό δῶρο πού σας στέλνω σήμερα ... καί θά λάβετε ἓνα πιά σημαντικό ἀκόμα ὅταν θά ἔχουν ἱκανοποιηθεῖ οἱ ἐπιθυμίες μας γιά τό θέμα τοῦ μητροπολίτη Γάζης». E. Legrand, *ὁ.π.*, σ. 41 (δική μου μετάφραση).

208. «Τήν ἀθῶωσιν ἐπιστεῖλαι κατηναγκάσαμεν» τόν πατριάρχη Ἱεροσολύμων, γράφει ὁ Παῖσιος Λιγαριδῆς μετά τή λήψη τοῦ συγχωροχαρτιοῦ, «διά τήν προσταγὴν τοῦ γαληνοτάτου, κρατίστου καί ἁγιωτάτου βασιλέως», δηλαδή τοῦ τσάρου Ἀλεξίου· βλ. Κ. Δελικάνης, *Πατριαρχι- κῶν ἐγγράφων* τ. Γ', σ. 187.

209. Ὁ Δοσίθεος Νοταρᾶς πού ὑπόγραψε τό συγχωροχάρτι τό συνόδευσε μέ ἓνα γράμμα πρὸς τόν Λιγαριδῆ στό ὁποῖο τοῦ ἔλεγε τί πραγματικά σκεφτόταν γι' αὐτή τήν ὑπόθεση: «οὐ σύ με λοιδωρεῖς ἀλλ' ὁ τόπος»· βλ. Χρ. Παπαδόπουλος, *Οἱ πατριάρχαι Ἱεροσολύμων*, *ὁ.π.*, σ. 164. Εἰκοσι μήνες ἀργότερα, τόν Ἀπρίλιο 1681, ὅταν πιά εἶχε διαμορφωθεῖ μιά νέα πολιτική συγκυ- ρία, τό πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων μπόρεσε νά προχωρήσει σέ νέο ἀφορισμό καί στήν οριστική καθαίρεση τοῦ Παΐσιου Λιγαριδῆ· βλ. Κ. Δελικάνης, *ὁ.π.*, σ. 188-189· Χρ. Παπαδόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 165-167.

210. Λίγο μεταγενέστερες ἐνέργειες πού ἐγίναν ἀπό τόν τσάρο Θεόδωρο, προκειμένου νά ἐκδοθεῖ, ἀπό τοὺς ἀνατολικούς πατριάρχες, συγχωρητικό γράμμα γιά τόν καθαίρεμένο καί κα- ταδικασμένο ρώσο πατριάρχη Νίκωνα, τόν ὁποῖο εἶχε ἀρνηθεῖ νά συγχωρέσει ὁ νέος πατριάρ- χης τῆς Μόσχας Ἰωακείμ (πβ. Χρ. Παπαδόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 177-178), ἐγίναν δεκτές μέ εὐμένεια στήν Κωνσταντινούπολη. Τό σχετικό συγχωρητικό (ci. 1681-1682) ἔχει δημοσιευτεῖ ἀπό τόν Καλ. Δελικάνη, *ὁ.π.*, σ. 197-200.

211. Βλ. ἐδῶ, σ. 52, ὅπου καί τό σχετικό παράθεμα ἀπό τήν *Ἱστορία περὶ τῆς ἐπισκοπῆς τοῦ ὄρους Σινά*, τοῦ Δοσίθεου Νοταρά.

212. Πβ. ἐδῶ, σ. 51-54.

Συγχωροχάρτια

Μέσα σ' αυτές τις συνάψεις, ή εξωτερική μορφή των ιεροσολυμικών συγχωροχαρτιών, όπως εξελίσσεται με το πέρασμα του χρόνου, έρχεται να ενισχύσει το μυστικό περιεχόμενο του κειμένου με διακοσμητικά και εικονογραφικά στοιχεία, ικανά να έντυπωσιάσουν το ὀρθόδοξο κοινό και να εκφράσουν την ιερατική μεγαλοπρέπεια της πατριαρχικής έξουσίας: ή ἐλκτική τους δύναμη βρίσκεται, έτσι, πολλαπλασιασμένη. Ἡ εξέλιξη πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ εἶταν ἀργή καὶ χρειάστηκε ἓνας, περίπου, αἰώνας γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ μετάβαση, ἀπὸ τὴ λιτὴ ἐμφάνιση τῶν πρώτων ἐντυπων συγχωρητικῶν, στὴν πληθωρική καὶ ἐντυπωσιακὴ εἰκονογράφηση ποὺ σταθεροποιεῖται κατὰ τὴν ὀγδοὴ δεκαετία τοῦ 18ου αἰώνα, μὲ τὰ συγχωροχάρτια τοῦ πατριάρχου Ἀβράμιου.

Πραγματικά, τὰ παλαιότερα ἐντυπα ιεροσολυμικὰ συγχωροχάρτια ποὺ γνωρίζουμε, ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ Δοσίθεου Νοταρά (c. 1669-1670) ἕως τὶς δύο πρώτες ἐκδόσεις τοῦ Ἀβράμιου (1776), κοσμοῦνται, στὴν κορυφὴ τους, μὲ δύο ἀπλές ξυλογραφημένες παραστάσεις: τοῦ ἀναστημένου Χριστοῦ, ἀριστερά, καὶ τοῦ ἁγίου Ἰακώβου, πρώτου, κατὰ τὴν παράδοση, ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων, δεξιά. Στὸ συγχωροχάρτι τοῦ Δοσίθεου²¹³ οἱ δύο παραστάσεις ἐνώνονται μὲ διακοσμητικὴ φρίζα στὸ μέσο τῆς ὁποίας θὰ προστεθεῖ, πολὺ γρήγορα, ἀπὸ τὸ πρῶτο ἤδη συγχωροχάρτι τοῦ Χρύσανθου Νοταρά, διαδόχου τοῦ Δοσίθεου, ὁ σταυρὸς τοῦ μαρτυρίου, σὲ κύκλο. Ἐνα ξυλογραφημένο πρωτόγραμμα καὶ, ὅταν χρειάζεται, δύο μικρές διακοσμητικὲς ξυλογραφίες κάτω ἀπὸ τὶς δύο εἰκόνες, γιὰ νὰ καλυφθεῖ τὸ κενὸ ποὺ μπορεῖ νὰ ἀφήνει ἡ διάταξη τοῦ πατρarchικοῦ τίτλου ποὺ προηγεῖται ἀπὸ τὸ κείμενο, συμπληρώνουν τὸν διάκοσμο στὸν ὁποῖο τὸ ἐντυπωσιακότερο καὶ ἐπιβλητικότερο στοιχεῖο ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὴ μεγαλόπρεπη, καὶ ἡθελημένα δυσνόητη, μονοκονδυλιά τοῦ πατριάρχου. Οἱ χαράξεις μπορεῖ νὰ παραλλάζουν ἀπὸ ἐκδοση σὲ ἐκδοση ἀλλὰ αὐτὸς ὁ λιτὸς διακοσμητικὸς τύπος παραμένει σταθερὸς ἐπὶ πολλὰς δεκαετίες²¹⁴.

Τὰ ξυλογραφημένα σιναιϊτικὰ συγχωροχάρτια ποὺ κυκλοφόρησαν ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1680, προκαλῶντας σκάνδαλα καὶ ζητήματα στὴν ἀνατολικὴ ἐκκλησία, εἰσάγουν νέα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα καὶ ἀνοίγουν τὸ δρόμο γιὰ τὴν πλαισίωση τῶν ἐντυπων συγχωρητικῶν μὲ ἱερὲς παραστάσεις, οἱ ὁποῖες, στὴν προκειμένη περίπτωση, ἀποδίδουν σκηνές ἀπὸ τὸν εἰκονογραφικὸ κύκλο καὶ τῆς μυθολογίας τῆς Μονῆς τοῦ

213. Βλ. ἐδῶ, σ. 65, τὴ φωτομηχανικὴ ἀναπαραγωγὴ τοῦ συγχωροχαρτιοῦ αὐτοῦ.

214. Γιὰ τὰ συγχωροχάρτια τοῦ πατριάρχου τῆς Ἀντιόχειας Μακάριου ποὺ τυπώθηκαν στὸ Κίεβο, τὸ 1653, καὶ τῶν ὁποίων δὲν ἔχει σωθεῖ ἀντίτυπο, γνωρίζουμε ὅτι εἶταν εἰκονογραφημένα μὲ παράσταση τοῦ ἀπόστολου Πέτρου· βλ. W. Palmer, *The Patriarch and the Tsar*, τ. Β', Λονδῖνο 1873, σ. 54 (πβ. ἐδῶ, σ. 60). Τὸ ἐντυπο συγχωροχάρτι τοῦ πατριάρχου τῆς Ἀλεξάνδρειας Γεράσιμου, τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰώνα, ἀκολουθεῖ τὴ μορφολογία τῶν ιεροσολυμικῶν συγχωροχαρτιῶν τῆς περιόδου, μὲ τὴ διαφορά ὅτι οἱ δύο ξυλογραφημένες παραστάσεις εἰκονίζουν τὸν ἀπόστολο Μάρκο καὶ τὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο. Μὲ πλουσιώτερη εἰκονογράφηση ἐμφανίζεται τὸ συγχωροχάρτι τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδων ποὺ τυπώθηκε στὴ Μοσχόπολη τὸ 1742 (βλ. φωτογραφικὴ ἀναπαραγωγὴ, ἐδῶ, σ. 72)· καὶ αὐτό, πάντως, ἀκολουθεῖ, παρὰ τοὺς νεωτερισμοὺς του, τὸν τύπο τῶν πρώτων ιεροσολυμικῶν ἐντυπων.

Φίλιππος Ἡλίου

Σινά (μονή καὶ ὄρος Σινά, ἡ ἀφλεκτος βάτος κ.τ.λ.²¹⁵). Ἡ ἀνθησιὶς στήν ὁποία βρίσκονται, ἐκεῖνη ἀκριβῶς τήν ἐποχή, τὰ ξυλογραφικά ἐργαστήρια πού δουλεύουν γιὰ τοὺς σιναΐτες²¹⁶, ἔδινε τὴ δυνατότητα στοὺς τελευταίους νὰ καταστήσουν τὰ στάμπινα συγχωρητικά τους πιο ἐλκτικά ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν ἀγιοταφίτων τὰ ὁποῖα ἤθελαν νὰ συναγωνιστοῦν καί, ἐνδεχομένως, νὰ υποκαταστήσουν. Οἱ πατριαρχικοὶ κύκλοι πού ἀντέδρασαν ἐντονα στήν ἐκδοση συγχωροχαρτίων ἀπὸ τοὺς ἀναρμόδιους σιναΐτες, φαίνεται ὅτι ξαφνιάστηκαν καὶ ξενίστηκαν καὶ ἀπὸ τοὺς εἰκονογραφικοὺς νεωτερισμούς: «συγχωροχάρτια στάμπινα --- μορφαῖς τισί πεποικιλμένα καὶ ζωγραφίαις ἀναισχύντως καὶ ἀνευθριάστως», σημειώνει τὸ κείμενο τῆς πατριαρχικῆς συνόδου τοῦ 1691 πού καταδικάζει τὸν ἀρχιεπίσκοπο τοῦ Σινά Ἀνανία²¹⁷, ὁ Ἀνανίας «ἐβαλε καὶ ἐτύπωσε συγχωροχάρτια, περιγράφας ὄρη, βουνά καὶ ἄλλα τινὰ ἀλλόκοτα», γράφει ἀπορημένος ὁ Δοσίθεος Νοταρᾶς²¹⁸. Πάντως, καθὼς ἡ ἐκδοση τῶν σιναιτικῶν συγχωρητικῶν σταμάτησε γρήγορα, τὰ πλούσια εἰκονογραφημένα συγχωροχάρτια δὲν εἶχαν ἄμεση συνέχεια: οἱ ἀγιοταφίτες δὲν βιάστηκαν νὰ ἀκολουθήσουν σ' αὐτὸν τὸν τομέα τοὺς προσωρινούς ἀντιπάλους τους· εξακολουθοῦν νὰ τυπῶνουν τὰ δικά τους συγχωρητικά κατὰ τὸν παλαιὸ τύπο, ὥς καὶ τὸ 1776.

Θὰ νεωτερίσουν καὶ αὐτοί, στὰ χρόνια τῆς πατριαρχίας τοῦ Ἱεροσολύμων Ἀβράμιου, ὅταν ἀρχίζουν νὰ κοσμοῦν τίς ἐκτυπώσεις τους μὲ μεγάλες θρησκευτικὲς παραστάσεις, στίς ὁποῖες δεσπόζει ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ. Ἡ νέα αὕτὴ ἐμφάνιση τῶν συγχωροχαρτίων συνδυάζεται μὲ τὴ χρησιμοποίηση τῆς χαλκογραφίας ἡ ὁποία, ἀπὸ τὸ 1776, ἀντικαθιστᾷ τίς ξυλογραφημένες ἐκδόσεις²¹⁹. Τὸ δεύτερο ἑλληνικὸ συγχωροχάρτι τοῦ Ἀβράμιου, 1777, ἀντιπροσωπεύει μιά ἐνδιάμεση μορφή: στὸ ἐπάνω μέρος, ἡ διακοσμητικὴ φρίζα πού συνδέει, προηγούμενα, τίς μικρὲς ἀπεικονίσεις τῆς Ἀνάστασης καὶ τοῦ ἀγίου Ἰακώβου ἀντικαθίσταται ἀπὸ μιά μακρόστενη, χαλκογραφημένη, παράσταση τῆς Ἀνάληψης· μὲ τὴν παράσταση αὕτὴ τυπῶνεται καὶ τὸ συγχωροχάρτι τοῦ 1778 (καὶ οἱ τρεῖς ἐπιγραφές μὲ κυριλλικοὺς χαρακτήρες, πράγμα πού πρέπει νὰ σημαίνει ὅτι χρησιμοποιήθηκαν ρωσικά πρότυπα). Στὴν ἀμέσως ἐπόμενη ἐκδοση, 1780, ἐπιχειρεῖται μιά νέα εἰκονογραφικὴ ἀπόδοση τῶν τριῶν παραστάσεων τῆς κορυφῆς (Χριστός, Ἀνάληψη, ἅγιος Ἰάκωβος), μὲ χρησιμοποίηση καμπυλῶν στὰ περιγράμματα: δὲν εἶχε συνέχεια.

Τὸ ἀποφασιστικὸ βῆμα πρὸς τὴν ὁριστικὴ μορφή πού θὰ λάβουν τὰ μεταγενέ-

215. Βλ. τίς φωτομηχανικὲς ἀναπαραγωγὲς τῶν σιναιτικῶν συγχωροχαρτίων στὸ βιβλίο τῆς Ντόρης Παπαστράτου, *Χάρτινες εἰκόνες* (ὑπὸ ἐκδοση).

216. Βλ. Ντόρη Παπαστράτου, *Ὁ Σιναιτὴς Χατζηκυριάκης*, ὁ.π., πολλ.

217. Βλ. Καλ. Δελικάνης, *Τὰ ἐν τοῖς κώδεξι*, ὁ.π., σ. 432 [Π. Νεοκλῆς], *Τὸ κανονικὸν δίκαιον*, ὁ.π., σ. 97.

218. Δοσίθεος Νοταρᾶς, *Ἱστορία περὶ τῆς ἐπισκοπῆς τοῦ ἀγίου ὄρους Σινά*, ὁ.π., σ. 70.

219. Ἡ παλαιότερη γνωστὴ ἐκδοση μὲ χαλκογραφημένες παραστάσεις ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸ τυπωμένο μὲ κυριλλικοὺς χαρακτήρες συγχωροχάρτι τοῦ πατριάρχῃ Ἀβράμιου τοῦ 1776 (πρ. ἐδῶ, σ. 75, ἀρ. 21). Τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα πού ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ εἶναι ἴδια μὲ ἐκεῖνα τῶν προγενέστερων ξυλογραφημένων ἐκδόσεων.

Συγχωροχάρτια

στερα συγχωροχάρτια έγινε με την έκδοση του 1782. Τό κείμενο πλαισιώνεται, τώρα, και από τις τέσσερεις πλευρές, με χαλκογραφήματα που καθιστούν μεγαλοπρεπέστερη τη συνολική εμφάνιση: στην αριστερή πλευρά, κάτω από την παράσταση της Ἀνάστασης, έχουν προστεθεῖ δύο ακόμη χαλκογραφίες που εικονίζουν τόν ὄσιο Ἀβράμιο (ὁμώνυμο τοῦ πατριάρχου) καί τό τεῖχος τῆς Ἱερουσαλήμ, ἐνῶ τό σύνολο τοῦ κειμένου καί τῶν παραστάσεων πλαισιώνεται ἀπό πυκνό φυτικό διάκοσμο που ξεκινᾷ ἀπό παράσταση τοῦ «Μακαριότητος Ναοῦ τοῦ Ἀγίου καί Δεσποτικοῦ Μνήματος», ἡ ὁποία βρίσκεται στή μέση τῆς κάτω πλευρᾶς τοῦ ἐντύπου· ἔχουν προστεθεῖ, ἐπίσης, κάτω ἀπό τή μονοκονδυλιά τοῦ πατριάρχου λεπτά κλαδιά μέ ἄνθη καί φύλλα. Οἱ ἐπόμενες δύο ἐκδόσεις (1783 σλαβονική τοῦ Ἀβράμιου· 1789 ἐλληνική τοῦ Ἀνθίου) θά διατηρήσουν αὐτό τόν τύπο παρότι οἱ χαλκογραφημένες παραστάσεις δέν ἀπεικονίζουν, σέ ὅλες τίς περιπτώσεις, τίς ἴδιες σκηνές²²⁰. Ἡ εἰκονογράφηση θά ἐνισχυθεῖ, ἀκόμη περισσότερο, μέ τὰ συγχωροχάρτια τοῦ πατριάρχου Πολύκαρπου (1811 κ.ἐξ.) που χαλκογραφήθηκαν στήν Κωνσταντινούπολη ἀπό τόν χιώτη ζωγράφο Νικόλαο²²¹. Τό σύνολο τοῦ κειμένου περιβάλλεται, τώρα, ἀπό θρησκευτικές παραστάσεις μεγάλων διαστάσεων, δώδεκα τόν ἀριθμό, ἐνῶ καταργεῖται ὁ ἐξωτερικός φυτικός διάκοσμος. Ἐπάνω, στό κέντρο, δεσπόζει «Ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ»· στίς τέσσερες γωνίες εἰκονίζονται οἱ εὐαγγελιστές· ἀριστερά ἡ σταύρωση καί ὁ ἅγιος Πολύκαρπος· δεξιά ἡ ἀνάσταση καί ὁ ἅγιος Ἰάκωβος· καί κάτω ἡ σκηνή τοῦ «Μή μου ἅπτου», ὁ ἅγιος Τάφος καί ὁ ἐπιτάφιος θρήνος.

Αὐτός ὁ τύπος τοῦ συγχωροχαρτιοῦ – τό κείμενο πλαισιωμένο ἀπό δώδεκα παραστάσεις, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ ἐνδεκα εἰκονίζουν, πάντα, τήν ἴδια σκηνή ἢ τό ἴδιο ἀντικείμενο²²² – θά διατηρηθεῖ σέ ὅλες τίς ἱεροσολυμικές ἐκδόσεις τοῦ 19ου αἰῶνα. Παραλάζουν μόνο, ὅπως εἶναι φυσικό, οἱ χαράξεις καί ἡ τεχνολογία²²³. Διαμορφώνεται,

220. Στό συγχωροχάρτι τοῦ 1783 τό τεῖχος τῆς Ἱερουσαλήμ ἀντικαθίσταται ἀπό παράσταση τοῦ «Μή μου ἅπτου»· στήν έκδοση τοῦ 1789 ἐπανερχεται ἡ παράσταση τοῦ τεύχους (αὐτή τή φορά μέ ἐπιγραφή: «Ἡ Προσευχή τοῦ Χριστοῦ»)· ἀλλά τή θέση τοῦ ὁσίου Ἀβράμιου καταλαμβάνει, τώρα, ἀπεικόνιση τοῦ Ἑσταυρωμένου.

221. Ὁ Νικόλαος Χίος εἶναι ὁ μόνος χαράκτης συγχωροχαρτιῶν τοῦ ὁποῖου γνωρίζουμε τό ὄνομα. Ἐκτός ἀπό τὰ συγχωροχάρτια τοῦ Πολύκαρπου ἔχει ζωγραφίσει καί ἀρκετές χάρτινες εἰκόνες μέ θρησκευτικό περιεχόμενο (συγκεντρωμένα στοιχεῖα γι' αὐτή τήν πλευρά τῶν δραστηριοτήτων του βλ. Ντόρη Παπαστράτου, *Χάρτινες εἰκόνες*, ὁ.π.). Ἐχει ἐπίσης ἐργαστεῖ καί γιά τήν εἰκονογράφηση ἐκδόσεων τῆς Πατριαρχικῆς Τυπογραφίας τῆς Κωνσταντινούπολης.

222. Ἀλλάζει μόνο, ἀπό πατριαρχία σέ πατριαρχία, τό πρόσωπο τοῦ εἰκονιζομένου ἁγίου. Ἀπό τὰ χρόνια τοῦ Ἀβράμιου (1782 κ.ἐξ.) καταστάθηκε ἡ συνήθεια νά εἰκονίζεται στά συγχωροχάρτια ἅγιος που ἔφερε τό ὄνομα τοῦ ἐκάστοτε πατριάρχου. Ἐχομε ἔτσι, διαδοχικά, τόν ὄσιο Ἀβράμιο στά συγχωροχάρτια τοῦ 1782 καί 1783· τοῦ ἁγίου Πολύκαρπου στίς ἐκδόσεις τοῦ 1811, 1815, 1816 καί 1818· τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου στά 1834, 1837, 1838 καί τοῦ ἁγίου Κυρίλλου, πατριάρχου τῶν Ἱεροσολύμων στά 1845 καί στά 1850. Ὁ μόνος πατριάρχης Ἱεροσολύμων που δέν ἀκολούθησε τή συνήθεια αὐτή εἶναι ὁ Ἀνθίμος (συγχωροχάρτι τοῦ 1789). Γιά τόν Δαμιανό (1897 κ.ἐξ.) βλ. τήν ἐπόμενη σημείωση.

223. Ἡ τελευταία ἀλλαγὴ θά γίνει μέ τὰ συγχωροχάρτια τοῦ πατριάρχου Δαμιανοῦ (1897-1931): οἱ παραστάσεις, χαραγμένες, αὐτή τή φορά, ἀπό ἀδέξιο, λαϊκότροπο, τεχνίτη θά μειω-

**ΑΒΡΑΜΙΟΣ ΕΛΕΩ ΘΕΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΤΗΣ
ΑΓΙΑΣ ΠΟΛΕΩΣ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ
ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΠΑΛΑΙΣ ΤΗΝΗΣ.**

Μετρίως ἡμῶν ἀπὸ τῆς νεότητος, δωροῦντε καὶ ἱερείας τῶ Πατριάρχῃ καὶ Ζωαρχικῇ Πνεύματος τῆς δοθείσης παρὰ τῷ Σωτῆρι
Ημεῖς Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῖς Θεοῖς καὶ ἱεροῖς αὐτῶ Μαθηταῖς καὶ Ἀποστόλοις, εἰς τὸ δεσμεῖν καὶ λύειν τὰς τῶν ἀνθρώπων ἁμαρτίας
 εἰρηκότος ἐν τοῖς, λαμβετε Πνεῦμα Ἄγιον, ἁντων ἀφῆτε τὰς ἁμαρτίας, ἀφίενται αὐτοῖς, ἁντων κρατῆτε, κακράπνται. Καὶ
 ὅσοι ἀνθρώποι καὶ λύσιν ἐπὶ τῆς γῆς, εἰς δεδεμένα καὶ λευμένα ἐν τοῖς Οὐρανοῖς. Ἐξ οὐρανῶν δὲ καὶ εἰς ἡμᾶς ἀλληλοδιασώχως ταύτης δια-
 βάσις τῆς Θεῆς χάριτος, ἔχει συγκεχωρημένον καὶ τὸ κατὰ Πνεῦμα αὐτῆς τέκνον. Εἰ ὅσοι καὶ αὐτὸς ὡς ἄνθρωπος ἡμᾶς καὶ εἰς
 Θεὸν ἐπλημμίλησεν, ἐν λόγῳ ἢ ἔργῳ ἢ διανοίᾳ. Ἐκείνους, ἡ ἀκρίβεια καὶ ἡ πᾶσις κατὰ ταῖς αἰτιάσεσι. Καὶ ὑπὸ κατάραν ἰσχυροῦς
 Ἀρχιερέως, ἡ ἱερωσύνη ἐγένετο, ἡ πατὴρ ἢ μητὴρ αὐτῶ, ἡ τῶ ἰδίου αἵματος ἐπίπτεσεν, ἡ ὁρκον παρίβει, ἡ ἄλλοις τισὶν ἀμνηστῶν
 ἀνθρώπων ὡς, κατὰ διαφορὰς καιρὸς περιπαρῇ, καὶ ταῦτα Πνευματικῶς πατράσω ὁμολογῶντο, καὶ τὸν παρ' αὐτῶ Κανὸν ἐκ καρδίας
 ἐδέξατο, καὶ πληρῶσαι προσευμῶν. Ἐκ πλῆθους τῶν τῆς ἐνοχῆς καὶ τῶ δεσμεῖν λυόμεν αὐτον, καὶ ἐλευθεροῦν καὶ συγκεχωρημένον τῶ
 παντοδυναμῶ ἱερείᾳ καὶ χάριτι τῶ Θεοῦ καὶ προσκυντῶ Πνεύματος. Ὅσα δὲ διὰ τῶν αἰσθημάτων ἔλασεν, κακὰ πάντα συγχωρη-
 σεν αὐτῷ ὁ Ἐλεῶν Θεὸς δι' οἷαν φιλελεῶντων καὶ ἀγαθότητά. Πρωτεύει τῆς ἱεραρχίας τῆς Δευτερίως ἡμῶν Θεοτόκα καὶ Παρ-
 τὴν Μαρίας, τῶ Ἁγίῳ καὶ δόξῃ πανδύμεν Ἀποστόλοις καὶ ἀρχιερεῖς καὶ πρῶτος ἱεραρχὸς τῶ Ἱεροσολύμων, καὶ πάντων τῶν Ἁγίων ἀμην.

Συγχωροχάρτι τοῦ πατριάρχῃ Ἀβράμιου (1780)

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ 1780

ΜΕΓΑΛΕΣΣΑ

Συγχωροχάρτια

έτσι, ένα επιβλητικό σύνολο, γεμάτο ιερά σύμβολα και παραστάσεις που μπορούν να λειτουργήσουν και αυτόνομα: όλα αυτά τα χαλκογραφήματα, που κατασταίνουν μεγαλοπρεπέστερη τη συνολική εμφάνιση ενός έντύπου μεγάλων διαστάσεων (50-60 εκατοστά πλάτος· 42-48 εκατοστά ύψος), μοιάζει να θέτουν σε δεύτερη μοίρα το κείμενο του συγχωρητικού που πλαισιώνουν, τό όποιο βρίσκεται, έτσι, σάν στριμωγμένο ανάμεσα στις θρησκευτικές παραστάσεις και τη μυστηριακή μονοκονδυλιά του πατριάρχη, που καταλαμβάνει, σε όρισμένα έντυπα, ίσο χώρο με την τυπωμένη επίφανεια του κειμένου. Έλκτικότερα στην εμφάνιση, τα συγχωροχάρτια θά πρέπει, και για τό λόγο αυτό, να έγιναν πιό περιζήτητα, έστω κι αν ή μυστική τους διάσταση μπορούσε να θεωρηθεϊ ύπονομευμένη²²⁴.

Παρά τη μακραιώνη ύπαρξη τους και τη μεγάλη διάδοση που γνώρισαν, τά ορθόδοξα συγχωροχάρτια μοιάζει να αντιπροσωπεύουν, από κάποια στιγμή, μιά μη όμολογούμενη πραγματικότητα της θρησκευτικής ζωής των περιοχών που έλέγχει ή ανατολική έκκλησία. Η ένσωμάτωση τους στις αυτόνομες καθημερινότητες της ορθόδοξης πρακτικής δέν καθιστούσε, άλλωστε, αναγκαία τη διακριτική επισήμανσή τους: μπορούσαν να είναι γνωστά στους ενδιαφερομένους και, ταυτόχρονα, να μένουν στην άφάνεια και να έτερονομάζονται. Η ίδια ή έκκλησία που τά εξέδιδε, και οι ορθόδοξοι θεολόγοι, τά αντιμετώπισαν, από τόν 19ο ιδίως αιώνα, με δύσθυμη άμχανία, στό μέτρο που ή πολεμική έναντίον της δυτικής έκκλησίας στηριζόταν και στην άποδοκίμασία του παπικού έφευρηματος των ίνδουλγκεντζιών, και είταν δύσκολο να έξηγηθεϊ ή αντίνομία: προτιμήθηκαν οι άσφαλέστεροι και δοκιμασμένοι δρόμοι της άποσιώπησης ή της παρερμηνείας που συνήθως ακολουθούνται όταν θεωρεΐται πώς οι πραγματικότητες δέν άντιστοιχούν στην εικόνα ή όποία έχει πλαστεϊ από τούς ενδιαφερομένους για να τίς άποδόσει.

Εΐναι, άλλωστε, χαρακτηριστικό ότι τά συγχωροχάρτια άγνοούνται και από συγ-

---

θούν σε όκτώ: από την προγενέστερη εικονογράφηση διατηρούνται ή 'Ανάληψη, «τό άγιον Κουβούκλιον» και οι τέσσερεις ευάγγελιστές· άριστερά και δεξιά δυό νέες θρησκευτικές παραστάσεις αντικαθιστούν τη σταύρωση, την άνάσταση και τούς δυό άγίους των προγενέστερων εκδόσεων (βλ. πιό πάνω τη φωτογραφική άναπαραγωγή). Δέν μπόρεσα να δώ άντίτυπο της έκδοσης του πατριάρχη Τιμόθεου, του 1955 (πβ. έδω, σ. 84, άρ. 48).

224. Τά συγχωροχάρτια ύπέρ νεκρών του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως εμφανίζονται άπλούστερα στη μορφή τους. Όταν άρχίζει ή παραγωγή τους τά ιεροσολυμικά συγχωρητικά έχουν ήδη προσλάβει την τελική, περίπου, διαμόρφωση, με την έντυπωσιακή εικονογράφηση. Οι κωνσταντινουπολίτικες εκδόσεις δέν ακολουθούν αυτό τό δρόμο: μιά ξυλογραφημένη παράσταση της Δέησης, στην κορυφή του έντύπου, και ένας πολύ λιτός τυπογραφικός διάκοσμος που πλαισιώνει τό κείμενο αντιπροσωπεύουν τό σύνολο των εικονογραφικών στοιχείων. Ακόμα και οι μονοκονδυλιές του πατριάρχη και των συνοδικών, χαραγμένες, τίς περισσότερες φορές, με τό χέρι, δέν έχουν τη μεγαλοπρέπεια της μοναδικής μονοκονδυλιάς που κοσμεϊ τά ιεροσολυμικά συγχωροχάρτια. Τό κείμενο, τυπωμένο σε χαρτί μεγάλων διαστάσεων (συνήθως 70x50 εκ.), άναδεικνύεται, έτσι, περισσότερο.

Φίλιππος ὁ Ἡλιού

γραφεῖς πού, στά χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ καί σέ μεταγενέστερες περιόδους, ἀσκησαν ὀξύτατη κριτική στόν ὀρθόδοξο κλῆρο καί γιά τήν ἐμπορία τῆς ἄφεσης τῶν ἀμαρτιῶν στήν ὁποία ἐπιδιδόταν. Γιά μερικούς ἀπό αὐτούς μπορούμε νά εἰμαστε βέβαιοι, μέ βάση τά δημοσιευμένα κείμενά τους, ὅτι θά ἤθελαν νά γνωρίζουν τήν ὑπαρξη τῶν ὀρθόδοξων συγχωροχάρτιων γιά νά τά ἀποδοκιμάσουν.²²⁵ Ἀναφέρω ἐνδεικτικά τόν Χριστόδουλο Παμπλέκη, τόν Ἀνώνυμο τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας, τόν Ἀδαμάντιο Κοραῖ καί τόν Ἀνδρέα Λασκαράτο· καί οἱ τέσσερες εἶχαν πολλές εὐκαιρίες νά περιλάβουν τά συγχωροχάρτια στά ἐντυπωσιακά παραδείγματα πού οἰκονομοῦσαν τήν κριτική τους. Τό ὅτι δέν τό ἔκαναν, πρέπει νά σημαίνει ὅτι, ζώντας σέ μία κοινωνία ὅπου τά συγχωροχάρτια ἀποτελοῦσαν τρέχουσα πρακτική, δέν εἶχαν ἀντιληφθεῖ τήν ὑπαρξη τους, ἢ τή σημασία τους.

Ἔτσι, ὁ Χριστόδουλος Παμπλέκης, ἐνῶ ἀναφέρεται ρητά στά λόγια τοῦ Χριστοῦ πού θεμελιώνουν τή θεωρία τῆς ἐκκλησίας γιά τήν ἄφεση τῶν ἀμαρτιῶν («πάντα, ὅσα λύσητε ἐπὶ τῆς γῆς, ἔσται λελυμένα καί δεδεμένα ἐν τῷ οὐρανῷ»²²⁵), τά ὅποια θεωρεῖ, ἄλλωστε, ὅτι ἀντιπροσωπεύουν ἓνα «νόμον γενικώτατον καί τελειώτατον», καί μάλιστα τόν πρῶτο ἀνάμεσα στούς νόμους τοῦ «βασιλείου τῶν καλογέρων» πού στηρίζουν «τήν μυστικήν τυραννίαν» τοῦ ἱερατείου²²⁶, δέν μνημονεύει τά συγχωροχάρτια οὔτε στή σειρά τῶν συνακόλουθων «νόμων» πού τό ἱερατεῖο εἶχε ἐπιβάλλει «εἰς τόν τυφλόν καί ἀμαθῆ λαόν», χωρίς νά τοὺς τηρεῖ τό ἴδιο²²⁷. Στό ἴδιο ἔργο, στό ὁποῖο δέν δέχεται τή νομιμότητα τῆς ὑπαρξης τῆς ἐκκλησίας καί τοῦ κλήρου καί ὅπου φτάνει νά ἀμφισβητήσῃ τή θεϊκή ὑπόσταση τοῦ Χριστοῦ καί τῶν Ἀγίων, ὁ Χριστόδουλος ἐλέγχει τοὺς μοναχοὺς «ὅτι ἐξαπατῶσι τόν κοινόν λαόν μέ τά κόκκαλα τῶν ὄνων, ἢ

225. Ἀπάντησις Ἀνωνύμου πρὸς τοὺς ἄφρονες αὐτοῦ κατηγόρους ἐπονομασθεῖσα *Περὶ Θεοκρατίας*, Λειψία 1793, σ. 143. Βλ. καί στίς σ. 134-135 ὅπου ἓνας ἀρχιερέας, γιά νά δικαιολογήσῃ ἀνόσια πράξη του, ἐπικαλεῖται τήν ἀπόλυτη ἐξουσία καί τήν παντοδυναμία πού παρέχει στοὺς ἀρχιερεῖς τό «πάντα ὅσα ἂν λύσητε» καί φέρεται νά λέει σέ συναδελφο του: «ὁ ἀρχιερεὺς εἶναι Προφήτης, εἶναι Ἀπόστολος, εἶναι Χριστός, εἶναι πληρεξουσιώτατος ἀρχὼν τοῦ κοινοῦ λαοῦ, δέν ἀκούεις τί λέγει ὁ προφήτης Δαβὶδ; μὴ ἄπτεσθε τῶν Χριστῶν μου καί ἐν τοῖς Προφήταις μου μὴ πονηρεύεσθε· οἱ Προφῆται λοιπόν ἦσαν Χριστοί, ὁ Χριστός ἦτον Χριστός, οἱ Ἀπόστολοι Χριστοί, διὰ τὸ τοὺς ἔχρισεν ἡ χάρις τοῦ παναγίου πνεύματος, καί ὁ Χριστός τοὺς κατέστησε πληρεξουσιώτατους ἀρχοντας ἐπὶ τῆς γῆς, δέν ἀκούεις; Πάντα, πάντα, ὅσα ἂν λύσητε καί δήσητε ἐπὶ τῆς γῆς, ἔσται λελυμένα καί δεδεμένα ἐν τῷ οὐρανῷ, κτ. ὡς θρονίσας τοὺτους εἰς τὸν θρόνον τοῦ Θεοῦ»... «πῶς δέν ὑπάρχοντες ἤδη ἡμεῖς οἱ ἀρχιερεῖς Προφῆται, Χριστοί, Ἀπόστολοι, διάδοχοι ὄντες τούτων καί τὸν θρόνον τοῦ Θεοῦ ἐπέχοντες»...

226. ὁ.π., σ. 142· «βασιλείον τῶν καλογέρων», σ. 140· «μυστικὴν τυραννίαν», σ. 140, 141

227. ὁ.π., σ. 143-144. Στούς «νόμους» αὐτοὺς ὁ Χριστόδουλος καταλέγει καὶ ἐκκενικούς τῶν «σαρανταλειούργων, προθέσεων, παρρησιῶν, κολύβων, κανονικῶν, κηρῶν, ἐλαίου, προσφορῶν, βαπτισμάτων, ἀγιασμῶν, ἐξομολογήσεως, μεταλήψεως, εὐχελαίου», καί τὰ λοιπὰ αὐτοὺς «τούς ἐπεφόρτισαν εἰς τὸν τυφλόν καί ἀμαθῆ λαόν, νά τοὺς φυλάττῃ, χωρίς ὅμως νά ἐξετάζῃ ποτέ οὗτος διατὶ δέν βάλλουσιν εἰς τὰξιν τούτους καὶ αὐτοὶ ἅπαντες· ἐπειδὴ αὐτοὶ καθέζονται ἐπὶ τῆς Μωυσέως καθέδρας» ... «καὶ πάντα, ὅσα ἂν εἰπωσιν αὐτῷ, αὐτὸς πρέπει νά τὰ βάλλῃ εἰς πράξιν, χωρίς νά ἀντιλέγῃ ποτέ εἰς αὐτοὺς, καὶ ὄχι αὐτοί, διότι αὐτοὶ ἔχουσιν τὴν θεῖαν ἐξουσίαν, ὡς προεῖρηται, τοῦ πάντα, ὅσα ἂν λύσωσι καὶ δήσωσι».

Συγχωροχάρτια

τῶν κυνῶν, κτ., τὰ ὅποια ἅγια λείψανα τὰ ὀνομάζουσιν οἱ ἀφρονέστατοι, μέ τὰ τυ-
χόντα ξυλάρια, τὰ ὅποια τίμια ξύλα τὰ καλοῦσιν οἱ ἀσεβεῖς, κτ., μέ χουλιάρικα, κομ-
ποσχόινια, μοσχοοάπουνα, σταυρίδια, κτ., κατεσκευασμένα καί σκαλισμένα, λέγον-
τες, ἀπό τὰς ἀγιωτάτας χεῖρας τῶν ἁγίων ἀσκητῶν»... «καί τὰ παρόμοια ποιοῦντες
οὗτοι, πίνουσι τό καθαρώτατον αἷμα τοῦ δυστυχισμένου κοινοῦ λαοῦ»²²⁸. Καί ἐδῶ τὰ
συγχωροχάρτια ἀγνοοῦνται. Ἐνάλογα μπορεῖ νά σημειῶσει κανεῖς καί γιά τήν Ἑλ-
ληνική Νομαρχία, ὅπου, ἐνῶ καταγγέλλονται, μέ πολλές λεπτομέρειες, οἱ χρηματο-
λογικές μεθοδεύσεις τοῦ κλήρου στά θέματα τῆς ἄφησης τῶν ἁμαρτιῶν (: «φθάνει
λοιπόν νά ἱξεύρετε ὅτι ὅσα καί ἂν κάμνωσι», οἱ ἀρχιερεῖς, «τά κάμνωσι διὰ χρημάτων,
καί πληρώνοντάς τους τινάς ἤμπορεῖ νά λάβῃ τήν συγχώρησιν διὰ κάθε ἁμάρτη-
μα»²²⁹), τὰ συγχωροχάρτια καί οἱ πωλήσεις τῶν συγχωροχαρτιῶν ἀγνοοῦνται. Ἀγνο-
οῦνται, ἐπίσης, καί ἀπό τόν Ἀνδρέα Λαοκαράτο, ὁ ὁποῖος, ἐνῶ στάθηκε ἐξαιρετικά
αὐστηρός γιά τίς «ταρίφες τῶν ἁμαρτιῶν» τοῦ ὀρθόδοξου κλήρου, θεωροῦσε τὰ «εἰ-
σιτήρια γιά τήν παράδεισο», ἐφεύρημα καί πρακτική τῆς παπικῆς ἐκκλησίας²³⁰.

Πιό ἐντυπωσιακή θά πρέπει νά θεωρηθεῖ ἡ περίπτωση τοῦ Κοραῆ, ὁ ὁποῖος στά
νιάτα του μετεῖχε ἐνεργά στίς δραστηριότητες τοῦ ἁγιοταφίτικου μετοχιοῦ τῆς
Σμύρνης²³¹, σέ χρόνια (1779-1782) πού κυκλοφοροῦσαν οἱ ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις
τῶν συγχωροχαρτιῶν τοῦ πατριάρχῃ Ἀβράμιου, μέ τόν ὁποῖο βρισκόταν καί σέ ἐπι-
στολική κοινωνία. Ὄταν, σέ μεταγενέστερη ἐποχή, ἐλέγχει μέ μεγάλη αὐστηρότητα
τίς καταχρήσεις τοῦ ὀρθόδοξου κλήρου καί τοὺς ἱερωμένους πού φορολογοῦν τό
λαό «μέ πρόφασιν νά τοῦ ἐξαλείψωσι πᾶσαν ἀδικίαν μέ τὰς πρὸς τόν θεόν πρεσβείας
των»²³², θά ἀναφερθεῖ μέ οξύτητα σέ καίριες λειτουργίες τῶν ἁγιοταφίτων («ἴσως

228. ὁ.π., σ. 137-138.

229. Ἀνωνύμου τοῦ Ἑλλήνος, *Ἑλληνική Νομαρχία ἢ τοι Λόγος περὶ Ἑλευθερίας*, Ἐν Ἱτα-
λία 1806, σ. 172. Πβ. καί σ. 170-171: «Ἡ ἀμάθεια τοῦ λαοῦ ἀκόνισεν τόσον τὰ ἀρχιερατικά
σπαθία, ὅπου κάνεις δέν τοὺς ἀντιστέκεται: μέ ἐν κατεβατὸν κατάρας ὅπου ἡ πλέον διαβολικὴ
διάθεσις, φοβεροτέρας βέβαια δέν ἤθελεν ἠμπορέσει νά ἐφεύρῃ, τό ὅσιον ὀνομάζουσι ἀφο-
ρισμόν, ἐκδύουσι καί πλουσίους καί πτωχοὺς: καί ἂν πολλάκις μ' ἕτερον κατεβατὸν, μ' εὐχάς,
εὐλογίαν καί συγχώρησιν, διαλύουσι τὸν ἀφορισθέντα, δι' ἄλλο τέλος δέν τό κάμνουσι, παρά διὰ
νά ἠμπορέσωσι νά τὸν ξαναφορίσωσι, ἐπειδὴ τὸν ἀφορισθέντα δέν δύνανται νά τὸν ξαναφορί-
σωσι, ἂν πρῶτον δέν τὸν συγχωρήσωσι». Στὴν ἐκδοση τοῦ τῆς *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας* (Ἀθήνα
1948, σ. 344), ὁ Γ. Βαλέτας ἀναφέρει, στά σχόλιά του, τὰ συγχωροχάρτια ὡς πηγὴ εἰσοδημάτων
τοῦ κλήρου, χωρὶς ἄμεση ἀντιστοιχία μέ τό κείμενο τοῦ Ἀνωνύμου.

230. Βλ. πιό πάνω, σημ. 200. Φαίνεται, πάντως, ὅτι ἡ ἐννοια τοῦ «εἰσιτηρίου γιά τὸν παρά-
δεισο» ἔκανε τό δρόμο τῆς καί στοὺς χώρους τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας· βλ. χαρακτηριστικά τό
ἐκκλαϊκευτικὸ φυλλάδιο τοῦ ἐπισκόπου Κυπριανοῦ, μητροπολίτη Ὠροπού, *Ἐχεις εἰσιτήριο;*
ὅπου λέγεται ὅτι χωρὶς τό κατάλληλο εἰσιτήριο «δέν μπορούμε νά κάνουμε τό μεγάλο ταξίδι ἀπὸ
τὴ γῆ στὸν οὐρανὸν, στὸν Παράδεισο». Τὸ εἰσιτήριο ἀντιπροσωπεύεται ἐδῶ ἀπὸ τὴ μετάνοια καί
κυρίως ἀπὸ τὴν ὑποχρεωτικὴ ἐξομολόγησιν σέ ἱερέα ἢ ἀρχιερέα. (Χρησιμοποιῶ τὴν ὁγδοὴ ἐκ-
δοση τοῦ βιβλίου, 1979).

231. Γ. Π. Κουρνούτος, «Τὸ ἁγιοταφίτικο τῆς Σμύρνης καί ἡ οἰκογένεια Κοραῆ», π. *Ἀθηνᾶ*,
τ. ΝΒ', 1948, σ. 28-59.

232. *Ἀτακτα*, τ. Γ', Παρίσι 1830, σ. κ'-κα'. Ὁ Κοραῆς ἀντιμετωπίζει μέ δυσπιστία καί τὴν
πρακτικὴ τῆς ἐξομολόγησιν: «Ὡς γίνεται τὴν σήμερον ἡ ἐξομολόγησις παρέργως (καί ἄλλως

Φίλιππος Ἡλιοῦ

μόνος ὁ ἅγιος τάφος φορολογεῖ τῶν Γραικῶν τὸ γένος φόρον, ὅσον δὲν λαμβάνουν ὅλα τὰλλα μοναστήρια ἐντάμα»²³³), θά σαρκάσει τὰ «ἀγιασμένα σάβανα»²³⁴, τὸ θαῦμα «τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ἀγίου φωτός»²³⁵, τὸ χατζηλίκι καὶ «τῶν προσκυνητῶν τὸν ἡλίθιον ζῆλον»²³⁶, τὰ συγχωροχάρτια τοῦ διαφεύγουν²³⁷. Τὰ παραδείγματα μποροῦν νὰ πολλαπλασιαστοῦν καὶ πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις²³⁸. Φαίνεται, ἐπίσης, ὅτι καὶ οἱ περὶ τοὺς προτεστάντες μισιονάριους δὲν μπόρεσαν νὰ ἐπισημάνουν ἢ νὰ κατανοήσουν ἐπαρκῶς τὰ σχετικὰ θέματα²³⁹.

Ἀντίθετα, τὰ φερέφωνα τῆς ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν οὐνιτικῶν τάσεων θά ἐπιμείνουν, σὲ πολλές περιπτώσεις, καὶ ἀπὸ πολὺ νωρίς, στὴ διαπίστωση ὅτι καὶ ἡ ἀνατολικὴ ὀρθόδοξία γνῶριζε, χρησιμοποιοῦσε καὶ νομιμοποιοῦσε τὰ συγχωρο-

---

νά γενεὴ δὲν εἶναι δυνατόν, ἐπειδὴ εἰς μικροῦ χρόνου διάστημα ἀναγκάζεται ὁ πνευματικὸς νὰ ἀκούῃ ἓνα μετὰ τὸν ἄλλον πολλούς), ἀντὶ θεραπείας αὐξάνει μᾶλλον τὰ ψυχικὰ ἄρρωστήματα. Τὴν πάρεργον ταύτην ὁμολογίαν, καὶ τὴν ἀπὸ τὸν πνευματικὸν ὁμοίως κατὰ πάρεργον διδομένην συγχώρησιν, τὴν κρίνει ὁ ἐξομολογούμενος ὡς ἀληθινὴν μαγικὴν ἐπωδὴν· καὶ εἰς τὴν ἐπωδὴν ταύτην θαρρῶν, διάγει καὶ μετὰ τὴν ἐξομολόγησιν ὁποῖαν εἶχε καὶ πρὸ τῆς ἐξομολογήσεως διαγωγὴν, ἐλπίζων τὴν αὐτὴν θεραπείαν καὶ εἰς τὸ τέλος τοῦ βίου, ὅτε καταπονημένος ἀπὸ τὴν ψυχικὴν ἄρρωστίαν, καὶ ταραγμένος τὴν ψυχὴν ἀπὸ τοῦ θανάτου τὸν φόβον, οὐδὲ νοῦν ἔχει πλέον νὰ ἐρευνήσῃ καὶ νὰ κρίνῃ τὴν ἀληθὴ του κατάστασιν»· *Συνέκδημος Ἱερατικός*, Παρίσι 1831, σ. 280-281.

233. Ἱ. Ἀτακτα, τ. Γ', σ. 369.

234. Ἱ. Ἀτακτα, τ. Β', 1829, σ. 424-425: «Καὶ ὕλη σαβάνων πολλή, καὶ ἡ σύρραψις των εὐκολοτάτη μ' ὅλον τοῦτο οἱ ἐπιστρέφοντες ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλὴμ προσκυνηταὶ φέρουν ἐκεῖθεν πολλάκις ἑτοιμα σάβανα καὶ δι' ἑαυτοὺς καὶ διὰ τοὺς φίλους των, ὡς τάχα ἀγιασμένα, καὶ ἀκολουθῶς δυνατόν νὰ στείλωσιν ἀγιασμένον εἰς τὸν παράδεισον τὸν σαβανωμένον μ' αὐτά. Πολλὴ γνῶσις δὲν χρειάζεται νὰ καταλάβῃ τις τῆς τοιαύτης δεισιδαιμονίας τὸ ἄτοπον. Ἄν ἐμετανόησε τὰς ἁμαρτίας του ὁ ἀποθνήσκων... «δὲν ἔχει χρειαν ἀγίων σαβάνων. Ἐάν ἐξεναντίας ἐζησεν ὡς κτήνος, καὶ ἀποθνήσκῃ ὅχι μὲ πλεῖότερον νοῦν ὅσου ἔχουν τὰ κτήνη, μὴν ἀμφιβάλλῃ ὅτι σιμὰ τῶν ἄλλων κακῶν περιπαίξει καὶ τὴν θρησκείαν».

235. Βλ. ἰδίως «Διάλογος περὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ἀγίου φωτός», Ἱ. Ἀτακτα, τ. Γ', 1830, σ. 327-417 (κεῖμενο χρονολογημένο 18 Νοεμβρίου 1826).

236. Ἱ. Ἀτακτα, τ. Γ', σ. λ', 335, 341, 369-371 κ.ά.

237. Ὅποτε μιλά γιὰ συγχωροχάρτια, ὁ Κοραῆς ἀναφέρεται στὶς παπικὲς ἰνδουλγκέντζιες· βλ. ἐνδεικτικὰ: *Συμβουλή τριῶν ἐπισκόπων*, Λονδίνο [= Παρίσι] 1820, σ. 8, 38-39 (ὅπου μεταφράζει καὶ μερικὲς «Διατομήσεις» ἁμαρτιῶν)· Ἱ. Ἀτακτα, τ. Α', Παρίσι 1828, σ. μς', σημ. 2· τ. Ε' 1, 1835, σ. 106-107. Βλ. καὶ ἓνα γράμμα τοῦ στὸν Barbé du Bocage (Ἱ. Ἀλληλογραφία, ἐκδ. ΟΜΕΔ, τ. Β', 1966, σ. 223) ὅπου ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξὴ «ταρίφας ἁμαρτιῶν» στὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία.

238. Βλ., π.χ., μιά σημείωση τοῦ Α. Ἀνδρεόπουλου (ψευδῶνυμο τοῦ Κ. Ἀσώπιου) στὸν *Λόγιον Ἑρμῆ* τοῦ 1820, σ. 583 ὅπου χωρὶς νὰ διευκρινίζεται ἂν πρόκειται γιὰ καθολικὰ ἢ ὀρθόδοξα, τὰ συγχωροχάρτια ἀνάγονται στὸ παρελθόν: «ὡς ἐμοιράζοντο ποτὲ καιροῦ τὰ συγχωροχάρτια δι' ἁμαρτήματα περασμένα καὶ μέλλοντα».

239. Βλ. ἐνδεικτικὰ R. Walsh, *A residence to Constantinople*, τ. Β', Λονδίνο 1838, σ. 386· Ἱ. Ἰωνὰς Κίγκ, *Συνοπτικὴ ἐπιθεώρησις τῆς Παλαιστίνης*, Ἀθήνα 1859, σ. 86· «Extrach from the Journal of Mr. King», π. *The Missionary Herald*, τ. 30, Βοστόνη 1834, σ. 440-441.

Συγχωροχάρτια

χάρτια. Ἡ διαπίστωση αὐτή, πού θεωρήθηκε ὅτι δικαίωνε τήν δυτική πρακτική²⁴⁰ χρησιμοποιήθηκε, κυρίως, γιά νά συνδεθοῦν τά συγχωροχάρτια μέ τή θεωρία τοῦ πουργατόριου, τοῦ «καθατηρίου πυρός»²⁴¹, ἀπέναντι στήν ὁποία ἡ ἀνατολική ἐκκλησία καί οἱ ὀρθόδοξοι θεολόγοι εἶχαν κρατήσει ἀνεπιφύλακτα ἀπορριπτική στάση. Στήν ἔλλειψη ἀναστολῶν ἀπό τήν πλευρά τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας πρέπει νά ὀφείλεται καί τό ὅτι οἱ δύο συστηματικότερες διαπραγματεύσεις πού διαθέτουμε γιά τό θέμα τῶν ὀρθόδοξων συγχωροχαρτίων, διαποτισμένες, ὡστόσο, καί αὐτές, ἀπό πνεῦμα πολεμικῆς, ὀφείλονται σέ καθολικούς θεολόγους: τόν I. Morin (1651)²⁴² καί τόν M. Jugie (1930)²⁴³.

Διαφορετικά ἐμφανίζονται τά πράγματα στούς χώρους τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδοξίας. Ἡ ἀγνόηση τῶν ὀρθόδοξων συγχωροχαρτίων, διακριτική ἀποσιώπησή τους ἡ πεισματική ἄρνησή τους, χαρακτηρίζουν τή στάση τῶν ὀρθόδοξων θεολόγων καί ἱστορικών²⁴⁴ στήν κοινή συνείδηση τά συγχωροχάρτια συνδέονται, ἀποκλειστικά, μέ τίς χρηματολογικές μεθοδεύσεις τῆς παποσύνης. Ἔτσι, στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας, ὁ Χρήστος Ἀνδρουτσός μποροῦσε νά γράφει στή *Συμβολική* του γιά τήν «ἀποστροφή καί βδελυγμία μεθ' ἧς προσπίπτει εἰς πάντας ἡ λέξις indulgentia ἢ Ablass, ἡ συγχωροχάρτιον»²⁴⁴.

Ὅλα αὐτά εἶναι, πάντως, φαινόμενα πού μποροῦν καί χρειάζεται νά χρονολογηθοῦν²⁴⁵ δέν ἐμφανίζονται ἐνιαία μέσα στή διαχρονία: οἱ μεταλλαγές πού παρουσιάζονται εἶναι δηλωτικές καί τῶν διαδοχικῶν τρόπων μέ τοὺς ὁποίους ἡ ὀρθόδοξία ἀντιμετώπισε τήν ἱστορία της. Μποροῦμε, ἔτσι, νά διαπιστώσουμε ὅτι μόνο στά 1838 τό οἰκουμενικό πατριαρχεῖο, σέ ἐπίσημο κείμενό του κατά τῶν «Λατινικῶν Καινοτομιῶν», κατονομάζει καί καταδικάζει ρητά τά παπικά συγχωροχάρτια: «παράνομον, καί

240. Δέν θά μας ἀπασχολήσει ἐδῶ ἡ κυκλοφορία παπικῶν ἰνδουλγκεντζιῶν ἀνάμεσα στούς Ἕλληνες καθολικούς. Τό θέμα, ὅσο γνωρίζω, δέν ἔχει διερευνηθεῖ συστηματικά. Γιά μερικά διάσπαρτα στοιχεῖα βλ. Γ. Ζολώτας-Αἴμ. Σάρρου, *Ἱστορία τῆς Χίου*, τ. Γ' 2, Ἀθήνα 1928, σ. 388. Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ἱστορία*, τ. Α', σ. 312. Πβ. ἐπίσης *Ἀκολουθία τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου*, ἐκδ. Placide de Maistre, Ρώμη 1903, σ. XVI. *Ἱερά Κατήχησις δημοσιευθεῖσα τῇ διαταγῇ τῆς Α.Α. Πίου Πάπα τοῦ Ι'* καί ἑλληνιστί ἐκδοθεῖσα ἐπιμελεῖα ... Λουδ. Πετί πρὸς χρῆσιν τῆς καθολικῆς νεολαίας, Ἀθήνα 1913, σ. 3, 106-109, κ.ά.

241. Γιά τήν ἐπίσημη θέσι τῶν ὀρθόδοξων πατριαρχείων στό θέμα τοῦ πουργατόριου βλ. πρόχειρα I. Καρμίρης, *Τά δογματικά καί συμβολικά μνημεῖα*, ὁ.π., τ. Α'-Β', πολλ.

242. Ioanne Morino, *Commentarius Historicus de disciplina in administratione Sacramenti Poenitentiae tredecim primis seculis in Ecclesia Occidentali, et huc usque in Orientali*, Παρίσι 1651, σ. 425 κ.έξ. (πβ. καί σ. 595-600). Ἡ λέξη συγχωροχάρτιον εἰσάγεται τό 1688 σέ δυτικό λεξικό (Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, τ. Β', σ. 1474-1475), ὅπου ἐξηγεῖται: «Venia, Remissio, Indulgentia, absolutio a peccatis».

243. M. Jugie, *Theologia Dogmatica Christianorum Orientalium*, τ. Γ', Παρίσι 1930, σ. 369-389.

244. Χρ. Ἀνδρουτσός, *Συμβολική ἐξ ἐπόψεως ὀρθόδοξου* (1901)· χρησιμοποιῶ στή δεύτερη ἐκδόση, 1930, σ. 362. Βλ. ἀνάλογα στοῦ P. N. Trembelas, *Dogmatique de l'Eglise Orthodoxe Catholique*, τ. Γ', σ. 300-303· ἐπίσης, Ν. Μ. Δαμαλάς, *Περί τῆς σχέσεως τῆς ἀγγλικῆς Ἐκκλησίας πρὸς τήν Ὀρθόδοξον*, Λονδίνο 1867, σ. 62.

Φίλιππος Ἡλιοῦ

καινοτόμον ἐπίνοιαν λογιζόμεθα καί τας παρ' αὐτοῖς καλουμένας Ἰνδουλγέντζιας, παραιτίους γινομένας μυρίων ἀμαρτιῶν εἰς τοὺς ἀθλίους Χριστιανοὺς, καὶ εὐρύχωρον οδὸν ἀπωλείας ὑποδεικνυούσας»²⁴⁵.

Συγχωροχάρτι τοῦ πατριάρχου Κύριλλου (Ἐν Ἱερουσαλὴμ 1850)

Ὡς ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἀλλὰ καὶ σὲ μεταγενέστερα χρόνια²⁴⁶, τὰ Πατριαρχεῖα στάθηκαν πολὺ πῖο προσεκτικὰ στὶς διατυπώσεις τους γιὰ τὰ θέματα αὐτά. Ἐπίσημες πράξεις, στὶς ὁποῖες ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ, ρυθμίζαν τὰ προνόμια ὧσων εἶχαν δικαίωμα νὰ ἐκδίδουν καὶ νὰ διακινοῦν ὀρθόδοξα συγχωροχάρτια. Οἱ ἀλλεπάλληλες ἐκδό-

245. Πατριαρχικὴ καὶ Συνοδικὴ Ἐγκύκλιος Ἐπιστολὴ Διακηρυχθεῖσα παρὰ τοῦ Παναγιωτάτου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κυρίου Κυρίου Γρηγορίου καὶ τῆς περὶ Αὐτόν Ἱερᾶς Συνόδου, κατὰ τῶν ἤδη ἀναφανειῶν Λατινικῶν Καινοτομιῶν, Κωνσταντινουπόλεϊ 1839, σ. ιζ. Βλ. καὶ ὅσα συναφὴ σημειώνονται στὶς σ. ζ'-η', ιβ'-ιγ' καὶ κ'.

246. Βλ. τὰ πατριαρχικά κείμενα τοῦ 1868 καὶ τοῦ 1895 γιὰ τὶς διαφορὲς μὲ τὴν καθολικὴ ἐκκλήσια (Ι. Καρμίρης, ὁ.π., σ. 926 κ.έξ., 930 κ.έξ.): δὲν ὑπάρχει ἀναφορά στὶς Ἰνδουλγέντζιας.

Συγχωροχάρτια

σεις χειρόγραφων καὶ ἔντυπων συγχωρετικῶν πιστοποιοῦσαν μιά πραγματικότητα ἢ ὁποία δὲν μπορούσε, καὶ κανεὶς δὲν φαίνεται νὰ ἤθελε, νὰ ἀθετηθεῖ. Ὑπῆρχε, ἄλλωστε, ὁ δέκατος τρίτος ὅρος τῆς ὀρθόδοξης Συνόδου τοῦ 1727, ποῦ θεσμοθετοῦσε ὅτι «τὴν ἐξουσίαν ὑπὲρ τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν, ἣν ἐγγράφως διδομένην τοῖς εὐσεβέσι ἢ μὲν Ἀνατολικῇ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ ὀνομάζει συγχωροχάρτια, Λατῖνοι δὲ ταῦτα καλοῦσι ἰντουλγκέντζας, ὁμολογεῖν διδοσθαι μὲν παρὰ Χριστοῦ ἐν τῇ ἁγίᾳ Ἐκκλησίᾳ, καὶ τὴν αὐτῶν χρῆσιν τοῖς πιστοῖς σωτηριωτάτην εἶναι καταφυγὴν, διδοσθαι μὲντοι τὰ τοιαῦτα συγχωροχάρτια ἐν ὅλῃ τῇ Καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ παρὰ τῶν τεσσάρων ἁγιωτάτων Πατριαρχῶν, τοῦ Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ Ἀλεξανδρείας, τοῦ Ἀντιοχείας καὶ τοῦ Ἱεροσολύμων, φειδομένως μὲντοι καὶ μετὰ πνευματικῆς ἐπικρίσεως, καὶ οἷοι περ δεῖ καὶ ὅτε δεῖ, καθὼς ἡ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἐν ταῖς τοιαύταις ὑποθέσεσιν ἀκριβῶς παρατηρεῖ, οὐχὶ δ' ὥς ἡ τῶν Λατίνων καὶ ἐν τοῦτοις προχωρεῖ ἄλογος ἐλευθεριότης καὶ κατάχρησις, ἐξ ἧς ὅσα κακὰ ἠκολούθησαν τῇ Δυτικῇ Ἐκκλησίᾳ οὐδένα λέληθε τῶν ἀπάντων. Τό δὲ λέγειν ἀποκεκληρωμένως ἔχει τὴν ἐξουσίαν τοῦ διδόναι ταῦτα μόνος ὁ Ρώμης Πάπας. ψεῦδος ἐστὶ προφανές καὶ τῆς τῶν Λατίνων ἀτόπου καινοτομίας»²⁴⁷. Ὁ ὅρος αὐτός δὲν ἀναθεωρήθηκε ἀπὸ μεταγενέστερες πατριαρχικὲς πράξεις, οὔτε ἀποδοκιμάστηκε, ἔστω κι ἂν τὰ ἴδια πράγματα δὲν εἰπώθηκαν ποτὲ πιά μὲ τόση σαφήνεια.

Ἔτσι ἡ θεωρία καὶ ἡ πρακτικὴ τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, στηριγμένη στὴν ἴδια πηγὴ μὲ ἐκείνη τῶν καθολικῶν καὶ στὴν ἴδια ἀντίληψη γιὰ τὶς ἐξουσίες τῶν διαδόχων τῶν Ἀποστόλων, δὲν ἐπέτρεπε, ὥς καὶ τὸν 19ο αἰῶνα, νὰ θεωρηθεῖ δυτικὴ κακοδοξία ἡ χρῆση τῶν συγχωροχαρτιῶν. Ἡ ἀντίθεση, ποῦ τροφοδότησε καὶ τὴν οἰζυτάτη πολεμικὴ καὶ τὶς ἀσάφειες, ἐντοπίζεται, κατὰ κύριο λόγο, στὰ θέματα τοῦ καθαρτηρίου πυρός, τοῦ «θησαυροῦ τῶν περισσευόντων ἔργων τῶν Ἀγίων» καὶ τὶς «ἱκανοποιεῖς» ποῦ ἀπορρέουν ἀπὸ αὐτόν.

Πέρα, ὅμως, ἀπὸ τὶς δογματικὲς διαφορὲς, καὶ τὶς οἰζυτάτες ἀντιπαραθέσεις στὶς ὁποῖες ὁδήγησαν, ὑπάρχει καὶ στὶς δύο ἐκκλησίες ἓνα κοινὸ ὑπόστρωμα ποῦ τροφοδότησε ἐνιαίᾳ τὸν κόσμον τῶν συγχωροχαρτιῶν, τὴ θεωρία του καὶ τὴν πρακτικὴ του: ἡ βούληση τῆς ἱεραρχημένης ἐκκλησίας καὶ, παράλληλα, ἡ ἀπελπισμένη ζήτησις ἐλπίδας καὶ σωτηρίας ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν πιστῶν. Ἡ ἱεραρχημένη ἐκκλησία ἐπέδωξε πάντα καὶ μὲ συνέπεια νὰ δικτυώσει καὶ νὰ ἐλέγξει, ὅσο πιὸ ἀποτελεσματικὰ εἶταν κάθε φορὰ ἐφικτό, τὸ ποίμνιο τῆς – καὶ νὰ ἀντλήσει ἀπὸ αὐτὸ χρήσιμα εἰσοδήματα. Τὰ συγχωροχάρτια ἀποτέλεσαν ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ πρόσφορα μέσα γιὰ νὰ ἐπιτευχθοῦν αὐτοὶ οἱ σκοποὶ. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους, οἱ πιστοί, ποῦ ζοῦσαν μὲ τὴν ἀγωνία τῆς μέλλουσας ζωῆς καὶ τὸν τρόμον τῆς κόλασης, ἐπιδιώκουν νὰ ἐξασφαλίσουν, ὅποιες κι ἂν εἶναι οἱ ἁμαρτίες τους, τὴ βεβαιότητα μίας θέσης στὸν παράδεισον τοῦ Κυρίου. Τὰ συγχωροχάρτια, ἔτσι ὅπως παρουσιάστηκαν καὶ προπαγανδίστηκαν ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν, ἐμοιάζει νὰ ἀντιπροσωπεύουν μιά καλὴ ἐγγύηση γιὰ τὸ ἀβέβαιο μέλλον. Ἡ πίστη στὴν ἀποτελεσματικότητά τους διαπιστώνεται βέβαια, ἀπὸ τὴ μαρτυρημένη χρῆσιν τους. Πιστο-

247. Ι. Καρμίρης, ὁ.π., σ. 867-868.

Φίλιππος Ἡλίου

ποιεῖται, ὅμως, παράλληλα, καί ἀπό ἀπτά ἀποτελέσματα πού κανένας δέν σκέπτεται νά ἀμφισβητήσῃ.

Χαρακτηριστική ἀπό αὐτή τήν ἄποψη εἶναι ἡ ἱστορία τήν ὁποία διασῶζει ἡ ἀλληλογραφία τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχῃ Καλλίνικου Γ'. Στά χρόνια τῆς πατριαρχίας του ἕνας ἀγιορείτης μοναχός, ὁ πνευματικός Παρθένιος, «ἄκρος ἀντίμαχος τῶν ἑτεροδόξων», «ζηλωτής ὅμως καθ' ὑπερβολήν τῶν πατρικῶν ἡμῶν παραδόσεων», εἶχε παρασυρθεῖ ἀπό ὅσα διαδίδονταν γιά τά θρησκευτικά φρονήματα τοῦ πατριάρχῃ καί ὄχι μόνο δέν τόν μνημόνευσε «οὐδέ ἅπαξ», ὅπως τό ἐπέβαλλαν οἱ κανόνες καί ἡ παράδοση, ἀλλά καί τόν κακολογοῦσε πρόθυμα ὅταν τοῦ δινόταν ἡ εὐκαιρία. Ὁ πατριάρχῃς τά ἔμαθε αὐτά καί ὅπως φαίνεται τόν ἀφόρισε. Τρία χρόνια μετὰ τό θάνατο τοῦ Παρθενίου, ἕνας καλόγερος, ὑποτακτικός του, τόν ξέθαψε καί τόν βρήκε «πλήν τῶν ποδῶν καί τῶν χειρῶν ἄλυτον καί τυμπανισίον, ἐλεεινόν τοῖς ὀρῶσι θέαμα»· ὁ ὑποτακτικός ζήτησε, τότε, ἀπό τόν πατριάρχῃ νά στείλῃ συγχωροχάρτι γιά νά «λυθεῖ» ὁ ἀφορισμένος. Οἰκεῖος τοῦ πατριάρχῃ, ὁ Καισάριος Δαπόντες εἶχε, φαίνεται, μεσολαβήσει γιά νά σταλεῖ τό συγχωροχάρτι καί σέ γράμμα του, τοῦ 1775, ἀφηγεῖται στόν Καλλίνικο τίς θαυματουργές συνέπειες: «περί τοῦ συγχωροχαρτίου δεσπότη γραπτέον. Πέρυσι ἀνήμερα τήν μεγάλην Πέμπτην μέ ἤλθεν ὁμοῦ μετὰ τῆς ἀγίας σου ἐπιστολῆς. Τήν εβδομάδα τῆς διακαινισίμου ἀνοίχθη ὁ τάφος τοῦ δεδεμένου, ἐγένεν ἀκολουθία, παρά τῶν ἀοκητῶν ἀγιαννανητῶν, ἀνεγνώσθη τό συγχωροχάρτι τῆς ὑμετέρας παναγιότητος, ἐτάφη πάλιν τό λείψανον, μετὰ δύο μῆνας ἀνοίχθη καί ὦ τῶν θαυμασιῶν σου Χριστέ βασιλεῦ, ὦ τῆς χάριτος τῶν ἀρχιερέων ἡμῶν, εὐρέθη τελείως λελυμένος ὁ πρό τριῶν χρόνων δεδεμένος καί ἔνσαρκος. καί ἅπαντες ἐδῶκαμεν δόξαν τῷ Θεῷ. τῷ δόντι ἐξουσίαν τοιαύτην τοῖς ἀνθρώποις, καί εὐχαριστήσαμεν καί ἐπολυχρονήσαμεν καί τήν παναγιότητά της»²⁴⁸.

Γιά μιὰ ἀκόμη φορά ἡ λαϊκή θρησκευτικότητα, καί ἡ Ἐκκλησία, ἔτρεφαν τή λαϊκή δεισιδαιμονία καί τρέφονταν ἀπό αὐτήν.

Φίλιππος Ἡλίου

248. Τά γράμματα τοῦ ὑποτακτικοῦ τοῦ Παρθενίου (κολοβό) καί τοῦ Δαπόντε ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπό τόν Γ. Δεληγιάννη, «Καισαρίου Δαπόντε ἐπιστολαί πρὸς τόν πατριάρχῃν Καλλίνικον Γ'», π. Θεολογία, τ. ΙΕ', 1937, σ. 157-158.

Ἡ ὀθωμανική κρίση τοῦ τέλους τοῦ ἱστ' αἰώνα καί τό οἰκουμενικό πατριαρχεῖο

Ἡ βιβλιογραφία πού ὑπάρχει σχετικά μέ τήν ἱστορία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατά τήν περίοδο τῆς πρώιμης ὀθωμανοκρατίας δέν ἔχει μέχρι σήμερα ἐξετάσει σέ ποῖο βαθμό ἡ οἰκονομική ζωή τῆς ἐκκλησίας ἐξαρτᾶται ἀπό τά οἰκονομικά φαινόμενα πού παρατηροῦνται στό ὀθωμανικό κράτος· ὁ σκοπός τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶναι νά προσπαθήσει νά ἐρευνήσει ἀκριβῶς τίς ἐπιδράσεις πού ἐνδεχόμενα μποροῦσε νά ἔχει μιά ἀπότομη εξέλιξη, πρὸς τά πάνω ἢ πρὸς τά κάτω, τῆς ὀθωμανικῆς οἰκονομίας, παίρνοντας γιά παράδειγμα τήν πρώτη μεγάλη οἰκονομική κρίση τῆς δεκαετίας 1580-1590· ἡ κρίση αὐτή ἐκδηλώθηκε μέ σημαντική ἐξασθένηση τοῦ ἀσημένιου ὀθωμανικοῦ νομίσματος καθημερινῶν συναλλαγῶν, τοῦ ἀκρε, μέ ἄνοδο τῶν τιμῶν, μέ μεγάλη πολιτική ἀναταραχή καί μέ σημαντικές κοινωνικές ἀλλαγές, ὥστε νά θεωρεῖται μιά ἀπό τίς κυριότερες αἰτίες τοῦ περάσματος τῆς αὐτοκρατορίας ἀπό μιά περίοδο «ἀκμῆς» (1453-1566) σέ μιά περίοδο κατ' ἄλλους «στασιμότητας», κατ' ἄλλους «παρακμῆς»¹.

---

1. Γιά τὰ αἷτια τῆς κρίσης βλ. Ö. Barkan, «Les mouvements des prix en Turquie entre 1490 et 1655», *Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*, I (= Histoire économique du monde méditerranéen 1450-1650), Τουλούζη, Privat, 1973, σ. 65-76· Ö. Barkan, «The price revolution of the sixteenth century: a turning point of the economic history of the Near East», *International Journal of Middle East Studies*, τ. 6, Καίμπριτζ 1975, σ. 3-28· F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, τ.1, Παρίσι 1976, σ.490 κέ· γιά τοὺς μηχανισμούς τῆς κρίσης, βλ. Σπ. Ἀσδραχάς, «Νομισματικές προσαρμογές, ἱστ'-ιζ' αἰ.· ρυθμίσεις καί ἀντιδράσεις», *Τά Ἱστορικά*, 1, 1983, σ. 19-34· R. Mantran, «Politique, économie et monnaie dans l' Empire Ottoman au XVIIe siècle» στό H. Inalcik - O. Okyar (ἐκδ.), *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, Ἀγκυρα, Meteksan Limited Sirketi, 1980, σ. 123-125· H. Sahillioglu, «XVII Asirin ilk yarısında Istanbul'da tedavüldeki sikkelerin raici», *Belgeler*, Ἀγκυρα 1964, σ. 227-233· N. Beldiceanu, «La crise monétaire ottomane au XVIe siècle et son influence sur les principautés roumaines», στό N. Beldiceanu, *Le monde ottoman des Balkans 1402-1566*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1976, σ. 75 κέ. σημαντικές τέλος πληροφορίες δίνουν οἱ J. de Hammer, *Histoire de l' Empire ottoman, depuis son origine jusqu' à nos jours* (μτφρ. J.J. Hellert), τ. 7, Παρίσι 1836, σ. 188, καί M. Belin, «Essais sur l' histoire économique de la Turquie d' apres les ecrivains originaux», *Journal Asiatique*, 6η σειρά, τ. 3, 1864, σ. 416-489· τ. 4, 1864, σ. 242-296, 301-390, 477-530· τ.5, 1865, σ. 127-167.

Παρασκευᾷς Κονόρτας

«Μετά δὲ τὸν θάνατον τοῦ Σουλτάν σελήμη ἐβασίλευσεν ὁ υἱὸς αὐτοῦ Σουλτάν μουράτης ἐν ἔτει αφοδ' ἐν μηνί Δεκεμβρίῳ· καὶ ἦτον νέος· καὶ πρῶτον ἔδειξε πῶς ἀγαπᾷ τὴν δικαιοσύνην» ... «ἀμή μὲ τὴν πολλὴν του φιλαργυρίαν ἔκαμε τὸ φλουρί ὅπου ἦταν ἐξήντα νά τὸ παίρνουν ἑκατὸν εἴκοσι καὶ τὸ τάλερον ὅπου εἶχε σαράντα, ἔκαμὲν το ὀγδοήντα· καὶ ἄλλα ὁμοίως· καὶ ἔγιναν ἀνακατώματα πολλὰ· παραχαράματα εἰς τὰς μονίτας· ἀκρίβεια εἰς ὅλα τὰ πράγματα· ὅταν γοῦν ἤθελε νά δῶσει τὰς ρόγας τῶν γιανιτζάρων καὶ τῶν ἄλλων πάντων ἀγόραζαν ἀπὸ ἔξω, ἀπὸ τοὺς εβραίους μονίταν κόκκινην, ἄσπρα ἀτυχα, καὶ ἐκεῖνα ἔδιδαν τοὺς τιμαράτορας, γιανιτζάρους, σπαχίδας καὶ τοὺς ἄλλους· καὶ αὐτοὶ πάλι τὰ ἔδιδαν εἰς τὸν κόσμον στανικῶς καὶ ἀγόραζαν εἴτι ἤθελαν. Ἰδαν γοῦν τὴν πολλὴν ἀδικίαν μίαν ἡμέραν οἱ γιανιτζαροὶ καὶ ὥρμησαν ὅλοι καὶ ὑπῆγαν εἰς τοῦ πεγλερμπεή τὰ σπήτι νά τὸν σκοτώσουν· καὶ αὐτὸς ἐσέβη εἰς τὸν βασιλέα καὶ ἐσυναθροίσθησαν ὅλοι καὶ ἤθελσαν νά καταπατήσουν τὸ παλάτι νά τὸ πάρουν, καὶ μὴ θέλων ὁ σουλτάν, ἔδωκέν τον τὸν μιαρὸν πεγλερμπεήν· καὶ ἔκοψαν τὸ κεφάλι του· καὶ ἔκαμάν τον τετάρτια· καὶ ἐπερί- παιζάν τον· καὶ ἀνεπαύθη ὁ κόσμος»².

* Ἄν καὶ πρόκειται γιὰ ἐκκλησιαστικὴ πηγή, δὲν ἔχουμε οὔτε λέξη γιὰ τὸ ἂν ἡ κρίση αὐτὴ ἄσκησε ἐπίδραση στὰ οἰκονομικὰ πράγματα τοῦ Πατριαρχείου, καὶ ἂν ναί, ποιά μέτρα ἔλαβε ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ γιὰ νά τὴν ξεπεράσει³. Γιὰ νά λύσουμε τὸ πρόβλημα θὰ προσπαθήσουμε νά συσχετίσουμε τίς πληροφορίες πού μᾶς δίνει ἡ βιβλιογραφία ἢ βασιζόμενῃ σὲ ὀθωμανικὲς πηγές –πού ἂν καὶ μιλοῦν γιὰ τὴν κρίση δὲν ἀναφέρουν τίποτε γιὰ τὸ Πατριαρχεῖο– μὲ ἄλλες ἐκκλησιαστικὲς καὶ δυτικὲς πηγές καὶ κυρίως μὲ τίς ἀναφορὲς τοῦ Γάλλου καὶ Βενετοῦ πρεσβευτῆ στὴν Κωνσταντινούπολη⁴.

Κατ' ἀρχὴν θὰ ἐξετάσουμε συνοπτικὰ τὴ νομισματικὴ ἀναπροσαρμογὴ, τίς αἰτίες καὶ τίς ἄμεσες συνέπειές της γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση, καὶ στὴ συνέχεια τίς ἐπιδράσεις πού ἐξαιτίας τῆς κρίσης ἄσκησε ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνησις στὰ οἰκονομικὰ τοῦ πατριαρχείου προκαλώντας αὐξησὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν εἰσφορῶν στοῦ Κράτους· τέλος θὰ προσπαθήσουμε νά ἐρευνήσουμε τὰ μέτρα πού ἀναγκάστηκε νά πάρει, μακροπρόθεσμα καὶ βραχυπρόθεσμα, ἡ Ἐκκλησία γιὰ νά ἀνταποκριθεῖ στὴς αὐξημένους δαπάνες πού προέκυψαν.

2. Βλ. Δωρόθεος, Μητροπολίτης Μονεμβασίας, *Βιβλίον Ἱστορικόν, περιέχον ἐν συνόψει διαφοροὺς καὶ ἐξόχους ἱστορίας, ἀρχόμενον ἀπὸ κτίσεως κόσμου, μέχρι τῆς αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐπέκεινα, συλλεχθέν μὲν ἐκ διαφορῶν ἀκριβῶν ἱστοριῶν καὶ εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν μεταγλωττισθέν παρὰ τοῦ ἱερωτάτου Μητροπολίτου Μονεμβασίας Δωροθέου, Βενετία, Ἰ.Α. Ἰουλιανός, 1631, σ. 603-604.*

3. Ἡ ὀθωμανικὴ οἰκονομικὴ κρίσις τοῦ τέλους τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση στὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ ἄλλων «αὐτόνομων πολιτικῶν ὀντοτήτων» πού ἦταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ Σουλτάνου, τῶν παραδουνάβειων ἡγεμονιῶν· βλ. N. Beldiceanu, «La crise», ὁ.π., πολλ.

4. Βλ. E. Charriere, *Negociations de la France dans le Levant*, τ. Δ', Παρίσι 1860· Κ.Δ. Μέρτζιος, *Πατριαρχικά. ἤτοι ἀνέκδοτοι πληροφορίαι, σχετικαὶ πρὸς τοὺς Πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοῦ 1566 ἕως τοῦ 1702*, Ἀθήνα [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 15/4], 1951, σ. 1-83.

Οικονομική κρίση και Πατριαρχείο

Ἡ νομισματική αναπροσαρμογή⁵ –εξασθένιση τοῦ ακçe– ἐγένεε λοιπόν, σύμφωνα μέ τόν Ψευδοδωρόθεο, τήν ἐποχή πού ἦταν Σουλτάνος ὁ Μουράτ Γ΄ (1574-1595)⁶. οἱ ἐρευνητές τοποθετοῦν τή λήψη τοῦ μέτρου αὐτοῦ στά μέσα τῆς δεκαετίας 1580-1590, χωρίς νά δίνουν τήν ἀκριβή χρονολογία⁷. ἐπειδή μία πηγή ὀθωμανική ἀναφέρει σάν ἔτος προσφυγῆς στήν ἀναπροσαρμογή τό ἰσλαμικό ἔτος 994 (23 Δεκεμβρίου 1585 - 11 Δεκεμβρίου 1586)⁸ πρέπει αὐτή νά ἐγένεε ἀνάμεσα στίς 23 Δεκεμβρίου 1585 καί στίς 6 Φεβρουαρίου 1586, ὅποτε ἡ νομισματική μεταρρύθμιση θεωρεῖται δεδομένη ἀπό τόν Γάλλο πρεσβευτή στήν Κωνσταντινούπολη⁹.

Χωρίς νά ἐπιμεινουμε πολύ στίς αἰτίες καί τίς οἰκονομικές καί πολιτικοκοινωνικές συνέπειες τοῦ μέτρου αὐτοῦ, πού ἔχουν ἤδη, ἔστω καί μερικά, ἀναλυθεῖ¹⁰, θά προσπαθήσουμε νά δώσουμε ορισμένα στοιχεῖα καί διευκρινίσεις πού θά εὐκολύνουν τήν παραπέρα κατανόηση τοῦ προβλήματος σέ σχέση μέ τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο. Ἡ νομισματική ἀναπροσαρμογή ἐγένεε μέ ἐλάττωση τοῦ βάρους τοῦ νομίσματος σέ πολύτιμο μέταλλο (*mutatio in pondere*), σέ συνδυασμό μέ ἐπίσημη ἀλλαγή τῆς ονομαστικῆς ἀξίας του σέ σχέση μέ τό (σταθερό) χρυσό νόμισμα (*mutatio in appellatione*)¹¹: πράγματι, ἀποφασίστηκε ὅτι ἀπό 100 *dirhem* ἀσημοῦ (ένα *dirhem* *tebrizi* = 3,072 γρ. ἀσημοῦ¹²), δηλαδή ἀπό 307,2 γρ. καθαροῦ μετάλλου, θά κόβονται 800 ακçe, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἀπό τήν στιγμή τῆς μεταρρύθμισης καί πέρα τό ακçe θά ζύγιζε σέ καθαρό μέταλλο (307,2 γρ.: 800=) 0,384 γρ. περίπου, ἐνῶ μέχρι τότε ἐπίσημα ἀπό τήν ἴδια ποσότητα τῶν 100 *dirhem* ἐβγαζαν 450 ακçe, δηλαδή ἕνα παλιό ακçe ζύγιζε θεωρητικά (307,2 γρ.:450=) 0,682 γρ. σέ πολύτιμο μέταλλο. Παράλληλα ὀρίστηκε νέα ἐπίσημη ἰσοτιμία τοῦ ακçe· ἐνῶ πρὶν ἕνα χρυσό νόμισμα¹³ ἄξιζε 60 ακçe

5. Σέ σχέση μέ τίς νομισματικές ἀναπροσαρμογές γνωρίζουμε δύο ὅρους: «ὑποτίμηση», δηλαδή ἀλλαγή τῆς νόμιμης ἀντιστοιχίας μεταξύ ἑνός ἐθνικοῦ νομίσματος καί τῶν ξένων νομισμάτων· καί «νομισματική μεταβολή», δηλαδή ἀλλαγή τοῦ τίτλου τοῦ (μεταλλικοῦ) νομίσματος ἢ ἀλλοίωση τοῦ βάρους καί τῆς ποιότητος τοῦ μεταλλικοῦ κράματος τοῦ νομίσματος, ὥστε νά πολλαπλασιαστεῖ ὁ ἀριθμός τῶν νομισμάτων πού κόβει τό Κράτος σέ σχέση μέ τό ἴδιο βάρος χρυσοῦ ἢ ἀργύρου. Στή δεδομένη περίπτωση μας ἀφορᾷ ὁ δεύτερος ὅρος γιατί ἡ «ὑποτίμηση» ἔχει νόημα σέ ἕνα σύστημα ὅπου τά νομίσματα δέν εἶναι πλέον ἄμεσα συνδεδεμένα μέ τό χρυσό, ὅπως τό σημερινό διεθνές νομισματικό σύστημα. Βλ. Pierre-Hubert Breton καί Armand-Denis Schor, *La dévaluation*, Παρίσι, PUF, 1976.

6. Βλ. Δωρόθεος, *Βιβλίον Ἱστορικόν*, σ. 604.

7. Βλ. ἐνδεικτικά, Ö. Barkan, «Les mouvements des prix», ὁ.π., σ. 72.

8. Βλ. A. Tietze (ἐκδ.), *Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581* (part I), Βιέννη, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1979, σ. 84.

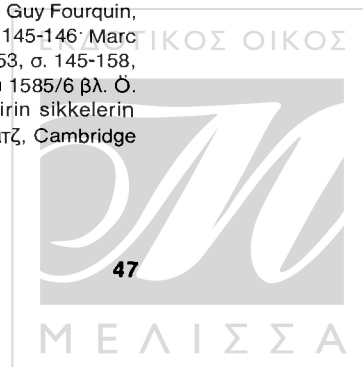
9. Βλ. Charriere, *Négociations*, σ. 471· κατὰ τόν Belin, *Essais*, σ. 285, ἡ ἀναπροσαρμογή ἐγένεε τό ἰσλαμικό ἔτος 996 (2 Δεκεμβρίου 1587-19 Νοεμβρίου 1588), ἀποψη πού πρέπει μᾶλλον νά θεωρηθεῖ ἐσφαλμένη.

10. Βλ. ἐδῶ, σῆμ. 1.

11. Γιά τοὺς τρόπους ἐπίτευξης μιᾶς νομισματικῆς μεταβολῆς βλ. ἐνδεικτικά Guy Fourquin, *Histoire économique de l'Occident médiéval*, Παρίσι, Armand Colin, 1979, σ. 145-146· Marc Bloch, «Mutations monétaires dans l'ancienne France», *Annales ESC*, τ. 8, 1953, σ. 145-158, 433-456· εἰδικότερα, σχετικά μέ τήν ὀθωμανική νομισματική ἀναπροσαρμογή τοῦ 1585/6 βλ. Ö. Barkan, «Les mouvements des prix», ὁ.π., σ. 74 κέ.: H. Sahillioglu, «XVII Asirin sikkelerin raici», ὁ.π., πολλ. Βλ. Mc Gowan, *Economic life in Ottoman Europe*, Κάμπριτζ, Cambridge University Press, 1981, σ. 109.

12. Βλ. Ö. Barkan, «Les mouvements des prix», ὁ.π., σ. 78, σῆμ. 9.

13. Δηλαδή ὀθωμανικό altun, βενετικό δουκάτο κλπ.

Παρασκευές Κονόρτας

καί ένα γρόσι (ασημένιο σταθερό ξένο νόμισμα, ή σεβιλλιάνικη ή μεξικάνικη πιάστρα¹⁴) 40 ακφε, ή αντίστοιχία στά 1585/6 μεταβλήθηκε αντίστοιχα σέ 120 καί 80: «έκαμε τό φλουρί όποϋ ήταν εξήντα νά τό πέρνουν έκατόν είκοσι καί τό τάλερον [=γρόσι] όποϋ είχε σαράντα, έκαμέν το όγδόντα».

Γιατί ή λήψη τοϋ μέτρου αϋτοϋ¹⁵; Κόβοντας από την ίδια ποσότητα άσημιού 43,75% περισσότερα νομίσματα πού έχουν την ίδια ονομαστική άξία μέ τά παλιά, τό κράτος κερδίζει σέ άξία πολύτιμου μετάλλου 43,75%, μεϊον τά έξοδα κοπής τών νομισμάτων καί τά ένδεχόμενα έξοδα αγοράς τοϋ άσημιού. Παράλληλα, σέ σχέση μέ τό σταθερό χρυσό νόμισμα κερδίζει 50%. *Αν πλήρωνε π.χ. ένα μισθό 1000 ακφε πρίν την άναπροσαρμογή, θά έπρεπε νά δώσει 682 γρ. άσημιού ή 16,66 χρυσά νομίσματα· τώρα δίνει πάλι 1000 (νέα) ακφε πού ζυγίζουν 384 γρ. άσημιού σέ πολύτιμο μέταλλο καί αξίζουν 8,33 χρυσά νομίσματα. Μέ άλλα λόγια –καί είναι αϋτός ό κύριος λόγος τής νομισματικής άναπροσαρμογής– τό Κράτος αϋξάνει τίς δυνατότητες πού έχει γιά νά πληρώσει τά ένδεχόμενα χρέη του καί τούς μισθούς των ύπαλλήλων του.

Ή λήψη ενός τέτοιου μέτρου όμως δέν ήταν χωρίς άρνητικές συνέπειες γιά την οίκονομία: πρῶτα-πρῶτα ανέβηκε ή τιμή τοϋ άσημιού στήν αγορά, ένῶ ανέβηκε παράλληλα καί ή άξία τοϋ χρυσοϋ σέ σχέση μέ τό άσήμι¹⁶, μέ άποτέλεσμα τό νέο ακφε πού κυκλοφόρησε νά αξίζει περισσότερο σάν μέταλλο πολύτιμο, δηλαδή σάν έμπορεύμα, παρά σάν νόμισμα· έτσι άρχισε ένας κύκλος παραχάραξης τών νομισμάτων καί άπόκρυψης τών «καλών», έν άναμονή μεγαλύτερης άνόδου τής τιμής τοϋ άσημιού, μέ άποτέλεσμα νά γεμίσει ή αγορά παραχαραγμένα νομίσματα, στά όποια βέβαια κανείς δέν είχε έμπιστοσύνη: «καί έγιναν άνακατώματα πολλά, παραχαράματα εις τάς μονίτας»¹⁷. *Από την άλλη πλευρά ήταν μοιραίο οι τιμές νά ανέβουν ραγδαία σέ άπόλυτους άριθμούς: «άκριβεια εις όλα τά πράγματα»· άφοϋ ανέβηκε ή άξία τοϋ χρυσοϋ καί τοϋ άσημιού, όλες οι τιμές τών ειδῶν –πρῶτα τών εισαγόμενων καί έπειτα άλυσιδωτά όλων τών άλλων– θά άνέβαιναν άνάλογα.

Βέβαια γιά νά πετύχει την έκδοση σταθεροϋ νομίσματος θά έπρεπε τό Κράτος νά κόψει «καλά» ακφε βάρους 0,682 γρ. σέ άσήμι· έτσι όμως θά έπωμιζόταν ὄχι μόνο τά έξοδα κοπής, αλλά καί την διαφορά άνάμεσα στό θεωρητικό βάρος άσημιού (0,682 γρ.) πού έπρεπε νά είχαν τά παλιά νομίσματα, καί στό κατώτερο βάρος πού είχαν οϋσιαστικά εξαιτίας τής παραχαράξης· ένα τέτοιο μέτρο δέν συνέφερε φυσικά τό Κράτος, γιατί δέν μπορούσε νά ύποστει τό βάρος νέων έξόδων· εξάλλου λόγω τών μεγάλων έξόδων άκριβῶς θέλησε νά προβει στήν άναπροσαρμογή.

Πράγματι ή οίκονομική κατάσταση τής αϋτοκρατορίας ήταν μάλλον τραγική λόγω τοϋ πολέμου μέ την Περσία¹⁸. Βέβαια οι ρίζες τής οίκονομικής κρίσης βρίσκονται

14. Βλ. Σπ. *Ασδραχάς, «Προσαρμογές», ὁ.π., σ. 22.

15. Βλ. (γιά τίς αίτίες πού προκαλοϋν μία νομισματική άναπροσαρμογή) Marc Bloch, «Mutations», ὁ.π., πολλ.

16. Ή σχέση χρυσοϋ-άσημιού από 11,52 στά 1566, άνέβηκε σέ 13,636 στά 1585/6, βλ. Σπ. *Ασδραχάς, «Προσαρμογές». ὁ.π., σ. 20.

17. Ή παραχάραξη παρατηρήθηκε συχνά καί πρίν από την εκδήλωση τής κρίσης τοϋ 1585/6: γιά τό 1572 βλ. N. Beldiceanu, «La crise», ὁ.π., σ. 75.

18. Βλ. J. de Hammer, *Histoire*, σ. 211-233.

Οικονομική κρίση και Πατριαρχείο

άλλου¹⁹ και τὰ συμπτώματα είχαν αρχίσει νά φαίνονται πολύ νωρίτερα²⁰, ὁ πόλεμος ὅμως κατὰ τῶν Σαφαβιδῶν πού κράτησε δώδεκα χρόνια (1579-1590) ἐξάντλησε ἀποφασιστικά τὰ οἰκονομικά τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡδὴ ἀπὸ τὸ 1581/2 ὁ Σουλτάνος εἶχε δυσκολίες γιὰ νά καλύψει τὰ ἐξοδα τοῦ πολέμου²¹ καί, ἐπειδὴ οἱ φόροι δέν ἐπαρκοῦσαν²², ἀναγκάστηκε στὰ 1583 νά ἀποσύρει μέρος τοῦ προσωπικοῦ τοῦ θησαυροῦ γιὰ νά πληρώσει τὸ στράτευμα²³. Ἡ κατάσταση δέν βελτιώθηκε παρ' ὅλα αὐτά: οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος ζητοῦσαν συνέχεια χρήματα καί πολεμικὸ υλικό²⁴, ἐνῶ ὁ στρατός στασίαζε συχνά γιατί δέν πληρωνόταν κανονικά²⁵. Οἱ ἀφαιμάξεις τοῦ θησαυροφυλακίου δέν ἦταν καθόλου ἐπιθυμητές βέβαια ἀπὸ τὸν Σουλτάνο καί τὸ περιβάλλον του· ἐταί θά πρέπει νά ἐξηγήσουμε τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ τελευταίου ἀπὸ τὸν Ψευδοδωρόθεο σάν «πολλὰ φιλάργυρον»²⁶. Παρ' ὅλα αὐτά τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1589 μαρτυρεῖται νέα ἀφαιμάξη²⁷, ἐνῶ ἡ κρίση συνεχίστηκε καί μετὰ τὴν λήξη τοῦ πολέμου: στὰ 1592 τὰ κρατικά ἐξοδα ξεπερνοῦσαν τὰ ἐσοδα κατὰ 500.000 χρυσὰ νομίσματα, ὅποτε πάλι ὁ Σουλτάνος ἐβγάλε ἀπὸ τὸ θησαυροφυλάκιο τοῦ 100 φορτώματα (10.000.000 ἀκçe) γιὰ νά καλύψει μέρος τοῦ ἐλλείμματος²⁸. Στὰ 1595/6, περίοδο τοῦ πολέμου στὴ Βλαχία, τὸ ἐλλεῖμμα μόνο τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς Κωνσταντινούπολης ἦταν 600.000.000 ἀκçe²⁹ καί ὁ Σουλτάνος πάλι ἦταν σέ ἀδυναμία νά πληρώσει τοὺς καθυστερούμενους μισθοὺς τοῦ στρατοῦ.

Κατὰ τὴν περίοδο λοιπὸν πού μᾶς ἐνδιαφέρει, τὸ Κράτος βρίσκεται σέ μεγάλη δυσκολία νά καλύψει τὰ ἐξοδα πού τοῦ δημιουργοῦν οἱ πόλεμοι, ἀλλὰ καί ἡ πολυτέλεια τῆς αὐλῆς³⁰. Ἔτσι ἐκτός ἀπὸ τὴν νομισματικὴ ἀναπροσαρμογὴ καταφεύγει καί σέ ἄλλα μέσα προσπορισμοῦ ἐσόδων:

– Ἐπίταση τοῦ πλειστηριασμοῦ τῶν κρατικῶν θέσεων. Ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς μιλά γιὰ γενικὴ διαφθορά κατὰ τὰ ἔτη 1585 καί 1586³¹.

19. Βλ. ἐνδεικτικά F. Braudel, *La Méditerranée*, σ. 535. O. Okyar, «Ottoman economic growth during the 16th century», στό H. Inalcik - O. Okyar, *Social and Economic History*, σ. 11-116.

20. Βλ. N. Beldiceanu, «La crise», ὁ.π., σ. 75.

21. Βλ. Charriere, *Negociations*, σ. 28 σημ. καί σ. 107.

22. Βλ. Charriere, *Negociations*, σ. 457 σημ.

23. Βλ. Charriere, *Negociations*, σ. 181.

24. Βλ. Charriere, *Negociations*, σ. 284, 393, 394 σημ., 411 σημ.

25. Βλ. Charriere, *Negociations*, σ. 317.

26. Τὸν ἴδιο χαρακτηρισμὸ δίνει καί ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη· βλ. Charriere, *Negociations*, σ. 297 καί 471: «L'avarice du G(rand) S(eigneur) s'alloit tellement retrecissant»...

27. Βλ. Charriere, *Negociations*, σ. 721 σημ.

28. Βλ. Belin, *Essais*, σ. 286.

29. Βλ. Belin, *Essais*, σ. 288.

30. Γιὰ παράδειγμα, δαπανήθηκαν τεράστια ποσὰ γιὰ τὶς περίφημες γιορτὲς περιτομῆς τοῦ γιοῦ τοῦ Σουλτάνου τὸ καλοκαίρι τοῦ 1582· βλ. J. de Hammer, *Histoire*, σ. 147 κέ. Charriere, *Negociations*, σ. 124 σημ. Ἐπίσης μεγάλες δαπάνες ἔγιναν γιὰ τὸ γάμο τῆς κόρης τοῦ Σουλτάνου τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1586· βλ. Charriere, *Negociations*, σ. 516. Γιὰ τὶς ψηλὲς δαπάνες τῆς αὐλῆς βλ. καί Ö. Barkan, «The price revolution», ὁ.π., σ. 24-25.

31. Βλ. Charriere, *Negociations*, σ. 362 σημ.

Παρασκευές Κονόρτας

– Δήμευση περιουσιών μεγάλων άξιωματούχων³².
– Έπιβολή νέων έκτακτων φόρων· έτσι στις άρχές του 1586 έπιβλήθηκε *avariz-i dıvaniyye* 40 άκσε κατά κεφαλή, που έπρεπε να καταβληθεί σε τρεις μήνες και που καταβλήθηκε μετά από άσκηση μεγάλης καταπίεσης³³.

Ας συνοψίσουμε: κατά την περίοδο 1580-1600 τό Κράτος έχει άμεση ανάγκη να αύξησει τά έσοδά του λόγω της άνόδου των τιμών, της πολυτελούς ζωής της αύλης και των σημαντικών δαπανών για τον πόλεμο της Περσίας. Για να καλύψει τις άνάγκες του καταφεύγει στην εκμίσθωση των φόρων, στην φορολογική καταπίεση και στη νομισματική αναπροσαρμογή· ό πληθωρισμός που την άκολουθεί, σε συνδυασμό μέ τά παραπάνω μέτρα, προκαλεί άραίωση του πληθυσμού της ύπαιθρου και μείωση της παραγωγής, που, μέ την αύξηση του συνολικού πληθυσμού, έχει σαν συνέπεια νέα άνοδο των τιμών, άποσύνθεση του κρατικού μηχανισμού λόγω της διαφθοράς και αύξηση των κεντρόφυγων τάσεων³⁴: άρχίζει ή παρακμή της Όθωμανικής άυτοκρατορίας.

Ποιές άντιδράσεις σημειώθηκαν στό έξωτερικό και τό έσωτερικό έπειτα από αυτές τις δυσκολίες της όθωμανικής διοίκησης; Ας εξετάσουμε πρώτα τις πολιτικές συνέπειες. Ηδη από τά 1581 ό Πάπας άρχίζει να όργανώνει μιá συμμαχία του Γερμανού Άυτοκράτορα μέ τή Βενετία και τή Μοσχοβία κατά του Σουλτάνου και συνεχίζει τις προσπάθειες μέχρι τουλάχιστον τό 1583³⁵, ενώ όλόκληρη ή Δύση άρχίζει να έκτιμά ότι έφτασε για πρώτη φορά ή εύκαιρία να δοθεί ένα άποφασιστικό χτύπημα στην άυτοκρατορία. Χαρακτηριστικές, στό σημείο αυτό, είναι οι άναφορές των Γάλλων πρεσβευτών στην Κωνσταντινούπολη και τή Βενετία³⁶: «la continuation des apprests que faict le G(rand) S(eigneur) contre le roy de Perse, ensemble que les affaires de ce prince, ne soient si bien conduites comme elles ont été par le passé et que la fortune de cette maisson veuille commencer á prendre coup»... (9 Φεβρουαρίου 1583): «Si de ceste heure V(otre) M(ajesté) avec tous les aultres princes chrestiens estiez en estat de pouvoir faire seurement une ligue générale, je crois que jamais les prédécesseurs d' icelle, ny des aultres princes n'ont eu l'occasion si belle et apparente de renverser ou, au moings, grandement affoiblir ce très puissant et tyrannique empire, ennemy du nom chrestien pour la confusion et mauvais estat, auquel il semble s'en aller tumber»... (20 Ιανουαρίου 1588).

Ό Σουλτάνος άπειλούμενος από τή Δύση προσπάθησε ήδη από τό 1581 να άπαλλαγεί από τον πόλεμο μέ τήν Περσία και έντατικοποίησε τις προσπάθειές του αυτές ιδιαίτερα τό 1584, χωρίς όμως έπιτυχία³⁷. Από τήν άλλη πλευρά στό έσωτερικό της άυτοκρατορίας είναι γενική ή άντίληψη ότι ή «βασιλεία» των όθωμανών θά τελειώσει³⁸: ό λαός είναι δυσареστημένος για τήν έλλειψη τροφίμων³⁹, φήμες για

32. Βλ. Charriere, *Negociations*, σ. 243 σημ.

33. Βλ. Charriere, *Negociations*, σ. 457 σημ. και 537 σημ.

34. Βλ. Ö. Barkan, «The price revolution», ό.π., σ. 24-25.

35. Βλ. Charriere, *Negociations*, σ. 31 σημ., 41 σημ., 133, 160 σημ., 178 σημ., 186.

36. Βλ. Charriere, *Negociations*, σ. 167 σημ., 437, 645-646.

37. Βλ. Charriere, *Negociations*, σ. 74 και 306.

38. Βλ. Charriere, *Negociations*, σ. 297.

39. Βλ. Charriere, *Negociations*, σ. 578 σημ. και 583.

Οικονομική κρίση και Πατριαρχείο

άνταρσία του γιου του Σουλτάνου κυκλοφορούν στα 1581/2 και 1586⁴⁰. Τό σπουδαιότερο όμως δείγμα κρατικής αποσύνθεσης είναι οι ανταρσίες και η άνυπακοή του στρατού που ποτέ μέχρι τότε δεν είχαν παρατηρηθεί σε τόσο έκταση και συχνότητα. Ο Γάλλος πρεσβευτής στη Βενετία γράφει χαρακτηριστικά, στις 4 Ιανουαρίου 1584, ότι ο Σουλτάνος στον πόλεμο της Περσίας «a perdu une infinite d'hommes et de capitaines et consomme la plus grande partie de ses tresors sans y avoir avancé aucune chose, se mettant la desobeissance et la necessite de ses armees plus qu' elle n' avoit jamais este auparavant»⁴¹. Οι ανταρσίες στο έκστρατευτικό σώμα που συνεχίστηκαν έκτοτε μέχρι το τέλος του πολέμου, αλλά και μετά από τούς γενιτσάρους και τούς σπαχήδες⁴², μάς συνδέουν με τις οικονομικές και νομισματικές συνέπειες της κρίσης.

Από την άνοδο των τιμών και την νομισματική αναπροσαρμογή, ενώ η διοίκηση και οι κερδοσκόποι άντλούν σημαντικά οικονομικά ωφέλη, είναι σαφές ότι αυτοί που χάνουν είναι οι δανειστές και όσοι έχουν σταθερά εισοδήματα· ενώ θα εξετάσουμε παρακάτω πώς οι πρώτοι, μέρος των οποίων ήταν κερδοσκόποι εξάλλου, ξεπέρασαν τις δυσκολίες, θα προσπαθήσουμε να έρευνήσουμε πώς αντέδρασαν οι δεύτεροι, κλασικό παράδειγμα των οποίων είναι οι γενίτσαροι και οι σπαχήδες, δηλαδή το μεγαλύτερο μέρος του στρατού, στον οποίο στηριζόταν η οθωμανική διοικητική μηχανή:

...«όταν γούν ήθελε [ο Σουλτάνος] να δώσει τας ρόγας [μισθούς] των γιανιτζάρων και των άλλων πάντων, αγόραζαν από έξω, από τούς Έβραίους μονίταν κόκκινην, άσπρα άτυχα και εκείνα έδιδαν τούς τιμαράτορας, γιανιτζάρους, σπαχίδας και τούς άλλους»⁴³...

Τό κράτος λοιπόν αγόραζε από τούς Έβραίους, που έλεγχαν τό νομισματικό παιχνίδι εκείνη την εποχή⁴⁴, «άσπρα άτυχα», δηλαδή νοθευμένα νομίσματα, και με αυτά πλήρωνε τούς μισθούς του στρατού, που έτσι έχανε μεγάλο μέρος από την αγοραστική του δύναμη. Υποχωρώντας στις διαμαρτυρίες ή διοίκηση επέτρεψε στους γενιτσάρους να πληρώνουν αναγκαστικά με τά νομίσματα αυτά «και αυτοί πάλιν τά έδιδαν τόν κόσμον στανικώς και αγόραζαν είτι ήθελαν». Η κατάσταση όμως αυτή δεν μπορούσε να διαρκέσει πολύ· οι έμποροι θα έκρυβαν τά έμπορεύματα, άρνούμενοι να πληρωθούν σε νοθευμένο νόμισμα, και ο στρατός, μή έχοντας άλλη διέξοδο, στασίασε⁴⁵. Επανάσταση σπαχήδων αναφέρεται τόν Απρίλιο του 1586⁴⁶,

40. Βλ. Charriere, *Negociations*, σ. 62 και 143.

41. Βλ. Charriere, *Negociations*, σ. 250 σημ.

42. Βλ. ενδεικτικά γιά την επανάσταση των σπαχήδων στις 27 Ιανουαρίου 1596 J. De Hammer, *Histoire*, 244.

43. Η «κόκκινη μονίτα» του Ψευδοδωρόθεου είναι τό «κόκκινο άσπρο» (Kigil akçe), νόμισμα άσημένιο νοθευμένο με χαλκό που έχανε έτσι τή λάμψη του, σε αντίθεση με τό «λευκό άσπρο» (beyaz akçe). Βλ. Belin, *Essais*, τ.4, σ. 424-425.

44. Γιά τό ρόλο των Έβραίων σάν δανειστών και κερδοσκόπων εκείνη την εποχή, βλ. J. de Hammer, *Histoire*, σ. 235.

45. Τό ότι ο στρατός δεν είχε κανένα λόγο να είναι εύχαριστημένος από τή μισθολογική πολιτική του Κράτους, φαίνεται και από τούς παρακάτω αριθμούς: Στα 1567/8 οι γενίτσαροι

Παρασκευάς Κονόρτας

λίγο μετά την επιβολή της νομισματικής αναπροσαρμογής. Ἐπανάσταση τῶν γενιτσάρων ἔχουμε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1588⁴⁷. Σχετικά μέ αὐτήν ὁ Γάλλος πρεσβευτής στήν Κωνσταντινούπολη ἀναφέρει: «Jà dès le mois de juillet 1588, les genissaires et depuis les docteurs et escoliers de la foy s'estoient soulevez seditieusement contre le gouvernement tyrannique de S(on) A(ltesse) et trop grande faveur du dit beglierbey, laquelle ils accusoient comme source du mauvais gouvernement». Ἡ στάση αὐτή ἔγινε γιατί ὁ λαός καί ὁ στρατός ἦταν δυσαρεστημένοι: «pour veoir beaucoup de nouvelles impositions et la monnoye courir publiquement toute faulce, de quoy ils rejettoient la cause sur les inventions du dit beglierbey». Ἡ κρίση κορυφώθηκε τὸν Μάρτιο - Ἰανουάριο τοῦ 1589: «...ἴδαν γοῦν τὴν πολλήν ἀδικίαν μίαν ἡμέραν οἱ γιανιτζαροὶ καὶ ὥρμησαν ὅλοι καὶ ὑπήγαν εἰς τοῦ πεγλερμπεή τὰ σπήτι νά τὸν σκοτώσουν· καὶ αὐτός ἐσέβη εἰς τὸν βασιλέα· καὶ συναθροίσθησαν ὅλοι καὶ ἠθέλησαν νά καταπατήσουν τὸ παλάτι νά τὸν πάρουν, καὶ μὴ θέλων ὁ σουλτάν ἔδωκέν τον, τὸν μιὰρὸν πεγλερμπεήν· καὶ ἔκοψαν τὸ κεφάλι του [...] καὶ ἀνεπαύθη ὁ κόσμος»⁴⁸. Κατὰ τὸν Γάλλο πρεσβευτὴ στήν Κωνσταντινούπολη, «sur la fin du mars dernier (1589), l'on paya les genissaires de faulce monnoye. De quoy s'estans esmeuz et ayans faict quelques plaintes, l'on n'y usa d' aultre remede, sinon de leur accorder qu'ilz la fissent prendre par force au peuple et aux marchands. Ceulx-là s'estans contenus, les spahis... demandant leur paye, on leur en donna partye en monnoye toute faulce et remist l' on à payer le reste au premier argent qui viendrait»⁴⁹. Στις 2 Ἀπριλίου οἱ σπαχήδες στασίασαν καὶ οἱ ἀρμόδιοι τοὺς ὑποσχέθηκαν «le reste de leur paie en bonne monnoye comme tallards et ducats d'or». Μετά τὴν ἐκθεση τῶν γεγονότων ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἀνατροπὴ καὶ ἐκτέλεση τοῦ (ἀρμενικῆς καταγωγῆς) μεϋϋλέρμπεη Mohammed pasa ὁ πρεσβευτής συνεχίζει: «Ce soir mesme le Seigneur cassa tous ses bassas et conseillers et mit en leur place pour premier Sinan bassa et pour second bassa le Nissangi» ... «Il a prive de sa dignite le mufty, d'autant qu'il avoit dit que c'estoit chose très injuste de faire prendre par force la monnoye faulce. Cette privation de dignite du mufty est chose sans exemple, ce qui rend les docteurs de leur loy et tous les Turcs fort scandalisez». Τὴν ἐπομένη ὑποχωρώντας στὶς αἰτήσεις τοῦ Μεγάλου Βεζύρη Σινάν Πασᾶ ὁ Σουλτάνος «ayans esté près de trois heures en conseil avec luy, chose inaccoutumee, fist sortir à l'heure mesme V^c mil escuz de son trésor du serrail pour contenter tous ceux, à qui on devoit».

Τὸ κακὸ πάντως δὲν θεραπεύτηκε, γιατί ἐπαναστάσεις γενιτσάρων ἀναφέρονται στὰ 1590, 1591, 1592 καὶ σπαχήδων στὰ 1593⁵⁰. Οἱ ἐπαναστάσεις αὐτές, ποὺ δὲν

εἶναι 12.798, παίρνουν 34.264.772 ἀκçe, δηλαδή ὁ ἀτομικὸς μισθὸς τους εἶναι 2.677 ἀκçe ἢ 44,62 χρυσὰ νομίσματα· στὰ 1582/3 εἶναι 18.905 καὶ παίρνουν 39.008.019 ἀκçe, δηλαδή 15,15% τοῦ προϋπολογισμοῦ· ἔχουν δηλαδή ἀτομικὸ μισθὸ 2.063 ἀκçe ἢ 34,38 χρυσὰ νομίσματα. Στὰ 1567/8 οἱ σπαχήδες εἶναι 8.739 καὶ παίρνουν 29.460.182 ἀκçe, δηλαδή 26,84% τοῦ προϋπολογισμοῦ ἔχοντας ἀτομικὸ μισθὸ 6.804 ἀκçe ἢ 113,40 χρυσὰ νομίσματα. Στὰ 1585/6 εἶναι 8.366, παίρνουν 49.799.767 ἀκçe ἢ 18,06% τοῦ προϋπολογισμοῦ, μέ ἀτομικὸ μισθὸ 5.952 ἀκçe ἢ 99,21 χρυσὰ νομίσματα. Βλ. O. Barkan, «The price revolution», ὁ.π., σ. 19.

46. Βλ. Charriere, *Négociations*, σ. 497.

47. Βλ. Charriere, *Négociations*, σ. 681.

48. Βλ. Δωρόθεος, *Βιβλίον Ἱστορικόν*, σ. 604.

49. Βλ. Charriere, *Négociations*, σ. 718-721.

50. Βλ. J. de Hammer, *Histoire*, σ. 239, 241, 244.

Οικονομική κρίση και Πατριαρχείο

είχαν τέτοια έκταση και συχνότητα ποτέ στο παρελθόν, οδήγησαν μακροπρόθεσμα στην αποσύνθεση του τιμαριωτικού συστήματος και του στρατιωτικού μηχανισμού που αποτελούσε την βάση της αυτοκρατορίας από την εποχή της ίδρυσής της· για παράδειγμα επιτράπηκε αργότερα στους γενιτσάρους, σαν αντίσταθμισμα στη μείωση της αγοραστικής τους δύναμης, να ασκήσουν εμπόριο και να μπούν ετσι σιγά-σιγά στον κόσμο της κερδοσκοπίας και των συναλλαγών, με τίμημα την απόσάθρωση του ίδιου του Κράτους⁵¹.

Κρίση λοιπόν πρωτοφανής οικονομική, νομισματική, πολιτική, διοικητική, κοινωνική στην Όθωμανική αυτοκρατορία στα τέλη του ΙΣΤ' αιώνα· τι αντίκτυπο είχε η αναταραχή αυτή στο Οικουμενικό Πατριαρχείο;

Δείξαμε παραπάνω την άμεση ανάγκη προσπορισμού πρόσθετων εσόδων που είχε η όθωμανική διοίκηση και τα μέτρα που πήρε ο Σουλτάνος για να καλύψει τις οικονομικές του ανάγκες. Ξέρουμε επί πλέον ότι ιδιαίτερα χτυπήθηκαν από τις προσπάθειες αυτές του Κράτους οι ήγεμόνες Βλαχίας και Μολδαβίας, που πλήρωναν διάφορα δοσίσματα στην Πύλη. Τεράστιες εισφορές απαιτούνται από τους ήγεμόνες ήδη στα 1584 με την εξής μέθοδο: η Πύλη εύνοει τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους υποψήφιους για τό θρόνο και επιδιώκει τις συχνές αλλαγές που της προσφέρουν τεράστια «πescάκια» κάθε φορά⁵². Στην περίοδο που μάς ενδιαφέρει οι ήγεμόνες αλλάζουν σχεδόν κάθε χρόνο⁵³. Χαρακτηριστικά ο Ψευδοδωρόθεος αναφέρει⁵⁴ ότι στα 1589 «οί τοῦρκοι ἀπὸ τὴν φιλαργυρίαν τοὺς εἶπαν τὸν αὐθέντην [: ἡγεμόνα Μολδαβίας] Πέτρον Βοεβόδα, νά κάμῃ τὸν υἱὸν τοῦ [: ἡγεμόνα] ὅτι πολὺν κερδὸν ἔχει [...] καὶ ἔγινεν ἑξοδος ἕως τριακόσια φορτῶματα», δηλαδή 3.000.000 ακρε.

Θά μπορούσαμε κάλλιστα να υποθέσουμε ότι ανάλογη στάση πήρουν οι όθωμανικές αρχές και απέναντι στο Πατριαρχείο. Λίγες είναι οι πηγές που συνδέουν την οικονομική κρίση της αυτοκρατορίας με μιὰ κρίση οικονομική στους κόλπους της Έκκλησίας: στα 1586/7 ο Αρχιεπίσκοπος Αχρίδας Γαβριήλ περιοδεύει στην Πολωνία και Γερμανία ζητώντας έλεημοσύνη «λόγω άσυνήθων φόρων έκ μέρους τοῦ Τούρκου»⁵⁵. Από την άλλη πλευρά οι βαριές καινοφανείς πρόσθετες φορολογίες είχαν εξαντλήσει τόν πληθυσμό που δέν μπορούσε να ανταποκριθεί στις φορολογικές υποχρεώσεις του απέναντι στην Έκκλησία. Στα 1597/8 ο Μελέτιος Πηγᾶς, τοποτηρητής τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου, γράφει ὅτι «ἐφτῶχυνεν ὁ κόσμος διὰ τὴν βίαν τῶν δυναστῶν»⁵⁶ καὶ ὅτι ἡ Έκκλησία ἔχει ἀνάγκη χρημάτων «ταῖς ἀρπείαις τῶν κρατούντων»⁵⁷.

51. Τόν ΙΖ' αἰῶνα συναντᾶμε συχνά τούς γενιτσάρους σαν δανειστές τοῦ ὀρθόδοξου, ἀνώτατου κλήρου· βλ. ενδεικτικά Ἀθανασίου Κομνηνοῦ - Ὑψηλάντου, *Ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα, βιβλία Η', Θ' καὶ Ι'*, ἤτοι τὰ μετὰ τὴν Ἀλωσιν (1453-1789), ἐκδ. Ἀρχιμανδρίτης Γερμανός Ἀφθονίδης Σιναΐτης, Κωνσταντινούπολη, Ι.Α. Βρετός, 1870, σ. 142.

52. Βλ. Charriere, *Négociations*, σ. 246 σημ.

53. Βλ. Charriere, *Négociations*, σ. 362 σημ.

54. Βλ. Δωρόθεος, *Βιβλίον Ἱστορικόν*, σ. 600· J. de Hammer, *Histoire*, σ. 190.

55. Βλ. Γ.Κ. Κόλιας, «Ἐπιστολή τοῦ Μητροπολίτου Τιμοθέου πρὸς τὸν Πάπαν Πῖον Ε' (1572)», *Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου*, Ἀθήνα 1960, σ. 395.

56. Βλ. E. Hurmuzaki (ἐκδ.), *Documente privitoare la istoria Românilor*, τ. 13 (= Texte Gresești privitoare la istoria Românească), Βουκουρέστι 1909, σ. 433.

57. Βλ. Χρ. Παπαδόπουλος, «Ἐπιστολαὶ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ», *Ἐκκλησιαστικός Φάρος*, τ.6, Ἀλεξάνδρεια 1910, σ. 212.

Παρασκευᾷς Κονόρτας

Πῶς ἐκδηλώθηκε συγκεκριμένα ἡ γενικὴ οἰκονομικὴ κρίση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἐκκλησίας; Μιὰ ἀπλὴ ματιά στοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους τῆς περιόδου 1454-1600⁵⁸ μας ὁδηγεῖ στὴν ἐξῆς διαπίστωση ὅσον ἀφορὰ τὶς ἀλλαγές πατριαρχῶν ἀνά εἰκοσαετία:

1454 - 1480	13 ⁵⁹	1540 - 1560	2
1480 - 1500	6	1560 - 1580	3
1500 - 1520	4	1580 - 1600	14 ⁶⁰
1520 - 1540	3		

Συνεπῶς κατὰ τὴν εἰκοσαετία 1580-1600 παρατηρεῖται σημαντικὴ αὐξηση στοὺς ἀριθμούς ποὺ μας θυμίζει βέβαια τὸν μεγάλου ἀριθμὸ ἀλλαγῶν στὸ ἀξίωμα τοῦ Μεγάλου Βεζύρη τὴν ἴδια ἐποχὴ σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς προηγούμενες εἰκοσαετίες⁶¹:

1453 - 1480	6	1540 - 1560	4
1480 - 1500	5	1560 - 1580	3
1500 - 1520	8	1580 - 1600	19
1520 - 1540	4		

Οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ δείχνουν ὅτι κατὰ τὴν εἰκοσαετία 1580-1600 ὑπάρχει ἐκτός ἀπὸ τὴν πολιτικὴ κρίση στὴν αὐτοκρατορία καὶ μιὰ «πολιτικὴ»⁶² κρίση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς

58. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὶς ἐργασίες τῶν: V. Grumel, *La chronologie* (= Bibliothèque Byzantine. Traités d'études byzantines I.), Παρίσι, PUF, 1958, σ. 437-438· Χρ. Πατρινέλλης, Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνη Μηδείας καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του, Ἀθήνα 1966, σ. 67-68· V. Laurent, «Les premiers Patriarches de Constantinople sous domination Turque (1454-1476)», *Revue des Etudes Byzantines*, τ. 26, 1978, σ. 262.

59. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἀλλαγῶν πατριαρχῶν κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ὀφείλεται ἴσως στὶς δυσκολίες προσαρμογῆς στὸ νέο πολιτικὸ status· ἀκόμη καὶ ἡ χρονολογία τῶν πατριαρχειῶν εἶναι σήμερα ἀβέβαιη· βλ. Laurent, *Les premiers Patriarches*, πολλ.

60. Ἐκτός ἀπὸ τὸ μεγάλο ἀριθμὸ ἀλλαγῶν πατριαρχῶν κατὰ τὴν εἰκοσαετία 1580-1600, θά πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς ἐγίναν κατὰ τρόπο βίαιο:

- Αὐγουστος 1580: θάνατος Μητροφάνη Γ' - ἐκλογὴ Ἱερεμία Β'
- Φεβρ. 1584: ἀνατροπὴ Ἱερεμία Β' - «ἐπίθαισις» Παχώμιου Β'
- Φεβρ. 1585: ἀνατροπὴ Παχώμιου Β' - «ἐπίθαισις» Θεόληπτου Β'
- Ἀπρίλιος 1587 (·): ἀνατροπὴ Θεόληπτου Β' - τοποτηρητεία, «ἐπίθαισις» Νικηφόρου
- Μέσα 1587: ἀνατροπὴ Νικηφόρου - τοποτηρητεία, «ἐπίθαισις» Διονυσίου
- Μέσα 1587 (·): ἀνατροπὴ Διονυσίου - τοποτηρητεία, «ἐπίθαισις» Νικηφόρου
- Καλοκαίρι 1587: παραίτηση Νικηφόρου - ἐκλογὴ Ἱερεμία Β'
- Μάιος 1588: ὁ Ἱερεμίας Β' στὴ Μοσχοβία - νέα τοποτηρητεία Νικηφόρου
- Μάιος 1590: παραίτηση Νικηφόρου - ὁ Ἱερεμίας Β' «αναλαμβάνει» τὸ θρόνο
- Τέλος 1595 (·): θάνατος Ἱερεμία Β' - «ἐπίθαισις» Ματθαίου Β'
- Τέλος 1595 (·): παραίτηση Ματθαίου Β' - ἐκλογὴ Γαβριήλ Α'
- Μέσα 1596 (·): θάνατος Γαβριήλ Α' - τοποτηρητεία, «ἐπίθαισις» Θεοφάνη
- Τέλος 1596 (·): παραίτηση Θεοφάνη - τοποτηρητεία Μελέτιου Πηγᾶ
- Ἀρχές 1597: ἀνατροπὴ τοῦ Πηγᾶ - «ἐπίθαισις» Θεοφάνη Α'
- Ἀνοιξή 1597: θάνατος Θεοφάνη Α' - τοποτηρητεία Μελέτιου Πηγᾶ
- Ἀπρίλιος 1598: ἀνατροπὴ τοῦ Πηγᾶ - «ἐπίθαισις» Ματθαίου Β'.

61. Βλ. Hammer, *Histoire*, τόμοι 3, 4, 5, 6, 7, πίνακες ἐκτός κειμένου.

62. Ἰδιαίτερα βίαιες ἦταν οἱ συνθηκὲς ἀνατροπῆς τοῦ Ἱερεμία Β' (Φεβρ. 1584) καὶ τοῦ Παχώμιου Β' (Φεβρ. 1585): βλ. Δωρόθεος, *Βιβλίον Ἱστορικόν*, 590 κέ.

Οικονομική κρίση και Πατριαρχείο

Ἐκκλησίας, πού ἴσως απηχεῖ μιά ἀντίστοιχη οἰκονομική κρίση. Τό ἄν ὑπάρχει οἰκονομική κρίση στό Πατριαρχεῖο τήν δεδομένη περίοδο θά διαπιστωθεῖ ἄν ἐξεταστεῖ ἡ ἐξέλιξη τῶν εἰσφορῶν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας στήν ὀθωμανική διοίκηση.

Τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο γιά νά ἐξασφαλίσει τήν οἰκονομική του ἐπιβίωση εἰσέπραττε τόσο πρὶν ὥστε καί μετὰ τήν Ἀλωση ἐκκλησιαστικά εἰσοδήματα τακτικά ἢ ἑκτακτά· τὰ εἰσοδήματα αὐτά διοχετεύονταν ἀπὸ τῇ μιά μεριά στό Κράτος σάν φόροι-δοσίματα (τακτικά ἢ ἑκτακτά) καί ἀπὸ τήν ἄλλη προορίζονταν γιά τήν ἐσωτερική λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς ὀρθόδοξης κοινότητος γενικότερα: ἐκπαιδευτικά ἰδρύματα⁶³, ἀνακτίσεις καί ἐπισκευές ἐκκλησιῶν⁶⁴, μισθοδοσία τῶν «κληρικῶν», εἰδους μονίμων ὑπαλλήλων τοῦ πατριαρχείου⁶⁵. Τέλος ἓνα σημαντικό μέρος τῶν εἰσοδημάτων αὐτῶν εἰσπράττονταν πρὸς ὠφελος προσωπικό τοῦ ἀνώτατου κλήρου καί ἰδιαίτερα τοῦ Πατριάρχῃ⁶⁶.

Μή ἔχοντας ἀρκετά στοιχεῖα γιά τῇ διαχείριση τῶν ἐκκλησιαστικῶν εἰσοδημάτων πού προορίζονταν γιά τήν ἐσωτερική λειτουργία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μηχανισμοῦ μέ τήν εὐρεία του ἔννοια, θά ἐξετάσουμε τήν ἐξέλιξη τῶν τακτικῶν εἰσφορῶν τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τό Κράτος, σέ μιά προσπάθεια νά συνδέσουμε τήν ἐξέλιξη αὐτῇ μέ τήν οἰκονομική κρίση τῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τήν εικοσαετία 1580-1600.

Οἱ τακτικές ἐκκλησιαστικές εἰσφορές τοῦ εἴδους αὐτοῦ εἶναι δύο: τό «χαράτζιον», ἐτήσιος φόρος, καί τό «πεσκέσιον» πού δινόταν μέ τήν εὐκαιρία ἀνόδου τοῦ πατριάρχῃ στό θρόνο ἢ δύο φορές ἀπὸ τόν ἴδιο Πατριάρχη, ἄν στό διάστημα τῆς πατριαρχείας του τύχαινε νά ἀνέβει νέος Σουλτάνος στήν ἐξουσία⁶⁷. Ἀπὸ τόν σχετικό πίνακα⁶⁸ βλέπουμε ὅτι ἡ ἐτήσια δόση τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τό «αὐθεντικόν τέλος» ἢ «χαράτζιον» ἢ «βασιλικόν χαράτζιον»⁶⁹, ἀνεβαίνει σιγά-σιγά μέχρι τήν περίοδο πού ἐξετάζουμε: 2.000 χρυσά νομίσματα καθ' ὅλον τόν 15^ο αἰῶνα, 3.000 γύρω στά 1500, 3.500 στά 1503(;) , 4.000 ἀπὸ τό 1525 ὥς τό 1544, 4.100 μέχρι τό 1578, δηλαδή αὐξάνεται 100% μέσα σέ ἓναν αἰῶνα⁷⁰. Δυστυχῶς ὅσον

63. Βλ. W. Regel, *Analecta Byzantinorussica*, Πετρούπολη 1873, σ. 73.

64. Βλ. ἐνδεικτικά Μανουήλ Μαλαξοῦ, *Πατριαρχική Κωνσταντινουπόλεως ἱστορία ἀπὸ τοῦ ἀνδ' ἕως τοῦ ἀφθ' ἔτους Χριστοῦ*, ἐκδ. Imm. Bekker, Βόννη 1849, σ. 178, 180, 197 κ.ε., 201 κ.ε.

65. Βλ. ἐνδεικτικά Χρ. Πατρινέλης, Ἀγαλλιανός, ὁ.π., σ. 109.

66. Βλ. ἐνδεικτικά Μ. Χαμουδόπουλος, «Τά τῆς ἐκκλησιαστικῆς τῶν Πατριαρχείων διαχειρίσεως περὶ τὰ μέσα τῆς 15^{ης} ἑκατονταετηρίδος», *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια*, τ. Γ', 1882/3, σ. 157.

67. Βλ. Β. Στεφανίδης, «Ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ραφαήλ ὁ Α' καί τό πατριαρχικόν χαράτсион», *Συμβολαί εἰς τήν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν καί τό ἐκκλησιαστικόν δίκαιον*, Κωνσταντινούπολη, Ἀρ. Ἀθανασιάδης, 1921, σ. 99-103.

68. Βλ. σ. –

69. Βλ. Π. Κονόρτας, «Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ φόροι "Πατριαρχική Ζητεία" καί "Βασιλικόν χαράτсион": συμβολή στήν οἰκονομική ἱστορία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατὰ τόν 15^ο καί 15^ο αἰῶνα», ὑπὸ ἐκτύπωση στὰ *Πρακτικά* τοῦ Β' Διεθνούς Συμποσίου Ἱστορίας τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν.

70. Γιά τοὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς βλ. κυρίως Μαλαξός, *Πατριαρχική ἱστορία*, πολλ.· γιά τό ποσό τοῦ χαράτσίου τήν ἐποχὴ τῆς δευτέρας πατριαρχείας τοῦ Ἱερεμίου Α' (1525-1544) ἀκριβεῖς ἀριθμοὺς δίνουν τό ἀνέκδοτο πατριαρχικὸ βεράτι τοῦ Σεπτ. 1525, ἀντίγραφο τοῦ ὁποίου εἶχε τήν καλοσύνη νά μᾶς παραχωρήσει ἡ κ. Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου, καί μιά σειρά φερμανίων τοῦ

Παρασκευᾶς Κονόρτας

ἀφορὰ τὸ χαράτσι δὲν ἔχουμε στοιχεῖα γιὰ τὴν εἰκοσαετία 1580-1600· στίς ἀρχές τοῦ ΙΖ' αἰῶνα τὸ ποσὸν τοῦ ἀνερχόταν σὲ 6.000 χρυσὰ νομίσματα⁷¹, αὐξήθηκε δηλαδὴ σὲ 20 μὲ 25 χρόνια κατὰ 31,6% περίπου.

Περισσότερο ενδιαφέρον στὸ σημεῖο αὐτὸ παρουσιάζει τὸ πεσκέσι. Ἐνῶ γύρω στὰ 1467⁷² ξεκίνησε μὲ 500 χρυσὰ νομίσματα καὶ ἀνέβηκε πρὶν τὸ 1473/4 (·) στὰ 2.000 ἂν πιστέψουμε τὸν Μαλαξό⁷³, ἐπανήλθε στὰ 500 τὴν στιγμή πού ἐπιβλήθηκε τὸ χαράτσι, δηλαδὴ τὸ ἀργότερο στὰ 1475⁷⁴. Στὰ 1546 ἀνεβαίνει ἀπότομα στὰ 3.000 χρυσὰ⁷⁵ γιὰ νὰ κατέβει στὰ 1555 γύρω στὰ 2.000, ὅταν ἔγινε Πατριάρχης ὁ Ἰωάσαφ Β'⁷⁶. Τὸ ἴδιο ποσὸ συναντᾶμε στὰ 1572 καὶ 1574⁷⁷. Στίς 29 Δεκεμβρίου 1579, ὅταν ὁ Μητροφάνης Γ' ἀνεβαίνει γιὰ δεύτερη φορά στὸ θρόνο, κατηγορεῖ τὸν προκάτοχό του Ἰερεμία Β' (1572-1579) ὅτι «ἀνάβασιν τῆς Ἐκκλησίας ἐποίησεν ἐξωτερικῶς»⁷⁸. ἂν τέτοια «ἀνάβασις» ἔγινε θὰ πρόκειται μᾶλλον γιὰ ἄτυπα «δῶρα» πρὸς ἀξιωματοῦ-χους τῆς Πύλης, γιὰτὶ, ὅπως βεβαιώνει ἡ πράξη ἐπανόδου τοῦ Ἰερεμία Β' στὸ θρόνο (1580), «εἰ ἦν τοιοῦτον, ἔμελλεν ἂν γραφῆναι ἐν τῷ καταστίχῳ τῆς βασιλείας καὶ τὴν Ἐκκλησίαν διενοχληθῆναι· τὸ δὲ οὐδὲν τοιοῦτον ἦν, ἀλλ' ἐκ φιλονεικίας ἀρχόντων τινων λόγοι ἀπλοῖ καὶ ἄστατοι ἐλαλήθησαν»⁷⁹.

Τὰ πράγματα γίνονται σαφέστερα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνόδου τοῦ Παχώμιου Β' στὸ θρόνο, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1584. Ὁ Πατριάρχης αὐτός «τάσσει δέκα χιλιάδες φλωρία πεσκέσι τὸν βασιλέα, καὶ ἄλλες ἐξοδες πολλαῖς τοὺς μεγάλους ἀγάδες»⁸⁰. Τὸ ἴδιο ποσὸν ἀναφέρει καὶ ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη: «une certain caloyer de Metelin [ὁ Παχώμιος Β'] qui en faisoit instance, moyennant l'offre par luy faicte d'accroistre le tribut annuel [χαράτσι] et de 10.000 escuz de présent [πεσκέσι] à ce Seigneur [στὸ Σουλτάνο]»⁸¹. Ἕνας πατριαρχικὸς κατάλογος τοῦ τέ-λους τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα⁸² ἀναφέρει ὅτι ὁ Παχώμιος Β' πήρε τὸν θρόνο ἀπὸ τὸν Ἰερεμία

1544: βλ. M. Maxim, «Les relations des pays roumains avec l'archevêché d'Ohrid a la lumière des documents turcs inédits», *Revue des études Sud-Est Européennes*, 19/4, 1981, σ. 653-671.

71. Βλ. Christophorus Angelus, *Status et ritus Ecclesiae Graecae*, Φραγκφούρτη 1655, σ. 109.

72. Δὲν εἶναι ἀπόλυτα βέβαιο πότε καὶ κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθήκες ἐπιβλήθηκε γιὰ πρώτη φορά τὸ «πεσκέσι». Βλ. Laurent, *Les premiers Patriarches*, ὁ.π., σ. 293 καὶ Μαλαξός, *Πατριαρχικὴ ἱστορία*, σ. 102 κέ.

73. Βλ. Μαλαξός, *Πατριαρχικὴ ἱστορία*, ὁ.π. σ. 102 κέ.· Ἐπ. Σταματιάδης, *Ἐκκλησιαστικὰ οὐλλεκτα*, Σάμος, Ἑγεμονικὸν Τυπογραφεῖον, 1891, σ. 14 κέ., 17 κέ.

74. Βλ. Μαλαξός, *Πατριαρχικὴ ἱστορία*, σ. 112.

75. Βλ. Μαλαξός, *Πατριαρχικὴ ἱστορία*, σ. 176· Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας*, τ. Α', 1897, σ. 298 σημ.

76. Βλ. Μαλαξός, *Πατριαρχικὴ ἱστορία*, σ. 179· W. Regel, *Analecta*, σ. 73.

77. Βλ. Μαλαξός, *Πατριαρχικὴ ἱστορία*, σ. 193, 200.

78. Βλ. Κ. Σάθας, *Βιογραφικὸν σχεδίασμα περὶ τοῦ Πατριάρχου Ἰερεμίου Β' (1572-1594)*, Ἀθήνα 1870, σ. 150.

79. Βλ. Σάθας, *Σχεδίασμα*, σ. 150.

80. Βλ. Δωρόθεος, *Βιβλίον Ἱστορικόν*, σ. 592.

81. Βλ. Charriere, *Négociations*, σ. 265, 267.

82. Βλ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Πατριαρχικοὶ κατάλογοι 1453-1636», *Byzantinische Zeitschrift*, τ. 8, 1899, σ. 396.

Οικονομική κρίση και Πατριαρχείο

Β' «δυνάμει τῶν ἄσπρων καὶ ἀνεβάσει μεγάλη πεσκειοῦ καὶ χαρατζίου τοῦ σουλτάν Μουράτη», ἐνῶ σύμφωνα μέ τήν καθαιρετική πράξη τοῦ Παχώμιου (Φεβρ. 1585), ὁ Πατριάρχης αὐτός «ἀναβάσει βαρύτατη τοῦ πεσκειοῦ [...] τοῦ πατριαρχείου ἐδράξατο»⁸³. Τέλος, 20.000 χρυσά «περισσότερο ἀπό τοὺς ἄλλους συναγωνιστές» ὑποσχέθηκε νά δίνει ὁ Παχώμιος κατὰ τόν Βενετό βάλιο⁸⁴. Ἄν καί θά πρέπει νά θεωρήσουμε τό τελευταῖο αὐτό ποσό ὑπερβολικό, εἶναι βέβαιο ὅτι τόν Φεβρουάριο τοῦ 1584 ἔχουμε ἀλματώδη ἀνοδο τοῦ πεσκειοῦ ἀπό 2.000 σέ 10.000 χρυσά νομίσματα, δηλαδή αὔξηση 500%. Τόν Φεβρουάριο τοῦ 1585 οἱ ὁπαδοί τοῦ Ἱερεμίου γιά νά πετύχουν τήν ἀποπομπή τοῦ Παχώμιου ὑπόσχονται μεγαλύτερο ποσό γιά τό πεσκέσι: ὁ διάκονος Νικηφόρος φαίνεται ὅτι δαπάνησε «διά τήν κατάλυσιν τοῦ τυράννου πολλά»⁸⁵· ἀκόμη μεγαλύτερο ποσό ὑπόσχονται οἱ ὁπαδοί τοῦ Θεόκλητου, μητροπολίτη Φιλιππούπολης, καί τό ἴδιο ποσό μέ τοὺς τελευταίους ὑπόσχεται καί ὁ Παχώμιος⁸⁶. αὔξηση τῶν δαπανῶν μαρτυρεῖται ἐπίσης ἔμμεσα ἀπό τόν Ματθαῖο Μυρέων⁸⁷, πού ἀναφέρει ὅτι ἐγιναν γιά τήν ἀνατροπή τοῦ Παχώμιου «δαπάναι περί τόν τρόπον πολλάί, κοπιάσαντες, δώσαντες, δαπανήσαντες», ἐνῶ κατ' ἄλλες πηγές ὁ διάδοχος τοῦ Παχώμιου Θεόκλητος Β' γιά νά πάρει τόν θρόνο «ἀνέβασε τό πεσκέσιον καί τό χαράτζι πλείονα»⁸⁸. πόσο «πλείονα», προσδιορίζει ὁ Δωρόθεος: ὁ Θεόκλητος ἔδωσε «τόν τευτερτάρι ὅσα ἠθελε»... «καί δίδει τήν βασιλείαν σου [:τόν Σουλτάνο] εἴκοσι χιλιάδες φλουρία»⁸⁹. Ἄμεση συνέπεια: τό πεσκέσι σέ ἓν χρόνον μόνο (Φεβρ. 1584 - Φεβρ. 1585) ἀνέβηκε 100% ἐπὶ πλέον.

Κατά τή διάρκεια τῆς πατριαρχείας τοῦ Θεόκλητου Β' (Μάρτ. 1585-Ἰαν. 1587) ὁ διάκονος Νικηφόρος, ὁπαδός τοῦ Ἱερεμίου, συνωμοτεῖ γιά τήν ἐπάνοδο τοῦ τελευταίου, πού βρίσκεται ἐξόριστος στή Ρόδο: φαίνεται ὅτι προξενεῖ «δαπάνην [: δηλαδή ὑπόσχεται μεγαλύτερο ποσό γιά τό πεσκέσι], ἣν ἡ ἐκκλησία... εἰ καί στενοχωρεῖται δίδωσιν»⁹⁰. σέ ἐπιστολή του ἐξάλλου πρὸς τόν Ἱερεμία ὁ Θεόκλητος ἀναφέρει ὅτι «ἡμεῖς αὐτοὶ εἰς τοσαῦτα κακά ἤχθημεν ὑπὸ των κοινῶς πολεμούντων καί τύρβαις πολλαῖς ὑπεπέσαμεν, ὡς καί αὐτούς οὐ δυνάμεθα διατηρῆσαι»⁹¹. καί ἀκόμη ὅτι ὁ Νικηφόρος «ἔφυγε νύκτωρ, πατριαρχεῦσαι ὥρμησε, σαράντα χιλιάδας φλωρίων τό πεσκέσιον ἐποίησεν, ἐτάραξεν, ἐζημίωσε πολλά. Ἐν γάρ ὁ Πατέστος [: δηλ. ὁ Παχώμιος Β' πού ὑποσχέθηκε 10.000 φλωρία] καί τέσσαρα αὐτός [: δηλ. ὁ Νικηφόρος πού ὑποσχέθηκε 40.000] τῆς δαπάνης αἴτιος ἐγένετο»⁹². Βέβαια ὁ Θεόκλητος δέν κάνει λόγο γιά τήν αὔξηση πού προκάλεσε ὁ ἴδιος προτείνοντας 20.000 χρυσά. Καί συνεχίζει: «ἄνθρωποι πεπλανημένοι, τόν νοῦν διεφθαρμένοι, σωροὺς χρημάτων

83. Βλ. Σάθας, *Σχεδιάσμα*, σ. 139.

84. Βλ. Μέρτζιος, *Πατριαρχικά*, σ. 15.

85. Βλ. Σάθας, *Σχεδιάσμα*, σ. 153.

86. Βλ. Μέρτζιος, *Πατριαρχικά*, σ. 16, 18.

87. Βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα*, 1, σ. 450.

88. Βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Κατάλογοι*, σ. 394 καί 398.

89. Βλ. Δωρόθεος, *Βιβλίον Ἱστορικόν*, σ. 594.

90. Βλ. Σάθας, *Σχεδιάσμα*, σ. 154.

91. Βλ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Συμβολαὶ εἰς τήν χρονολογίαν καί ἱστορίαν των μεταγενεστέρων Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως», *Εκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τ. 4, 1883/4, σ. 385.

92. Βλ. Σάθας, *Σχεδιάσμα*, σ. 154.

Παρασκευᾶς Κονόρτας

τοῖς ἔξω ἀναπλάττοντες, ὀβολόν δὲ οὐκ ἔχοντες»· τελειώνει δὲ μὲ μιά εὐχή καὶ μιά προειδοποίηση: «Ἄρκει γάρ ὅσα ἐγένοντο καὶ Ἰουδαῖοι καταγελῶσι, σχηματισμοὶ κατηγοροῦσι καὶ Ἀγαρηνοὶ πόρους εὐρίσκουσι τοῦ κατεσθῆναι πάντα ἐκκλησιαστικά καὶ ἀφανίζειν τὴν Ἐκκλησίαν Χριστοῦ». Ἄν ὁ Ἱερεμίας συνωμοτεῖ γιὰ νὰ τὸν ἀνατρέψει καὶ κατὰ συνέπεια «ταραχὰς καὶ δαπάνας καὶ ἄλλα δεινὰ εἶναι σὲ λέγουσιν αἴτιον, τί ἔχομεν ποιῆσαι; τὴν σωτηρίαν ἡμῶν προδοῦναι; καὶ ποία ἡμῖν ἐλπίς;». Οἱ ἐσωτερικοὶ ἀνταγωνισμοὶ τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ ἔδιναν εὐκαιρία στοὺς ἀντιπάλους νὰ προσφέρουν κάθε φορά μεγαλύτερα ποσὰ στὸ Σουλτάνο καὶ τοὺς ἀξιωματικούς τῆς ὀθωμανικῆς διοικήσεως, περιγράφονται καὶ ἀπὸ τὸν Ματθαῖο Μυρέων: γιὰ νὰ ἀνατραπεῖ ὁ Θεόκλητος ἐγίναν «πάλιν σκάνδαλα καὶ μάχαι καὶ δαπάναι περὶ τὴν Ἐκκλησίαν πολλαί»⁹³, ἀλλὰ ὁ Πατριάρχης εἶχε τὴν υποστήριξη τοῦ μπευλέρμπεη Mohammed pasa «διὰ τῆς πολλῆς πρὸς αὐτόν δόσεως τοῦ ἀργυρίου»· «ὁ μπευλέρμπεης ἦταν φίλος τοῦ Θεοκλήτου ἀπὸ δῶρα ὅπου τοῦ ἔταζε καὶ εἶχε ὁμολογίας»⁹⁴ (δηλαδὴ ἐγγράφα ὑποσχετικὰ χρέους). Σὰν συνέπεια τῶν ταραχῶν καὶ ἀνταγωνισμῶν ἐπὶ τῆς πατριαρχείας τοῦ Θεοκλήτου, τὸ πεσκέσι ἀνέβηκε κατὰ 200% μέσα σὲ δύο χρόνια (1585-1587).

Ὁ Θεόκλητος τελικὰ ἀνατράπηκε ἐνῶ βρισκόταν στὴ Βλαχία σὲ ἀναζήτησι πόρων γύρω στὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1587⁹⁵ καὶ ὁ Σουλτάνος ἐπέτρεψε τὴν ἐπάνοδο τοῦ Ἱερεμίου, ἀφοῦ οἱ ὁπαδοὶ τοῦ τελευταίου ὑποσχέθηκαν πεσκέσι 20.000 χρυσῶν. Ὁ Θεόκλητος φυγαδεύτηκε ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Mihnea στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ θέλησε νὰ πάρει τὸ πατριαρχεῖο, ἐνέργεια ποὺ ἀνάγκασε τὸν Νικηφόρο, ἐπίτροπο τοῦ Ἱερεμίου, νὰ ἐπιδιώξει τὸν διορισμὸ του σὰν Πατριάρχῃ ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση: «ὥσάν ἦλθεν [ὁ Θεόκλητος] ἤθελε πάλιν νὰ καθίσῃ [νὰ γίνῃ Πατριάρχῃς] καὶ ἐβιάσθη ὁ Νικηφόρος καὶ ἐβγαλε μπαράτι ἐξωτερικῶς»⁹⁶, δηλαδὴ πλήρωσε πεσκέσι γιὰ νὰ πάρει τὸ βεράτι, ὥστε νὰ θεωρεῖται Πατριάρχῃς ἀπὸ τὴν Πύλη· τότε μόνο «ἐκάθητον ἐπιτροπικῶς καὶ ἦταν διάκονος καὶ ἐκυβέρνηα»· πόσα ὑποσχέθηκε ὁ Νικηφόρος τὴν ἀνοιξή τοῦ 1587 σὰν πεσκέσι; 40.000 χρυσὰ ποὺ εἶχε ὑποσχεθεῖ ὁ Θεόκλητος ἢ 20.000 ποὺ εἶχε δεχτεῖ ὁ Σουλτάνος γιὰ τὸν Ἱερεμίου, ἀναγνωρίζοντας τὸ ὑπέρνοκο τοῦ ποσοῦ τῶν 40.000;

Πρὶν ἐπανέλθει ὁ Ἱερεμίας, καὶ ἐνῶ ἦταν ἀκόμη ἐπίτροπος ὁ Νικηφόρος, ὁ πατριαρχικὸς ναὸς τῆς Παμμακαρίστου ἐγίνε τζαμί⁹⁷. Σύμφωνα μὲ μιά πληροφορία τὸ πατριαρχεῖο μεταφέρθηκε στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τῆς Πέτρας ποὺ προσφέρθηκε ἀπὸ τίς ἀρχές, ἀφοῦ δαπανήθηκαν 6.000 χρυσὰ νομίσματα ἐπὶ πλέον⁹⁸. Τελικὰ ἦρθε ὁ

93. Βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἀνάλεκτα, σ. 451.

94. Βλ. Δωρόθεος, Βιβλίον Ἱστορικόν, σ. 595.

95. Βλ. Μέρτζιος, Πατριαρχικά, σ. 18.

96. Βλ. Δωρόθεος, Βιβλίον Ἱστορικόν, σ. 596.

97. Βλ. Δωρόθεος, Βιβλίον Ἱστορικόν, σ. 600 καὶ 603· E. Legrand, *Bibliographie Hellénique des XVe et XVIe siècles*, τ. Δ', Παρίσι 1906, σ. 365· Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἀνάλεκτα, τ. 1, σ. 264· Γερμανὸς Μητροπολίτης Σάρδεων, «Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς ἀλώσεως καὶ ἐξῆς», Ὁρθόδοξια, τ. 9, 1934, σ. 215-216· ἡ ἀκριβὴς χρονολογία τοῦ γεγονότος δὲν ἔχει ἀκόμη προσδιορισθεῖ· βλ. ἐνδεικτικὰ H. Belting - C. Mango - D. Mouriki, «The mosaics and the frescoes of St. Mary Pammakaristos at Istanbul», *Dumbarton Oaks Papers*, τ. 15, 1978, σ. 27 κέ.

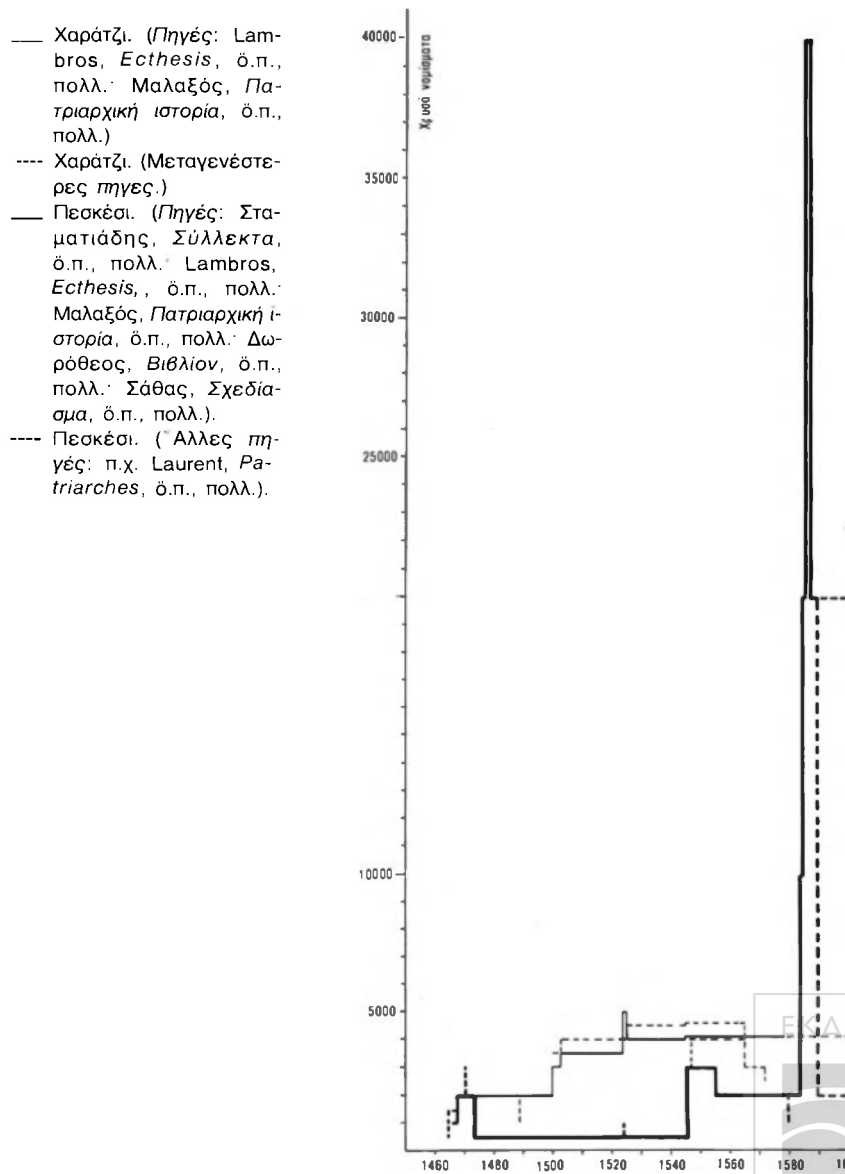
98. Βλ. H. Belting, κλπ., «The mosaics», ὁ.π., σ. 37.

Οικονομική κρίση και Πατριαρχείο

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Η άνοδική πορεία του χαράτζιου και πεσκέσιου (1465-1600)

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

Παρασκευᾶς Κονόρτας

Ἰερεμίας ἀπὸ τῆ Ρόδου καὶ ἀνέλαβε τὸ θρόνο του (καλοκαίρι 1587;)· γιὰ νὰ γίνει ὁμῶς αὐτὸ ἔπρεπε νὰ πληρῶσει 20.000 χρυσὰ σάν πεσκέσι στὸν Σουλτάνο ὅπως εἶχαν υποσχεθεῖ οἱ ὁπαδοὶ του⁹⁹ καὶ ἄλλα δῶρα στὸν Μεγάλου Βεζύρη καὶ στοὺς ὑπόλοιπους ἀξιωματούχους ποὺ βοήθησαν στὴν ἐπάνοδο του. Ἡ ἀδυναμία τοῦ Ἰερεμίου νὰ πληρῶσει τὸ ποσὸν αὐτὸ ἀμέσως εἶναι ἡ κύρια αἰτία τοῦ ταξιδιοῦ του στὴ Μοσχοβία (1588-1590) μὲ σκοπὸ τὴν ἐξεύρεση πόρων, τῆς ἀποστολῆς τοῦ Θεολήπτου στὴν Ἰβηρία καὶ τοῦ Παχωμίου στὴν Αἴγυπτο καὶ Κύπρο γιὰ τὸν ἴδιο λόγο¹⁰⁰. Ἐνῶ στὴν Κωνσταντινούπολη ἐπίτροπος μένει πάλι ὁ Νικηφόρος, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1589 ὁ πρῶν Πατριάρχης Παχώμιος προσφέρει 50.000 χρυσὰ νομίσματα σάν πεσκέσι γιὰ νὰ πάρει τὸ θρόνο, ἀπόπειρα ποὺ ἀποτυγχάνει¹⁰¹. Πρέπει σὲ σχέση μὲ τὸ συμβάν αὐτὸ νὰ υποθέσουμε νέες δαπάνες, ἢ τῶν ὁποίων δίνει ὁ Ψευδοδωρόθεος: «ὁ ἀκατάστατος Νικηφόρος ἔκαμε τόσας ἀκαταστασίας καὶ ἐξοδαὶς ἀμετραις καὶ παράλογες καὶ ἐμίσησάν τον μικροὶ καὶ μεγάλοι· καὶ ἐλάλησαν εἰς τὸν βασιλέα καὶ ἔδωκε τὸ πατριαρχεῖον τὸν Ἰερεμίαν· ὁ δὲ Ἰερεμίας θέλων εἰς τὴν πρώτην τάξιν [· δηλαδὴ τὸ ποσὸ ποὺ οἱ ὁπαδοὶ του υποσχέθηκαν τὴν ἀνοίξη τοῦ 1587] καθὼς ἦτον εἰς δύο χιλιάδες φλουρία»¹⁰². Πρόκειται ἐδῶ γιὰ ἀριθμητικὸ λάθος τοῦ Δωρόθεου· πρέπει νὰ ἐννοήσουμε 20.000 χρυσὰ νομίσματα ποὺ μᾶς δίνουν ἄλλες πηγές: τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1590 ὁ Ἰερεμίας βρίσκεται στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὶς ἀρχές Μαΐου φιλᾷ τὸ χέρι τοῦ Σουλτάνου, ἀφοῦ ὑποσχέθηκε τίς 20.000 χρυσὰ νομίσματα σάν πεσκέσι καὶ πλήρωσε «ἐναντι» 400.000 ἀκçe¹⁰³. Νέα δαπάνη τοῦ Ἰερεμίου ἀναφέρεται κατὰ τὴν ἴδια περίοδο: «δαπανήσαντες ὅ,τι πλεῖστα ἵνα μὴ προστεθῇ καὶ πάλιν αὐξήσῃς εἰς τὸ πεσκέσιον»¹⁰⁴.

Ἄς ἀνακεφαλαιώσουμε: ἀνάμεσα στὸν Φεβρουάριο 1584 καὶ τὸν Μάιο 1590 τὸ πατριαρχεῖο γνώρισε μιά μεγάλη κρίση –οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ– πρωτοφανή ὅπως ὁμολογοῦν οἱ πηγές, ποὺ ἀντιστοιχεῖ χρονικὰ μὲ τὴν πρωτοφανή γενικὴ οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ κρίση τῆς αὐτοκρατορίας. Πρέπει μᾶλλον νὰ συσχετίσουμε: τὸ Κράτος βρίσκεται σὲ οἰκονομικὲς δυσκολίες· ἀνάμεσα στὶς ἄλλες πηγές ἐσόδων εἶναι καὶ ἡ Ἐκκλησία· ἐκμεταλλεύεται λοιπὸν τοὺς ἐσωτερικοὺς ἀνταγωνισμοὺς γιὰ νὰ πετύχει ἀνοδο τῶν ἐκκλησιαστικῶν φόρων πρὸς τὴν Πύλη. Αὐτὸ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Θεολήπτου πρὸς τὸν Ἰερεμίαν: «Ἀρκεῖ γὰρ ὅσα ἐγένοντο [...] καὶ Ἀγαρηνοὶ πόρους εὐρίσκουσι τοῦ κατεσθῆναι πάντα ἐκκλησιαστικά καὶ ἀφανίζειν τὴν Ἐκκλησίαν Χριστοῦ»¹⁰⁵. Πράγματι ἡ Πύλη ἐβρίσκει πόρους καὶ μάλιστα ἀρκετοὺς. Τὸ πεσκέσι ἀνέβηκε 1.000% μέσα σὲ 10 χρόνια (1580-1590) ποὺ συμπίπτουν ἀκριβῶς μὲ τὴν περίοδο τῆς πρώτης σοβαρῆς ἀλλοίωσης τοῦ ἀκçe:

99. Βλ. Μέρτζιος, *Πατριαρχικά*, σ. 18.

100. Βλ. Δωρόθεος, *Βιβλίον Ἱστορικόν*, σ. 597.

101. Βλ. Μέρτζιος, *Πατριαρχικά*, σ. 20.

102. Βλ. Δωρόθεος, *Βιβλίον Ἱστορικόν*, σ. 603.

103. Βλ. Μέρτζιος, *Πατριαρχικά*, σ. 20-21.

104. Βλ. Σάθας, *Σχεδιάσμα*, σ. 161.

105. Βλ. Σάθας, *Σχεδιάσμα*, σ. 154.

Οικονομική κρίση και Πατριαρχείο

ΕΤΟΣ	ΠΟΣΟ ΠΕΣΚΕΣΙΟΥ (σέ χρυσά νομίσματα)	ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΑΥΞΗΣΗ (δείκτης 1580=100)
1467	500	25
1473/4	2.000	100
1475	500	25
1546	3.000	150
1555	2.000	100
1572	2.000	100
1574	2.000	100
1580	2.000	100
Φεβρ. 1584	10.000	500
Φεβρ. 1585	20.000	1.000
πρίν τόν		
Απρ. 1587	40.000	2.000
Απρ. 1587	40.000 ή	2.000 ή
	20.000	1.000
καλοκ. 1587	20.000	1.000
Μάιος 1590	20.000	10.000

Στις δαπάνες που δίνονταν στο αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο, δηλαδή τό χαράτσι και τό πεσκέσι που αυξάνονται στην περίοδο που εξετάζουμε, θά πρέπει νά προσθέσουμε καί ένα άγνωστο ακόμη ποσό, σημαντικό πάντως, που δινόταν από εκπροσώπους τών αντιμαχόμενων γιά τήν έξουσία τής Έκκλησίας ομάδων σάν δώρο στούς ύποστηρικτές τους, που βρίσκονταν ανάμεσα στούς κρατικούς αξιωματούχους· επίσης καί άλλες δαπάνες, όπως π.χ. αγορές εκκλησιών «ίνα μή εισέλθωσιν εἰς χεῖρας τών ἀσεβών»¹⁰⁶. ἑκτακτες δαπάνες τέλος χρειάστηκαν γιά «άνανέωση» καί «άνοικοδόμηση» τοῦ νέου πατριαρχείου στό Φανάρι ἀπό τό 1599 καί ἔπειτα¹⁰⁷.

Στά 1590 ἡ κατάσταση εἶχε ξεπεράσει κάθε ὄριο· γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία τής Έκκλησίας οἱ δαπάνες φθάνουν σέ ἀστρονομικά ἐπίπεδα ἐξαιτίας κυρίως τής ἀλλαγῆς τοῦ 1584. Ὁ Ἱερεμίας Β΄ περιγράφει τό πράγμα σέ ἐπιστολή του «πρός ἀρχιερεῖς» στά 1590: «Οἶδατε, ὅτι πᾶσαν ἀνωμαλίαν καί ἀκαταστασίαν καί σύγχυσιν [...] οὐδέν ἄλλο προεξένησε τῇ ἐκκλησίᾳ εἰ μή ἡ μετὰ τῆς προσθήκης ἐκείνης τοῦ πεσκεσίου ἐπίβασις [...] τοῦ κυρ Παχωμίου [...]· ἐντεῦθεν καί γάρ ἀνοίγει τῆς κακίας ἡ θύρα· οἱ τόν Παχώμιον ἐξώσαι θελήσαντες [...] πάλιν ἐτέραν ἀνάβασιν συνεχώρησαν πεσκεσίου [...] ἀλλά καί τρίτη παρηκολούθησε καί τό χρέος ὑψώθη καί ἐκορυφώθη»¹⁰⁸.

Ἀς προχωρήσουμε στήν εξέταση τῆς πορείας τών ἐκκλησιαστικῶν δαπανῶν κατά τήν τελευταία δεκαετία τοῦ ΙΣΤ΄ αἰῶνα:

106. Βλ. Hurmuzaki, *Documente*, ο.π., σ. 433.

107. Βλ. Μ. Μανούσας, *Ἀνέκδοτα πατριαρχικά γράμματα πρὸς τοὺς ἐν Βενετία Μητροπολίτας Φιλαδελφείας καί τήν ὀρθόδοξον Ἑλληνικὴν ἀδελφότητα*, Βενετία 1968, σ. 41, 44-45, 50.

108. Βλ. Σάθας, *Σχεδίασμα*, σ. 166.

Παρασκευάς Κονόρτας

Στά 1593 συγκροτείται «ύπερτελής» σύνοδος στην Κωνσταντινούπολη, παρουσία τῶν Πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων καί Ἀλεξανδρείας¹⁰⁹ μέ πρόεδρο τόν Ἱερεμία Β΄, πού κράτησε πολλούς μῆνες καί προσπάθησε κυρίως νά περιστείλει τίς ἀλλαγές πατριαρχῶν καί κατά συνέπεια τίς δαπάνες πρὸς τὸ Κράτος, πού ἐξαντλοῦσαν τὴν Ἐκκλησία· ἔτσι θέσπισε γιὰ πρώτη φορά περιορισμούς στὴν διακίνηση τῶν Μητροπολιτῶν, ὅσον ἀφορὰ τὴν μετάβασή τους στὴν Κωνσταντινούπολη. Νέα δαπάνη γιὰ πεσκέσι, τῆς ὁποίας δὲν προσδιορίζεται τὸ ὕψος (θὰ πρέπει μάλλον νά υποθέσουμε ὅτι παρέμεινε σταθερό, δηλαδή 20.000 χρυσά, γιατί οἱ πηγές δὲν σημειώνουν αὐξηση), ἀναφέρεται στὰ 1595 μέ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀνόδου τοῦ Σουλτάνου Μωάμεθ (1595-1603) στὸ θρόνο¹¹⁰.

Μετά τὸ θάνατο τοῦ Ἱερεμία Β΄ (1595;), ἐπὶ δέκα μέρες κατέλαβε τὸ θρόνο ὁ Μητροπολίτης Ἰωαννίνων Ματθαῖος· πεσκέσι βέβαια δόθηκε καί δαπάνες ἔγιναν¹¹¹. πεσκέσι ἔδωσε καί ὁ μετέπειτα Πατριάρχης Γαβριήλ (1596)¹¹², ἐνῶ μετά τὸν θάνατο τοῦ τελευταίου σημειώνεται νέα ἀπόπειρα τοῦ Ματθαίου νά πάρει τὸ θρόνο, πού εἶχε σάν ἀποτέλεσμα «δαπανηθῆναι μὲν ὀλίγα τινα, λογισθῆναι δὲ ταῦτα εἰς τὸ τριπλάσιον διὰ τὴν μοχθηρίαν τῶν δαπανώντων»¹¹³. Ἡ κατάσταση σταθεροποιήθηκε ὅταν τὴν τοποτηρητεία τοῦ θρόνου ἀνέλαβε ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Θεοφάνης, «τούς ἔξω κρατοῦντας παντοιοτρόπως [δηλαδή καί μέ «οἰκονομικά» ἐπιχειρήματα] καταπείσαντες καί ἐξουσίαν πᾶσαν εἰληφότες τοῦ τὰ καθ' ἡμᾶς οἰκονομῆσαι κατὰ τὴν τῶν κανόνων ἀκρίβειαν»¹¹⁴. Νέες ἀναταραχές μεσολαβοῦν: τοποτηρητεία Μελέτιου Πηγᾶ (1596-1597), πατριαρχεία Θεοφάνη (1597), νέα τοποτηρητεία τοῦ Πηγᾶ (1597-1598) καί τέλος πατριαρχεία τοῦ Ματθαίου¹¹⁵ (1598-1602). Γιὰ τίς πατριαρχικές αὐτές ἀλλαγές δίνονταν βέβαια πεσκέσια, τῶν ὁποίων τὸ ποσό πρέπει νά υποθέσουμε σέ 20.000 χρυσά κάθε φορά, ἀφοῦ οἱ πηγές δὲν ἀναφέρουν αὐξηση ἢ μείωση.

Κατὰ συνέπεια, ἀνάμεσα στὰ 1590 καί 1600 φαίνεται ὅτι τὰ δοσίματα δὲν αὐξήθηκαν καί οἱ πηγές ἀποδίδουν τὴν οἰκονομικὴ καχεξία τῆς Ἐκκλησίας στὰ γεγονότα τῆς προηγούμενης δεκαετίας· θὰ πρέπει λοιπὸν νά υποθέσουμε ὅτι, χάρις στὰ μέτρα πού πάρθηκαν ἀπὸ τὸν Ἱερεμία Β΄ ἀπὸ τὸ 1590 καί ἔπειτα, ἀλλὰ καί στὸ προσωπικὸ κύρος τοῦ Θεοφάνη Α΄ (1596-1597) καί τοῦ Μελέτιου Πηγᾶ (1597-1598), ἡ Ἐκκλησία μπόρεσε νά προσαρμοστῇ στὴ νέα κατάσταση καί νά ἰσορροπῇ στὸ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο, τουλάχιστον ὅσον ἀφορὰ τὰ δοσίματά της πρὸς τὴν Πύλη.

Πῶς ὅμως ἡ Ἐκκλησία κάλυπτε ἢ προσπαθοῦσε νά καλύψει τίς ὑπέρογκες δαπάνες τῆς εἰκοσαετίας 1580-1600; Θὰ πρέπει νά διακρίνουμε δύο στάδια στὸ σημεῖο αὐτό: κατ' ἀρχὴν οἱ σφοδροὶ ἀνταγωνισμοὶ γιὰ τὴν ἐξουσία στὸ ἐσωτερικὸ τῆς

109. Βλ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη* (= Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς σύλλογος, παράρτημα ΙΕ΄-ΙΗ΄ τόμων), Κωνσταντινούπολη 1884, σ. 74.

110. Βλ. Σάθας, *Σχεδιάσμα*, σ. 200-201.

111. Βλ. Σάθας, *Σχεδιάσμα*, σ. 203.

112. Βλ. Σάθας, *Σχεδιάσμα*, σ. 204.

113. Βλ. Σάθας, *Σχεδιάσμα*, σ. 204.

114. Βλ. Σάθας, *Σχεδιάσμα*, σ. 204 καί Δ. Καμπούρογλου, *Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων*, τ. Β΄, Ἀθήνα 1890, σ. 221.

115. Βλ. Μέρτζιος, *Πατριαρχικά*, σ. 25.

Οικονομική κρίση και Πατριαρχείο

Ἡ Ἐκκλησία ἐπέβαλλαν τὴν γρήγορη ἐξεύρεση χρημάτων στὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου παιζόταν τὸ παιχνίδι τοῦ πλειστηριασμοῦ γιὰ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο· ἔτσι οἱ ὑποψήφιοι ἀνταγωνιστές κατέφευγαν στὸ δανεισμό, μέθοδο ποὺ ἐφαρμοζόταν ἤδη παλιότερα¹¹⁶. Ἐξάλλου ὁ διάδοχος τοῦ Πατριάρχου, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1580 καὶ ἔπειτα, ἐπιφορτιζόταν τὰ χρεῖ τοῦ προκατόχου του¹¹⁷ μέ βάση μιὰ γενικότερη ἀντίληψη ποὺ ἴσχυε φαίνεται στὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ ἴδιο μέτρο ἐφαρμοζόταν καὶ στοὺς ἡγεμόνες Βλαχίας καὶ Μολδαβίας, τουλάχιστον ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1587¹¹⁸. Σὲ ἓνα δεύτερο στάδιο, γιὰ νὰ καλύψει τὰ δάνεια ποὺ εἶχαν συνολοκληθεῖ καὶ τοὺς ἐπακόλουθους τόκους, ἡ Ἐκκλησία ἔπρεπε νὰ αὐξήσῃ τὰ ἤδη ὑφιστάμενα ὑποχρεωτικὰ ἐκκλησιαστικὰ δοσίματα ἢ καὶ νὰ θεσπίσῃ νέα.

Δάνεια, στὰ ὁποῖα κατέφευγε ἡ Ἐκκλησία, ἀναφέρονται ἤδη ἀπὸ τὴν δεύτερη δεκαετία μετὰ τὴν Ἀλωση, ὅταν θεσπίστηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ πεσκέσι¹¹⁹. Ὡς δανειστές ἐμφανίζονται οἱ «ἀρχιερεῖς καὶ ὁ λαός» ἢ «οἱ ἄρχοντες, ὁ κλῆρος καὶ ὁ λαός»¹²⁰. Πάντως ὡς τουλάχιστον τὸ 1570 περίπου, τὰ χρεῖ μποροῦσαν νὰ καλυφθοῦν ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ εἰσοδήματα· ἔτσι στὰ 1557-1561 στὴν ἀλληλογραφία του μέ τὸ βασιλεῖα τῆς Μοσχοβίας, ὁ Ἰωάσαφ Β΄ ζητᾷ χρηματικὴ ἐνίσχυση, ὅχι γιὰ νὰ καλύψει τὰ χρεῖ τοῦ πατριαρχείου, ἀλλὰ γιὰ νὰ κάνει «ἀνακτίσεις» καὶ νὰ βελτιώσει τὴν ἐκπαίδευση¹²¹.

Τὰ πράγματα ἀρχίζουν νὰ ἀλλάζουν ἀπὸ τὴν πρώτη πατριαρχία τοῦ Ἰερεμία Β΄ (1572-1579). Τὸν Σεπτέμβριο 1576 ὁ Πατριάρχης γράφει ὅτι «πρὸ πάντων τῶν ἄλλων πιέζειν ἡμᾶς [...] εἴωθε καὶ ἡ πρὸ καιροῦ πολλάκις ἀπαίτησις τοῦ αὐθεντικοῦ χαρὰτζιου· καὶ γὰρ ἀπαιτούμενοι τοῦτο σὺν τόκῳ λαμβάνομεν καὶ τοὺς ἐπείγοντας καὶ ἀπαιτοῦντας δώροις καὶ συχναῖς ἄλλαις καταπραΰνομεν δόσεσιν». Γιὰ τὴν κάλυψη τοῦ χρέους αὐτοῦ ζητᾷ ἀπὸ τῆς μιᾶς μεριᾶς νὰ καταβληθοῦν τὰ «χαράτζια» τῶν μητροπολιτῶν καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ γίνῃ μιὰ προαιρετικὴ «ζητεία»¹²². Ἐν συνεχείᾳ ὁ διάδοχος τοῦ Ἰερεμία Μητροφάνη Γ΄ (1579-1580), ὅταν πέθανε «ἐχρεώσεται πολλοὺς ἄρχοντας ἄσπρα ὅπου ἔκαμεν ἔξοδον καὶ ἐγένε Πατριάρχης καὶ ἀποθανὼν εἶπε ὅτι ὅποιος πάρει τὸ πατριαρχεῖον ἄς δώσει καὶ τὰ χρεῖ»¹²³.

Ἀπὸ τὸ 1584 καὶ ἔπειτα, μετὰ δηλαδὴ τὴν ἀνοδο τοῦ Παχώμιου Β΄, οἱ ἀναφορὲς

116. Γιὰ τὴν πατριαρχία τοῦ Μητροφάνη Γ΄ (1579-1580) βλ. Δωρόθεος, *Βιβλίον Ἱστορικόν*, σ. 590.

117. Βλ. Δωρόθεος, *Βιβλίον Ἱστορικόν*, σ. 590.

118. Βλ. Hurmuzakj, *Documente*, τ. 14 (= *Documente grecesti privitoare la istoria Romanilor*), Parte I (1320-1716), Βουκουρέστι-Λειψία-Βιέννη 1915, σ. 84.

119. Βλ. ἐνδεικτικὰ Sp. Lambros, *Ecthesis chronica and chronicon Athenarum*, Λονδίνο 1902, σ. 28-29· Laurent, *Les premiers Patriarches*, σ. 234· Σταματιάδης, *Σύλλεκτα*, σ. 14-15.

120. Βλ. Lambros, *Ecthesis*, σ. 57: «... τινες λαϊκοὶ φίλοι τοῦ Ἰωακείμ ἐποίησαν ὅπως ἐξ οἰκείων ὑπαρχόντων δώσωσι τὸν αὐθέντην [στὸ Σουλτάνο] φλωρία πεντακόσια καὶ δώῃ αὐτοῖς πάλιν τὸν Ἰωακείμ πατριάρχην»· βλ. καὶ Μαλαξός, *Ἱστορία πατριαρχική*, σ. 140.

121. Βλ. Regel, *Analecta*, σ. 73.

122. Βλ. E. Legrand, *Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomalas*, Παρίσι. 1889, σ. 121· γιὰ τὴν πατριαρχικὴ ζητεία, βλ. Π. Κονόρτας, «Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ φόροι», ὁ.π..

123. Βλ. Δωρόθεος, *Βιβλίον Ἱστορικόν*, σ. 590.

Παρασκευᾶς Κονόρτας

στά εκκλησιαστικά χρέη πολλαπλασιάζονται καὶ ἀφορμὴ θεωρεῖται ἀπὸ ὅλους ἡ ἀναταραχὴ αὐτῇ τοῦ 1584: «ἐντεῦθεν γὰρ ἀνοίγει τῆς κακίας ἡ θύρα» γράφει στὰ 1590 ὁ Ἱερεμίας Β' ¹²⁴. τὴν ἴδια ἀντίληψη φαίνεται νὰ ἔχει καὶ ὁ Ψευδοδωρόθεος, ὅταν ἀναφέρεται στοὺς λόγους ποὺ προκάλεσαν τὸ ταξίδι τοῦ Ἱερεμίου στὴ Μόσχα: «ἦτον γοῦν τὰ χρέη πολλά, διότι ὅσαις ἐξόδοις ἔκαμεν ὁ Παχώμιος, ὁ Θεόληπτος, ὁ Νικηφόρος, ὁ Ἱερεμίας ἔγιναν ὀγδοήντα φορτῶματα» ¹²⁵. μέ τὸ ἴδιο πνεῦμα γράφει καὶ ὁ Ματθαῖος Μυρέων: ὁ Παχώμιος «χρέος [...] βαρύτατον τῇ τοῦ Θεοῦ προξένησεν ἡ Εκκλησία» ¹²⁶.

Προφανῶς ἀπὸ τὰ 1584 καὶ ἔπειτα ἀρχίζει μιὰ νέα περίοδος δυσκολιῶν γιὰ τὰ οἰκονομικὰ τοῦ πατριαρχείου. Βέβαια ὅσοι μᾶς πληροφοροῦν γιὰ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ (Ἱερεμίας Β', Δωρόθεος) εἶναι ἐχθροὶ τοῦ Παχώμιου καὶ θὰ πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς δεύτερης πατριαρχείας τοῦ ὁ Ἱερεμίας εἶχε πάρει οἰκονομικὰ μέτρα ποὺ εἶχαν δυσαρεστήσει τὸν ἀνώτατο κληρὸ καὶ ἐπιτάχυναν τὴν πτώση του ¹²⁷. ὁ Παχώμιος ἐπωμίστηκε βέβαια τὰ χρέη τοῦ Ἱερεμίου καὶ ὑποσχέθηκε νὰ καταβάλλει πεσκέσι πολὺ ψηλὸ· ἀναγκάστηκε λοιπὸν νὰ δανειστεῖ στὸ ὄνομα τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ παράλληλα χρεώνονταν οἱ ἀντίπαλοί του, εἴτε γιὰ νὰ ἀποφύγουν τίς διώξεις ποὺ τοὺς ἐπιφύλασσε εἴτε γιὰ νὰ εἶναι ικανοὶ νὰ τὸν ἀνατρέψουν σὲ περίπτωση πλειστηριασμοῦ τοῦ θρόνου ¹²⁸. ἀνάλογα φέρθηκε βέβαια καὶ ὁ Θεόληπτος Β', ἐπὶ τῆς πατριαρχείας τοῦ ὁποῖου ἐγίνε ἡ ἀναπροσαρμογὴ τοῦ ἀκρεῖ γράφοντας στὸν Ἱερεμία ἀναφέρει ὅτι «ἔχομαι τοῦ θρόνου μυρίων κατάφορτος ὡν χρεῶν, μυρίων κακῶν ἀντεχόμενος, ἄρτον οδύνης ἐσθίων καθ' ἡμέραν· οὐ γὰρ χρεὴ ἀπειρα ὄντα δύναμαι ἀποτίσαι ἄλλ' οὐδὲ καὶ τὸν τόκον αὐτῶν ἀνερχομένων καθ' ὥραν καὶ κατερχομένων τῶν δεινῶν δανειστῶν» ¹²⁹. λόγω τῆς ἀλλοίωσης τοῦ νομίσματος ἐμπιστοσύνη στὸ ἀκρεῖ δὲν ὑπῆρχε πιά καὶ ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἀναγκασμένη νὰ συνομολογεῖ τὰ δάνειά της σὲ ἰσχυρὸ νόμισμα (χρυσὸ ἢ ἀσημένιο γρόσι)· ἔτσι ὁ Θεόληπτος «ἔδωκε τὸν Καντακουζηνὸν ὁμολογίαν φλουρία τέσσαρες χιλιάδες καὶ τὸν Κασσὴ ὁμολογίαν διὰ γρόσια ἕξ χιλιάδες καὶ ἐστάθησαν αὐτοὶ βοηθοὶ του» ¹³⁰. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ γιὰ νὰ ικανοποιήσει τοὺς δανειστὲς ποὺ βλάπτονταν κατὰ 50% ἀπὸ τὴ νομισματικὴ ἀναπροσαρμογὴ, ὅταν τὸ χρέος εἶχε συνομολογηθεῖ σὲ ἀκρεῖ, διπλασίαζε σὲ ἀπόλυτους ἀριθμοὺς τὸ ὀφειλόμενον ποσόν: «τό δὲ χειρότερον ὅτι ἔδιδεν ἐκεῖ ὅπου ἐχρεώσται τριάντα χιλιάδας ἄσπρα ἄλλην μίαν ὁμολογίαν ὅτι χρεωσται καὶ ἄλλες τριάντα πέντε χιλιάδαις» ¹³¹.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη φορὰ σὰν δανειστὲς τοῦ πατριαρχείου, ὄχι μόνον «ἄρχοντες», κληρικοὶ καὶ λαός, δηλαδὴ μέλη τοῦ ποιμνίου τοῦ πατριαρχείου,

124. Βλ. Σάθας, *Σχεδιάσμα*, σ. 160.

125. Βλ. Δωρόθεος, *Βιβλίον Ἱστορικόν*, σ. 597.

126. Βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα*, σ. 450.

127. Βλ. Δωρόθεος, *Βιβλίον Ἱστορικόν*, σ. 590: «... καὶ ἐγίνεν καὶ μερικὸν μῖσος ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς εἰς τὸν Ἱερεμία...».

128. Βλ. Δωρόθεος, *Βιβλίον Ἱστορικόν*, σ. 593: «... καὶ ἔδωκαν [ὁ Θεόληπτος καὶ ὁ Δωρόθεος] ἐγγυητὰς καὶ ἐξοδίασαν πολλά».

129. Βλ. Σάθας, *Σχεδιάσμα*, σ. 153.

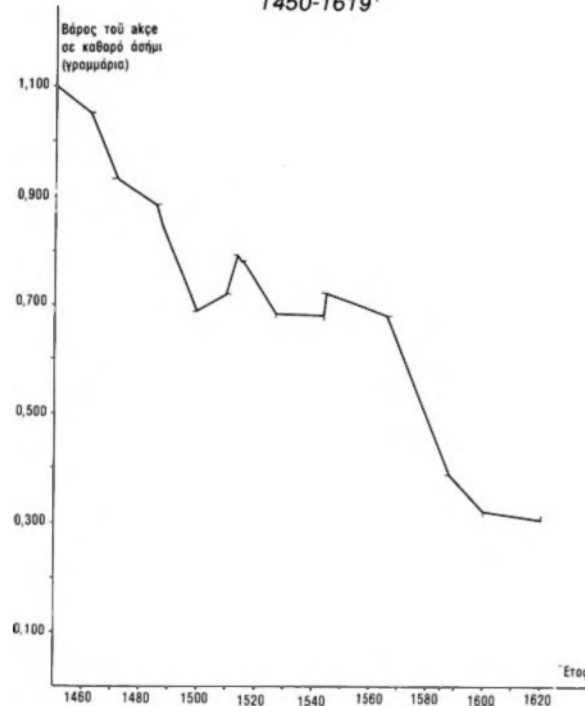
130. Βλ. Δωρόθεος, *Βιβλίον Ἱστορικόν*, σ. 594.

131. Βλ. Δωρόθεος, *Βιβλίον Ἱστορικόν*, σ. 597.

Οικονομική κρίση και Πατριαρχείο

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2
Ἡ ἐλάττωση τοῦ βάρους τοῦ Ἀκçe σὲ καθαρό μέταλλο
1450-1619¹

Πηγές: Mustafa Akdag, *Türkiye 'nin iktisadî ve içtimai tarihi, II* (1453-1569), Ἀγκυρα, Tekin yayinevi, 1979, σ. 247 κέ. Beldiceanu, *La crise*, ὁ.π., σ. 74· Barkan, *Les mouvements des prix*, ὁ.π., σ. 71, 78· Ἀσδραχάς, *Προσαρμογές*, ὁ.π., σ. 19.

ἀλλὰ καὶ Ἑβραῖοι ἐξοικειωμένοι μὲ τὴν κυκλοφορία τοῦ χρήματος καὶ μὲ τὴν ἀντληση κερδῶν ἀπὸ τὴς νομισματικῆς ἀναπροσαρμογῆς¹³²· γιὰ πρώτη φορά ἀναφέρονται ἀμέσως μετὰ τὴν ἀλλοίωση τοῦ ἀκçe τοῦ 1586, ὅταν ὁ Νικηφόρος προσπαθοῦσε νὰ ἀνατρέψει τὸν Θεόκληστο «καὶ ἔκαμε πολλὰς ἄτακτες ἐξοδες μὲ Ἑβραίους»¹³³. Ἑβραῖοι μεσολάβησαν –μὲ τὸ ἀζημίωτο βέβαια– καὶ γιὰ τὴν ἐπαναφορά τοῦ Ἱερεμῖα Β΄ στὰ 1587, οἱ Δαβὶδ Πάσσης καὶ Μπενβενίστε¹³⁴.

132. Γιὰ τὴς δραστηριότητες αὐτῆς τῶν Ἑβραίων βλ. Ἀσδραχάς, «Προσαρμογές», ὁ.π.

133. Βλ. Δωρόθεος, *Βιβλίον Ἱστορικόν*, σ. 595· γιὰ δανειστὲς Ἑβραίους τῆς μονῆς Παντοκράτορος τοῦ Ἁγίου Ὁρους τὸν Ἰούλιο τοῦ 1586, βλ. L. Petit, *Actes de l' Athos II. Actes de Pantocrator* (= *Vizantiiski Vremennik*, παράρτημα 9ου τόμου (1903)), ἀναστατικὴ ἔκδοσις A. Hakkert, Ἄμστερνταμ 1966, σ. 46.

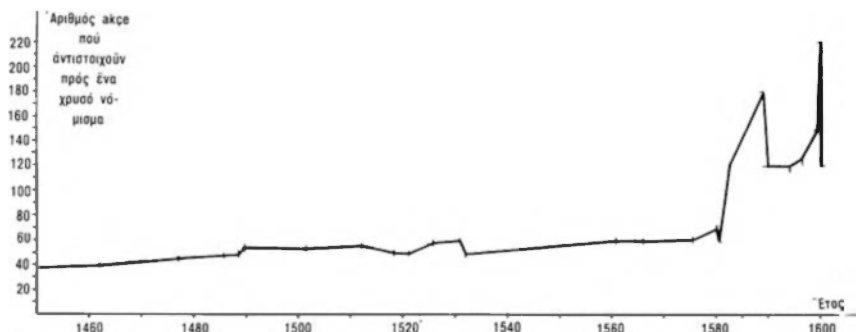
134. Βλ. Μέρτζιος, *Πατριαρχικά*, σ. 18.

Παρασκευάς Κονόρτας

Όταν ανέβηκε ό Ίερεμίας στό 1587 στό θρόνο, τό χρέος τής Έκκλησίας είχε φτάσει στό ψηλότερο επίπεδο: 80 φορτώματα, δηλαδή 8.000.000 ακçe κατά τόν Ψευδοδωρόθεο¹³⁵, ενώ ήταν 50.000 χρυσά ή 6.000.000 ακçe στό 1590¹³⁶. Ο Ίδιος ό Ίερεμίας αναφέρει ότι «τό χρέος ύψώθη και έκορυφώθη ώστε μή άρκεϊν έν τοϊς τόκοις τά παρά τών Χριστιανών συναγόμενα» και ότι μόνο μετά από ικεσίες τών φίλων του πήρε πάλι τό θρόνο βλέποντας «τοσουτον... δυσκατόρθωτον βάρος. Έπειδή δέ προφανώς έγνωμεν ότι οϊ πλείστοι τών δανειστών πλούσιοι και μεγάλοι άπειπόντες και άπογνόντες τήν άπόληψιν τών χρημάτων αύτών έμελλον μή άναδεχομένων ήμών εύρειν ένα τινα τών τυχόντων και έξ έράνου καταστήσαι αύτόν εις τοιαύτην άρχήν και διοίκησιν [...] άνεδεξάμεθα οίκονομήσαι τά πράγματα»¹³⁷. Θεωρητικά τελική λύση δόθηκε από τήν «ύπερτελή» σύνοδο του 1593¹³⁸ πού έδινε έν λευκώ έξουσία στόν Πατριάρχη νά πάρει τά έκτακτα μέτρα πού άπαιτούνταν από τίς περιστάσεις· φαίνεται όμως ότι πολλοί μητροπολίτες δέν άνταποκρίθηκαν στό έκτακτα αυτά μέτρα¹³⁹ και τά

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Η ύποτίμηση του ακçe σέ σχέση μέ τό χρυσό νόμισμα (altun, δουκάτο), 1450-1600

Πηγές: Mustafa Akdag, *Türkiye 'nin... tarihi*, ο.π., σ. 247 έπ.: Halil Inalcik, «15 asir Türkiye iktisad i ve içtima i, Kaynaklar», *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* (Κωνσταντινούπολη), 15/1-4 (1953/4), σ. 63· Halil Inalcik, «Capital formation in the Ottoman Empire», *Journal of Economic History*, 29 (1969), σ. 111· Barkan, *Les mouvements des prix*, ό.π., σ. 71-72· Belin, *Essais*, ό.π., σ. 289, 440· Beldiceanu, *La crise*, ό.π., σ. 73-74· Reyhanli, *İngiliz*, ό.π., σ. 113· Δωρόθεος, *Βιβλίον*, ό.π., σ. 693-604· Άσδραχάς, *Προσαρμογές*, ό.π., σ. 20-21.

135. Βλ. Δωρόθεος, *Βιβλίον Ιστορικών*, σ. 597.

136. Βλ. Μέρτζιος, *Πατριαρχικά*, σ. 20.

137. Βλ. Σάθας, *Σχεδιάσμα*, σ. 160, 164, 166, 191· τήν ίδια περίοδο χρέη είχαν και άλλοι εκκλησιαστικοί παράγοντες: για τό Πατριαρχείο Άλεξανδρείας βλ. Μ. Κλεόπας, «Έπιστολή Μελετίου του Πηγα, πατριάρχου Άλεξανδρείας, προς τόν αύθέντην τής Ίβηρίας Άλέξανδρον έν έτει 1591», *Νέα Σιών*, τ. 6, 1907, σ. 1125-1126· Regel, *Analecta*, σ. 95.

138. Βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Μαυρογορδάτειος βιβλιοθήκη*, σ. 74.

139. Αυτό φαίνεται από τίς καθαιρέσεις πού επιβάλλονται στους αρχιερείς πού δέν πλήρωναν· βλ. ένδεικτικά Σάθας, *Σχεδιάσμα*, σ. 197.

Οικονομική κρίση και Πατριαρχείο

χρέη δέν αποσβέστηκαν· αντίθετα αύξηθηκαν μέ τό νέο πεσκέοι στό Σουλτάνο Μωάμεθ Γ΄ (΄Ιανουάριος 1595)¹⁴⁰, ὅπως καί μέ αὐτό τοῦ Γαβριήλ Β΄ (ἀρχές 1596)¹⁴¹. Γιά «ἀνύποιστα χρέη» μιλάει ὁ Μελέτιος Πηγάς (1597/8)¹⁴², ὅπως καί ὁ μετέπειτα Πατριάρχης Ματθαῖος (1598-1602)¹⁴³. Τέλος, τόν ΄Απρίλιο τοῦ 1602 ἡ κατάσταση ελάχιστα εἶχε βελτιωθεῖ: ὅπως γράφει ὁ τότε Πατριάρχης Νεόφυτος¹⁴⁴ «ἐπειδὴ διά τὰ πολλά χρέη, ἅπερ προεξένησεν ὁ καιρός καί αἱ διάφοροι γνῶμαι καί προαιρέσεις τινῶν εἰς τήν Μεγάλην Ἐκκλησίαν, ἀπό τοῦ καιροῦ τῆς μεγάλης συνόδου (δηλαδή ἐκείνης τοῦ 1593) ἐγένοντο μέν ἀποκοπαί καί ζημίαι καί δόσεις καί ἀπαιτήσεις πολλάί καί καθαιρέσεις ἀρχιερέων εἰς τοῦτο προέβησαν καί συνήχθησαν μέν ἄσπρα πολλά, οὐδεμία δέ διόρθωσις ἐγένετο μέχρι τῆς σήμερον ἡμέρας, ἀλλ΄ ἐτι εὐρέθησαν οφειλόμενα ἄσπρων λεπτῶν [δηλαδή ελαφρῶν, νέων] ὑπέρ τὰ τριάκοντα φορτία, ἤτοι πουμεγία τριακόσια...» (δηλαδή 3.000.000 ἀκçe)· ἀκόμη στά 1623 τὰ χρέη τῆς Ἐκκλησίας ἦταν πάνω ἀπό 70 φορτία¹⁴⁵ (δηλαδή 7.000.000 ἀκçe).

Βλέπουμε λοιπόν ὅτι παρ΄ ὅλη τήν προσπάθεια ἀπόσβεσης τῶν χρεῶν ἡ Ἐκκλησία δέν μπόρεσε ἀκόμη καί στίς ἀρχές τοῦ ΙΖ΄ αἰῶνα νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τό χρέος, ἡ μνεία τοῦ ὁποίου εἶναι σταθερή ἀπό τό 1585 καί μετά στήν ἀλληλογραφία τῶν πατριαρχῶν μέ τή Δύση καί τοὺς Ὀρθόδοξους ἡγεμόνες Εὐρώπης καί Ἀσίας, πράγμα πού δέν συνέβαινε παλιότερα. Ἐάν καί μπορεῖ κανεῖς νά ὑποθέσει ὅτι ἡ συνεχῆς ἀναφορά τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χρέους ἦταν εὐκόλη λύση γιά ἐξεύρεση χρημάτων καί ἐγίνε συνήθεια, δέν μπορεῖ νά μή σταθεῖ στό γεγονός ὅτι ἡ συνήθεια αὕτη ἄχισε στά 1585/6, δηλαδή τήν ἐποχή τῆς μεγάλης οἰκονομικῆς κρίσης τῆς αὐτοκρατορίας.

Γιά ποιούς λόγους ὅμως ἡ Ἐκκλησία δέν μπόρεσε νά ἀποσβέσει τὰ χρέη της; Κανονικά ὡς ὀφειλέτης τό Πατριαρχεῖο θά ἔπρεπε νά ωφεληθεῖ ἀπό τήν ἐξασθένηση τοῦ ἀκçe, ἂν συνομολογοῦσε τό χρέος του στό νόμισμα αὐτό. Π.χ. γιά δάνειο συνομολογημένο πρὶν ἀπό τὰ μέτρα τοῦ 1585/6 καί πληρωτέο ἔπειτα ἀπό ἓνα ἢ δύο χρόνια, ἀξίας 10.000 ἀκçe, ἡ Ἐκκλησία θά ἔπαιρνε (10.000×0,682 γρ. =) 6.820 γρ. ἀσημιοῦ, ἐνῶ μετά θά ἔδινε γιά τό κεφάλαιο τοῦ δανείου 10.000 νέα ἀκçe, δηλαδή (10.000×0,384 γρ. =) 3.480 γρ. ἀσημιοῦ, θά μπορούσε δηλαδή ἂν τό δάνειο δέν ἦταν μακροπρόθεσμο νά καλύψει καί τοὺς τόκους καί ἴσως νά κερδίσει. Τὰ πράγματα ὅμως δέν ἦταν ἔτσι· λόγω τῆς κρίσης οἱ δανειστές ἔπαιρναν τὰ μέτρα τους: αὐτό πού τοὺς ἐνδιέφερε ὅσον ἀφορᾷ τό κεφάλαιο τοῦ δανείου ἦταν ἡ ἀξία τοῦ πολυτίμου μετάλλου πού ἐκφραζόταν ἀπό τό ποσό τοῦ κεφαλαίου καί ὄχι ἡ ονομαστική ἀξία τοῦ τελευταίου¹⁴⁶. Ἐτσι, ἂν π.χ. ἡ Ἐκκλησία δανειζόταν πρὶν ἀπό τήν ἀναπροσαρμογή

140. Βλ. Σάθας, *Σχεδιάσμα*, σ. 199.

141. Βλ. Σάθας, *Σχεδιάσμα*, σ. 204.

142. Βλ. Hurmuzaki, *Documente, ὁ.π.*, σ. 418, 347, 348· Καμπούρογλου, *Μνημεῖα*, σ. 211· Regel, *Analecta*, σ. 110.

143. Βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Πατριαρχικά γράμματα καί ἄλλα ἐγγραφα καί σημειώματα ἐκ τοῦ κώδικος τοῦ Ἱεράκος», *Ἐπετηρίς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τ. 12, 1962, σ. 121· Μανούσας, *Γράμματα*, σ. 41.

144. Βλ. Ὑψηλάντης, *Τά μετά τήν Ἀλωσιν*, σ. 121.

145. Βλ. Ὑψηλάντης, *Τά μετά τήν Ἀλωσιν*, σ. 132.

146. Γιά τή ραββινική νομολογία στό σημεῖο αὐτό: Ἀσδραχάς, «Προσαρμογές», *ο.π.*, σ. 25 κέ.

Παρασκευᾷς Κονόρτας

10.000 παλιά ακçe, δηλαδή 6.820 γρ. ἀσημιοῦ, ὁ δανειστής θά ἤθελε νά εἰσπράξει σάν κεφάλαιο τοῦ δανείου 6.820 γρ. ἀσημιοῦ σέ παλιά ἢ νέα ακçe, δηλαδή 10.000 παλιά ακçe ἢ $(6.820 \text{ γρ.} : 0,384 =) 17.765$ νέα. Ὁ καλύτερος πάντως τρόπος ἐξασφάλισης τῶν δανειστῶν ἦταν νά συνομολογηθεῖ τό δάνειο σέ χρυσό ἢ σέ ἰσχυρό ξένο ἀσημένιο νόμισμα¹⁴⁷. Τό πρόβλημα γιά τήν Ἐκκλησία στήν περίπτωση αὐτή ἦταν ὅτι ἀπό τό ποίμνιό της εἰσέπραττε τὰ διάφορα εἰσοδήματα κατὰ κανόνα σέ ακçe· γιά νά δώσει στούς δανειστῆς της χρυσά νομίσματα ἢ γρόσια θά ἔπρεπε νά μετατρέψει τὰ ακçe της (κατὰ κανόνα νέα, δηλαδή ἐλαφρά μετά τήν ἀναπροσαρμογή), καί αὐτό θά τό πετύχαινε μόνο ἂν κατάφευγε σέ χρηματιστές πού θά τῆς ἐπαιρναν κάποια προμήθεια, ἢ ἂν πλήρωνε τούς δανειστῆς της κατ' εὐθείαν μέ νέα ακçe, ὁπότε θά ἔχανε σέ ἀξία πολύτιμου μετάλλου. Ἔστω π.χ. ἕνα δάνειο 6.000 χρυσῶν νομισμάτων συνομολογημένο πρὶν τήν ἀναπροσαρμογή καί πληρωτέο μετά ἀπό αὐτήν· ἐνῶ σέ ἀσήμι ἡ ἐκκλησία παίρνει $(360.000 \times 0,682 \text{ γρ.} =) 245.520$ γραμμάρια, θά πρέπει νά δώσει σέ νέα ακçe $(720.000 \times 0,384 =) 276.480$ γρ. ἀσημιοῦ. Μέ ἄλλα λόγια ἡ Ἐκκλησία ἔχανε ὑπό τήν προϋπόθεση ὅτι τό ἀσημένιο νόμισμα (ακçe) διατηροῦσε στήν ἀγορά τήν ἰσοτιμία του μέ τό χρυσό, 11,25% περίπου σέ ἀξία ἀσημιοῦ.

Ἡ κατάσταση ἦταν ἀκόμη περισσότερο προβληματική γιά τήν Ἐκκλησία, ἂν υπολογίσουμε καί τούς τόκους τῶν δανείων· ἂν καί δέν ἔχουμε πληροφορίες γιά τό ἐπιτόκιο πού ἐπικρατοῦσε στήν ἀγορά ἐκείνη τήν ἐποχή, θά πρέπει ἴσως νά δεχτοῦμε ἕνα ποσοστό 10 μέ 15% ὅπως αὐτό τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα¹⁴⁸. Οἱ παραπάνω ἐκτιμήσεις ἔγιναν χωρίς νά ληφθεῖ ὑπ' ὄψη τό ὅτι τό ακçe συνεχῶς ὑποχωροῦσε ἀπέναντι στό χρυσό νόμισμα στήν ἀγορά: στά 1590 ἡ ἰσοτιμία ἦταν ἕνα χρυσό γιά 220 ακçe¹⁴⁹. Ὑπότε τό Κράτος ἀναγκάστηκε νά προβεῖ σέ ἀναπροσαρμογή ἀντίστροφη ἀπό αὐτήν τοῦ 1585/6 γιά νά στηρίξει τό τελευταῖο καί νά ἐπιβάλλει ἀναγκαστική ἰσοτιμία ἐνός χρυσοῦ πρὸς 120 ακçe¹⁵⁰. Ἡ ἰσοτιμία τοῦ 1590 ἀνατράπηκε πάλι στήν ἀγορά· στά 1596/7 ἔχουμε 125 ακçe γιά ἕνα χρυσό¹⁵¹, στά 1599 150¹⁵² καί στά 1600 220¹⁵³. Νέα μέτρα νομισματικῆς ἀναπροσαρμογῆς λαμβάνονται στά 1600 γιά τήν προστασία τοῦ ακçe, πού ἐπαναφέρουν τήν ἀναγκαστική ἰσοτιμία τοῦ ἐνός χρυσοῦ πρὸς 120.

Ἡ Ἐκκλησία ἦταν ὑποχρεωμένη νά συμμορφωθεῖ στήν κίνηση τῆς ἀγορᾶς: ὅσο ὁμως ἔπεφτε τό ακçe, τόσα περισσότερα ὀθωμανικά ἀσημένια νομίσματα θά ἔπρεπε νά βρεῖ γιά νά ἀποσβέσει τό χρέος της πού ἦταν ἐκφρασμένο σέ χρυσά ἢ ἰσχυρά ἀσημένια νομίσματα. Ἄν λοιπόν τήν καταχρέωση τῆς Ἐκκλησίας στά τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα καί μετά οἱ ἐκκλησιαστικές πηγές δέν τή συνδέουν ἄμεσα, ἀπό ὅσο γνωρίζουμε, μέ τή νομισματική ἀναπροσαρμογή, εἶναι σαφές ὅτι τό Πατριαρχεῖο εἶχε πληγεῖ ἀπό αὐτήν τήν καινοφανή κατάσταση καίρια· πῶς ἀντεπεξῆλθε στή μεγάλη ἀνάγκη πόρων πού δημιουργήθηκε;

147. Ὁ πατριάρχης Θεοφάνης Α' (1596-1597) δανείστηκε γιά παράδειγμα ἀπό ἕνα Ἑβραῖο 6.000 χρυσά νομίσματα· βλ. Καμπούρογλου, *Μνημεῖα*, σ. 208 καί 210.

148. Βλ. Ἄσδραχάς, «Προσαρμογές», σ. 23.

149. Βλ. Braudel, *La Méditerranée*, σ. 490.

150. Βλ. J. Nehama, *Histoire des Israelites de Salonique*, τ. 4, Θεσσαλονίκη 1936, σ. 74.

151. Βλ. Tülay Reuhanli, *İngiliz gezginlerine göre XVI yüzyılda İstanbul'da hayat (1582-1599)*, Ἄγκυρα, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, 1983, σ. 113.

152. Βλ. Ἄσδραχάς, «Προσαρμογές», ὁ.π., σ. 20.

153. Βλ. Belin, *Essais*, σ. 289.

Οικονομική κρίση και Πατριαρχείο

Είναι γεγονός ότι τα συνήθη εκκλησιαστικά εισοδήματα δέν έπαρκοῦσαν γιά τήν κάλυψη τών εκκλησιαστικῶν χρεῶν· ὑπενθυμίζουμε ὅτι στά 1590, ἔπειτα ἀπό τίς ψηλές δαπάνες πού κατέβαλαν ἢ πού ὑποσχέθηκαν ὁ Παχώμιος Β΄ (1584), ὁ Θεόκλητος Β΄ (1585), ὁ Νικηφόρος (1587) καί ὁ Ἱερεμίας Β΄ (1587 καί 1590), πατριαρχικό ἔγγραφο ἀναφέρει ὅτι «τό χρέος ὑψώθη καί ἐκορυφώθη ὥστε μή ἀρκεῖν ἐν τοῖς τόκοις τά παρά τῶν Χριστιανῶν συναγόμενα»¹⁵⁴. ἀνέκυπτε λοιπόν τό πρόβλημα τῆς ἐξεύρεσης πρόσθετων εκκλησιαστικῶν πόρων· δύο λύσεις εἶχε ἡ Ἐκκλησία πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή: αὕξηση τῶν εκκλησιαστικῶν εισοδημάτων πού εισπράττονταν ἤδη ἢ καί θέσπιση νέων.

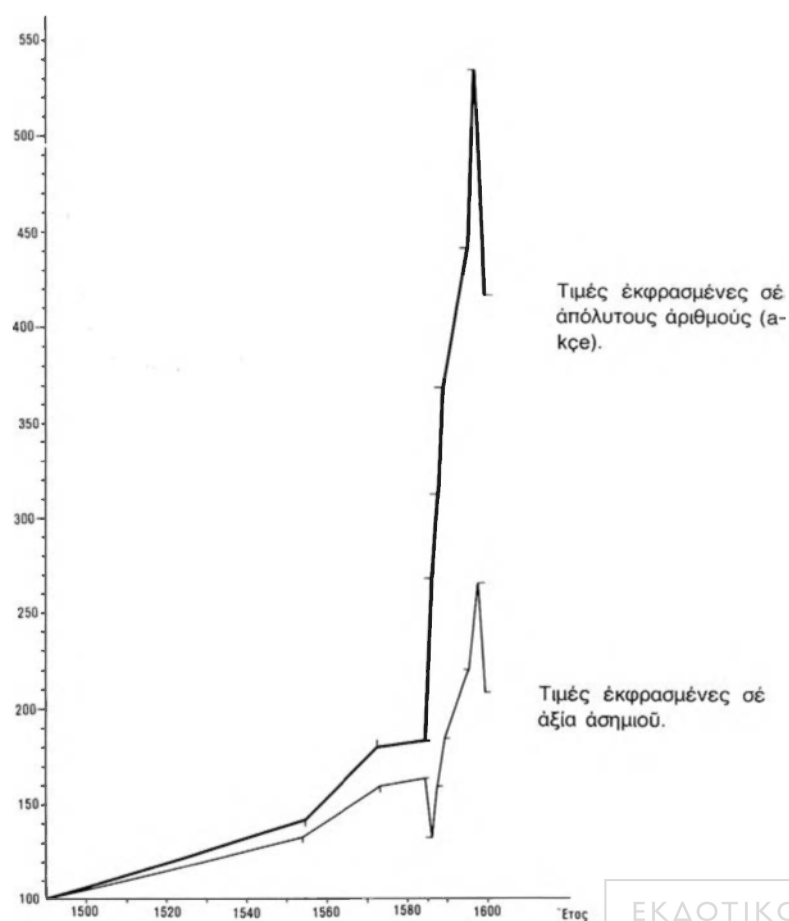
Τά συνηθισμένα μέχρι τότε εισοδήματα τοῦ Πατριαρχείου¹⁵⁵ ἦταν οἱ μητροπολιτικές εισφορές («χαράτζια») πού θεωρητικά προορίζονταν γιά τήν κάλυψη τοῦ ὁμνυμοῦ τους ἐτήσιου δοσίματος στήν Πύλη καί οἱ διάφορες «ἐλεημοσύνες», «ζητεῖες» καί «βοήθειες», προαιρετικά λίγο-πολύ δοσίματα τῶν πιστῶν πού προέρχονταν εἴτε ἀπό πατριαρχικές περιοδεῖες, εἴτε ἀπό ἀποστολές πατριαρχικῶν «ἐξάρχων», εἴτε τέλος ἀπό δωρεές πολιτικῶν ἀρχόντων, ὅπως κυρίως οἱ ἡγεμόνες Μολδαβίας καί Βλαχίας ἢ οἱ βασιλιάδες Μοσχοβίας καί Ἰβηρίας. Στά «συνηθισμένα» αὐτά εισοδήματα θά πρέπει νά προσθέσουμε τίς δωρεές ιδιωτῶν πρὸς τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ἢ τόν Πατριάρχη προσωπικά, ὅπως καί τίς κληροδοσίες καί κληρονομίες, ἀκόμη καί τά εισοδήματα πού προέρχονταν ἀπό ἐκμετάλλευση τῆς κινητῆς καί ἀκίνητης περιουσίας τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως καί «εκκλησιαστικά» καθαρά εισοδήματα πού εισπράττονταν ἀπό γάμους, βαπτίσεις, «κανονικά» ἱερέων, πανηγύρια, σταυροπήγια, «ἐμβάτικα» κλπ. Μία ἰδιαίτερη καί ἀρκετά σημαντική κατηγορία εκκλησιαστικῶν εισοδημάτων ἀποτελοῦσαν τέλος τά ποσά πού ἀπέφερε ἡ «σιμωνία», δηλαδή ἡ χειροτονία ἱερέων, ἐπισκόπων ἢ μητροπολιτῶν μέ τῇ μεσολάβηση κάποιου χρηματικοῦ δώρου στόν χειροτονοῦντα· ἂν καί ἡ σιμωνία καταδικάζεται ἀπό τοὺς ἱεροὺς κανόνες, ἀποτελοῦσε κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῆς εκκλησιαστικῆς ζωῆς καθ' ὅλη τήν περίοδο πού ἐξετάζουμε, ἀλλὰ καί πρὶν καί μετὰ ἀπ' αὐτήν¹⁵⁶.

154. Βλ. Σάθας, *Σχεδιάσμα*, σ. 160.

155. Γιά μιὰ γενική θεώρηση τῶν εκκλησιαστικῶν εισοδημάτων τῆς εποχῆς βλ. Π. Κονόρτας, «Οἱ εκκλησιαστικοὶ φόροι», *ὁ.π.*.

156. Ἡ σιμωνία καταδικάζεται ἀπὸ τόν Σχολάριο ἤδη πρὶν ἀπὸ τήν Ἑλωση· βλ. L. Petit - X. Siderides - M. Jugie, *Oeuvres complètes de Gennadios Scholarios*, Παρίσι 1930, τ.1, σ. XVII· γιά τήν εποχὴ τῆς πρώτης πατριαρχείας τοῦ Γεννάδιου (1454-1456) βλ. Petit κλπ., *Oeuvres complètes*, τ. 4, σ. 202, καί γιά τήν τριακονταετία 1460-1490 βλ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Θεοφάνους Μηδείας καί Γεωργίου Ἀμυρούτου ἐπιστολαί», *Μαυρογορδάτειος βιβλιοθήκη*, ὁ.π., σ. 29-31· Χρ. Πατρινέλλης, *Θεόδωρος Ἀγαλλιανός*, σ. 92 Laurent, *Les premiers Patriarches*, σ. 234. Ἰδιαίτερες προσπάθειες γιά τήν καταπολέμηση τῆς σιμωνίας κατέβαλε ὁ Πατριάρχης Νήφων Β΄ (1488;-1490; 1497;-1498;)· βλ. Σταματιάδης, *Ἐκκλησιαστικά σύλλεκτα*, σ. 38· σύμφωνα μέ τόν Δωρόθεο, *Βιβλίον ἱστορικόν*, σ. 585, ὁ Ἱερεμίας Α΄ (Δεκ. 1522-τέλος 1545) «ἐπαῖρνε ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς ὅπου ἐγίνοντο δῶρα καί αὐτὸς ἀνοίξε θύραν εἰς τὰ σιμωνιακά»· πράγματι ὅλοι οἱ διάδοχοι τοῦ πατριάρχου αὐτοῦ μέχρι τό τέλος τοῦ ΙΣΤ΄ αἰῶνα κατηγορήθηκαν γιά σιμωνία· γιά τόν Διονύσιο Β΄ (1546-1555) βλ. ἐνδεικτικά Legrand, *Notice*, σ. 88· γιά τόν Ἰωάσαφ Β΄ (1555-1565) βλ. Μαλαξός, *Πατριαρχικὴ ἱστορία*, σ. 181· ὅσον ἀφορᾷ τόν Μητροφάνη Γ΄ (1565-1572) σύμφωνα μέ τόν Δωρόθεο, *Βιβλίον ἱστορικόν*, σ. 589, «εἰς τόν καιρὸ τοῦ ἐρήμαξε παντελῶς τό πατριαρχεῖον καί φανερά ἦσαν τὰ σιμωνιακά καί ἐγένοντο ἀνθρώποι δαίμονες ἀρχιερεῖς», ἐνῶ ἀπὸ ἄλλη πηγή (βλ. Μαλαξός, *Πατριαρχικὴ ἱστορία*, σ. 185) ἀναφέρεται ὅτι συγκάλεσε σύνοδο ὁ Μητροφάνης γιά νά καταδικάσει τήν σιμωνία. Μὲ τόν ἴδιο

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4
Ἡ ἀνοδος τῶν τιμῶν στήν Ὄθωμανική Αὐτοκρατορία
1489/90-1590/1600*

Πηγή: Barkan, *Les mouvements des prix*, ο.π., σελ. 73.

* Δείκτης 1489/90:100.

Οικονομική κρίση και Πατριαρχείο

Ἡ οικονομική κρίση τοῦ 1585/6 μέ τίς προεκτάσεις της (αὔξηση τῶν δοσιμάτων στήν Πύλη, αὔξηση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χρέους, νομισματική ἀναπροσαρμογή) ὥθησε τήν ἐκκλησία νά ἐντατικοποιήσει κατ' ἀρχή τίς προσπάθειες γιά ἀπόληψη τῶν συνηθισμένων ὡς τότε ἐκκλησιαστικῶν εἰσοδημάτων· μὴ ἔχοντας πληροφορίες ἀρκετές πού θά μᾶς ἐπέτρεπαν τή συναγωγή συμπερασμάτων ὡς πρός ὅλα τὰ «συνήθη» ἐκκλησιαστικά εἰσοδήματα, θά περιοριστοῦμε ἐνδεικτικά σέ μερικά ἀπό αὐτά· ὡς πρός τίς προαιρετικές εἰσφορές ἀπό βενετοκρατούμενες χῶρες καί συγκεκριμένα ἀπό τήν ὀρθόδοξη κοινότητα τῆς Βενετίας, οἱ μαρτυρίες πολλαπλασιάζονται μετὰ τήν ἀνοδο τοῦ Ἰερεμίας Β' γιά τρίτη φορά στό θρόνο, καί κυρίως μετὰ τήν ἐπιστροφή του ἀπό τή Μοσχοβία (1590): αἰτήσεις καί εὐχαριστίες γιά ἀποστολές «ἐλεημοσύνης» πρός τόν Μητροπολίτη Φιλαδελφείας ἔστειλαν ὁ ἴδιος ὁ Ἰερεμίας Β' ('Ιαν. 1594)¹⁵⁷, ὁ Θεοφάνης Α' ('Ιαν. 1597)¹⁵⁸, ὁ Μελέτιος Πηγᾶς (Αὐγ. 1597)¹⁵⁹ καί ὁ Ματθαῖος Β' ('Ιαν. 1599, Αὐγ. 1599)¹⁶⁰, ἐπικαλούμενοι φυσικά τίς ἐκτακτες οἰκονομικές δυσκολίες τοῦ θρόνου· στή συνέχεια εἰσφορές στάλθηκαν ἀπό τή Βενετία στά 1600, 1601 καί 1603¹⁶¹. Ὁ Ραφαήλ Β' εὐχαριστεῖ μέ τή σειρά του τόν Φεβρουάριο 1604 τόν Μητροπολίτη Φιλαδελφείας γιά τίς «βοήθειες» πού ἔστειλε στό Πατριαρχεῖο¹⁶², ἐνῶ ἀπό τό 1604 καί μετὰ καθιερώνεται στήν ὀρθόδοξη ἀδελφότητα Βενετίας εἰδικό ἐτήσιο κατάστιχο (Registro) πού ἀφορᾶ ἐτήσιες πλέον εἰσφορές στή Μεγάλη Ἐκκλησία¹⁶³. ἄρα οἱ εἰσφορές ἀπό τή Βενετία, προαιρετικές κατ' ἀρχήν, καταβάλλονται σέ τακτά χρονικά διαστήματα ἀπό τίς ἀρχές τοῦ ΙΖ' αἰῶνα¹⁶⁴.

σκοπό συγκάλεσε σύνοδο καί ὁ Ἰερεμίας Β' (1572-1579): βλ. Μαλαξός, *Πατριαρχική ἱστορία*, σ. 194: στήν πράξη ὅμως ἐπὶ τῆς πατριαρχείας του ἡ σιμωνία ὑπῆρχε καί μάλιστα σέ μεγάλη ἔκταση· βλ. Legrand, *Notice*, σ. 33 καί Κ. Δυοβουνιώτης, «Εἰδήσεις περὶ τινῶν ἐν Τουρκία κληρικῶν», π. Ἀνάπλαις, τχ. 46, 1933, σ. 270. Αὐτό πού μποροῦμε πρόχειρα νά συμπεράνουμε εἶναι ὅτι, ἂν καί θεωρητικά ἦταν λόγος ἀνατροπῆς τῶν ἀντιπάλων στὸν ἀγῶνα γιά τήν κατάληψη τοῦ θρόνου καί παρὰ τίς συνοδικές καταδίκες, ἡ σιμωνία στήν πράξη εἶχε μιά συνέχεια σέ ὅλη τήν περίοδο πού ἐξετάζουμε καί ἀποτελοῦσε πηγή κερδῶν γιά τόν ἀνάτατο κληρο, ἐπιτρέποντας τήν ἀνοδο στοὺς κόλπους τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας καί τή σύναψη δεσμῶν μέσω χρηματικῶν δώρων μέ τοὺς ὀθωμανοὺς ἀξιωματοῦχους.

157. Βλ. Μανούσας, *Γράμματα*, σ. 30.

158. Βλ. Μανούσας, *Γράμματα*, σ. 37.

159. Βλ. Μανούσας, *Γράμματα*, σ. 20.

160. Βλ. Μανούσας, *Γράμματα*, σ. 41, 44-45.

161. Βλ. Μανούσας, *Γράμματα*, σ. 31.

162. Βλ. Μανούσας, *Γράμματα*, σ. 50.

163. Βλ. Μανούσας, *Γράμματα*, σ. 31.

164. Γιά τήν πρὶν ἀπό τό 1590 περίοδο γνωρίζουμε μόνο δύο ἀποστολές πατριαρχικῶν ἐξάρχων στή Βενετία: ἐπὶ Διονυσίου Β' στά 1546-1549 (βλ. Μανούσας, *Γράμματα*, σ. 12) καί ἐπὶ Ἰερεμίας Β' στά 1583 (βλ. Μέρτζιος, *Πατριαρχικά*, σελ. 11): προαιρετικές εἰσφορές δόθηκαν ἀπό τή Βενετία στό Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο στά 1581 (βλ. Ι. Βελοῦδης, *Χρυσόβουλλα καί γράμματα τῶν Οἰκουμενικῶν Πατριαρχῶν ἀνήκοντα εἰς τοὺς Φιλαδελφείας Μητροπολίτας ὑπερτίμους καί ἐξάρχους πατριαρχικοὺς καί προέδρους πνευματικοὺς τῆς Ἐνετίῃς τῶν Ὀρθοδόξων κοινότητος*, Βενετία 1893, σ. 11) καί προσωπικά δῶρα τοῦ Μητροπολίτη Φιλαδελφείας στὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη στά 1583 καί 1586· βλ. Μ. Μανούσας, «Αὐτόγραφον τεύχος χρονικῶν σημειωμάτων καί δοσοληψιῶν (1578-1588) τοῦ Γαβριήλ Σεβήρου», *Θησαυρίσματα*, τχ. 9, 1972, σ. 31, 32 καί 40.

Παρασκευᾶς Κονόρτας

Οἱ πατριαρχικές περιοδεῖες καὶ οἱ ἀποστολές ἐξάρχων με σκοπὸ τὴν ἐξεύρεση πόρων γιὰ τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, φαινόμενο σύνηθες ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΕ' αἰῶνα, συνεχίστηκαν καὶ κατὰ τὴν περίοδο πού ἐξετάζουμε: Ὁ Θεόκλητος Β' ἐπισκέφθηκε τὶς Κυκλάδες καὶ τὴ Χίο (Μάιος 1586)¹⁶⁵, ἐνῶ τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1587 βρισκόταν στὴ Βλαχία, ὅταν ἀνατράπηκε¹⁶⁶. Ὁ Ἱερεμίας Β' στὴν τρίτη πατριαρχεῖα του πῆγε στὴ Μοσχοβία μέσω Βλαχίας, Μολδαβίας καὶ Πολωνίας¹⁶⁷, ταξίδι πού κράτησε δύο χρόνια περίπου (1588-1590), ἐνῶ παράλληλα ἀποφασίστηκε οἱ πρῶν Πατριάρχες Θεόκλητος καὶ Παχώμιος νὰ πάνε ὁ πρῶτος στὴν Ἰβηρία καὶ ὁ δεύτερος στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ Κύπρο γιὰ συλλογὴ «ἐλεημοσυνῶν»¹⁶⁸. τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀναφέρονται ἀποστολές κληρικῶν στὴν Κρακοβία¹⁶⁹.

Ἰδιαίτερη σημασία, πού ὑπογραμμίζει τὶς ἑκτακτες οἰκονομικές δυσκολίες τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα, ἔχει τὸ πατριαρχικὸ ταξίδι στὴ Μοσχοβία, γιατί εἶναι ἡ πρώτη φορὰ μετὰ τὴν Ἑλωση πού ἡ κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας βγαίνει ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς οθωμανικῆς ἐπικράτειας· γιὰ πρώτη φορὰ ἐξάλλου στὰ 1586/7 ἐπικαλούμενος ἀσυνήθεις φόρους πού ἐπιβλήθηκαν ἀπὸ τὸν Σουλτάνο, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀχριδῶν ἐπισκέφθηκε τὴν Πολωνία καὶ Γερμανία, βγῆκε δηλαδὴ καὶ αὐτός ἀπὸ τὴν οθωμανικὴ ἐπικράτεια, ζητώντας «ἐλεημοσύνη»¹⁷⁰, ἐνῶ τὴν ἴδια χρονιά ὁ Πατριάρχης Ἀντιόχειας Ἰωακείμ βρισκόταν στὴ Μοσχοβία¹⁷¹. Νέες περιοδεῖες τοῦ Ἱερεμίου Β' ἀναφέρονται στὰ τέλη τοῦ 1591 στὴ Βλαχία¹⁷², τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1592 στὴ Μακεδονία¹⁷³, καὶ μία τελευταία μετὰ τὸν Μάιο τοῦ 1593¹⁷⁴. ἀπὸ τότε, καὶ ὡς τὸ τέλος τῆς Τουρκοκρατίας τουλάχιστο, οἱ Πατριάρχες τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν μετακινήθηκαν ἀπὸ τὴν ἑδρα τους· φαίνεται ὅτι εἶχε ἤδη πλέον παγιωθεῖ τὸ πατριαρχικὸ κύρος καὶ εἶχαν ληφθεῖ ἀρκετὲς ἐγγυήσεις ἀπὸ τὶς οθωμανικές ἀρχές γιὰ τὴν ἀπόληψη τῶν ἐκκλησιαστικῶν εἰσοδημάτων ἢ καὶ ὅτι ἐγίναν τόσο συχνές οἱ προσπάθειες γιὰ κατάληψη τοῦ θρόνου ἀπὸ τὶς διαφορές ὁμάδες στὴν Κωνσταντινούπολη, ὥστε δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ ἀναχωρεῖ ὁ Πατριάρχης ἀπὸ τὴν ἑδρα του, ἀντίθετα μάλιστα ἐπιβαλλόταν ἡ παρουσία του ἐκεῖ.

Κατὰ τὴν περίοδο πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐξάλλου πολλαπλασιάζονται οἱ αἰτήσεις καὶ εὐχαριστίες (γιὰ ἀποστολὴ οἰκονομικῆς βοήθειας) πρὸς τοὺς ἡγεμόνες Βλαχίας, Μολδαβίας καὶ τοὺς βασιλιάδες Μοσχοβίας καὶ Ἰβηρίας. Ἰδιαίτερη δραστηριότητα

165. Βλ. Π. Ζερλέντης, «Ὁ ἐν Παροικία ναὸς τῆς Καταπολιανῆς», *Νησιωτικὴ Ἐπετηρίς*, τ. Α', Σύρος 1918, σ. 147-148.

166. Βλ. Δωρόθεος, *Βιβλίον Ἱστορικόν*, σ. 595· Μέρτζιος, *Πατριαρχικά*, σ. 18.

167. Βλ. ἐνδεικτικὰ Δωρόθεος, *Βιβλίον Ἱστορικόν*, σ. 597 κέ.

168. Βλ. ἐνδεικτικὰ Δωρόθεος, *Βιβλίον Ἱστορικόν*, σ. 598.

169. Βλ. Legrand, *Bibliographie*, ὁ.π., σ. 305.

170. Βλ. Κόλιας, *Ἐπιστολή*, σ. 395· Legrand, *Notice*, σ. 71.

171. Βλ. Regel, *Analecta*, σ. XC VII.

172. Βλ. Σάθας, *Σχεδίασμα*, σ. 185· P. Nasturel, *Les documents roumains du Mont Athos, contribution à l'histoire des relations roumano-athonites du XIVe au milieu du XVIIe siècle*, διατριβὴ γιὰ τὴν ἀπόκτηση διδακτορικοῦ διπλώματος τρίτου κύκλου, *Ecole Pratique des Hautes Etudes* (V^e section), Παρίσι 1979, σ. 273.

173. Βλ. Σάθας, *Σχεδίασμα*, σ. 191.

174. Βλ. Σάθας, *Σχεδίασμα*, σ. 199.

Οικονομική κρίση και Πατριαρχείο

πρός την κατεύθυνση αυτή ανέπτυξε ο Μελέτιος Πηγᾶς κατά και μετά την τοποτηρητεία του, όπως μαρτυρεί η ἀλληλογραφία του (Ἰουν., Αὐγ. 1597, Αὐγ. καὶ Νοέμ. 1598) μετὸν ἡγεμόνα Μολδαβίας καὶ τὸν ντόπιο ἀνώτατο κλῆρο¹⁷⁵, καθὼς καὶ μετὸν ἐπίσκοπο Λεοντοπόλεως (Πολωνία) στὰ 1597/8¹⁷⁶. ὁ Πηγᾶς στράφηκε ἐπίσης πρὸς τὴν Μοσχοβία ἀναπτύσσοντας συχνὴ ἀλληλογραφία μετὲ θέμα κυρίως τὴν ἀποστολὴ οἰκονομικῆς ἐνίσχυσης μετὰ παράγοντες πολιτικούς, ἐκκλησιαστικούς, ἀλλὰ καὶ μετὸν ἴδιο τὸ βασιλιά¹⁷⁷.

Ὅλες αὐτὲς οἱ συχνὲς περιοδεῖες καὶ ἐπαφές μετὰ πολιτικούς καὶ ἐκκλησιαστικούς ἡγέτες ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς Αὐτοκρατορίας, ποὺ δὲν σημειώνονται οὐ προηγουμένως περιόδους, δείχνουν δύο πράγματα: ἀπὸ τῆς μίας μεριᾶς τίς προσπάθειες τῶν Πατριαρχείων τῆς Ἀνατολῆς νὰ ἀνταποκριθῶν στίς ἐκτακτές οἰκονομικὲς δυσκολίες τους καὶ ἀπὸ τῆς ἄλλης ὅτι ἐκμεταλλεύονται ἀκριβῶς αὐτὲς τίς ἐκτακτές ἀνάγκες γιὰ νὰ μπορέσουν στὸ τέλος τοῦ ΙΣΤ' αἰ. νὰ συσφίξουν ἰδιαίτερα τοὺς δεσμούς τους μετὰ ὅλον τὸν ὀρθόδοξο κόσμον.

Τέλος, σχετικὰ μετὰ τὰ «χαράτζια» τῶν μητροπολιτῶν¹⁷⁸, μετὰ τὸ 1590 ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸν Πατριάρχη, σ' αὐτοὺς ποὺ δὲν πληρώναν, ὡς ποινὴ ἢ καθάριση, ἐνῶ πρὶν σὲ τέτοια περίπτωση ὡς ποινὴ θεσπιζόταν μόνο ἡ ἀργία· αὐτὸ δείχνει γιὰ μίαν ἀκόμη φορά τίς προσπάθειες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας τῆς Κωνσταντινούπολης νὰ εἰσπράξει μετὰ πῶς ἀποτελεσματικὸν τρόπον τὰ εἰσοδήματά της γιὰ νὰ καλύψει τὰ χρέη καὶ τίς ἄλλες δαπάνες της κατὰ τὴν περίοδον ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει. Ἄν καὶ οἱ πηγές δὲν μαρτυροῦν γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ συλλογικὴ αὐξηση τῶν «χαράτζιων» τῶν Μητροπολιτῶν, θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε βάσιμα ὅτι θεσπίστηκε ἓνα τέτοιο μέτρο, ἂν συνδυάσουμε τίς ἐκτακτές οἰκονομικὲς δυσκολίες τῆς ἐποχῆς μετὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ προσωπικοῦ κύρους τοῦ Πατριάρχου ποὺ ἦταν ἀμεση συνέπειά τους.

Θὰ τελειώσουμε τὴ σύντομὴ αὐτὴ ἐπισκόπηση τῶν «συνήθων» ἐκκλησιαστικῶν εἰσοδημάτων μετὰ λίγες ἀναφορὰς στὴ σιμωνιακὴ δράση τοῦ ἀνώτατου κλήρου καὶ συγκεκριμένα τῶν κατόχων τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου κατὰ τὴν περίοδον ποὺ μᾶς

175. Βλ. Hurmuzaki, *Documente*, 13, σ. 347, 351.

176. Βλ. Hurmuzaki, *Documente*, σ. 110-112· Hurmuzaki, *Documente*, 13, σ. 420-421. Ἐπαφές τοῦ Πηγᾶ μετὰ τὴ Μοσχοβία γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους εἶχαν ἤδη ἀρχίσει ἀπὸ τὸ 1591, ὅταν ἦταν ἀκόμη μόνο Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας· βλ. Ι. Σακελλίων, «Μελετίου Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας τοῦ Πηγᾶ ἐπιστολαὶ πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην Ἱερεμίαν τὸν Β'», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος*, τ. 1, 1833, σ. 50· οἱ ἐπαφές αὐτὲς συνεχίστηκαν μετὰ ἐντονον ρυθμὸν στὰ 1593· βλ. Regel, *Analecta*, σ. 95 καὶ 104· Καμπούρογλου, *Μνημεῖα*, σ. 184. Τέλος, ἐπαφές τοῦ Πηγᾶ μετὰ βασιλιά τῆς Ἰβηρίας ἀναφέρονται στὸ 1591· βλ. Κλεόπας, *Ἐπιστολὴ*, σ. 1126.

177. Βλ. Regel *Analecta* σ. 110-112· Hurmuzaki, *Documente*, σ. 420-421. Ἐπαφές τοῦ Πηγᾶ μετὰ τὴ Μοσχοβία γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους εἶχαν ἤδη ἀρχίσει ἀπὸ τὸ 1591, ὅταν ἦταν ἀκόμη μόνο Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας· βλ. Ι. Σακελλίων, «Μελετίου Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας τοῦ Πηγᾶ ἐπιστολαὶ πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην Ἱερεμίαν τὸν Β'», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος*, 1833, σ. 50· οἱ ἐπαφές αὐτὲς συνεχίστηκαν μετὰ ἐντονον ρυθμὸν στὰ 1593· βλ. Regel *Analecta*, σ. 95 καὶ 104· Καμπούρογλου, *Μνημεῖα*, σ. 184. Τέλος, ἐπαφές τοῦ Πηγᾶ μετὰ βασιλιά τῆς Ἰβηρίας ἀναφέρονται στὸ 1591· βλ. Κλεόπας, *Ἐπιστολὴ*, σ. 1125-1126.

178. Βλ. Π. Κονόρτας, *Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ φόροι*, ὅ.π.

Παρασκευάς Κονόρτας

ενδιαφέρει. Ἡ καθαιρετική πράξη τοῦ Παχώμιου Β΄ (Μαρτ. 1585) ἀναφέρει ὅτι ἐπὶ τῆς πατριαρχείας του τὴν «χάριν τοῦ θεοῦ Πνεύματος εἰς πράσιν καταγαγών», «πούλησε» μητροπόλεις, σταυροπήγια, ἐκκλησιαστικά ὀφφίκια καὶ ἐξαρχίες, παραχώρησε δηλαδὴ ἐκκλησιαστικά ἀξιώματα ἀντὶ χρημάτων¹⁷⁹. Ἡ ἐξαιρετική ἔκταση πού πῆρε ἡ σιμωνία τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς αὐτὴ ὑπογραμμίζεται καὶ ἀπὸ τὸν Ματθαῖο Μυρέων στὶς ἀρχές τοῦ ΙΖ΄ αἰώνα· σύμφωνα μὲ αὐτόν τὴν ἐποχὴ τοῦ Παχώμιου «τὸ Σίμωνος ἐκορυφώθη παράπτωμα, ὥστε καπηλεύεσθαι τοὺς ἀρχιερεῖς δι' ἀγορὰς καὶ πράσεως τὴν χάριν τοῦ πνεύματος καὶ μεταλλάττεσθαι ἀπὸ ἐπαρχίας εἰς ἐπαρχίαν, ἀλλήλους κατεσθίοντας καὶ βλασημοῦντας». Τὸ κακὸ ὄχι μόνον «ἐκορυφώθη» ἐπὶ Παχώμιου, τῇ στιγμῇ ποὺ ἐκδηλώνεται ἡ οἰκονομικὴ κρίση στὴν Αὐτοκρατορία μὲ συνέπεια τὴν προσπάθεια ἐξεύρεσης χρημάτων μὲ κάθε τρόπο στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ «ἐκτοτε καὶ μέχρι τοῦ νῦν τούτοις τοῖς ἀτοπήμασιν ἡ Ἐκκλησία παλαίει πεπληρωμένη τῇ αἵρέσει τοῦ Σίμωνος»¹⁸⁰. Ὁ Ψευδοδωρόθεος ἀναφερόμενος στὴ μετατροπὴ τοῦ Πατριαρχικοῦ ναοῦ τῆς Παμμακαρίστου σὲ τζαμί στὰ 1587/8 ἀποδίδει τὸ γεγονὸς σὲ θεῖα ὀργή «διότι καμμία δικαιοσύνη ἐκεῖ μέσα δέν ἦταν, μόνον σιμωνικά, θεοκάπηλοι, ἀδικίαι καὶ πλεονεξίαις»¹⁸¹. Τέλος ὁ Νικηφόρος κατὰ τὴ δευτέρη τοποτηρητεία-του (1588-1590) προσπαθώντας νὰ βρεῖ χρήματα μὲ κάθε τρόπο «adesso scazava li giusti dale loro diocese et meteva l' ingiusti per havidità del denaro»¹⁸². Συνεπῶς, ἂν καὶ ἡ σιμωνία μάλιστα τὴν Ἐκκλησία ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἤδη¹⁸³, θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι πῆρε ἰδιαίτερα μεγάλη ἔκταση ἀπὸ τὴν πατριαρχία τοῦ Παχώμιου Β΄ καὶ ἔπειτα, δηλαδὴ ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ τῆς οἰκονομικῆς κρίσης.

Ἡ κρίση ὅμως αὐτὴ ὥθησε τὴν Ἐκκλησία νὰ βρεῖ καὶ νέους πόρους πού μέχρι τότε δέν εἶχε ἀξιοποιήσει: πωλήσεις ἀγίων σκευῶν καὶ λειψάνων καὶ θέσπιση ὑποχρεωτικῆς εἰσφορᾶς τῶν λαϊκῶν στὸ Πατριαρχεῖο. Οἱ προσπάθειες πώλησης σκευῶν καὶ λειψάνων ἀναφέρονται γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἐποχὴ τῆς πατριαρχείας τοῦ Παχώμιου Β΄ (1584)· ὁ τελευταῖος ἐπειδὴ δέν μπόρεσε νὰ μαζέψει τὰ χρήματα πού ὑποσχέθηκε στὶς ὀθωμανικὲς ἀρχές γιὰ νὰ πάρει τὸ θρόνο, σκέφτηκε νὰ καταφύγει σ' αὐτὸ τὸ μέτρο: ὁ Βενετὸς βασιλεὺς στὴν Κωνσταντινούπολη ἀναφέρει τὸν Μάρτιο καὶ Ἰούλιο τοῦ 1584¹⁸⁴ ὅτι ὁ Πατριάρχης πουλᾷ ἅγια σκεύη καὶ θὰ πούλαγε καὶ ἅγια λείψανα ἂν ὑπῆρχε ἀγοραστής· στὰ 1590, ὅταν τὸ χρέος τοῦ Πατριαρχείου εἶχε κορυφωθεί, ἀναφέρεται νέα προσπάθεια πώλησης λειψάνων τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ: οἱ διαχειριστὲς τῶν οἰκονομικῶν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας πρότειναν νὰ πουλήσουν στὸ βάλιο τὰ λείψανα γιὰ 50.000 χρυσὰ νομίσματα, ὅσες ἦταν καὶ οἱ ἀνάγκες τους¹⁸⁵.

Τὸ σημαντικότερο ὅμως καινοφανὲς μέτρο στὴν οἰκονομικὴ ἱστορία τοῦ Πατριαρχείου τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι ἡ θέσπιση, τὸ ἀργότερο στὰ 1596, τῆς «πατριαρχικῆς

179. Βλ. Σάθας, *Σχεδίασμα*, σ. 139-140.

180. Βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα*, σ. 450.

181. Βλ. Δωρόθεος, *Βιβλίον Ἱστορικόν*, σ. 596.

182. Βλ. Α. Ἀρχοντίδης, «Εἰδήσεις γιὰ τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1592 (ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Θεοδώρου Σεβήρου)», *Θησαυρίσματα*, τ. 15, 1978, σ. 122.

183. Βλ. σημ. 156.

184. Βλ. Μέρτζιος, *Πατριαρχικά*, σ. 15-16.

185. Βλ. Μέρτζιος, *Πατριαρχικά*, σ. 21.

Οικονομική κρίση και Πατριαρχείο

ζητειας», είσοφράς τῶν λαϊκῶν στό πατριαρχεῖο ὡς φόρου ὑποχρεωτικοῦ καί ὄχι πιά προαιρετικοῦ μέ δικαιολογία ἀκριβῶς τήν οἰκονομική κρίση¹⁸⁶. Ἐκτός τοῦ ὅτι ἡ υποχρεωτική πιά πατριαρχική ζητεῖα ἀπόδιδε σημαντικά εἰσοδήματα, γιατί ἡ Ἐκκλησία ἐπέβαλλε ἀφορισμό ὡς κύρωση μή καταβολῆς, ἡ οθωμανική διοίκηση ἔδωσε τήν ἐνέργο ὑποστήριξη τῆς γιά τήν εἰσπραξη τοῦ δοσίου αὐτοῦ· ἔτσι τό Πατριαρχεῖο μπόρεσε ἐντασσόμενο πιά στενά στόν οθωμανικό διοικητικό μηχανισμό νά τόν χρησιμοποιοῦσε γιά νά ἐδραιώσει ἀκόμη περισσότερο τό «πολιτικό» του κύρος στούς κόλπους τῆς ὀρθόδοξης κοινότητος, δίνοντας μεγαλύτερη δυνατότητα ἐκτελεστότητας στίς ἀποφάσεις του. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά οἱ Πατριαρχικές ζητεῖες, ἑκτακτοί φόροι πού ἀντιστοιχοῦν σέ ἑκτακτες δαπάνες τῆς Ἐκκλησίας, ἐπιβάλλονται μέ αὐξοῦσα συχνότητα: δύο φορές τήν ἐποχή τοῦ Ἱερεμῖα Β΄ (1590 καί 1595), ἐπί Γαβριήλ Α΄ (1596), Θεοφάνη Α΄ (1596/7), Μελέτιου Πηγᾶ (1597/8), Ματθαίου Β΄ (1600), Νεόφυτου Α΄ (1602), Ραφαήλ Β΄ (1603) κλπ. Εἶναι γεγονός λοιπόν ὅτι ἐξαιτίας τῆς οἰκονομικῆς κρίσης, μέ τήν ἐντατικοποίηση τῶν μέτρων εἰσπραξης τῶν «συνήθων» ἐκκλησιαστικῶν δοσιμάτων καί μέ τή θέσπιση νέων, ἡ Ἐκκλησία προσπαθοῦσε νά αὐξήσει τήν ἐποχή αὐτή τά εἰσοδήματά της· μπόρεσε ὅμως πραγματικά νά καλύψει τά χρέη πρός τούς δανειστές καί τά δοσιματά της πρός τήν Πύλη;

Μία μόνο πληροφορία ἔχουμε γιά τά ἐκκλησιαστικά ἔσοδα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, πού ἀναφέρεται στήν πατριαρχία τοῦ Θεόκλητου Β΄ (Μαρτ. 1585-Ἀπρ.1587)· ὅταν ἔκαναν τόν ἐλεγχο τῶν ἐσόδων οἱ διάδοχοί του βρῆκαν ὅτι τήν ἐποχή πού κατεῖχε τό θρόνο ὁ Θεόκλητος «ἐπῆρε πενήντα πέντε φορτῶματα ἀπό τήν ἀνατολήν καί δύσιν καί κανένα πού τό ἐξόδισε δέν εὐρέθη»¹⁸⁷. Ἡ μαρτυρία, ἂν καί πολὺτιμη, εἶναι ἀτελής· δέν φαίνεται καθαρά ἂν τό κατάστιχο αὐτό τοῦ Θεόκλητου ἀφορᾷ καί τά δύο χρόνια τῆς πατριαρχείας του, καί ἂν ἀναφέρεται σέ ὅλα τά ἐκκλησιαστικά εἰσοδήματα¹⁸⁸. Σέ κάθε περίπτωση μέ βάση τό ποσό αὐτό μπορούμε νά κάνουμε μερικές πρόχειρες ἐκτιμήσεις πού χρειάζονται βέβαια μιά βαθύτερη ἀνάλυση:

Πενήντα πέντε φορτῶματα ἀντιστοιχοῦν σέ 5.500.000 ἀκçe, δηλαδή σέ 45.833 περίπου χρυσά νομίσματα, ἂν πρόκειται γιά νέα ἀκçe (μετά τή νομισματική ἀναπροσαρμογή) ἢ σέ 91.111 περίπου χρυσά νομίσματα ἂν πρόκειται γιά παλιά ἀκçe (πρὶν τόν Φεβρουάριο 1586), ἂν λάβουμε ὑπ΄ ὄψη ὅτι ἡ πατριαρχία τοῦ Θεόκλητου ἄρχισε πρὶν ἀπό τή νομισματική ἀναπροσαρμογή καί ὅτι ἡ Ἐκκλησία θά χρησιμοποιοῦσε κάθε τρόπο γιά νά εἰσπράξει ἀπό τοὺς πιστοὺς στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ «καλό» νόμισμα, τό ποσό, ἐκφρασμένο σέ χρυσά νομίσματα, πρέπει νά βρίσκεται τουλάχιστον κάπου στή μέση, ἔστω 70.000. Ἀπό αὐτά 60.000 περίπου δόθηκαν γιά πεσκέσι (20.000 γιά τήν ἄνοδο τοῦ Θεόκλητου καί 40.000 μετά τίς προσπάθειες ἀνατροπῆς του ἀπό τόν Νικηφόρο)· μένουν 10.000 χρυσά γιά νά δοθοῦν τά δύο ἔτησια «χαράτζια» (ὅπωςδήποτε πάνω ἀπό 2.000 καί κάτω ἀπό 6.000 τό καθένα), τά δῶρα στοὺς ἀξιωματούχους τῆς αὐλῆς, οἱ μισθοί τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὀφφικιάλιων, οἱ διάφορες ἑκτακτες δαπάνες τοῦ Πατριαρχείου καί νά καλυφθοῦν τά κεφάλαια καί οἱ τόκοι τῶν δανείων. Εἶναι προφανές ὅτι ὑπάρχει κάποιο ἔλλειμμα πού δέν θά ἦταν τεράστιο ἂν

186. Βλ. Κονόρτας, *Οἱ ἐκκλησιαστικοί φόροι*, ο.π.

187. Βλ. Δωρόθεος, *Βιβλίον Ἱστορικόν*, σ. 597.

188. Θά πρέπει πάντως νά ἐξαιρέσουμε τά προσωπικά ὠφέλη τοῦ Πατριάρχου ἀπό τή σιμωνιακή δράση του.

Παρασκευάς Κονόρτας

δέν καρπώνονταν σημαντικά ποσά ό Πατριάρχης καί ό κύκλος του: «κανένα ποῦ ἐξόδιασε δέν εὔρεθη» λέει ό Ψευδοδωρόθεος.

Όπως καί νά ἔχει τό πράγμα, ἤδη από τήν πατριαρχεία τοῦ Θεόληπτου Β΄ τό Πατριαρχεῖο βρισκόταν σέ οἰκονομικό ἀδιέξοδο ποῦ συνέχισε νά ὑπάρχει ὅλο τόν ΙΖ΄ καί ΙΗ΄ αἰῶνα. Τά ἔκτακτα μέτρα, ποῦ πάρθηκαν τήν ἐποχή ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει γιά νά καλύψουν τά χρέη, θά ἦταν ἀποτελεσματικά, ἂν ἡ διαχείριση τῶν οἰκονομικῶν τοῦ Πατριαρχείου ἦταν ἐλλογή, πράγμα ποῦ φαίνεται ὅμως ὅτι δέν συνέβαινε.

Συμπερασματικῶς μπορούμε νά διατυπώσουμε τήν ἄποψη ὅτι ἡ θεσμική καί οἰκονομική κρίση ποῦ κορυφώνεται στό Ὁρθόδοξο Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης στήν περίοδο 1584-1600 δέν εἶναι ἀσχετη μέ τήν οἰκονομική κρίση ποῦ ἐκδηλώνεται στήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία κατά τήν ἴδια ἐποχή. Τό ὀθωμανικό Κράτος ἔχει ἀνάγκη πόρων καί γι΄ αὐτό από τή μιά μεριά προβαίνει στήν πρώτη σημαντική νομισματική ἀναπροσαρμογή τοῦ 1585/6, ποῦ θά τήν ἀκολουθήσουν γιά τόν ΙΣΤ΄ αἰῶνα οἱ ἀναπροσαρμογές τοῦ 1590 καί 1600, καί από τήν ἄλλη προσπαθεῖ νά ἀντλήσει μέ κάθε τρόπο πρόσθετα ἔσοδα από ὅπου μπορεῖ· ἔτσι, ἐπωφελοῦμενο από τίς ἐσωτερικές ἀντιθέσεις στούς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς ὀρθόδοξης κοινότητας, πετυχαίνει νά ἀνεβάσει σέ μεγάλο ποσοστό τίς εἰσφορές τοῦ Πατριαρχείου στήν Πύλη· ἡ Ἐκκλησία ἀναγκάζεται κατ΄ ἀρχή νά προσφύγει σέ δανεισμό ἐντοκο ποῦ, σέ συνδυασμό μέ τή νομισματική ἀναπροσαρμογή, τήν ἐξαντλεῖ οἰκονομικά, καί στή συνέχεια νά αὐξήσῃ τά «συνήθη» ἐκκλησιαστικά εἰσοδήματα καί νά ἐπιβάλλει νέα γιά νά ἀνταποκριθεῖ στά ἔκτακτα χρέη καί στίς δαπάνες τῆς.

Ἄν βραχυπρόθεσμα ἡ κρίση συγκλόνισε τόν ἀνώτατο κληρο, μακροπρόθεσμα τόν ὠφέλησε: τά ἔκτακτα οἰκονομικά μέτρα ποῦ ἐπιβλήθηκαν ἐξαιτίας τῆς κρίσης ἔγιναν μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου μόνιμα· οἱ ἀποφάσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας στόν οἰκονομικό τομέα εἶχαν πιά αὐξημένο κύρος καί ἐκτελεστικότητα, γιατί τό Κράτος βοήθησε ἐνεργά καί συνέχισε νά βοηθεῖ στήν ἀποτελεσματική εἰσπραξη τῶν ἐκκλησιαστικῶν εἰσοδημάτων, τακτικῶν καί ἔκτακτων, ἀφοῦ σέ τελευταία ἀνάλυση καί αὐτό θά ἀντλοῦσε οἰκονομικό ὠφελος. Τέλος, χάρη στήν κρίση μπόρεσε ἡ Ἐκκλησία νά ἐδραιώσῃ τό κύρος τῆς σέ ὅλο τόν ὀρθόδοξο κόσμο, καί ἐξω ἀκόμη από τά ὅρια τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐτσι από τήν αὐγή τοῦ ΙΖ΄ αἰῶνα τό Ὁρθόδοξο Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης, πραγματικό κράτος ἐν κράτει στούς κόλπους τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, θά μονοπωλήσῃ τήν ἡγεσία τῆς ὀρθόδοξης κοινότητας κατά τρόπο ἀποφασιστικό γιά ἑκατό ἀκόμη χρόνια τουλάχιστον.

Παρασκευας Κονόρτας

Στή φεουδαλική Κέρκυρα: από τούς πάροικους στούς *vassali angararii*

Οι δυτικές κυριαρχίες στην Κέρκυρα έμφυτεύουν φεουδαλικούς θεσμούς που βρίσκουν την άκμή τους κατά τούς χρόνους της άνοδηγαβικής κυριαρχίας, για να συνεχιστούν σε όλη την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας που τούς υπαγάγει στο δικαϊκό καθεστώς των Άσσιζών της Ρωμανίας. Κάθε δυτική κυριαρχία σέβεται και διαιωνίζει το καθεστώς που βρίσκει επιτόπου σε ό,τι αφορά την κατοχή του εδάφους και τις σχέσεις που συνέδεαν τούς καλλιεργητές με πρόσωπα ή θεσμούς. Ήδη στα 1207 το Κοινό της Βενετίας επιβάλλει στους 10 Βενετούς, που εγκαθίστανται ως *vassalli ligii* του βενετικού Κοινοῦ στην Κέρκυρα, να σεβαστούν τις φορολογικές υποχρεώσεις των κατοίκων: *quos omnes et alios in ipsis insulis consistentes debemus in suo statu tenere, nihil ab aliquo amplius exigentes quam quod facere consueverant temporibus grecorum imperatorum*¹.

Τά φέουδα στηρίζονται οικονομικώς σε απόληψεις που ίσχυαν πρὶν ἀπὸ τῆς δυτικῆς κατάκτησης: τὸ φαινόμενο ἰσχύει γιὰ ὅλη τὴν Ἀνατολή καὶ εἶναι περὶ τὸ νὰ ἐπιμείνουμε ἐπ' αὐτοῦ ἐκεῖνο πού ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπιδέχεται διαπραγμάτευση εἶναι τὸ εἶδος τῶν ἀπολήψεων πού διενεργοῦσαν οἱ κύριοι τῶν φεούδων ἀπὸ τούς καλλιεργητές τῆς γῆς. Ὡς πρὸς τὸν ἐλληνικὸ χῶρο, τὸ εἶδος τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων πού ὑφίσταντο ἀνάμεσα στοὺς κυρίους τῶν φεούδων καὶ στοὺς καλλιεργητές ἔχει διερευνηθεῖ κυρίως ὡς πρὸς τὴν Πελοπόννησο· γιὰ τὴν Κέρκυρα γνωρίζουμε ἀρκετὰ πράγματα, ἀλλὰ κατὰ κανόνα ὡς πρὸς μιά ἀπὸ τὶς μορφές ἀπόληψης, αὐτὴ πού ἦταν ἐπικρατέστερη στὸν 18^ο αἰῶνα καὶ συνεχίστηκε ὡς τὴν κατάργηση τῶν φεούδων στὸν 18^ο: ἀπομένει νὰ διασαφηνιστεῖ τὸ καθεστὼς ἐκεῖνο πού εἶναι ἐποίκινο στὰ φραγκικὰ φέουδα καὶ στὶς βυζαντινὲς ἀγροτικὲς ἐκμεταλλεύσεις. Ὅσα πρόκειται νὰ ἀκολου-

---

Τὸ κείμενο αὐτὸ ἔχει προκύψει ἀπὸ μιά ευρύτερη ἐρευνα τῶν συγγραφέων τοῦ γιὰ τὰ κερκυραϊκὰ φέουδα· σὲ συνοπτικὴ μορφή τὸ ἔχει παρουσιάσει ἡ Αἰκατερίνη Ἀσδραχᾶ στὸ: Eighteenth Spring Symposium of Byzantine Studies τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης (30. III - 1. IV. 1984).

1. Buchon, *Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Moree*, II, Παρίσι, 1863, 398.

Αίκ. Ασδραχά-Σπύρος Ἀσδραχάς

θήσουν θέλουν νά ἀποτελέσουν μιά συμβολή στή διασαφήνιση τοῦ καθεστώτος αὐτοῦ, ὅπως ἴσχυε στήν Κέρκυρα.

Δέν πρόκειται νά ἀσχοληθοῦμε μέ τό ζήτημα τοῦ κατά πόσο πίσω ἀπό τά δυτικά φέουδα τῆς Κέρκυρας ὑπάρχουν οἱ βυζαντινές πρόνοιες. Θυμίζουμε μόνο ὅτι τά φέουδα αὐτά, πού φέρονται ὡς ἐμπαρουνίες (*ebarunie*), χαρακτηρίζονται στά τεκμήρια τοῦ 10^{ου} καί τοῦ 11^{ου} αἰώνα καί ὡς «πρόνοιες»¹ οἱ κάτοχοί τους, ἐπίσης, φέρονται ὡς «ἐμπαρουνιοί» ἀλλά καί ὡς «προνάριοι» καί «προνοιάριοι». Θυμίζουμε ἀκόμη ὅτι σέ ἓνα χρυσόβουλλο τοῦ Μιχαήλ II τοῦ ἔτους 1236 πού ἔχει σωθεῖ σέ λατινική μετάφραση τοῦ ἔτους 1294², στό ὁποῖο γίνεται λόγος γιά προνόμια παραχωρημένα στήν Κέρκυρα ἀπό τόν Ἰσαάκιο Ἀγγελο καί τούς δεσπότες Μιχαήλ Δούκα καί Μανουήλ Δούκα Κομνηνοῦς, ἀναφέρονται οἱ *feudatarii* τῆς Κέρκυρας: πιθανότατα πρόκειται γιά «προνοιάριους» τῆς ἐποχῆς τῆς βυζαντινῆς καί ἡπειρωτικῆς κυριαρχίας. Ἡ ἐνδεχόμενη, ὡστόσο, ὕπαρξη προνοιῶν πρὶν ἀπό τήν ἐποχή τῶν Ἀνδρηγαβῶν δέ σημαίνει ὅτι τά φέουδα πού δημιουργήθηκαν κατά τήν ἐποχή αὐτή συμπίπτουν ἐδαφικῶς μέ τίς ὑποθετικές πρόνοιες ἢ ὅτι διαιωνίζουν τό δικό τους δικαίκο καθεστώ: ἂν διαιωνίζουν κάτι, αὐτό εἶναι οἱ σχέσεις πού συνδέουν τούς καλλιεργητές μέ τούς *feudatarii*.

Οἱ σχέσεις αὐτές εἶναι δυό εἰδῶν: οἱ μὲν ὀρίζονται ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ καλλιεργητής οφείλει νά παρέχει στόν κύριο τοῦ φεοῦδου ἐναντί τῆς γῆς πού ὁ καλλιεργητής αὐτός κατέχει καί ἐκμεταλλεύεται (ἢ ἀπλῶς κατέχει, χωρίς νά τήν ἐκμεταλλεύεται) ἓνα πάγιο δικαίωμα σέ φυσικές ἢ νομισματικές ἀξίες καί ἓνα τμήμα τῆς παραγωγῆς, ἐφόσον οἱ γαῖες καλλιεργοῦνται καί ἐφόσον δέν ἀνήκουν στήν κατηγορία ἐκείνη πού συνεπάγεται ἀποκλειστικά τήν καταβολή τοῦ δικαιώματος: οἱ δέ ὀρίζονται ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ καλλιεργητής ὑποχρεώνεται νά καταβάλλει στόν κύριο τοῦ φεοῦδου μιά πρόσοδο φορολογικῆς προέλευσης, πηγή τῆς ὁποίας εἶναι ἡ γῆ καί οἱ ἄροτῆρες. Εἶναι φανερό ὅτι πρόκειται γιά τίς ὑποχρεώσεις πού βαρύνουν τούς βυζαντινοὺς παροίκους καί τούς ὁμόλογούς τους πού καλλιεργοῦν τίς γαῖες τῶν φραγκικῶν φεοῦδων. Γιά τόν πρῶτο τύπο τῶν σχέσεων εἴμαστε ἐπαρκῶς πληροφορημένοι ἀπό τεκμήρια τοῦ 10^{ου} αἰώνα καί ὕστερα: γιά τό δεύτερο οἱ γνώσεις μας εἶναι περισσότερο ἀποσπασματικές. Ξέρουμε ὡστόσο ὅτι ἐξαφανίζονται πρὸς τά μέσα τοῦ 13^{ου} αἰώνα.

Στό χρυσόβουλλο τοῦ Μιχαήλ II γίνεται λόγος γιά *possessiones cum hominibus in eis, incolis, villanis dictis agraphis*, δηλαδή «πάροικα κτήματα» πού ἀνήκαν σέ ἰδιῶτες

---

2. Nicola Barone, *Notizie storiche tratte dai registri di Re Carlo III di Durazzo*. Estratto dall' Arch. st. per le prov. napoletane (Anno XII fasc. 1o e 2o) con aggiunta di altri documenti, Νάπολη 1887, 60-65 (αναδημοσίευση τοῦ χρυσοβούλλου: Ch. Perrat καί J. Longnon, *Actes relatifs à la principauté de Morée 1289-1300*, Παρίσι 1967, 78-83, ἀρ. 79) τό ἀναλύει ὁ P. Lemerle, «Trois actes du Despote d' Epire Michel II concernant Corfou connus en traduction latine», *Ἑλληνικά*, παράρτημα 4, Ἀφιέρωμα εἰς Στίλπωνα Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1953, 414-418. Τό χρυσόβουλλο αὐτό τό χρησιμοποιεῖ καί ὁ Α. Μουστοξύδης, *Delle cose corciresi*, Κέρκυρα 1848, 401: τό γνωρίζει, ὡστόσο, ἀπό μιά πράξη τοῦ Καρόλου III (1382) καί τό χρονολογεῖ στά 1237, πιθανότατα γιατί θά λείπει ὁ μήνας τῆς ἐξαπόλυσης τοῦ χρυσοβούλλου σ' αὐτή τήν ἀγνωστή, ἀλλιῶς, πράξη τοῦ Καρόλου III, ἀποκείμενη, τότε, στά χαρτιά τῆς οἰκογένειας Σκιαδόπουλου.

Στή Φεουδαλική Κέρκυρα

καί τῶν ὁποίων οἱ πάροικοι καί «ἀγραφοί» τελοῦσαν στό δημόσιο –ὕποχρέωση ἀπό τήν ὁποία ἀπαλλάσσονται μέ τό χρυσόβουλλο· γίνεται ἀκόμη λόγος γιά villanos «arreptos (...) per feudatarios et alias quascunque personas», οἱ ὁποῖοι villani ἀνήκαν στά ἰδιωτικά κτήματα. Ἀπό τήν πληροφορία αὐτή προκύπτει ὅτι στίς possessiones (λέξη μέ τήν ὁποία θά πρέπει νά ἀποδίδεται ἡ ἐλληνική λέξη «κτήματα»), δηλαδή στίς ἰδιωτικές γαῖες τῶν «καστηνῶν» τῆς Κέρκυρας, ἐργάζονταν πάροικοι καί ἀγραφοί, ὅλοι τους ὑπόφοροι στό δημόσιο: αὐτό σημαίνει ὅτι τελικῶς ἡ παραγωγή βαρυνόταν τόσο ἀπό τήν ἀπόληψη πού διενεργοῦσε τό δημόσιο ὅσο καί ἀπό ἐκείνη πού διενεργοῦσε ὁ κύριος τῆς γῆς· ὀρισμένους ἀπ' αὐτούς εἶχε ἀποσπάσει κάποιος Μιχάριος πού εἶχε κάμει ἐρευνα (inquisitionem), γιά λογαριασμό, ἐξυπακούεται, τοῦ δημοσίου, καί ἄλλους οἱ προνοϊάριοι (οἱ feudatarii τῆς μετάφρασης) καί ἄλλα πρόσωπα. Σέ τί συνίστανται τά προνόμια –πού θυμίζουν τά ἀντίστοιχα πού παραχωρεῖ στά 1319 ὁ Ἀνδρόνικος στούς καστηνοῦς τῶν Ἰωαννίνων– τῶν Κερκυραίων καστηνῶν ὡς πρός τοὺς παροίκους καί ἀγράφους τῶν κτημάτων τους δέν εἶναι ἀπολύτως εὐκρινές· γι' αὐτούς ἀναγράφεται στή μετάφραση τοῦ χρυσοβούλλου: donamus eisdem ipsam eandem exemptionem et pertinentem ab eisdem villanis fisco tricefalarum librarum duodecim excipiendum excomputandum faciendo ex eisdem pro tempore officialibus insule de Corpho. Καθὼς παρατηρεῖ ὁ P. Lemerle, εἶναι δύσκολο νά ἀποφανθεῖ κανεῖς ἂν πρόκειται, ὅπως δέχεται ὁ Ρωμανός³, γιά μιὰ συνολική ἀπαλλαγὴ ἐνός φόρου τῆς τάξης τῶν 12 λιβρῶν ἢ γιά μιὰ ἐκπτώση 12 λιβρῶν ἐπὶ τοῦ συνολικοῦ φόρου. Ἄν λάβει ὅμως κανεῖς ὑπόψη ὅτι ὁ φόρος πού εἶχε ἐπιδικαστεῖ στοὺς ἐξωκαστηνοὺς χωρικοὺς ἦταν 10 λίβρες ἐτησίως, τότε προφανῶς δέν πρόκειται γιά ἐκπτώση 12 λιβρῶν, ἀλλὰ γιά τὸ συνολικὸ φόρο. Ἄν τὰ πράγματα ἔχουν ἔτσι, οἱ πάροικοι τῶν καστηνῶν ἀπαλλάσσονται ἀπὸ τό δημόσιο τέλος, χωρὶς αὐτό νά σημαίνει ὅτι τό τελευταῖο ἐκχωρεῖται στοὺς κυρίους τῶν κτημάτων. Τί γίνονται οἱ πάροικοι καί οἱ «ἀγραφοί» πού καλλιεργοῦν τά κτήματα τῶν ἰδιωτῶν καστηνῶν, μποροῦμε νά τό συμπεράνουμε βλέποντας τοὺς χωρικοὺς τῶν κερκυραϊκῶν φεοῦδων στὸν 15^ο αἰῶνα.

Γιά τήν ὑπαρξὴ παροίκων πού ἀνήκουν ὄχι στό δημόσιο ἀλλὰ στήν ἐκκλησία μάς κάνουν λόγο τά χρυσόβουλλα τῶν ἐτῶν, ἴσως, 1148-49, τὰ ὁποῖα μνημονεύονται σέ μιὰ πράξη τοῦ 1228 τοῦ Θεόδωρου Ἀγγέλου, Δεσπότη τῆς Ἡπείρου⁴: πρόκειται γιά δωρεές τοῦ Μανουὴλ I Κομνηνοῦ στή μητρόπολη Κερκύρας, δωρεές παροίκων καί «ἀγιοδούλων». Δέν εἶναι ἡ μοναδική φορά ὅπου ἡ κερκυραϊκὴ ὁρολογία διαφέρει ἀπὸ ἐκείνη πού μάς ἔχουν διασώσει τεκμήρια προερχόμενα ἀπὸ ἄλλες περιοχές. Τί ἀκριβῶς ἦταν οἱ ἀγιοδοῦλοι ἢ ἀγιόδουλοι δέν ξέρουμε, καί μόνο τό ὄνομά τους ὑποβάλλει τό κοινωνικὸ τους status: δέν ἀπαντῶνται στὰ μεταγενέστερα τεκμήρια, διαιωνίζουν ὅμως τήν ὑπαρξὴ τους στό τοπωνύμιο Ἀγιοὶ Δοῦλοι, ἀκόμη καί στό οἰκογενειακὸ ὄνομα Δούλης, τοπωνύμιο πού, ὅπως ἤδη ἔχει παρατηρήσει ὁ

3. Ι. Α. Ρωμανός, *Περὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου ἱστορικὴ πραγματεία*, Κέρκυρα 1895 [ἀναδημοσίευση: Ἔργα, Κέρκυρα 1959, 23].

4. MM, V, 14-16· ἀπαρίθμηση τῶν ἐκδόσεων, *N.E.*, 20, 1926, 291· ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου τοῦ χρυσοβούλλου, N. Svoronos, «Les privilèges de l' Eglise a l' époque des Comnènes: un rescrit inédit de Manuel 1er Comnene», *Travaux et Mémoires*, 1, 1965, 361-363.

Αίκ. Ἀσδραχᾶ-Σπύρος Ἀσδραχᾶς

Μουστοξύδης⁵, δὲν ὀφείλεται στοὺς ἀνύπαρκτους Ἀγίους Δούλους ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία τῶν χωρικῶν ποὺ ἀνήκαν στὴν ἐκκλησία καὶ ποὺ διαστελλόνται ἀπὸ τοὺς παροίκους.

Τεκμήρια τοῦ ἰδ' καὶ τοῦ ιε' αἰῶνα μας ἐπιτρέπουν νά δοῦμε μέ σαφήνεια τὸ κοινωνικὸ καὶ ἰδίως οἰκονομικὸ καθεστῶς τῶν παροίκων, μάλιστα ἐκείνων ποὺ ἀνήκαν στὰ φέουδα τῆς ἀνδραγαθικῆς καὶ βενετικῆς ἐποχῆς: στὰ τεκμήρια αὐτὰ φέρονται ὡς villani, vassalli angararii κι ἀκόμη ὡς «ἐρημοί» (ermi) καὶ tronchoni⁶: οἱ δυὸ τελευταῖες ονομασίες δὲν συναντιῶνται στὰ μὴ κερκυραϊκὰ τεκμήρια. Ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν «ἐθνικὲς» κατηγορίες, ὅπως οἱ Βαγενίτες, οἱ Βλάχοι, οἱ Τσιγγάνοι: οἱ τελευταῖοι συγκροτοῦν μιά ομάδα μέ δική της ἐσωτερικὴ ὀργάνωση καὶ εἶναι ὑπόφοροι σὲ ἓνα feudatario, συνιστοῦν δηλαδὴ, καθὼς παρατηρεῖ ὁ Jacoby, ἓνα φέουδο χωρὶς ἐδαφικότητα⁷. Ὁ «ἐμπαροῦνος» τους ὅμως εἶναι ταυτόχρονα κύριος ἑνὸς ἐδαφικοῦ φέουδου φερόμενου στὸ ὄνομα τοῦ Giannello de' Habitabuli. Θὰ πρέπει, ὥστόσο, νά σημειωθεῖ ὅτι κάποια στιγμή οἱ Τσιγγάνοι, ἄλλοι ἀπὸ ἐκείνους τοῦ ομώνυμου φέουδου, θὰ πρέπει νά ἀσχολοῦνταν μέ τίς ἀγροτικὲς καλλιέργειες, καθὼς προκύπτει ἀπὸ δύο ἐμμεσες πληροφορίες: πρόκειται γιὰ μιά μαρτυρία τοῦ 1490⁸, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία οἱ τσιγγάνοι τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Κέρκυρας καλοῦνταν chimbres – «σέμπροι» κατὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Σ. Σακελλαρόπουλου⁹, δηλαδὴ μισακάρηδες ἀγρολῆπτες: καθὼς καὶ γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν κερκυραϊκὴ ἀγροτικὴ ορολογία τὰ κτήματα (beni, ποὺ διαστελλόνται ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα, intrade) ὀνομάζονται «κατζίβελα», λέξη ποὺ μᾶς παραπέμπει ἐπίσης στοὺς τσιγγάνους, ποὺ μνημονεύονται ὡς Κατσιβελοὶ σὲ κείμενο ἀναγόμενο στὸ ἰβ' αἰῶνα¹⁰. Τὸν ὅρο «κατζίβελα» ὡς συνώνυμο ἑνὸς κτήματος ποὺ, στὴν περίπτωσή, ἀνήκει σὲ ἓνα φέουδο, τὸν συναντᾶμε σὲ κείμενα τοῦ ιζ' αἰῶνα, αὐτὸ ὅμως δὲν προδικάζει καὶ τὴ χρονολόγησή του. Αὐτές ὅμως οἱ ἐνδείξεις δὲν ἀρκοῦν γιὰ νά ὀρίσουμε τὸ ρόλο τους στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία τοῦ νησιοῦ: ὑποδεικνύουν ὥστόσο ὅτι διπλά σ' ἐκείνους ποὺ ἀνήκαν στὸ μικτὸ φέουδο τοῦ Habitabulo καὶ τῶν Τσιγγάνων (ἐδαφικὸ τὸ πρῶτο, μὴ ἐδαφικὸ τὸ δεῦτερο), γνωστὸ (μέ ἄλλον κύριο) ἀπὸ τὴν ἀνδραγαθικὴ ἐποχή, ὑπῆρχαν τσιγγάνοι σκορπισμένοι μέσα στὴ μάζα τῶν παροίκων, τμήμα, ἴσως, τῶν Βαγενιτῶν, ὅπως πιστεύει ὁ Γ. Σούλης¹¹. Αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι, πάροικοι τοῦ

5. Α. Μουστοξύδης, ὁ.π., 689.

6. N. Barone, ὁ.π., 23 («ἐρημοί»): C. Sathas, *Documents inédits*, III, Παρίσι 1882, 83 (tronchonius = angarius, 1414).

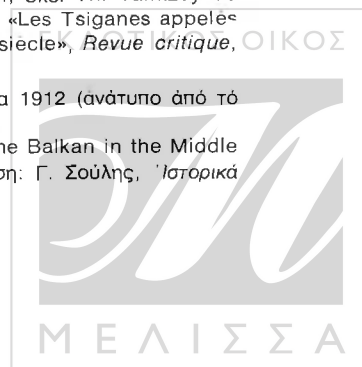
7. David Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale «Les Assises de Romanie»*, Παρίσι - Χάγη 1971, 263.

8. Πληροφορία τοῦ Philippe Le Voisin, *Voyage à Jérusalem*, ἐκδ. Th. Tamizey de Larroque, Παρίσι 1883, 22-23: τὴν ἐπισημαίνει ὁ Paul Bataillard, «Les Tsiganes appelés Chimbres en Grèce, d'après un voyageur français du XVe siècle», *Revue critique*, nouvelle série, XVIII, 1884, 158-163: πβ. σημ. 8 καὶ 9.

9. Σ. Κ. Σακελλαρόπουλος, *Οἱ σέμπροι τῆς Κερκύρας*, Ἀθήνα 1912 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ *Εἰκονογραφημένον Ἑπτανησιακὸν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1913*).

10. G. Soulis, «The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkan in the Middle Age», *Dumbarton Oaks Papers*, XV, 1961, 151 [ἀναδημοσίευση: Γ. Σούλης, *Ἱστορικά Μελετήματα*, Ἀθήνα 1980, 155].

11. G. Soulis, ὁ.π., 160 [164].

Στή Φεουδαλική Κέρκυρα

δημοσίου, εκχωρούνται έναντι καταβολής αναγνωριστικού δικαιώματος, σέ ιδιώτες, καστρηνούς καί έμπορούς: στά 1371 ό Θεόδωρος Καβάσιλας, *syndicus dictorum baronum et burgensium patronorum dictorum Vagenitorum*¹², ζητά καί πετυχαίνει τήν αναγνώριση από τήν πλευρά του Φιλίππου Ταραντίνου καί τής Άννας τών προνομίων που είχε παραχωρήσει ό Κάρολος Ι καί ό Φίλιππος, πατέρας του προηγούμενου, σύμφωνα μέ τά όποία οι Βαγενίτες που έρχονταν στήν Κέρκυρα γίνονταν πάροικοι τών βαρόνων καί τών καστρηνών.

Άλλά δέν είναι αύτου του τύπου οι πληροφορίες που μπορούν νά μας δείξουν ποιές άκριβώς ήταν οι ύποχρεώσεις τών παροίκων, αύτών δηλαδή που φέρονται, ανάμεσα στίς άλλες ονομασίες, ως *vassalli angararii*: ούτε, *e contrario*, 'οι άπαλλαγές που παραχωρούνται από τόν Μιχαήλ ΙΙ στά 1264 στους 33 παπάδες τής ύπαίθρου¹³, οι όποιοι έχουν συγκροτηθεί σέ σώμα, στό έσωτερικό του όποιου ισχύει ή κληρονομική διαδοχή: άπαλλαγές από τή χοιροδεκατία, τό κομμέρκι, τήν καστρακτισία, τό οικόμóδιο, τίς άγγαρείες καί παραγγαρείες καί τά συναφή: οι πληροφορίες που μάς χρειάζονται πρέπει νά αναζητηθούν στίς «άναγραφές» τών φεούδων, στά αντίστοιχα δηλαδή τών βυζαντινών πρακτικών καί τών καταστιχώσεων τών φεούδων τής Πελοποννήσου. Τεκμήριο του τύπου αύτου προερχόμενο από τήν άνθηγαβική έποχή δέ μάς έχει διασωθεί παρά άποσπασματικά καί έμμεσα: πρόκειται για μία έπικύρωση του 1382 τής κατοχής από τόν Francesco Caracciolo τής δεκαρχίας του Βίστονα¹⁴. αντίθετα, οι βενετικές άναγραφές άφθονούν. Έδω πρόκειται νά σχολιάσουμε μία άπ' αυτές, του έτους 1435: πρόκειται για μία άναγραφή τής *baronia* του Conte de Martina, άποκείμενη, σέ μεταγενέστερο αντίγραφο, στους *Provveditori sopra Feudi* του Archivio di Stato τής Βενετίας. Προηγούμενως, άς δούμε τή μαρτυρία του 1382.

Όπως είναι έπόμενο, οι ύποχρεώσεις τών παροίκων του φέουδου του Caracciolo είναι αντίστοιχες μέ εκείνες που ισχύουν στά γνωστά μας, έξω από τήν Κέρκυρα, φραγκικά φέουδα, όχι όμως καί ταυτόσημες. Οι χωρικοί ονομάζονται *ermi* καί *angararii*: ύποχρεώνονται νά καταβάλλουν τό άκρόστιχο καί τό «βιολόγιο» (δρος που, προφανώς, οφείλεται σέ σημασιολογική ολίσθηση, όπως καί τό «άκρόστιχο») *et omnibus aliis iuribus* που συνυπολογίζονται όλα μαζί σέ 64 ύπέρπυρα, τά όποια άντιστοιχούν στά 36% τής συνολικής προσόδου του φέουδου: πρεβένδα σέ σιτάρι καί κριθάρι (άντιστοιχώς από 4,25 *scutelle* που καθεμιά τους είναι τό 1/128 του μοδίου), λάδι (2 λίβρες), λινάρι (2 δεκάλιτρα καί 9 λίβρες), κρασί (32 μέτρα), οικόμóδι (9 μοδίους κριθάρι ή: 9 μοδίους σιτάρι καί 9 μοδίους κριθάρι), όλα μαζί 27 ύπέρπυρα, δηλαδή 15,2% τής συνολικής προσόδου: *jure lignorum* (που ίσως θά πρέπει νά ταυτιστεί μέ τήν *angaria alborum* στήν όποία ύπόκειται οι Τσιγγάνοι)¹⁵, 4 ύπέρπυρα (2,25% τής συνολικής προσόδου): προσωπική άγγαρεία (*pro personali angaria preter dictos ermos*), 70 ύπέρπυρα (39,44% του συνόλου): τέλος, *cabella agimorum seu*

12. Ι. Α. Ρωμανός, *Δημοσία κερκυραϊκή πραξις*, Κέρκυρα 1882, 8.

13. Ι. Α. Ρωμανός, *Άνθηγαβικόν δίπλωμα του Ταραντίνου ήγεμόνος Φιλίππου του Β΄*, Άθήνα 1888 [ανάτυπο μέ ιδιαίτερη άρίθμηση από τό Δ.Ι.Ε.Ε., 2, 1885, 587-608: άναδημοσίευση: *Έργα*, 91-106].

14. Ν. Barone, *ό.π.*, 23-24.

15. Ι. Α. Ρωμανός στό: Σ. Λάμπρος, *Κερκυραϊκά ανέκδοτα*, Άθήνα 1882, 67-70.

Αίκ. Ασδραχά-Σπύρος Ασδραχάς

decimarum terrarum, 10 υπέρπυρα (5,63% του συνόλου)· και εισόδημα από τīs ελιές 4,5 υπέρπυρα (2,5%).

Βλέπουμε ότι ή σύνθεση τής φεουδαλικής προσόδου ορίζεται κυρίως από τό άκρόστιχο καί τήν προσωπική άγγαρεία (75,4% του συνόλου)· ότι στο άκρόστιχο μαζί μέ τά λοιπά δικαιώματα δέ συμπεριλαμβάνονται όρισμένα από τά τελευταία, όπως συμβαίνει, λόγου χάρη, σέ κάποια πελοποννησιακά κατάστιχα¹⁶, ότι τέλος ή δεκάτη των δημητριακών (20 μόδιοι) υπεισέρχεται μέ χαμηλό ποσοστό στη σύνθεση τής προσόδου. Καθώς δέν γνωρίζουμε τόν αριθμό των «έρημων», δέν είμαστε σέ θέση νά άποκαταστήσουμε καμιά σχέση ανάμεσα στα πρόσωπα καί στη φεουδαλική πρόσοδο· επιπρόσθετα, καθώς δέ γνωρίζουμε τīs κατηγορίες των χωρικών, δέν είμαστε επίσης σέ θέση νά ελέγξουμε άν όλα τά κεφάλαια τής φορολογικής προσόδου άφορούν όλους ή ποιούς χωρικούς. Από τώρα ώστόσο μπορεί νά λεχθεί ότι οι φόροι καί τά δοσίματα πού μνημονεύτηκαν δέ θίγουν καθένα από τούς «έρημους» του φεουδου· γιατί συμβαίνει αυτό, θά φανεί από τήν άνάλυση τής άναγραφής τής baronia του Conte de Martina.

Τό φέουδο δημιουργήθηκε από τīs baronie του Γουλιέλμου Τόκκου, capitaneus civitatis et insule Corphoi στα 1330¹⁷, μέρος από τīs όποιες κληρονομήθηκαν από τό γιό του Πέτρο, κόμη τής Μαρτίνας καί άρχοντα (seigneur) του Montemileto· στα 1435 ή baronia του Conte de Martina βρίσκεται χωρίς κύριο καί ενοικιάζεται¹⁸. Μέ τήν εύκαιρία αυτή γίνεται άναγραφή, στοιχεία τής όποιας μάς επιτρέπουν νά ιδούμε μέ σαφήνεια τīs σχέσεις ανάμεσα στο βαρόνο καί στους καλλιεργητές των φεουδαλικών κτημάτων καί τό status των καλλιεργητών αυτών. Πρόκειται γιά σχέσεις καί status πού ισχύουν γιά χρόνους παλαιότερους από τό χρόνο τής άναγραφής.

Ένα μέρος των κατόχων των άγαθών τής baronia άποτελείται από τούς vassalli angararij τής Balia του Όρους· πρόκειται γιά 49 πρόσωπα κατανεμημένα σέ 4 χωριά: 30 στους Καβαδάτες, 5 στους Στερμενάδες, 9 στους Προβλεψιμάδες καί 5 στον Ποταμό. Στην άπαρίθμηση αυτή δέ συμπεριλαμβάνονται άλλα, μή υποκείμενα σέ παροχή φεουδαλικών υποχρεώσεων, πρόσωπα πού σημειώνονται στην άναγραφή, τά παιδιά των παραπάνω. Δίπλα στους vassalli angararii υπάρχουν καί άλλα πρόσωπα πού κατέχουν άγαθά τής baronia μέ διαφορετικό τύπο σχέσεων από εκείνον πού ισχύει γιά τούς vasalli angararii: έτσι, περισσότερα από 153 πρόσωπα (γιατί μερικά άναγράφονται συλλογικά ως κληρονόμοι) κατέχουν βαρονικά άγαθά έναντι καταβολής ενός censual, λέξη μέ τήν όποια άποδίδεται τό «σολιάτικο», καί 30 έναντι καταβολής «κανισκίου». Οί τρεις αυτοί τύποι σχέσεων δέν είναι αδιάβροχοι καί έτσι τό ίδιο πρόσωπο μπορεί νά κατέχει άγαθά μέ τόν ένα ή τόν άλλο τύπο σχέσεων.

Κατανέμουμε στον πίνακα 1 τά άγροτικά άγαθά πού υπόκεινται στην καταβολή

[αναδημοσίευση: I. A. Ρωμανός, "Εργα, 371]: άν, βέβαια, alborum = arborum.

16. A. Carile, *La Rendita Feudale nella Morea Latina del XIV secolo*, Bologna 1974, 91-92.

17. Buchon, ό.π., I, 307, 410· I. A. Ρωμανός-С. Hopf, *Γρατιανός Ζώρης αϋθέντης Λευκάδος*, Κέρκυρα 1870, 287-290 [= "Εργα, 312-313].

18. Για προγενέστερες ενοικιάσεις, C. Sathas, *Documents inédits*, V, 238, III, 55-56 (πβ. καί 290-291).

Στή Φεουδαλική Κέρκυρα

σολιάτικου καί στόν πίνακα 2 τά ονόματα τών *vassalli caniscarii*, καθώς καί ὅσα ἀπό τά ἀγαθά τους καταχωρίζονται στήν ἀναγραφή. Τά δυό εἶδη τῆς φεουδαλικῆς προσόδου, σολιάτικο καί κανίσκι, πλήττουν ὅλα τά εἶδη τών ἀγροτικῶν ἀγαθῶν καί τά οἰκήματα ἢ τά οἰκόπεδα· οἱ σολιατοδότες καί οἱ κανισκάριοι τελουν ἄλλοτε ἀτομικά, ἄλλοτε συλλογικά, γιατί κατέχουν *in indiviso* κάποιο ἀγροτικό ἀγαθό. Τό κανίσκι παρουσιάζει ἰσχυρή πώλωση στά 6 grossi (16 περιπτώσεις στίς 28 ἐναντί 5 γιά τά 5 grossi, 4 γιά τά 3 καί 3 γιά τά 8 – ἓνα ὑπέρπυρο) καί ἓνα μέσο ὄρο 5 grossi κατὰ ἄτομο. Τό σολιάτικο παρουσιάζει μέσους ὄρους, ἀνάλογα μέ τό ἀγαθό πού βαρύνει, κυμαινόμενους ἀνάμεσα σέ 2,6 καί 14,7 grossi κατὰ ἄτομο· οἱ ὑψηλότεροι μέσοι ὄροι (13,4 - 14,7 grossi) ἀφοροῦν τά 33,6% τῆς συνολικῆς προσόδου· ἀντίθετα τό μεγαλύτερο τμήμα τῆς προσόδου (51,6%) πού θίγει τά χωράφια καί τά ἀμπέλια δίνει μέσους ὄρους τῆς τάξης 7,7 (χωράφια) καί 9,6 grossi (ἀμπέλια)· ωστόσο οἱ μέσες πρόσοδοι τῆς τάξης τῶν 2,6 grossi, ἐνῶ ἀφοροῦν τά 9,8% τῆς συνολικῆς προσόδου, καταβάλλονται ἀπό τά 28% τῶν σολιατοδοτῶν. Ἀς ξανάρθουμε ὁμως στό ἀντικείμενό μας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Κατανομή των ἀγροτικῶν ἀγαθῶν πού παρέχουν σολιάτικο

ΕΙΔΟΣ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ	ΑΓΑΘΑ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ ΣΕ ΧΡΗΜ. ΠΡΟΣΟΔΟ			ΑΓΑΘΑ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ ΣΕ ΦΥΣΙΚΗ ΠΡΟΣΟΔΟ			ΣΥΝΟΛΟ	
	Αρ. Α	Πρόσ. Β	Σολ. Γ	Αρ. Α	Πρόσ. Β	Σολ. Γ	Α	Β*
α) Οἰκήματα, οἰκόπεδα	41	43	110:10				41	43
β) α + ἄλλα ἀγαθά	7	+8	107				7	+8
γ) Κῆποι, περιβόλια	7	10	32:2				7	10
δ) Χωράφια	+28	34	263:11	+11	+16	15 λ.κερί	+39	+50
ε) Ἀμπέλια	+28	+36	346:6	8	+9	12,5 » »	+36	+45
στ) Mortizzi	4	10	144				4	10
ζ) Ἐλιές + δ, ε	5	6	88				5	6
η) Ἀπροσδιόριστα ἀγροτικά ἀγαθά	4	5	57				4	5
θ) Μύλοι	2	3	30	1	2	2 » »	3	5
ι) Σοῦδες			4*					

ΥΠΟΜΝΗΜΑ: +, γιατί ὀρισμένα ἀγαθά δέν καθορίζονται αριθμητικά (τά μερίδια θεωρήθηκαν ὡς μονάδες) καί γιατί ὀρισμένα πρόσωπα φέρονται συλλογικῶς (*heredi*). Σολιάτικο σέ grossi καί *tornesi* (χρηματική πρόσοδος) καί σέ λίτρες κεριοῦ.

4*: οἱ κάτοικοι τοῦ χ. Καββαδάτες ὑπόκεινται *in solidum* στήν καταβολή τοῦ σολιάτικου γιά τίς σοῦδες τοῦ χωριοῦ.

ΣΥΝΟΛΟ, Β*: Ἡ ἄθροιση δέ δίνει τό σύνολο τῶν σολιατοδοτῶν, γιατί ὀρισμένοι εἶναι κύριοι διαφορετικῶν ἀγαθῶν.

ΕΚΔΟΣΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

ΜΕΛΙΣΣΑ

Αικ. Ασδραχά-Σπύρος Ασδραχάς

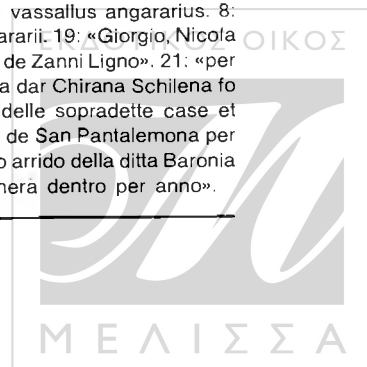
ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Oi Vassalli caniscarii της Baronía του Conte de Martina

Αυξ. άρ.	Vassalli caniscarii	Σύνθεση των M o r t i z z i					Κανίσκι (υπέρπυρα & grossi)	Χωριά
		(α)	(β)	(γ)	(δ)	(ε)		
1.	Todoro Sculi						1:0	Βελονάδες
2.	Nicola de Stamatu						0:6	Valaneo
3.	Micali Conada						0:6	Μαγουλάδες
4.	Giorgio Solomo	1		1			0:6	»
5.	Zanni Curanella						0:6	Καβαδάτες
6.	Dimitri Zaninioti	1	1			2	0:6	»
7.	Filippo de Colo						0:6	»
8.	Filippo Agrafioti						0:6	»
9.	Achani Copada						0:4	»
10.	Cali Ligena						0:4	»
11.	Nicola Vasmulo	1	1	2		2	0:6	Δοραχιάδες
12.	Todoro Vasmulo						0:6	»
13.	Zanni Vasmulo						0:6	»
14.	Stefano Lavuchi	1			2		0:3	Αρμενάδες
15.	Dimitri Lavuchi						0:3	»
16.	Efrosina Vatamoneta						0:3	»
17.	Nicola Metrari so fio							»
18.	Costa Metrari							»
19.	Dimitri Duca	1		1			0:6	Προβλεψιάδες
20.	Papà Janni Psachno						0:6	Καβαδάτες
21.	Janni de Filippa ditto Grippa						0:4	Φάλκος
22.	Stamatu fia de Micali Morfi						1:0	Προβλεψιάδες
23.	Zanni Mifiati	1	1				0:6	Μεσαρά
24.	Zanni Zamini	1					0:6	Πέλεκας
25.	Micali Zamini						0:6	»
26.	Micali Antriano de Evreto	1	1				0:4	Ποταμοί
27.	Zanne Andriano de Nicola						0:4	»
28.	Papa Antonio Andriano de Zanni						1:0	»
29.	Giorgio Andriano						0:3	Σιναράδες
30.	Giorgio Pitamizzi						0:6	»

Σύνθεση των mortizzi: (α) σπίτια· (β) κήποι· (γ) αμπέλια (κομμάτια)· (δ) χωράφια (σέ μίζούρια)· (ε) ελιές.

4: «per rason de Maria, fo sua ava». 5: vassallus angararius. 6: vassallus angararius. 8: vassallus angararius. 9: vassallus angararius. 11, 12, 13: vassalli angararii. 19: «Giorgio, Nicola e Zanni so fioli». 20: «per parte della rason de quondam Cali fu mogier de Zanni Ligno». 21: «per parte della rason della prescritta» (πβ. 20). 23: «canischo che doveva dar Chirana Schilena fo so madre». 26: «Giorgi, Stefano so fioli». 27: «die haver la mita delle sopradette case et giardino». 28: «item el ditto Papa die dar per nome della ditta Giesia de San Pantalemona per una casa con zardino et per una pezza de vigna». 30: «de uno terreno arrido della ditta Baronía ogn' anno grossi sie; e die pagar lo agimuro de tutto quelle seminerà dentro per anno».

Στή Φεουδαλική Κέρκυρα

Οι *vassalli angararii* φέρονται νά υπόκεινται στίς ἐξῆς υποχρεώσεις:

- α) στήν καταβολή τοῦ ἀκρόστιχου, ἐκφρασμένου σέ νομισματικές ἀξίες·
- β) στήν καταβολή μιᾶς σειράς δικαιωμάτων, ἐκφρασμένων σέ νομισματικές ἢ φυσικές ἀξίες, τά ὁποῖα, σύμφωνα μέ τήν παραπάνω διάκριση, εἶναι τά ἀκόλουθα: χρονικό (*chronico*) καί χαρίσματα (*harismata*)· μετρολόγι, *prevenda*, δουκικό (*duchico*), λινοκάναβο·
- γ) στήν καταβολή τοῦ βοῖδολογίου (*bodologi*), ἐκφρασμένου σέ νομισματικές ἀξίες·
- δ) στήν καταβολή τοῦ οἰκομοδίου (*icomodi*), ἐκφρασμένου σέ φυσικές ἀξίες·
- ε) στήν παροχή ἀγγαρείας τῶν ἀροτήρων, ἐκφρασμένης σέ νομισματικές ἀξίες·
- στ) στήν παροχή προσωπικῆς ἀγγαρείας (*angaria personal*).

Καθένας ἀπό τοὺς *vassalli* δέν ὑπόκειται στήν ἐκπλήρωση ὅλων αὐτῶν τῶν υποχρεώσεων· παρά τό γεγονός ὅτι φέρονται ὡς *angararii*, δέν ὑπόκεινται ὅλοι τους στήν προσωπική ἀγγαρεία. Σημειώνουμε ἀπό τώρα ὅτι στό τμήμα τῆς ἀναγραφῆς τῆς *baronia* τό ὁποῖο ἀναφέρεται στοὺς *vassalli angararii* δέ μνημονεύεται τό «γεώμορο» (*gimoro*).

Ἀπό τοὺς ἀναγραφόμενους φόρους καί δικαιώματα τό ἀκρόστιχο καί τά δικαιώματα πού ἀπαριθμοῦνται στό β' βαρύνουν τίς ἀγροτικές ἐκμεταλλεύσεις· μεταβιβάζονται μαζί μ' αὐτές καί, μέ ὁρισμένες ἐξαιρέσεις, διαιροῦνται ἐφόσον ἡ ἴδια ἡ ἀγροτική ἐκμετάλλευση περιέρχεται σέ περισσότερα πρόσωπα. Εἴτε ὅμως στήν ἀγροτική ἐκμετάλλευση ἔχουν ἀποκτήσει περισσότερα πρόσωπα δικαιώματα κατοχῆς εἴτε μόνον ἓνα, αὐτή παραμένει ἀδιαίρετη γιά τόν ἀναγράφεα (καί προφανῶς στήν πραγματικότητα, ὅπως προκύπτει ἀπό τό σύστημα συνιδιοκτησίας): ἐκεῖνο πού διαιρεῖται εἶναι ἡ φεουδαλική πρόσδοξ τήν ὁποία παρέχει ἡ ἀγροτική ἐκμετάλλευση. Σέ μερικές περιπτώσεις τό ἀκρόστιχο ἀναγράφεται μόνο του, χωρίς τήν ὁμάδα τῶν δικαιωμάτων πού ἀναγράφονται στό β'· ποτέ ὅμως ἡ ὁμάδα αὐτή δέν ἀναγράφεται μόνη τῆς, χωρίς νά συνοδεύει τό ἀκρόστιχο.

Ἀνάμεσα στά πρόσωπα πού καταβάλλουν ἀκρόστιχο ἀριθμοῦνται καί παπάδες «*del numero delli trenta tre prevedi*»: πρόκειται γιά ἐκείνους στοὺς ὁποίους εἶχε παραχωρηθεῖ ἡ ἐκπτώση τῶν ἐξῆς τρικεφάλων ἀπό τό ἀκρόστιχό τους¹⁹. Δυό ἀπ' αὐτοὺς ἔχουν γίνει συγκύριοι, μαζί μέ ἓνα τρίτο πρόσωπο πού δέ χαίρει κανενός προνομίου, μιάς ἀγροτικῆς ἐκμετάλλευσης πού κι αὐτή ἀνήκε σέ μὴ προνομιοῦχο πρόσωπο: πληρώνουν ὅλοι τους τό ἐπιδικασμένο ποσό του φόρου καί τῶν δικαιωμάτων, τό μισό οἱ δυό παπάδες καί τό ἄλλο μισό τό τρίτο πρόσωπο. Τό προνόμιο φαίνεται ὅτι ἔχει δοθεῖ ἐνόψει ἐνός ἀκρόστιχου καί δέν ἔχει ἐπίπτωση σέ ἀγαθά πού περιέρχονταν στήν κατοχή τοῦ προνομιοῦχου χωρίς τά ἴδια νά ἔχουν προηγουμένως τύχει προνομιακῆς μεταχείρισης· τό προσωπικό προνόμιο δέν καθιστᾷ προνομιοῦχα τῇ γῇ.

Τό βοδολόγι καί ἡ ἀγγαρεία τῶν ἀροτήρων δέν ἐνσωματώνεται στοὺς φόρους καί δοσίματα πού βαρύνουν τήν ἀγροτική ἐκμετάλλευση: ἀλλιῶς, μιά ἀγροτική ἐκμετάλλευση καλλιεργεῖται ἀπό πρόσωπα πού, μολονότι φέρονται ὡς *vassalli angararii*, δέν ὑπόκεινται στό βοδολόγι καί στήν ἀγγαρεία τῶν ἀροτήρων. Ὅσοι ὑπόκεινται στήν

19. Βλ. σημ. 13· πβ. P. Lemerle, *ὁ.π.*, 421-423.

Αίκ. Ἀσδραχᾶ-Σπύρος Ἀσδραχᾶς

ὑποχρέωση αὐτὴ ὑπόκειται καὶ στὴν ἀντίστοιχη παροχῆς οἰκομοδίου. Εἶναι ἐνδεικτικό τῆς συνάφειας αὐτῆς τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀπαλλασσόμενοι ἀπὸ τῆς ἀγγραφείας 33 παπᾶδες τῆς ὑπαίθρου ἀπαλλάσσονται ρητὰ καὶ ἀπὸ τὴν καταβολὴ τοῦ οἰκομοδίου. Καὶ οἱ τρεῖς ὑποχρεώσεις εἶναι ἀναλογικὲς καὶ σταθερές: Ὅσοι κατέχουν ἓνα ζευγάρι βοδιῶν πληρώνουν ὡς βοδολόγι 2 ὑπέρπυρα καὶ 8 grossi· ἀγγραφεῖα τῶν βοδιῶν, ὑπέρπυρα δύο· οἰκομόδι, σιτᾶρι καὶ κριθᾶρι μοδίους (mozza) 4. Ὅσοι κατέχουν ἓνα μόνο βόδι, πληρώνουν ἀντιστοιχῶς 1 ὑπέρπυρο καὶ 4 grossi γιὰ βοδολόγι, 1 ὑπέρπυρο γιὰ ἀγγραφεῖα τοῦ βοδιοῦ καὶ 2 μοδίους σιτᾶρι καὶ κριθᾶρι γιὰ οἰκομόδιο. Εἶναι ἐμφανές ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μέ τὴν ἴδια διάκριση ποῦ ἰσχύει στὸ Βυζάντιο ἀνάμεσα σὲ ζευγαράτους καὶ βοϊδάτους καὶ πάνω στὴν ὁποία, φαίνεται πρὸς τὴν τελευταία 20ετία τοῦ 10^{ου} αἰῶνα, λογαριάζεται τὸ «τέλος» ἀντὶ τῆς γῆς²⁰, μόνο ποῦ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὰ φέουδα τῆς Πελοποννήσου, ἡ γῆ παράγει φεουδαλικὴ πρόσοδο ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς καλλιεργητὲς τῆς ὡς κάτοχοι ἀροτήρων φορολογοῦνται ἰδιαίτερα γι' αὐτοὺς.

Ἡ προσωπικὴ ἀγγραφεῖα, ἀνερχόμενη γιὰ ὅλα ἀνεξαίρετως τὰ πρόσωπα ποῦ ὑπόκειται σ' αὐτὴ σὲ δύο ὑπέρπυρα, ἀπαιτεῖται κατὰ κανόνα ἀπὸ τὰ ἄτομα ποῦ ὑπόκειται στὴν πληρωμὴ τοῦ βοδολογίου καὶ τῆς ἀγγραφείας τῶν βοδιῶν· ὁρισμένα ὅμως πρόσωπα ὑπόκειται στὴν προσωπικὴ ἀγγραφεῖα, χωρὶς νὰ φέρονται ὡς ὑποκείμενα καὶ στὸ βοδολόγι καὶ στὴν ἀγγραφεῖα τῶν βοδιῶν, ὅπως ἐπίσης κάποια ποῦ ὑπόκειται σ' αὐτὲς τῆς τελευταῖες δὲν ἀναγράφονται ὅτι ὑποχρεώνονται νὰ προσφέρουν προσωπικὴ ἀγγραφεῖα. Ὡστόσο, καθὼς θὰ δοῦμε, ἡ προσωπικὴ ἀγγραφεῖα ἦταν γενικευμένη.

Οἱ φόροι καὶ τὰ δικαιώματα ποῦ συναντᾶμε στὴν ἀναγραφὴ τῆς baronia τοῦ Conte de Martina ξαναβρίσκονται καὶ στὰ μὴ κερκυραϊκὰ συναφῆ τεκμήρια, ἐκτός ἀπὸ τὸ χρονικό, τὰ χαρίσματα καὶ τὸ δουκικό· αὐτὸ τὸ τελευταῖο μπορεῖ νὰ συναφθεῖ μέ τὴ «διανομὴ δουκική», ἡ ὁποία, κατὰ τὸν P. Lemerle²¹, μπορεῖ νὰ ἀναζητηθεῖ στὴ «requisitio baiulli» ποῦ ἀναφέρεται σὲ ἓνα χρυσόβουλλο τοῦ 1246, τὸ ὁποῖο γνωρίζουμε ἀπὸ τὴ λατινικὴ του μετάφραση. Ἀπὸ τῆς ἐπιβαρύνσεις τῶν ἀγροτικῶν ἐκμεταλλεύσεων σταθερές φαίνονται οἱ ἐξῆς:

- α) μετρολόγι, 4 μέτρα κρασί κατὰ φορολογούμενο·
- β) χρονικό, 8 grossi·
- γ) prevenda, 3 scudelle, δηλαδή 3/128 τοῦ κερκυραϊκοῦ μοδίου·
- δ) δουκικό, ἓνα τέταρτο τῆς λίβρας λάδι·
- ε) λινοκάναβο, ἓνα δεμάτι·
- ς) χαρίσματα, 9 grossi κατὰ φορολογούμενο.

Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις οἱ ἀριθμοὶ εἶναι μικρότεροι (2 στίς 17 γιὰ τὸ μετρολόγι: 2 ἀντὶ 4 μέτρα, ἀλλὰ 10 στίς 17 στό χρονικό· 3 στίς 16 στὴν πρεβέντα, 3 στίς 9 στὰ χαρίσματα· ἀντίθετα, τὸ λινοκάναβο εἶναι παντοῦ τὸ ἴδιο, 1 δεμάτι). Οἱ διαφορὲς αὐτὲς οφείλονται ἰσὺς σὲ κάποιες προγενέστερες κατανομές τῶν δικαιωμάτων

20. J. Lefort, «Fiscalité médiévale et informatique: Recherches sur les baremes pour l'imposition des paysans byzantins au XIe siècle», *Revue Historique*, 512, 1974, 341-343.

21. P. Lemerle, ὁ.π., 422 σημ. 57.

Στή Φεουδαλική Κέρκυρα

αυτών ανάμεσα στα άτομα στα όποια περιήλθαν κατά καιρούς οι άγροτικές έκμεταλλεύσεις.

Αυτές οι τελευταίες ονομάζονται *mortizzi* (*morticia* στα λατινόγλωσσα κείμενα· ένα απ' αυτά έξηγεῖ: *morticiis seu hereditatibus*)²². Κάποτε ή λέξη *mortizzo* δέν μνημονεύεται καί οι υποχρεώσεις φέρονται ως απορρέουσες από τήν κατοχή κάποιων *beni* πού χαρακτηρίζονται ένα πρός ένα· άλλοτε οι υποχρεώσεις αναγράφονται χωρίς νά γίνεται μνεία τών αγαθών από τά όποια προκύπτουν. Τά αγαθά πού συνιστούν ένα *mortizzo* είναι: σπίτια, κήποι (*orticelli, giardini, cortici*), άμπέλια, χωράφια (*terreni*), έλιές· κάθε *mortizzo* δέν περιλαμβάνει τό σύνολο τών αγαθών αυτών: από τίς 21 περιπτώσεις άγροτικών έκμεταλλεύσεων πού φέρονται ως *mortizzi*, 11 απ' αυτές συμπεριλαμβάνουν σπίτια (σέ μία μόνο περίπτωση από 1 καί σέ δύο από 3), δύο κατά κανόνα· 2 μόνο *mortizzi* έχουν κήπους, 20 έχουν άμπέλια καί άλλα τόσα χωράφια, όλα τους έχουν έλιές. Ο πίνακας 3 δείχνει αναλυτικά τή σύνθεσή τους. Τά *mortizzi* είναι αγαθά μεταβιβάσιμα· μία από τίς χαρακτηριστικές μαρτυρίες: «Dimitri Pefcado Avloniti saliner, habitador in Corfu, e Cali, mogier fo de Filippo Mina, e Filippa, fia del ditto Filippo, sono heredi de quello Filippo: devono dar per uno mortizzo che fo de Mieri... item li sopradetti devono dar per lo mortizzo fo de Pabangali...». Καθώς σημειώσαμε, περισσότερα πρόσωπα κατέχουν από κοινού τό ίδιο *mortizzo*. Οι άναλογίες μέ τίς «στάσεις» τών βυζαντινών πρακτικών καί τίς «stasie» τών φραγκικών είναι προφανείς. "Ας δοῦμε τώρα τίς διαστάσεις τών αγαθών πού συνθέτουν τά *mortizzi*.

Από τά αναγραφόμενα άγροτικά αγαθά παρέχονται (σέ μοδίους) ή έκταση τών χωραφιών σέ κάθε *mortizzo* καί ο αριθμός τών ελιών· τά άμπέλια καί οι κήποι μνημονεύονται μέ τό κομμάτι. Από τά 21 *mortizzi*, τά 20 έχουν χωράφια πού αντιπροσωπεύουν μία συνολική έκταση 151 κερκυραϊκών μοδίων, δηλαδή 1.400.623 τ.μ. (140 έκτάρια): 16 *mortizzi* έχουν χωράφια έκτασης από 1-8 μοδίους (45,7% τοῦ συνόλου), δύο από 14-15, ένα μέ 20 καί ένα μέ 30 μοδίους. Όλα τά αναγραφόμενα *mortizzi* έχουν έλιές, 104 συνολικά: ένα μόνο έχει 30· τά υπόλοιπα έχουν από 2 ως 10. Οι συχνότερα επαναλαμβανόμενες περιπτώσεις (2 ως 8 μόδιοι) δίνουν μία μέση έπιφάνεια 4,38 έκτάρια, δηλαδή 55 βυζαντινούς μοδίους, πού απέχει από τή μέση τυπική καλλιεργητική μονάδα τοῦ 10' αιώνα, υπολογισμένη σέ 175 μοδίους κατά μέσο όρο από τό Ν. Σβορώνο²³. Σ' αυτή τή μέση έπιφάνεια πού προορίζεται γιά τήν καλλιέργεια τών δημητριακών θά πρέπει νά προστεθεῖ καί ένα άμπέλι καί 4 περίπου έλαιόδεντρα. Τά *mortizzi* αποτελοῦν οικογενειακές έκμεταλλεύσεις: κάποτε περισσότερες οικογένειες κατέχουν από κοινού ένα *mortizzo* ή μία ή περισσότερες οικογένειες κατέχουν περισσότερα από ένα *mortizzi*. Τί σημαίνει στό φορολογικό επίπεδο οικογένεια μάς τό λέγει μέ σαφήνεια μία πράξη τοῦ Φιλίππου ΙΙ από τόν Τάραντα τοῦ 1373²⁴: «*appellatione autem familie sue domus quo ad presentem articulum tamen volumus contineri patrem cum filiis et uxorem, matrem cum filiis*

22. C. Sathas, *Documents inedits*, III, 84.

23. N. Svoronos, «Remarques sur les structures economiques de l' Empire byzantin au Xle siecle», *Travaux et Memoires*, 6, 1976, 57.

24. Ι. Α. Ρωμανός, *Δημοσία κερκυραϊκή πράξις*, 11-12.

Αϊκ. Ἰ Αοδραχα-Σπύρος Ἰ Αοδραχάς

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Σύνθεση τῶν Mortizzi

Mortizzi αὐξ. ἀρ.	Σπίτια ἀρ.	Κήποι ἀρ.	Ἀμπέλια (κομμάτια)	Ἀγροτεμάχια (μόδιοι)	ἐλιές ἀρ.	
1	2	1	1	1	2	
2			1	6	8	
3			1	8	6	
4	2		1	5	5	
5	2		1	14	6	
6			1	20	30	
7	2		1	3	3	
8			1	3	6	
9				2	4	
10	2		1	2	6	
11	3	1	«e cor- tico»	4	30	10
12			1	3	3	
13	2		2*	3	4	
14	2	1	} «giardi- nello»	3	5	
15	3	1		1	15	10
16			1	2	3	
17	1			6	6	
18	2		2	6	2	
19			1	6	5	
20			2	8	6	
21			1		4	

1. 8v: «Papà Teodoro e Giorgio per una mittade et Chiriachi Cavadi et Perù Cavadena per l' altra mittade». 2. 8v: «Dimitri Pefcado Avloniti (...) e Cali mogier fo de Filippo Mina et Filippa fia del ditto Filippo sono heredi di quello Filippo». 3. 8v: «Nicola Agraffiotti, Filippo Agraffiotti e Dimitri Agraffiotti fradelli». 4. 9r: «Georgio so zenero (= di Nicola fo de Teodoro de Collo), Nicola fio de Teodoro soprascritto». 5. 9r: «Giorgi Lefcumati». 6. 9r: «Costa Paratico fo de Zanni, Emnosia fia che fo de Papà Giorgi Paratico». 7. 9r: quondam «Michali Avloniti (: fo de Zanni) die dar per lo mortizzo de Draco». 8. 10r: «Costa Stermeno fo de Michali, Todoro Vasmullo fo de Dimitri, Todoro Roberto fo de Stamati et Zanni Roberto». 9. 10r: «Costa Stermeno anteditto e Todoro Vasmullo». Πβ. ἀρ. 8. 10. 10r: «Costa Stermeno, Zanni Roberto anteditti». Πβ. ἀρ. 8. 9. 11. 10r: «Papà Steffano Messa (: fio del quondam Papà Teodoro Messa fo de Dimitri) e Zanni Messa (: fo de Michali)». 12. 10r: Papà Steffano Messa, Zanni Messa. Πβ. ἀρ. 11. 13. 10r: «Filippo Mosse fo de Zanni e Cali de Crisaffi fo de Nicola die dar ner un mortizzo, fo de Nicola Turcodiotti». 14. 10v: «Papà Giorgio Turati fio de Dimitri». 15. 10v: «Papà Filippo Vraneò die dar per li beni che tien del quondam Teocari». 16. 10v: «Item el ditto Papà Filippo per el ditto Nicola Teocari die dar per un mortizzo». Πβ. ἀρ. 15. 17. 10v: «Papà Filippo Vraneò (: πβ. ἀρ. 15, 16) e Zanni Messa (: πβ. ἀρ. 11, 12)». 18. 10v: «Zanni Vraneò per li terreni tenivano quondam Cali Crussena, fo papadia de Papa Dimitri Vraneò, Papà Filippo Vraneò fo de Zanni (: πβ. ἀρ. 15, 16, 17), «Nichiforo Vraneò fo de Papà Zorzi Vraneò et Chirana Vraneò fo de Zorzi, Zanni Sopotino so fio». 19. 10v: «Zanni Vraneò preditto (: πβ. ἀρ. 18) die dar per un mortizzo de Zangaropula». 20. 10v: «Zanni Vasmullo fo de Dimitri die dar per un mortizzo che tien, fo de Nicola Messa». 21. 11r: «Zanni Sopotino die dar per lo mortizzo che tien, fo de Michali Morfi». Πβ. ἀρ. 18.

Αὐξ. ἀρ. 13, ἀμπέλια 2*: «pro indiviso con Nicola Crusaffi so cusin».

Στή Φεουδαλική Κέρκυρα

suis, fratres in una et eadem domo insimul habitantibus» – δηλαδή, στην τελευταία περίπτωση, συστεγασμένους αδελφούς παντρεμένους ή ανύπαντρους: πρόκειται για τις «αδελφοσύνες» ή fraterne τῶν ἰταλόγλωσσων κειμένων.

“Ας δοῦμε τώρα τή σύνθεση τῆς συνολικῆς φεουδαλικῆς προσόδου:

	Υπ.	Gr.	Torn.	%
A. Ἀκρόστιχο	84	5	1	34,74
Χρονικό	12	1	14	5,05
Χαρίσματα	10	9		4,43
Ἀκαθόριστα (προφανῶς ἀκρόστιχο)	2			0,82
Σύνολο	109	3	15	45,04
B. Μετρολόγι	44	6		18,31
Prevenda		4	22	0,28
Λινοκάναβο	6	6		2,67
Δουκικό	1	1		0,45
Σύνολο	52	5	22	21,71
Γ. Βοδολόγι	26	6		10,08
Οἰκομόδι	17	4		7,13
Angaria delli boi	16			6,58
Angaria personal	23			9,46
Σύνολο	80	10		33,25
Γενικό σύνολο	243			100

Τή μεγαλύτερη μερίδα στή σύνθεση τῆς φεουδαλικῆς προσόδου τήν ἔχει τὸ ἀκρόστιχο καί κατόπιν τὸ μετρολόγι· ἡ σχέση ὅμως αὐτὴ θά ἀλλάζε, ἂν ὅλα τα πρόσωπα ἦταν ὑποχρεωμένα νά καταβάλλουν τοὺς φόρους πού ἀναγράφονται στό Γ΄: ἔτσι ὁ μέσος ὅρος τοῦ ἀκρόστιχου καί τοῦ μετρολογίου ἀνέρχεται σέ 31,49 grossi κατὰ φορολογικὴ μονάδα, ἐνῶ ὁ μέσος ὅρος τῶν φόρων πού ἀναγράφονται στό Γ΄ ἀνέρχονται, κατὰ φορολογικὴ μονάδα, σέ 60,62 grossi· ἄλλιῶς τὸ ἀκρόστιχο πού βαρύνει 42 ἀγροτικές ἐκμεταλλεύσεις δυὸ μόνο φορές εἶναι σχετικῶς ἀνώτερο ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ φόρου πού βαρύνει ἓνα ζεῦγος βοδιῶν, βοδολόγι καί ἀγγαρεία.

“Ἐνα μέρος τῆς φεουδαλικῆς προσόδου εἶπαμε ὅτι καταβάλλεται σέ εἶδος: πρόκειται γιὰ τὰ δοσίματα πού ἀναγράφονται στήν ἐνότητα Β΄ καί τὸ οἰκομόδιο. Γιὰ νά γίνει δυνατὴ ἡ σύγκριση ὅλων τῶν μεγεθῶν τῆς φεουδαλικῆς προσόδου, μετατρέψαμε τίς φυσικὲς σέ χρηματικὲς ἀξίες ἐφαρμόζοντας τιμές πού ἀναγράφονται σέ τεκμήριο τοῦ 1382, ἐκεῖνο πού ἀναφέρεται στό φέουδο τοῦ Caracciolo: ὡστόσο, οἱ τιμές πού δίνουν, στίς καταστώσεις τῶν φεούδων, τίς νομισματικές ἀξίες στά φυσικά ἀγαθὰ δέν ἐκφράζουν τιμές τῆς ἀγορᾶς καί, μάλιστα, κάποτε δέν ἔχουν ἐσωτερικὴ λογικὴ· γιὰ παράδειγμα, στό τεκμήριο αὐτό, προκειμένου νά ὑπολογιστεῖ τὸ ἀντιστήκωμα τοῦ οἰκομοδίου καί τῆς πρεβέντας, ὑπολογίζεται ὁ μῶδιος τοῦ κριθαριοῦ πρὸς 8 grossi, ἐνῶ γιὰ νά ὑπολογιστεῖ τὸ σιτάρι τοῦ γεώμορου ὑπολογίζεται πρὸς 6. Σύμφωνα μέ τίς συμβατικές τιμές ἡ ἐπίπτωση τῆς φυσικῆς προσόδου στή συνολικὴ φεουδαλικὴ πρόσοδο εἶναι 28,84%· ἂν ἐφαρμόσουμε τιμές τοῦ 18΄ αἰῶνα, ἡ φυσικὴ πρόσοδος ἀντιστοιχεῖ στά 33,3% τῆς συνολικῆς. Σέ ποῖο βαθμὸ ἀποκλίνουν οἱ λογιστικές, ἂς τίς ποῦμε, τιμές τῶν καταστίχων ἀπὸ τίς ἀντίστοιχες τῆς ἀγορᾶς δέν εἶναι εὐκόλο νά δειχθεῖ: ἐνδεικτικὰ θυμίζουμε ὅτι οἱ

Αϊκ. Ἀσδραχα-Σπύρος Ἀσδραχάς

καταστιχώσεις των πελοποννησιακῶν φεούδων τοῦ 18^{ου} αἰῶνα δίνουν ἓνα ἀνοιγμα ἀπὸ ἓνα ὑπέρπυρο κατὰ μῶδιο (σιταριοῦ) ὡς 3, 4 1/2, 6 καὶ 7 (τιμές τῆς ἀγορᾶς οἱ τελευταῖες)²⁵. Ἐπιπρόσθετα, πρόσοδοι ποῦ φέρονται ὡς φυσικὲς ἀπαιτοῦνται σὲ χρήμα ἢ ἐργασία, ὑπόκεινται μάλιστα σὲ αὔξησι.

Δυὸ παραδείγματα: Στὴν ἀναγραφὴ τῆς baronia τοῦ Conte de Martina, ὅπως καὶ στὸ τεκμήριο γιὰ τὸ φέουδο τοῦ Caracciolo, τὸ μετρολόγι ἀναγράφεται ὡς φυσικὴ πρόσοδος· ὡστόσο, στὰ 1414 οἱ χωρικοὶ τῆς Κέρκυρας ἀναφέρουν²⁶: «item quo mitrologi quod tenemur solvere, alii plus, alii minus (συνεπῶς δὲν πρόκειται γιὰ τὴ σταθερὴ βαρονικὴ πρόσοδο), et illud sempre solvimus vini, a tempore quo venerunt provisiones, ipsi tanxaverunt, quo casu aliquo non haberemus solvere et dare vinum, quo tenemur solvere pro omni mitro iperpera, postea ab octo annis circa-citra auctum est a grossos xviii, unde suppliamus quod sit ad terminum quem facerant provisiones». Ἡ τιμὴ αὐτὴ δὲν ὑποδεικνύει μιὰ αὔξησι, μέσα σὲ μιὰ εἰκοσαετία, τῆς τάξης τῶν 316,7%· ὑποδεικνύει ἀπλῶς ὅτι στὶς καταστιχώσεις ἀναπαράγονται παλαιὲς τιμές, ἐκεῖνες ποῦ προϋπήρχαν σὲ ἄλλες προγενέστερες καταστιχώσεις: συνεπῶς, κάθε ἀναλογία ποῦ μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθεῖ ἀνάμεσα στὰ διάφορα κλάσματα τῆς φεουδαλικῆς προσόδου δὲ δείχνει παρὰ μιὰ λογικὴ ποῦ ἴσχυε κάποια στιγμή, τὴν ὁποία δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ καθορίσουμε, καὶ ὅχι κατὰ τὴ διάρκειά τῆς συνεχοῦς ἀναπαραγωγῆς τῶν ἰδίων νομισματικῶν δεδομένων ποῦ, σὲ κάποια ἄλλη στιγμή, γίνονται ἀπλῶς λογιστικά.

Ἡ προσωπικὴ ἀγγραφεὶα προσφέρει, πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνσι, ἓνα ἄλλο παράδειγμα. Ὡς ἐπισημάνουμε πρῶτα τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ ἀντισηκωμὰ τῆς στήν Κέρκυρα καὶ στήν Πελοπόννησο: 2 ὑπέρπυρα στήν πρώτη, 5 στὴ δευτέρη²⁷, διαφορὰ ποῦ δὲν ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη νομισματικὴ. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὴ βλέπουμε ἀντισηκωμένη σὲ χρήμα, ὡστόσο ἀπαιτεῖται (ὅταν τύχει νὰ ἀπαιτηθεῖ) σὲ ἐργασία: δυὸ ἡμέρες τὴν ἐβδομάδα²⁸· ἀπαιτεῖται τόσο ἀπὸ τὸ δημόσιο ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς βαρόνους (ὅταν οἱ τελευταῖοι θελήσουν). Γιὰ νὰ τὴν κάμουν τί (μαζὶ μὲ τὴν ἀγγραφεὶα τῶν βοδιῶν) αὐτοὶ ἢ οἱ διαχειριστὲς ἢ οἱ ἐνοικιαστὲς τους;

Ἡ βαρονία διαθέτει τίς λεγόμενες ἐλεύθερες γαῖες τῆς, τὸ ἰσοδύναμο τῆς réserve seigneuriale: ἐδῶ προφανῶς καλοῦνται νὰ προσφέρουν τὴν ἐργασία τους οἱ vassalli angararii. Ἡ ὑποχρέωσι τοὺς φαίνεται βαριά καὶ ζητοῦν νὰ κατανέμεται ἀνάμεσα στὰ παιδιὰ τους· ματαίως: «et si sunt plus, quilibet pro rata et parte sua debeat facere, sive solvere, sicut observatur in stabelitis et aliis rationibus, et quousque pater vivit filii habitantes cum ipso, seu divisi et emancipati ab eo, non

25. J. Longnon καὶ P. Topping, *Documents sur le regime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, Παρίσι-Χάγη 1969, 201, 212 καὶ 177, 183, 187, 188· πβ. A. Carile, *La Rendita Feudale*, πίν. ἀνάμεσα στίς σελ. 78-79.

26. C. Sathas, *Documents inédits*, III, 88.

27. J. Longnon καὶ P. Topping, *ό.π.*, 271-272· A. Carile, *ό.π.*, 98-101 (Πελοπόννησος).

28. C. Sathas, *Documents inédits*, V, 238 (1410). Δὲ φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ συμφυρμὸ μὲ τὴν ἀγγραφεὶα τῶν βοδιῶν: «Ser Nicolo Foschari iera baiulo li astringeva [τοὺς χωρικοὺς] li fesse la angaria personal, zioe do di a la domada per cadaun oltre le altre angarie». Οἱ ἀγγραφεῖς αὐτὲς προκύπτουν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ χωρικός «habuit ab ecclesia, comuni, aut baronis aliqua res, seu bona, sicut vineas, campos, habitationes, arbores...». (*ό.π.*, III, 83).

Στή Φεουδαλική Κέρκυρα

astringantur aliquid facere aut solvere nisi post mortem patris»²⁹. Όταν ζητούν, στά 1414, οι χωρικοί την απαλλαγή αυτή, θεωρούν ότι η μεταφορά στους γιούς της συνολικής προσωπικής άγγραφείας, ανεξάρτητα από τό αν αυτοί συνέχιζαν ή όχι να ζούν με τον πατέρα τους, ήταν νεωτερισμός *contra deum et rationem*. Άλλά τό καθεστώς της άγγραφείας δέν έπεκράτησε στις σχέσεις ανάμεσα στο βαρόνο και στους χωρικούς· ούτε ο τύπος των σχέσεων, μέσα στις όποιες υπάρχει μερικώς και ή άγγραφεία, πού περιγράψαμε και πού είναι ίσοδύναμος μ' εκείνον των βυζαντινών άγροτικών εκμεταλλεύσεων και των φραγκικών φεούδων.

Ήδη στην άναγραφή της βαρονίας του Conte de Martina άναγράφονται περισσότερες από 153 περιπτώσεις φορολογικών μονάδων πού κατέχουν άγαθά της βαρονίας υπό μορφή σολιάτικου, με την ύποχρέωση δηλαδή νά καταβάλλουν ένα δικαίωμα πού, κατά μέσο όρο, άνέρχεται σε +7,8 grossi· 30 «κανισκάριοι» επίσης πού καταβάλλουν κατά μέσο όρο 5 grossi κι από τούς όποιους οι 6 καταγράφονται και στην παρτίδα των *vassalli angararii*. Άνάμεσα στους σολιατοδότες ορισμένοι ύποχρεώνονται νά καταβάλλουν και τό γεώμορο, δηλαδή τή δεκάτη, γεγονός πού δείχνει ότι ήδη την εποχή της καταγραφής ο όρος «σολιάτικο» είναι ρευστός: καθώς οι σολιατικές γαίες παρέχουν μόνο φεουδαλικό δικαίωμα χωρίς γαιοπρόσοδο (δεκάτη), εκείνοι πού φέρονται ως ύποκειμενοι στην καταβολή σολιάτικου και δεκάτης θά κατείχαν γαίες σε «συγκράτεια», τύπος σχέσεων πού συνεπάγεται την παροχή τόσο του φεουδαλικού δικαιώματος («συγκράτειας») όσο και της δεκάτης (γεώμορου). Ή ρευστότητα του όρου, ήδη στον ιε' αιώνα, φαίνεται και σε εκφράσεις του τύπου: (*die dar*) «*per censual ogn' anno lo agimuro*», όπου πλέον τό «σολιάτικο» δέν παρουσιάζεται ως μία πάγια αλλά ως μία αναλογική πρόσοδος (δεκάτη: «*la decima, cioè lo gimuro*»)³⁰. Τό ίδιο ισχύει και γιά τούς κανισκάρους: ώστόσο στην άναγραφή φέρονται (με ελάχιστες εξαιρέσεις) ως ύποκειμενοι μόνο στην παροχή δικαιώματος («κανισκίου»). Ή έξηγηση είναι άπλή: στη συγκεκριμένη άναγραφή καταγράφονται οι φεουδαλικού τύπου πρόσοδοι, φορολογικής (στην περίπτωση των *vassalli angararii*) προέλευσης κατά τό πλείστον και όχι εκείνες πού προκύπτουν από τή σύναψη άγροληπτικής σχέσης: γεώμορο (στις καλλιέργειες των σιτηρών) και μερίδια (*portioni*) στά άμπέλια και στά έλαιόδεντρα. Τό γεώμορο μνημονεύεται στην περίπτωση εκείνων πού καταβάλλουν «σολιάτικο» άκριβώς γιά νά επισημανθεϊ ότι οι κάτοχοι των γαιών ύπόκεινται και σε άλλου είδους σχέση πού δέν είναι αυτόνόητη· αυτόνόητη είναι στην περίπτωση των κανισκαρίων. Μή μπορώντας νά ύπολογίσουμε τά εισοδήματα πού καρπώνεται ο *feudatario* ως γαιοπρόσοδο από τούς κανισκαρίους και όσους έχουν γαίες σε συγκράτεια, άκόμη ως *portioni* από τά άμπέλια και τις έλιές, περιοριζόμαστε νά παρουσιάσουμε άποκλειστικά τή σύνθεση της συνολικής φεουδαλικής προσόδου της βαρονίας (παραλείποντας, ώστόσο, κάποιες ελάχιστες περιπτώσεις, όπου δέν ήταν δυνατό νά μετατρέψουμε σε χρηματικές άξίες κάποια φεουδαλικά δασίματα)· ή ποσοστιαία σύνθεση της προσόδου αυτής έχει ως έξης:

Vassalli Angararii καταβάλλουν τά	63,74% της συνολικής προσόδου.
* Υποκειμενοι σε σολιάτικο καταβάλλουν τά	33,07% της συνολικής προσόδου.
Κανισκάριοι καταβάλλουν τά	3,19% της συνολικής προσόδου.

29. C. Sathas, *Documents inédits*, III, 83-84.

30. ASV, Prov. sopra feudi, busta, 1184,5v (άναγραφή βαρονίας του Conte de Martina).

Αικ. Ἀσδραῖ-Σπύρος Ἀσδραῖς

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Ἐπιβαρύνσεις των κατόχων των mortizzi

mortizzi αὐξ. ἀρ.	Ἀκρόστιχο ὑπέρπυρα*	Χρονικό grossi*	Χαρίσματα grossi	Μετρολόγι μέτρα κρασί*	Prevenda scutelle σιτάρι*	Λινοκάναβο δεμάτια	Δουκικό quarte* λάδι
1	3:6:2	8		4	3	1	1
2	3:1:2			4	3	1	1
3	4:2:0	8	9	4	3	1	1
4	4:4:0	8	9	4	3	1	1
5	5:2:5	5	9	4	3	1	1
6	5:4:5						
7	2:0:0				3	1	1
8	2:9:0	7		4	3	1	1
9	1:2:5	8		4	2	1	1
10	1:0:0						
11	2:2:0	5	9	2	3	1	1
12	2:0:6	8	9	4	3	1	1
13	1:6:5						
14	1:0:0						
15	1:1:4	1:3	3	1:11/3	1	1	1
16	1:1:4	1:3	3	1:11/3	1		
17	1:1:4	1:3	3	1:11/3			
18	2:1:6	4	9	2	11/2	1	1
19	2:8:0						
20	2:6:0	5	9	4	3	1	1
21	3:4:0						
22	0:6:0*						
23	2:2:0	8	3	4	3	1	1
24	1:0:0						
25	1:2:5	7	6	4	3	1	1
26	1:0:0	6		2	3	1	1
27	1:6:0	7	9	4	3	1	1
28	3:6:2	8	9	4	3	1	1
29	2:2:0	4		4	2	1	1
30	1:10:6	4	9	4	3	1	1
31	3:2:0	7	6	4	2	1	1
32	2:5:0	5:5	6	4	3	1	1
33	1:5:5	4		4	2	1	1
34	1:10:5	5	9	2		1	1
35	3:0:0	8		4	3	1	1
36	1:9:5						
37	1:0:0						
38	2:8:5	8		4			
39	1:0:0						
40	0:6:0*						
41	1:0:0*						

Υπέρπυρα: ὑπέρπυρα, grossi και tornesi. Grossi*: grossi και tornesi. μέτρα*: μέτρα και τζάρες. Scutella*: 1/128 τοῦ κερκυραϊκοῦ μοδίου. Quarta*: τό 1/4 τῆς κερκυραϊκῆς λίτρας.
Ἀκρόστιχο αὐξ. ἀρ. 22, 40, 41: χωρίς ρητή μνεία.

Στή Φεουδαλική Κέρκυρα

Ἀριθμητικά όμως εκείνοι πού παρέχουν σολιάτικο καί κανίσκι εἶναι περισσότεροι ἀπό τούς φερόμενους ὡς *vassalli angararii*.

Ὁ τύπος τῶν σχέσεων αὐτῶν (σολιάτικα, κανίσκια, συγκράτειες) ἀντιστοιχεῖ στίς *arractiaciones* καί στά παρεμφερῆ τῶν φραγκικῶν φεούδων τῆς Πελοποννήσου³¹. Πλήθος συμβολαίων τοῦ 11^{ου} αἰῶνα καί ὕστερα διασαφηνίζουν ὅτι πρόκειται γιά ἐκχωρήσεις γαιῶν *in perpetuum* (ἐκτός ἀπό τήν περίπτωση τῶν κανισκεψιῶν πού ἦταν κατὰ γράμμα πρόσκαιρες ἀλλά στήν πράξη διηνεκεῖς) ἐναντι καταβολῆς φεουδαλικοῦ δικαιώματος («σολιάτικο») ἢ φεουδαλικοῦ δικαιώματος καί γαιοπροσόδου («δέκατο», «ὄκτατο», «ἑφτατο» κ.τ.δ.). Στίς κατηγορίες αὐτές τῶν κατόχων φεουδαλικῶν γαιῶν κυριαρχοῦν, φυσικά, οἱ χωρικοί, οἱ ἄμεσοι παραγωγοί· συγκαταλέγονται ὅμως καί εὐγενεῖς (μέ ὅλη τή ρευστότητα τοῦ ὅρου αὐτοῦ στήν Κέρκυρα), κάτοικοι τῆς πόλης, ἀκόμη καί *beneficia* ἐκκλησιαστικά. Αὐτός ὁ τύπος τῶν σχέσεων εἶναι ὁ ἐπικρατέστερος· δέν εἶναι τυχαῖο τό γεγονός ὅτι σέ μίαν ἄλλη ἀπογραφή τοῦ 1455 (πρόκειται γιά τό φέουδο Φιομάχου)³² δέν ἀναγράφεται κανεῖς *vassallus angarius* καί κανένα φεουδαλικό δικαίωμα πέρα ἀπό ἐκεῖνα τοῦ σολιάτικου, τοῦ κανισκίου καί τῆς συγκράτειας· ξέρουμε, ὥστόσο, ὅτι τά ἄλλα φεουδαλικά δικαιώματα πού περιγράψαμε ἐπιβιώνουν ὡς τά μέσα τοῦ 13^{ου} αἰῶνα, ἀνάμεσά τους καί τό «βοδολόγι» πού τό συναντᾶμε σέ μίαν ἀναγραφή τῆς βαρονίας Τρον ὡς «βοδονόμι» καταβαλλόμενο σέ χρῆμα ἢ σέ εἶδος³³.

Στό ἐσωτερικό τῶν φεουδαλικῶν γαιῶν διαιωνίζονται παράλληλοι μέ τούς παραπάνω τύποι σχέσεων, ἀποτελέσματα τῆς διαμόρφωσης τοῦ καλλιεργούμενου χώρου ἀπό τούς ἄμεσους παραγωγούς καί τῶν ἐμφυτευτικῶν σχέσεων πού προκύπτουν. Στήν ἀναγραφή τοῦ φέουδου τοῦ Conte de Martina καταγράφονται 15 ἀμπέλια καί φέρονται, ὅπως καί μιά σειρά γαιῶν, ὡς ἀμπέλια τῆς *baronia* («*aspettono alia baronia*»): διασαφηνίζεται σέ ὅλες τίς περιπτώσεις ὅτι ἔχουν φυτευθεῖ *a mitade* ἀπό τούς χωρικούς, πράγμα πού σημαίνει ὅτι τό μισό ἀμπέλι ἀνήκει στόν ἐμφυτευτή καί τό ἄλλο μισό στό φέουδο. Ἡ ἀναγραφή τῆς *baronia* τοῦ Conte de Martina δέν ἐξηγεῖ ποιές ἦταν οἱ ὑποχρεώσεις τοῦ ἐμφυτευτή, τίς ξέρουμε ὅμως ἀπό πληθώρα συμβολαίων καί ἀναγραφῶν: τό ἀγαθό μένει ἀδιαίρετο καί τό 1/4 τῆς παραγωγῆς πηγαίνει στό βαρόνο, πράγμα πού, μέ τή σειρά του, σημαίνει ὅτι ὁ καλλιεργητής δικαιούται τό ἥμισυ τῆς παραγωγῆς ὅταν καλλιεργεῖ ἕνα ξένο ἀμπέλι. Πρόκειται γιά τή μισακάρικη σχέση πού βρίσκουμε στά πελοποννησιακά φέουδα, ὅπου βλέπουμε τούς πάροικους νά παίρνουν τό μισό τῆς παραγωγῆς τῶν ἀμπελιῶν πού ἀνήκουν στή *réserve seigneuriale*.

Ὅ,τι συμβαίνει μέ τά ἀμπέλια ἰσχύει καί γιά τίς ἐλιές: καί ἐδῶ ὁ φυτευτής ἢ ὁ κεντρικῆς γίνεται συγκύριος μέ τόν κάτοχο τοῦ φέουδου (σωστότερα: μέ τή

31. D. Jacoby, *La féodalité en Grèce Médiévale*, 36-37· «Les états latins en Roumanie: phénomènes sociaux et économiques (1204-1350 environ)», στή D. Jacoby, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVe siècle*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1979 (I. 13-14).

32. Prov. sopra feudi, busta, 1184, ASV.

33. Ἀπόκειται ἀπόσπασμα τῆς ἀναγραφῆς στό Institut Neohellenique τῆς Σορβόνης (Ἀρχεῖο Βροκλίνη).

Αίκ. Ἀσδραχᾶ-Σπύρος Ἀσδραχᾶς

φεουδαλική γῆ). Ἡ ἀναλογία τῶν μεριδίων ἐπάνω στό δέντρο παρουσιάζει μεγάλη κλίμακα καί ἀναφέρεται ὄχι μόνο στό δέντρο ὡς σύνολο ἀλλά καί στά κλαδιά του. Στή baronia τοῦ Conte de Martina καταγράφηκαν 447 ἐλίες: ἀπ' αὐτές οἱ 132 ἀνήκουν ολόκληρες στό φέουδο καί οἱ ὑπόλοιπες ἀποτελοῦν συνιδιοκτησία τοῦ φέουδου καί τῶν φυτευτῶν ἢ κεντρικῶν κατά τὰ ἀκόλουθα μερίδια:

Σέ 244 ἐλίες τό φέουδο ἔχει μερίδιο 1/2. Σέ 1 ἐλίᾳ τό φέουδο ἔχει μερίδιο 5/6.

Σέ 17 ἐλίες τό φέουδο ἔχει μερίδιο 1/3. Σέ 17 ἐλίες τό φέουδο ἔχει μερίδιο 1/6.

Σέ 1 ἐλίᾳ τό φέουδο ἔχει μερίδιο 3/4. Σέ 18 ἐλίες τό φέουδο ἔχει μερίδιο 1/8.

Σέ 17 ἐλίες τό φέουδο ἔχει μερίδιο 1/4.

Στίς περιπτώσεις ὅπου ὁ καλλιεργητής φυτεύει ἀμπέλι σέ γῆ ὑποκείμενη σέ φεουδαλικό δικαίωμα, τό δικαίωμα αὐτό παύει νά ἀπαιτεῖται ἀπό τή στιγμή της καρποφορίας τοῦ ἀμπελιοῦ: κυρίαρχη σχέση εἶναι ἐκεῖνη τῆς συνιδιοκτησίας, ἡ ὁποία παρέχει στόν feudatario μερίδιο ἐπάνω στήν παραγωγή. Ἐνῶ ὅμως ὁ καλλιεργητής μπορεῖ νά πουλήσει τό τμήμα πού τοῦ ἀνήκει (δηλαδή τό δικαίωμα πού ἔχει σέ ἓνα μέρος τῆς παραγωγῆς), ὁ φεουδάρχης δέ μπορεῖ φυσικά νά πουλήσει τή γῆ· μπορεῖ ἀπλῶς νά ἐνοικιάσει τήν πρόσοδο της.

Γιά νά συνοψίσουμε: Στά κερκυραϊκά φέουδα βλέπουμε νά ἰσχύουν οἱ καλλιεργητικές σχέσεις πού συναντοῦμε στίς βυζαντινές ἐκμεταλλεύσεις καί στά φραγκικά φέουδα. Δίπλα στούς παροίκους πού τελοῦν στό δημόσιο καί τῶν ὁποίων τό τέλεσμα ἐκχωρεῖται σέ ἰδιώτες ἢ καθιδρύματα, ὑπάρχουν οἱ ἀγρολήπτες πού παίρνουν μέ τόν ἑναν ἢ ἄλλο τρόπο μιά γῆ τοῦ φέουδου γιά νά τήν καλλιεργήσουν ἢ γιά νά χτίσουν σ' αὐτή τό σπίτι τους. Οἱ ἀγρολήπτες αὐτοί μπορεῖ συγχρόνως νά βαρύνονται μέ τίς ὑποχρεώσεις τῶν παροίκων ἢ κάποια ἀπ' αὐτές νά συνεχίζει νά τοὺς βαρύνει, ἔξω ὅμως ἀπό τό κύκλωμα τῶν σχέσεων τους μέ τόν feudatario: πρόκειται γιά ἐκείνους πού συνεχίζουν νά τελοῦν στό δημόσιο, μάλιστα οἱ angarii. Στό βαθμό ὅπου οἱ πάροικοι καλλιεργοῦν μιά γῆ πού ἀνήκει σέ τρίτον, εἴτε τό δημόσιο εἶναι αὐτός εἴτε ἰδιώτης στόν ὁποῖο ἐκχωρήθηκε, ὑποχρεώνονται νά καταβάλλουν γαιοπρόσοδο, τή μορτή ἢ τό γεώμορο ἢ τή δεκάτη³⁴, ὅροι μέ τοὺς ὁποίους ἐκφέρεται ἡ ἴδια ὑποχρέωση, εἴτε στό δημόσιο εἴτε σ' ἐκεῖνον στόν ὁποῖο αὐτό τό τελευταῖο τήν εἶχε ἐκχωρήσει: τήν τυπική αὐτή βυζαντινή σχέση τήν ξαναβρίσκουμε στίς κερκυραϊκές φεουδαλικές γαῖες πού ἐκχωροῦνται σέ κανισκεψία ἢ σέ συγκράτεια, ὄχι ὅμως στά mortizzi, ὅπου βλέπουμε νά καταβάλλονται πρόσοδοι φορολογικῆς προέλευσης, κυρίως τό ἀκρόστιχο. Τό ἴδιο ὅμως τό mortizzo μεταπίπτει στήν κατηγορία τῶν γαιῶν πού παρέχουν σολιάτικο: Nicolò Eladopoliti, fo de Micali e nieve de Chiriachi Armeni, e Dimitri Lavrichi, fo de Zanni, devono dar e pagar ogn' anno per un mortizzo fo de Lardea, lo qual teniva Zani, Nicola e Chiriachi Votanioti, lo qual al presente fù concesso alii sopradetti Nicola e Dimitri et al soi heredi et successori in perpetuum et in solidum, per censual yperperi otto. Ἡ γενίκευση τῶν ἀγροτικῶν σχέσεων πού βασίζονται στήν παροχή φεουδαλικῆς προσόδου καί γαιοπροσόδου εἶναι βέβαια παλιότερη ἀπό τόν 18^ο αἰῶνα, ἐποχή τῆς συγκρότησης τοῦ φέουδου τοῦ Conte de Martina: μέσω τῶν σχέσεων αὐτῶν πραγματοποιήθηκε ἡ διαμόρφωση τοῦ καλλιεργούμενου χώρου καί διαιωνίστηκε ἓνα σύστημα φεουδαλικῆς ἐξάρτησης τῶν χωρικῶν μέσω τῶν σολιάτικων, τῶν συγκρατειῶν καί τῶν κανισκεψιῶν.

Αἰκατερίνη Ἀσδραχᾶ - Σπύρος Ἀσδραχᾶς

34. G. Ostrogorskij, *Pour l' histoire de la feodalite byzantine*, Βρυξέλλες 1954, 69-71.

Ἡ κερκυραϊκὴ εὐγένεια τῶν ἀρχῶν τοῦ 19^{ου} αἰῶνα

«καίτοι θεβαίως δὲν ἤλπιζον νὰ ἀνακαλύψω
κειμήλια, οὐδὲ ἀλύσεις ὅμως εὗρον παντοῦ
σεσωρευμένας».

Ε. ΛΟΥΝΤΖΗΣ

Ξέρουμε περίπου ποιες οἰκογένειες ὑπῆρξαν μέλη τῆς κερκυραϊκῆς εὐγένειας¹. Ξέρουμε γιὰ τὸ χαρακτῆρα τῆς τάξης τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 18^{ου} αἰῶνα καὶ δὲν λείπουν οἱ εκτιμήσεις γιὰ ἀρχαιότερες περιόδους². Μερικὲς ὁμοιότητες τῆς κερκυραϊκῆς εὐγένειας μὲ τὴν *cittadinanza* τῆς Βενετίας, τὴν εὐγένεια τῆς Πάντοβας καὶ τὴν κρητικὴ εὐγένεια³ ἦταν ἡ ἀφορμὴ γιὰ νὰ γίνουν οἱ σκέψεις ποὺ ἀποτελοῦν τὸ πρῶτο μέρος αὐτοῦ τοῦ μελετήματος. Ἡ σχέση τῶν μελῶν τῆς εὐγένειας μὲ τὰ ὑπουργήματα τῆς διοίκησης τὸν 19^ο καὶ τὸν 18^ο αἰῶνα ἦταν ἡ ἀφορμὴ νὰ γίνουν οἱ παρατηρήσεις στὶς ἐτήσιες ἐκλογές τοῦ συμβουλίου τῶν 150. Τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα καταλήγουμε ἄς θεωρηθοῦν περισσότερο συμπεράσματα μιᾶς προσέγγισης παρά ἀποτελέσματα μιᾶς μακρόχρονης ἔρευνας.

1. Eugène Rizo Rangabé, *Livre d'or de la noblesse ionienne: Corfou*, Ἀθήνα 1925. Βλ. καὶ σημ. 53, 54. Πρῶτος δημοσίευσε κατάλογο οἰκογενειῶν ὁ Marmorà, *Delia Historia di Corfu*, σ. 312-313.

2. Ἀθ. Χ. Τοῦτσας, «Λίβελλοι τῶν Κερκυραίων ἀσπῶν κατὰ τὴν τελευταία φάση τῆς διαμάχης τοὺς μὲ τοὺς εὐγενεῖς (1786-1792)», *Δελτίον Ἀναγνωστικῆς Ἑταιρείας*, τ. 16, 1979, σ. 99-150· Γερ. Χυτήρης, «Δομὴ καὶ λειτουργία τῆς ἐφτανησιώτικης Κοινωνίας (ἀπὸ τὸν 16ο ὡς τὸν 19ο αἰῶνα)», *Δελτίον Ἀναγνωστικῆς Ἑταιρείας*, τ. 12, 1979, σ. 133-158· Χρ. Μαλτέζου, «Ἐπτάνησα», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. Ι', Ἀθήνα 1974, σ. 215-229 καὶ τ. ΙΑ', 1975, σ. 212-218· Ἀπ. Βακαλόπουλος, «Νησιὰ Ἰονίου. Ἡ τελευταία περίοδος τῆς βενετικῆς κυριαρχίας (1669-1797)», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. ΙΑ', 1975, σ. 206-209.

3. Κρητικὴ εὐγένεια εἶναι μετάφραση τοῦ ὅρου *nobiltà cretese* καὶ δὲν ἀφορᾷ τοὺς Βενετούς εὐγενεῖς ποὺ εἶναι ἐγκαταστημένοι στὴν Κρήτη ἀλλὰ κρητικούς ποὺ ἀπέκτησαν αὐτὸν τὸν ξεχωριστὸ τίτλο μαζί μὲ εἰδικὰ γιὰ τὸ σῶμα τοὺς δικαιώματα στὰ τέλη τοῦ 15^{ου} αἰῶνα. Βλ. τὴ διατριβή μας *Administration et personnels administratifs en Crete Venitienne au XVIe siècle, These de l' ecole nationale des chartes*, Παρίσι 1982 (δακτυλογραφημένο ἀντίγραφο στὰ Ἑθνικὰ Ἀρχεῖα τῆς Γαλλίας). Γιὰ τὶς ὁμοιότητες μὲ τὴν οἰκογένεια τῆς Πάντοβας καὶ τὴν *cittadinanza* τῆς Βενετίας βλ. πιο κάτω, σημ. 19.

Νίκος Καραπιδάκης

Διατηρήσαμε τόν όρο εύγένεια επειδή έχει επικρατήσει στην ιστοριογραφία, παρόλο που ο χαρακτήρας της κερκυραϊκής εύγένειας δεν είναι ο ίδιος με το χαρακτήρα της βενετικής ή της εύρωπαϊκής αυτήν την εποχή. Ταυτίστηκε μ' αυτούς τόν ΙΘ' αιώνα αλλά ποτέ πριν από την ανατροπή της εύρωπαϊκής ισορροπίας που έφερε η γαλλική επανάσταση.

Διαλέξαμε τις άρχες του ΙΖ' αιώνα επειδή περικλείουν μερικά από τα πιο ενδιαφέροντα γεγονότα της ιστορίας των κερκυραϊκών θεσμών. Τελειοποιούνται οι νόμοι για τη διαδικασία εισαγωγής ξένων στο Γενικό Συμβούλιο (1608, 1609, 1610, 1611)⁴. Κωδικοποιούνται τα κριτήρια που απαιτούνται για την ένσωμάτωση στην τάξη των εύγενων (1615)⁵. Η είκοσαετία που ανοίγει το ΙΖ' αιώνα έχει πίσω της το νόμο που επέβαλε την υποχρεωτική καταγραφή των εύγενων στις λίστες της γραμματείας (1572)⁶, καταγραφή που θα γεννήσει έναν από τους μύθους της εύγένειας: τις χρυσές βίβλους ή χρυσά βιβλία⁷. Η ίδια είκοσαετία ανοίγει με τους νόμους που επιβάλλουν την καταγραφή των βαπτίσεων και των γάμων των εύγενων από τους πρωτοπαπάδες⁸. Μαζί με τόν όρκο εκείνων που υποστηρίζουν ότι τα παιδιά τους ανήκουν στην εύγένεια έλέγχονται και κριτικά τα πιστοποιητικά τους⁹. Η τάξη μπαίνει έτσι στην περίοδο της κυριαρχίας της. Πρόκειται για μία μεταβατική περίοδο, όπου οι παλιές συνήθειες συγκρούονται με τις νέες που θεσπίζουν οι νόμοι¹⁰. Η

---

4. 'Ιστορικό αρχείο Κέρκυρας' στο έξης: ΙΑΚ, Ambascerie, τετρ. 37 (1637) φ. 6^r-7^r (9^r): υπάρχει διπλή αρίθμηση· παραθέτουμε σε μεταγενέστερα κείμενα που περιέχουν και διάφορες προσθήκες στους νόμους αλλά και επιτρέπουν να θεωρήσουμε ότι οι νόμοι έχουν αποκτήσει ουσιαστική ισχύ. Οι σχετικοί με την εισαγωγή στο συμβούλιο νόμοι μπορούν να διαβαστούν συγκεντρωμένοι στο *Per l'Ordine de civili della città di Corfu contro l'Ordine Nobile della sudetta città*, άχρονολόγητο, τυπωμένο μετά τó 1791.

5. G. Pojago, *Le leggi municipali delle Isole Jonie dall'anno 1386 fino alia caduta della repubblica Veneta*, Κέρκυρα, Tipografia del Governo, τ. Α', 1846· τ. Β', 1848. Βλ. τ. Α', σ. 344: «Maggio 6 S.N., Copia della scrittura presentata dalli... Sindici...: e restino attorno le medesime prove rissentute le oppinioni de' testimonj ed ogni altro she provede le delliberazione dell' eccel. mo senato», 1615.

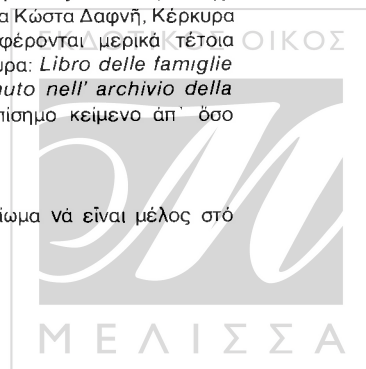
6. Έρμ. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Έπτανήσου επί Ένετών*, Αθήνα 1856. Έπανεκδόθηκε από τις εκδόσεις «Κάλβος» στην Αθήνα τó 1969 με άλλαγμένο τόν τίτλο στο εξώφυλλο και ένα πολύ ενδιαφέρον εισαγωγικό σημείωμα. Προτιμήσαμε να κάνουμε τις παραπομπές μας σ' αυτή την πρόσφατη έκδοση: βλ. σ. 116.

7. Λούντζης, ό.π. Οι ιστορικοί μετά τόν Λούντζη δέχονται την ύπαρξη του χρυσού βιβλίου και δεν λείπουν οι περιγραφές της καταστροφής του από τούς Γάλλους. Τó θέμα θά άξιζε μία διπλωματική κριτική που θά έκρινε τη γνησιότητα φυλλαδίων και συμπλημάτων που φέρνουν αυτό τόν τίτλο και περιέχουν σειρές ονομάτων και οικογενειών της εύγένειας. Βλ. Α. Βροκίνης, *Έργα, Βιογραφικά Σχεδάρια*, τεύχη α' και β', επιμέλεια-προλεγόμενα Κώστα Δαφνής, Κέρκυρα 1972 [= *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. XVI, σ. 269-270], όπου αναφέρονται μερικά τέτοια συμπλήματα και τó πιο γνωστό έντυπο και διατηρημένο στην Κέρκυρα: *Libro delle famiglie nobili della magnifica città di Corfu tratto dal libro d' oro tenuto nell' archivio della medesima*, χωρίς τόπο έκδοσης, MDCCLXXI. Κανένα βέβαια επίσημο κείμενο άπ' όσο ξέρουμε δεν αναφέρεται στην ύπαρξη τέτοιων χρυσών βιβλίων.

8. Λούντζης, ό.π., (1574), (1599).

9. Pojago, ό.π., σ. 130-131.

10. Μέλος της παλιής οικογένειας των Artavani χάνει τó δικαίωμα να είναι μέλος στο

Κερκυραϊκή ευγένεια

τάξη παίρνει οριστικά τόν ολιγαρχικό της χαρακτήρα. Αυτόν τόν τελευταίο θέλουμε νά δοῦμε ποιοί τόν προσδιορίζουν. Πάντως αὐτοί πού τόν προσδιόρισαν ἔδωσαν καί τόν τόνο τῆς τάξης στούς αἰῶνες πού ἀκολούθησαν. Θά ᾗχουμε τήν εὐκαιρία στήν ιστορία τους νά τό ἐπαληθεύσουμε.

I

Εἶναι ἀπαραίτητο νά ξεχωρίσουμε μερικές πλευρές: Τί ἐννοοῦμε στήν ιστοριογραφία, ὅταν γράφουμε κερκυραϊκή ἢ ἐπτανησιακή ευγένεια. Τί ἐννοοῦσαν οἱ σύγχρονοι ὅταν ἔλεγαν ευγένεια καί ποιές λέξεις χρησιμοποιοῦσαν ἰταλικά γιά νά τήν προσδιορίσουν. Τί σήμαιναν οἱ λέξεις τους καί ἂν πάντα χρησιμοποιήθηκαν οἱ ἴδιες γιά νά ὀριστεῖ ἡ πραγματικότητα. Ποιά τάξη προσεγγίζουμε ὅταν μιλάμε γιά τήν ευγένεια τῆς Κέρκυρας πρὶν τήν ἄφιξη τῶν Γάλλων.

Γιά τή διευκόλυνση τῆς προσέγγισής μας θ' ἀρχίσουμε ἀπό τή δεύτερη ἐρώτηση¹¹. Μιά πιό συστηματική ἐρευνα θά πρεπε νά χωρίσει σέ τύπους τίς πηγές ἀπό τίς ὁποῖες ἀντλεῖ τήν τεκμηρίωσή της. Θά μελετούσαμε χωριστά τό λεξιλόγιο τῶν πρεσβειῶν καί τῆς διοικητικῆς ἀλληλογραφίας μέ τή Βενετία, χωριστά τό λεξιλόγιο πού χρησιμοποιοῦν οἱ εὐγενεῖς στίς συνελεύσεις τους καί χωριστά τό λεξιλόγιο τῶν πηγῶν πού εἶναι γραμμένες στά ἑλληνικά: συμβόλαια καί καταχωρίσεις πράξεων γάμων καί βαπτίσεων.

Ὁ χώρος δέν μᾶς ἐπιτρέπει ἐδῶ νά ἐκθέσουμε συστηματικά τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς τέτοιας ἐρευνας οὔτε καί τό ἀντικείμενό μας. Περιοριστήκαμε σέ μερικά ἀπό τὰ πολλά παραδείγματα καί σέ δύο τύπους τεκμηρίωσης: τοὺς νόμους (τά κείμενα τῶν πρεσβειῶν καθὼς καί οἱ ἀπαντήσεις) καί τὰ πρακτικά ὀρισμένων συνελεύσεων τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου. Ἡ συλλογή νόμων τοῦ Rojago, ἔργο πού ἡ χρησιμότητά του εἶναι ἀναμφισβήτητη, ἦταν καί γιά μᾶς ἓνα ἐξαιρετικό βοήθημα. Ἀλλά ξέροντας ὅτι δέν εἶναι ὀλοκληρωμένη συλλογή νόμων εἶναι εὐκόλο μιά χρονολογική πληροφορία νά μὴν εἶναι ἀκριβής. Γιά τοὺς νόμους πού δέν περιλαμβάνει ὁ Rojago ἀνατρέξαμε φυσικά στά ἀρχεῖα τῆς Κέρκυρας, σειρά *argomenti diversi* καί *ambascerie*.

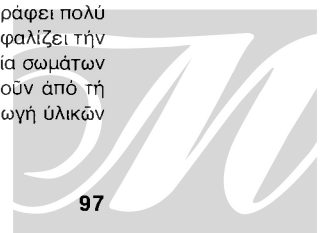
Ἡ χρησιμοποίηση πηγῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου δέν μπορεῖ νά λάβει ὑπ' ὄψη τῆς τήν ἑλληνική γλῶσσα πού, ἂν δέν ἦταν ἡ ἐπίσημη διοικητική, ἦταν ἐξίσου ἢ καί περισσότερο διαδεδομένη στὸν κύκλο τῶν ἀνθρώπων πού μελετᾶμε ἐδῶ. Ἡ ἔλλειψη δέν εἶναι χωρὶς βαρύτητα, ἀλλὰ προτιμήσαμε νά μείνουμε στήν ἰταλική γιατί –καί αὐτό εἶναι ἀναμφισβήτητο– ὁ χαρακτήρας τῆς τάξης διαμορφώθηκε ἀπὸ αὐτή καί σέ αὐτή τή γλῶσσα.

συμβούλιο ἐπειδὴ ἐργάστηκε χειρωνακτικά σὰ ράφτης. Τὰ κριτήρια ἔχουν ἀρχίσει νά ἐφαρμόζονται μέ αὐστηρότητα. Βλ. IAK, *Argomenti diversi*, τετρ. 3 φ. 143^v καί 144^r.

11. Χρησιμοποιοῦμε τὴ λέξη *τάξη* προσπαθώντας νά μείνουμε, ὅσο εἶναι δυνατό, κοντὰ στὴ σημασία τῆς τῆν ἐποχῇ πού μᾶς ἀπασχολεῖ. Ὁ Γεράσιμος Χυτήρης, ὁ.π., σ. 135, γράφει πολὺ σωστά: «ἡ αὐστηρὴ ταξικὴ τοποθέτηση καὶ ὄχι ἡ ὕλική ὑπεροχή εἶναι αὐτὴ πού διασφαλίζει τὴν κοινωνικὴ κυριαρχία». Θά λέγαμε πὼς ἡ παλιὰ κερκυραϊκὴ κοινωνία εἶναι μία κοινωνία σωμάτων ὀργανωμένων σέ τάξεις (*ordini*) πού ξεχωρίζουν ἀπὸ τὴν τιμὴ, τὴν ἀξία πού ἀντλοῦν ἀπὸ τὴ σχέση τους μέ ὀρισμένες κοινωνικὲς λειτουργίες πού δέν ἀποσκοποῦν στὴν παραγωγή ὕλικων ἀγαθῶν.

ΕΚΛΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

97

ΜΕΛΙΣΣΑ

Νίκος Καραπιδάκης

Είναι περίεργο, όταν διατρέχεις τα διοικητικά κείμενα που παρήγαγε το συμβούλιο της πόλης της Κέρκυρας, να διαπιστώνεις πώς υπάρχει μία εξέλιξη στην ορολογία που χαρακτηρίζει την τάξη που αντιπροσωπεύεται στο Γενικό Συμβούλιο της Κέρκυρας. Όταν αυτά τα κείμενα απευθύνονται στις βενετικές αρχές, χαρακτηρίζουν την τάξη του συμβουλίου με τον όρο *cittadini*, και αυτό μετά το 1484.

Ο όρος –που έχει μία πολύ συγκεκριμένη σημασία στο βενετικό νομικό και κοινωνικό σύστημα, στην οποία θα αναφερθούμε παρακάτω– φαίνεται να κυριαρχεί στον επίσημο λόγο και να ῥχεται εύκολα στην πένα εκείνων που θέλουν να απαγορεύσουν την είσοδο στο συμβούλιο στους διάφορους ύποψιφους τούς οποίους αποκαλούν *populani*. Στα μέσα του ΙΖ' αιώνα, το 1651¹², ο όρος *cittadini* χαρακτηρίζει, χωρίς να δημιουργεί καμία έκπληξη, την τάξη που απαρτίζει το Γενικό Συμβούλιο, δηλαδή τούς εύγενείς. Το 1637 οι αντιπρόσωποι της πόλης ζητούν με μία πρεσβεία προς τη Βενετία να μη γίνει δεκτή σέ ἑφετικό δικαστήριο ή αίτηση εισαγωγής ὀρισμένων ὑποψηφίων. Χρησιμοποιούν τον όρο *cittadini* σέ αντίθεση προς τον όρο *populani*, γιά να διαχωρίσουν εκείνους που βρίσκονται ήδη στο συμβούλιο από εκείνους που προσπαθούν να μπουν ακολουθώντας σκολιούς δρόμους (*tortuosi sentieri*)¹³. Οι σημαντικοί νόμοι¹⁴ που διακανονίζουν την εισαγωγή ξένων (*forestieri*) και περιοίκων (*terrieri*) στο συμβούλιο στις αρχές του αιώνα (1608, 1609, 1610, 1611) μιλούν καθαρά γιά συμβούλιο τῶν *cittadini*, ὅρος που αντιπαρατίθεται αυτόματα στους ὄρους *forestiero* και *terriero* σύμφωνα με τη βενετική ἐθιμοτυπία¹⁵. Στις διάφορες δίκες που κάθε χρόνο φέρνουν αντιμέτωπους τούς σύνδικους και τούς κήνσορες της πόλης με τούς λογής ὑποψηφίους, οι ὅποιοι ὑποστηρίζουν ὅτι ἔχουν τά προσόντα γιά να μπουν στο συμβούλιο, οι πρώτοι ἔμποδίζουν τούς δευτέρους στή συγκεκριμένη ἀπαίτησή τους να θεωρηθούν μέλη της *cittadinanza*¹⁶.

Ο ὅρος *cittadino* εἶναι υἱοθετημένος ἀπό τό βενετικό λεξιλόγιο και καλά προσαρμοσμένος στήν τοπική νοοτροπία¹⁷. Ὅπως και γιά τήν Κέρκυρα ἔτσι και γιά τή

12. IAK, Ambascerie, τετρ. 39 φ. 2^ν - 3^τ: «Li cittadini lungemente afflitti non men... che per la privazione del utile delli proprii officii d' assai più anni unico sostegno delli suoi poveri cittadini».

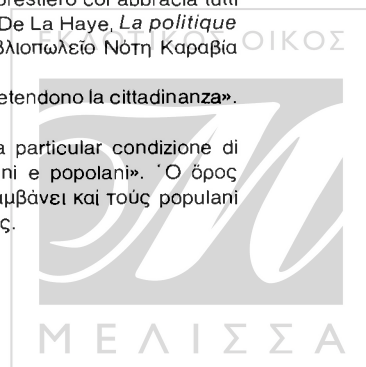
13. IAK, Ambascerie, τετρ. 37 (1537) φ. 1^ν: «si sono ingenati (li populani) di tentar per tortuosi sentieri l' ingresso di questo consiglio».

14. Βλ. σημ. 4, και Λούντζης, ὁ.π., σ. 116. Ὁ Λούντζης χρονολογεῖ το νόμο στις 20 Νοεμβρίου 1610, ἐνῶ τό μεταγενέστερο κείμενο τῆς πρεσβείας τοῦ 1637 τόν χρονολογεῖ στις 18 Νοεμβρίου τοῦ 1611. Ὁ Rojago δέν ἔχει ἐκδώσει αὐτό τό νόμο. Ἐντίγραφό του ὑπάρχει και στο τετρ. 40 φ. 25^ν τῆς σειράς Ambascerie τοῦ IAK.

15. Muazzo, *Historia del governo della repubblica di Venezia*, Marciana cl. VII 8236, φ. 35: «Sebbene cittadino e un nome generico che include distinzione del forestiero col abbraccia tutti quelli che vivendo in communione delle leggi compongono la città» De La Haye, *La politique civile et militaire des Venitiens*, MDCLXIX, ανατύπωση ἀπό τό βιβλιοπωλεῖο Νότη Καραβία [Βιβλιοθήκη Ἱστορικῶν Μελετῶν, 129], Ἀθήνα 1978.

16. IAK, Argomenti diversi, τετρ. 3 φ. 169^ν: «1611, 3 maggio: pretendono la cittadinanza». Εἶναι ἡ ὑπόθεση τῶν ἀδελφῶν Bamburi.

17. Muazzo, ὁ.π.: «il nostro parlare usitato si specifica ad una particular condizione di persone mentre in Venezia si considerano 3 ordini, nobili, cittadini e popolani». Ὁ ὅρος *cittadini* στήν Κέρκυρα χρησιμοποιεῖται ἤδη ἀπό τό 1440, και περιλαμβάνει και τούς *populani* (βλ. Rojago, ὁ.π., σ. 29), ἀντιπαραθέτει δέ ξένους με Κερκυραίους.

Κερκυραϊκή εὐγένεια

Βενετία ή λέξη είναι δυσκολομετάφραστη σε άλλες γλώσσες¹⁸, και αυτό έπειδή δηλώνει μιά συγκεκριμένη κοινωνική τάξη που ξεχώριζε από τους εὐγενείς και τό λαό έχοντας τή δεύτερη θέση στή βενετική κοινωνική ταξινόμηση. Η μετάφραση του όρου *cittadino* με τήν ελληνική λέξη «άστός» έρχεται εύκολα στο νοϋ, αλλά δέν αντιπροσωπεύει τήν ίδια κοινωνική πραγματικότητα. Οι *cittadini* τής Βενετίας προσδιορίζονταν σάν τάξη από τή θέση που έπαιρναν μετά τους εὐγενείς, από τήν τιμή που έδινε στήν τάξη τους ή βενετική τους καταγωγή (*cittadinanza originaria*), που είχε τήν ίδια ισχύ με τήν εὐγένεια τής Πάντοβας¹⁹. Ο ελληνικός όρος *πολίτης* (τόν όποιο χρησιμοποιούσαν άλλωστε στήν Κέρκυρα κιόλας στόν ιε' αιώνα γιά νά δηλώσουν ακριβώς τόν *cittadino*) σχετίζεται από αυτή τήν άποψη με τό βενετικό όρο (και άλλωστε έχει γίνει ό συσχετισμός²⁰). Από αυτήν τήν κοινωνική τάξη επιλέγονται στή Βενετία οι άξιωματούχοι γιά τά έλάσσονα αξιώματα και κυρίως οι γραφείς τής διοίκησης²¹. Μέλη τής τάξης γίνονταν όσοι δικαιολογούσαν τή βενετική ιθαγένεια τών γονέων τους, όσοι άπεδείκνυαν ότι ό πατέρας τους και ό παππούς τους δέν είχαν έξασκήσει χειρωνακτική τέχνη, όσοι δέν ήταν ύπόλογοι στή δικαιοσύνη και είχαν ακίνητη περιουσία μέσα στή βενετική έπικράτεια. Οι ξένοι στή Βενετία μπορούν νά άποκτήσουν τή βενετική ιθαγένεια έκπληρώνοντας συγκεκριμένες ύποχρεώσεις και συγκεντρώνοντας όρισμένα προσόντα²².

Ο άναγνώστης θά διάβασε ήδη στίς σειρές που προηγήθηκαν τίς χαρακτηριστικές ομοιότητες τής βενετικής *cittadinanza* με τήν κερκυραϊκή εὐγένεια. Αυτή ή βενετική τάξη είναι που δίνει στήν Κέρκυρα τό πλαίσιο τής εὐγένειας. Αυτή ή τελευταία φέρει άλλωστε και τό ίδιο όνομα: *cittadinanza*²³.

18. Βλ. Jean Georgelin, *Venise au siècle des lumières*, Παρίσι - Χάγη 1978, σ. 667 και 942. Στήν Κέρκυρα αποδίδεται με τή λέξη *πολίτης*. Βλ. σημ. 20.

19. Antonio Longo, *Dell' origine e provenienza in Venezia de' cittadini originarii*, Βενετία, Casali e Zerletti, 1817, σ. 27. Δέν μπορέσαμε νά διαπιστώσουμε άν στήν Κέρκυρα υπήρξε τό φαινόμενο τής *cittadinanza di gratia*, μικρότερης αξίας κατά τους νομικούς. Πιστεύουμε ότι ή κερκυραϊκή *cittadinanza* άντέδρασε σε μία τέτοια άπονομή τής ιθαγένειας· βλ. Λούντζης, *ό.π.*, σ. 114.

20. Και στόν Λούντζη, *ό.π.*, σ. 118-119· βλ. και Έλένη Κούκκου, *Ιστορία τών Έπτανήσων από τό 1797 μέχρι τήν άγγλοκρατία*, Αθήνα 1983, σ. 19 και Αθ. Χ. Τσίτσας, *ό.π.*, σ. 100. Ένδεικτικό παράδειγμα (1471) γιά τή χρήση του όρου «πολίτης»: «Στεφανής ό Φιομάχος του ποτέ κυρού Ιάκουμου, προνάριου και πολίτου Κορυφών»· βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Φεουδαλική πρόσδοος και γαιοπρόσοδος στήν Κέρκυρα τήν εποχή τής Βενετικής κυριαρχίας», ύπό έκδοση στα *Πρακτικά* του Πρώτου Συνεδρίου Έπτανησιακού Πολιτισμού (Λευκάδα 1982).

21. Emilio Morugno, *Mario Foscari e Venezia nel secolo 18*, Φλωρεντία, Le Monnier, 1880, σ. 436.

22. Longo, *ό.π.*, σ. 9-11· Muazzo, *ό.π.*, σ. 36. Ο πρώτος νόμος που ρυθμίζει τήν εισαγωγή στο σώμα τών *cittadini* είναι του 1552, 21 Αυγούστου. Ένα διάταγμα του Μεγάλου Συμβουλίου τόν τροποποίησε τό 1720, στίς 2 Ιουνίου· βλ. Georgelin, *ό.π.*, σ. 942. Μία μελέτη που θά παρακολουθοϋσε τήν εξέλιξη τών κριτηρίων γιά τήν εισαγωγή στο Κερκυραϊκό Γενικό Συμβούλιο, θά μπορούσε νά λάβει ύπ' όψη της αυτούς τους βενετικούς νόμους.

23. Ας συγκριθεί ή ομοιότητα τών κριτηρίων εισαγωγής στή βενετική και τήν κερκυραϊκή *cittadinanza*. Στή Βενετία ή εισαγωγή νέων οικογενειών ψηφιζόταν από τό Μεγάλο Συμβούλιο τών εὐγενών και τή Σύγκλητο μετά από πρόταση τών 3 *capì di quarantia* και τών *consiglieri minori*, ενώ στήν Κέρκυρα άποφάιζαν οι βενετικές τοπικές άρχές και οι αντιπρόσωποι τής

Νίκος Καραπιδάκης

*Ωστόσο η κερκυραϊκή *cittadinanza* θα αρχίσει να χρησιμοποιεί και ένα νέο όρο για το χαρακτηρισμό της: τόν όρο *nobiltà*. Σε μικρή συχνότητα, βέβαια, στην αρχή, αλλά με την πάση νά τόν γενικεύσει άργότερα. Συναντήσαμε τόν όρο *nobiltà* στην επίσημη ιταλική γλώσσα τό 1691²⁴. Σε μία αναφορά τους οι σύνδικοι και οι κήνσορες τής πόλης πρὸς τόν γενικό καπιδάνιο Δομήνικο Μοτσενίγο χρησιμοποιούν αυτό τόν όρο στή φράση: *nascendo l' occasione che alcuno pretender volesse di restar aggregato alla nobilta di questo consiglio*. Ἡ λέξη *nobiltà* ἔχει πάρει τή θέση τής λέξης *cittadinanza*, ἂν παραβάλλουμε τή διατύπωση μέ μία ἀντίστοιχη: *non meritano la cittadinanza*. Εὐκολία στή χρησιμοποίηση ενός ὅρου στή θέση ενός ἄλλου πού μάς ἐπιτρέπει νά πιστεύουμε ὅτι ἡ οἰκειοποίηση τοῦ ὅρου *nobiltà* εἶχε γίνει πολύ πρὶν ἀπό τό 1691²⁵, γιά νά γράφεται ἀβασάνιστα σ' ἓνα κείμενο πού παρουσιάζεται στόν γενικό καπιδάνιο. Στήν ἀπάντησή του ὅμως ὁ γενικός καπιδάνιος δέν χρησιμοποιεῖ τόν όρο *nobiltà* ἀλλά τόν παραδοσιακό τύπο «*quelli che pretendono aggregarsi al consiglio*». Χρησιμοποιεῖ ἀντιθέτως τόν όρο *cittadini* ἀναφερόμενος στά μέλη τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου.

*Ἄν οἱ κερκυραῖοι δέν οἰκειοποιούνται γιά πρώτη φορά σ' αὐτό τό κείμενο τόν όρο *nobiltà*, ἡ ἀντίθεση στήν ορολογία πού χρησιμοποιούν οἱ δύο ἀρχές, ἡ βενετική καί ἡ κερκυραϊκή, εἶναι πιστεύουμε χαρακτηριστική ἀφοῦ καταγράφει τή σύγχυση πού θά συναντιέται ὅλο καί περισσότερο καί μάλιστα καί στά ἐπίσημα κείμενα ἀπό τήν τελευταία δεκαετία τοῦ 17^{ου} αἰώνα.

Ἡ οἰκειοποίηση τοῦ ενός ὅρου δέ σημαίνει τήν κατάργηση τοῦ ἄλλου, πού ἐξακολουθεῖ νά ζεῖ παράλληλα, οὔτε υπαγορεύει αὐτόματα ἀλλαγὴ τοῦ νομικοῦ καθεστώτος τῆς εὐγένειας τῇ στιγμή πού ἄλλα κείμενα δέν ἐνισχύουν τήν ὑπόνοια ἀλλαγῆς πού δίνει ἡ διαφοροποίηση τῆς ορολογίας.

Οἱ δύο ὅροι λοιπόν θ' ἀρχίσουν νά ὑπάρχουν παράλληλα ἀπό αὐτή τή δεκαετία τοῦ 17^{ου} αἰώνα. Τόν Ἰούνιο τοῦ 1691, ἓνα μήνα μετά τή σύνταξη τοῦ κειμένου γιά τό ὁποῖο μιλήσαμε πῶς πάνω, ὁ ἴδιος γενικός καπιδάνιος σέ μία ἐπιστολή του πρὸς τό συμβούλιο τῆς πόλης, ἡ ὁποία ἀφοροῦσε τήν ἐκλογή τοῦ σοπρακόμιτου, μιλάει γιά τούς *cittadini* ἀπό τό σῶμα τῶν ὁποίων ἐκλέγεται ὁ ἐν λόγω ἀξιωματοῦχος²⁶.

Εἶναι ἀκόμα νωρίς, στό στάδιο πού βρίσκονται οἱ ἔρευνές μας, νά ἐρμηνεύσουμε τόν όρο *nobiltà* πού, ἂν καί συγκεκριμένος στή Βενετία, παραμένει ἀφηρημένος καί ἀκαθόριστος –ἀπό τή νομική τουλάχιστον ἄποψη– στήν Κέρκυρα. Στή Βενετία δίνει

πόλης εἶχαν τό σοβαρό δικαίωμα ἀντίρρησης μετά ἀπό συζήτηση στό συμβούλιο, τοῦ ὁποίου ἡ συγκατάθεση γίνεται ἀπαραίτητη γιά τήν εἰσαγωγή νέων μελῶν. Βλ. Λούντζης, *ὁ.π.*, σ. 114. Αὐτό τό δικαίωμα εἶναι πολύ σημαντικό, γιατί δίνει στήν τάξη τό δικαίωμα ν' ἀποφασίζει ὡς σῶμα γιά τήν παραδοχή νέων μελῶν· δικαίωμα πού τούς δίνει μία ἀνάλογη δυνατότητα μ' ἐκεῖνη πού ἔχει στή Βενετία τό Μεγάλο Συμβούλιο ὅταν ἀποφασίζει γιά τήν ἐνσωμάτωση στό σῶμα τῶν εὐγενῶν.

24. Rojago, *ὁ.π.*, τ. Α', σ. 343-344.

25. Χρησιμοποιεῖται ὡς τίτλος ἀπό τούς Κερκυραῖους μέ τό ἀπαραίτητο συνοδευτικό *di Corfù*, πού δέν πρέπει νά συγχέεται μέ τόν βενετικό τίτλο *nobil huomo* πού χαρακτηρίζει μόνο τά μέλη τοῦ Μεγάλου Συμβουλίου τῆς Βενετίας καί τούς βενετούς τῆς Κρήτης: ΙΑΚ, AD 3, φ. 166^ο (ὅπου ὁ ὅρος *nobiltà di Corfù*), καί στό νόμο τοῦ 1615 (βλ. στό *Per l' ordine de civil*, τῆς σημ. 4, τόν όρο *quella nobeltà*: ἐννοεῖ τήν εὐγένεια πού δίνει τό συμβούλιο τῆς Κέρκυρας).

26. ΙΑΚ, AD 1, φ. 480.

Κερκυραϊκή ευγένεια

στά μέλη του σώματος της ευγένειας το ασύγκριτο σέ αίγλη δικαίωμα να φέρουν τον τίτλο *nobil huomo*²⁷. Είναι και ο μόνος τίτλος ευγένειας που αναγνωρίζεται σαν τέτοιος από τη βενετική πολιτεία. Τον τίτλο αυτό είχαν το δικαίωμα να φέρουν οι ευγενείς της Κρήτης που κατάγονταν από τους μεγάλους βενετικούς οίκους, οι οποίοι είχαν μετοικήσει εκεί όταν η Κρήτη περιήλθε στη βενετική εξουσία. Οι κερκυραίοι ευγενείς είναι αντίθετα περιορισμένοι ακόμα και μετά τη δειλή εμφάνιση του όρου *nobiltà* το 1691 στους τίτλους *spettabil* ή *special signor*: έτσι από το 1624 μέχρι το 1725, για να αναφερθούμε σε μερικά παραδείγματα που προσφέρει η περιήγηση στη νομοθεσία που μας συνέλεξε ο Rojago²⁸. Σ' ένα κείμενο του 1752, μία εποχή δηλαδή όπου ο όρος *nobile* χρησιμοποιούμενος για έναν κερκυραίο *cittadino* είναι σχεδόν γενικευμένος, συναντάμε την προσηγορία *spettabil domino* για τον κερκυραίο ευγενή και την πολύ σημαντικότερη *clarissimo nobile veneziano* για τον βενετό ευγενή²⁹. Η διαφορά δεν είναι μόνο λεκτική αλλά νομική, που φυσικά δεν ξέφυγε από τους, συνηθισμένους σε τέτοιες διαφοροποιήσεις, συντάκτες των νόμων.

Στηριζόμενοι πάντα στον Rojago συναντάμε όλο και πιο συχνά τη χρησιμοποίηση του όρου γύρω από τις χρονολογίες που είναι κοντά στα γεγονότα μιας σοβαρής αντίθεσης μεταξύ των μελών του Γενικού Συμβουλίου και των υποψηφίων σ' αυτό³⁰: το 1779, *dalli Nobili signori Antonio Piero e collega, ad istanza del Nobile signor Antonio Gerolimo Trandafilo*. Αντίθετα ο όρος *cittadino* είναι πάντα εύχρηστος³¹. Έτσι για τα μέλη του αξιώματος *custodia de' libri de' nodari defonti* που προέρχονται από την ευγένεια: χαρακτηρίζονται ακόμα το 1785 από τον πολύ αστικό τίτλο *spettabili signori* ενώ ο γραμματέας της πόλης τους δίνει τον τίτλο των *nobili*³². Κι αυτό συμβαίνει μερικούς μόνο μήνες πριν από το σοβαρότατο νόμο του προβλεπτή Έριτζο που ξεχωρίζει με σαφήνεια μεταξύ του *corpo de' Nobili*³³ και του *ordine civile*, έννοώντας τους άστούς τους οποίους χαρακτηρίζει σαν *seconda classe de cittadini* (άρθρο III του νόμου). Ο χαρακτηρισμός *seconda classe de cittadini* για τους άστούς παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Όχι επειδή αναγνωρίζει τους άστούς (*civili*) σαν πολίτες³⁴, αλλά επειδή μας δίνει μία εξήγηση για να διαβάσουμε τη σύνθεση του κερκυραϊκού κοινωνικού πίνακα στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα. Οι πολίτες (*cittadini*) είναι χωρισμένοι σε ενότητες οργανωμένες ιεραρχικά. Την πρώτη θέση έχουν οι γηγενείς πολίτες (*cittadinanza originaria*), πράγμα που τους επιτρέπει να φέρουν τον τίτλο του ευγενούς της Κέρκυρας. Ακολουθεί η δεύτερη τάξη

27. Georgelin, *δ.π.*, σ. 684. Στην Κέρκυρα αναγνωριζόταν, αντίθετα με τη Βενετία, όπου είχε μία άλλη σημασία, ο τίτλος του *Kavalier*. Ής σημειωθεί η ομοιότητα της προσηγορίας *fidelissimi* που έχαιραν οι γραμματείς του Δόγη και οι κερκυραίοι ευγενείς.

28. Rojago, *δ.π.*, τ. Α', σ. 302, τ. Β', 268 και άλλου.

29. Rojago, *δ.π.*, τ. Β', σ. 131.

30. Η υπόθεση έχει μελετηθεί γύρω από έναν αριθμό ανέκδοτων σχετικών κειμένων, στο άρθρο του Αθ. Τσίτσα, «Λίβελλοι των Κερκυραίων άστών», *δ.π.*

31. Rojago, *δ.π.*, τ. Β', σ. 254, 258.

32. Rojago, *δ.π.*, τ. Β', σ. 267.

33. Rojago, *δ.π.*, τ. Β', σ. 269.

34. Για μιάν αντίθετη έρμηνεία βλ. τη σημ. 51.

Νίκος Καραπιδάκης

(seconda classe) που χαρακτηρίζεται σαν *cittadinanza di civiltà personale*³⁵. Έχει τά προσόντα της πρώτης τάξης και μέλη της μπορούν να μεταπηδήσουν σ' αυτή. Στο έσωτερικό κάθε τάξης αναγνωρίζονται ειδικές διαφορές: τίτλοι ευγένειας³⁶, που δίνουν τό δικαίωμα πρωτοκαθεδρίας, ακαδημαϊκοί τίτλοι, διοικητική έμπειρία για τούς ευγενείς. Συμμετοχή και θέση στά σωματεία ή στη διοίκηση έκκλησιών για τούς άστούς. Τήν τρίτη θέση έχει ένα άγνωστο στρώμα: «άπας ό εργατικός και χύδην λαός». Δέν γνωρίζει καμία μορφή οργάνωσης και σύμφωνα μέ τή λογική του παλιού κόσμου δέν είναι τάξη (*ordo*)³⁷.

Δύο λόγοι μās οδήγησαν νά άρχίσουμε τό μελέτημά μας από τήν άμφιβολία που είχε ή ίδια ή εποχή νά χαρακτηρίσει τήν ευγένεια. Η άμφιβολία αυτή μās άφησε ένα ίχνος της εικόνας που ήθελε νά παρουσιάσει ή τάξη των ευγενών: ή ιστοριογραφία της τάξης δέν έμεινε άμέτοχη σ' αυτή τήν άμφιβολία, όπως θά προσπαθήσουμε νά δείξουμε παρακάτω.

Η δυσκολία των ανθρώπων της εποχής νά προσδιορίσουν λεκτικά τήν ευγένεια, νά τήν εντάξουν δηλαδή σέ μία από τίς συνηθισμένες κοινωνικές κατηγορίες του καιρού, δέν είναι άσχετη μέ τήν πολύπλοκη πραγματικότητα: προϋποθέτει μία νομική εξήγηση σέ συνάρτηση μέ τό βενετικό σύστημα. Η τάξη που ονομάστηκε *nobiltà* και *cittadinanza originaria* ή απλά *cittadinanza* δέν ήταν πάντα μία κοινωνική ομάδα ξεχωριστή και προσδιορισμένη μέ ακρίβεια. Σχηματίστηκε άπομονώνοντας ένα φυσικό μέρος της, που θά αποτελέσει ένα ξεχωριστό στρώμα και θά ονομαστεί διαδοχικά *populani*, *cittadini di civiltà personale* ή *civili*. Οι συστηματικές ένσωματώσεις άστών στην τάξη των ευγενών, πιο συχνές τόν 16ο αιώνα, άραιότερες στή συνέχεια, δείχνουν από που προέρχεται τό μεγαλύτερο ποσοστό των ευγενών. Η εμφάνιση του ορου ευγενής μετά τά μέσα του 12' αιώνα, σέ μία περίοδο δηλαδή όπου οι ένσωματώσεις είναι σπάνιες, μαρτυρεί ότι ή τάξη συνειδητοποιεί τό κλείσιμο της και τή διαφορά της από τό φυσικό της γείτονα, τούς άστούς. Ο καινούριος όρος *nobili* ύπογραμμίζει αυτό τό κλείσιμο, άνάγοντας τήν τάξη σέ μία άλλη κατηγορία, στην κατηγορία της ευγένειας. Άν όμως ό όρος γενικεύεται στην Κέρκυρα, ή Βενετία δέν τόν δέχτηκε χωρίς ένδοιασμούς και διασαφήσεις.

Η τάξη που έχει διαμορφωθεί όταν ό όρος *nobile* αρχίζει νά χρησιμοποιείται είναι άποτέλεσμα μιας σειράς πιέσεων που έκφράζονται μέσα από τούς διαδοχικούς νόμους ρύθμισης των προσόντων είσαγωγής στο Γενικό Συμβούλιο. Μ' αυτούς τούς νόμους ολοκληρώνεται και μία θεωρία, ή θεωρία της κερκυραϊκής ευγένειας που

35. Τσίτσας, ό.π., σ. 108.

36. Κυρίως ό τίτλος του *Kavalier*, του όποιου έπρεπε συχνά νά αποδειχθεί ή γνησιότητα: IAK, AD 3, φ. 144': «1613 17 ottobre, Alia loggia dove era ridotto il magnifico Consiglio per far la ellection di 150. Uditi da una li speciali Censori oponendosi al... signor Vetur Vulgar Kavalier et al signor Nicolò Quartano Kavalier che volendo esser stridatti al loco di Kavalieri et avanti di Censori».

37. Όσο ή ευγένεια χαρακτηριζόταν σαν *cittadinanza* ό όρος *populani* χαρακτηρίζει τούς άστούς (*civili*). Όταν ή ευγένεια πήρε τόν τίτλο *nobiltà* ό όρος *populani* δίνεται στο άνοργάνωτο σύνολο της κοινωνίας ενώ ό όρος *civili* φαίνεται νά άρμόζει στους άστούς.

Κερκυραϊκή ευγένεια

στηρίζεται στην καταγωγή (1440) αλλά κωδικοποιείται στους τρεις βαθμούς ευγένειας, όπως ονομάστηκαν³⁸.

Οι άναμετρήσεις των μελών του συμβουλίου με τους ύποψήφιους σ' αυτό βοήθησαν τους εύγενείς να προσδιοριστούν έπινοώντας ή υιοθετώντας έννοιες όπως αυτές της *cittadinanza originaria*, του ξεχωριστού σώματος (*corpo*). Η θέληση ήταν να διαχωριστούν και να ξεχωρίσουν από τους άλλους *cittadini* πού, με τη σειρά τους και τόν τρόπο τους, θα «οργανωθούν» σάν ξεχωριστό σώμα (τό *ordine civile* του 1781)³⁹. Ο σχηματισμός της κερκυραϊκής ευγένειας, ή διαμόρφωσή της σέ μία κλειστή ομάδα (κάστα, θά πούν νεότεροι έρευνητές)⁴⁰, πού θά αυτοπεριοριστεί έπικίνδυνα γιά τήν ίδια της τήν ήγεμονία⁴¹, είναι, πιστεύουμε, τό αποτέλεσμα της συστηματικής πίεσης εκείνων πού θέλουν νά γίνουν μέλη της.

Η ιστοριογραφία, μέ λίγες έξαιρέσεις, είδε περισσότερο τήν ευγένεια στή μορφή πού είχε πάρει τίς τελευταίες δεκαετίες του ΙΗ' αιώνα. Γι' αυτό δέν υπάρχει κανείς διαταγμός στους ιστορικούς όταν αποκαλούν τήν κερκυραϊκή τάξη του Γενικού Συμβουλίου μέ τόν όρο ευγένεια. Πρίν δοῦμε όμως τίς έννοιες πού χρησιμοποίησε ή ιστοριογραφία γιά νά αναλύσει τήν ευγένεια, θά θέλαμε νά κάνουμε μία μεθοδολογική παρατήρηση, ανάλογη μ' εκείνη πού άφορούσε τήν τυπολογία των πηγών μας. Δέν θά αναλυθούν έδω όλες οι θεωρίες και οι όροι πού τίς συνόδευσαν. Δέν θά αναλύσουμε πώς είδε τήν κερκυραϊκή ευγένεια ό ΙΘ' αιώνας ή ή μεταγενέστερη ιστορία. Τά αποτελέσματα μιάς τέτοιας έρευνας, πού θά συνοδεύονταν από τή θεώρηση των κερκυραίων του ΙΖ' και του ΙΗ' αιώνα γιά τίς τάξεις τους, μάς φαίνονται από τά πιό χρήσιμα, αλλά δέν έχουν τή θέση τους έδω. Θά σταθοῦμε στή χρησιμοποίηση και τίς συνδηλώσεις του όρου ευγένεια σέ ορισμένους ιστορικούς.

Αρχίζοντας από τόν Λούντζη, θά έπιμείνουμε στίς παρατηρήσεις πού άφιερώνει στό συμβούλιο των κερκυραίων⁴². Έχει μόλις μιλήσει γιά τή θέσπιση του κριτηρίου της «βάνουσης τέχνης» και γιά τόν άποκλεισμό του δημοτικού στοιχείου από τό συμβούλιο· παρατηρεί ότι «έντεῦθεν μετά παρέλευσιν χρόνου τινός τό συμβούλιον συγκείμενον έκ περιωρισμένου αριθμού οίκογενειών λαμβάνει σχήμα όλιγαρχικόν, οι δέ συγκροτούντες αυτό προσαγορεύονται εύγενείς, καθιστώντες διακεκριμένην

38. Δέν ξέρουμε άκριβώς πότε μπήκε τό κριτήριο της έξάσκησης βάνουσης τέχνης. Πάντως στίς αρχές του ΙΖ' αιώνα φαίνεται ευρύτατα διαδεδομένο. Οι μεγάλες χρονολογίες είναι τό 1440, τό 1484 (Ροjago, ό.π., τ. Α', σ. 29, 35), τό 1565, 1572, 1574, 1599 (Λούντζης, ό.π., σ. 115, 116), και ή σειρά νόμων 1608-1611 και 1615 (βλ. σημ. 14). Τά περισσότερα από αυτά τά κείμενα δέν περιέχονται στήν έκδοση του Ροjago, και μία νεότερη έκδοση της κερκυραϊκής νομοθεσίας θά πρεπε νά τά περιλάβει όπωσδήποτε, μαζί μ' όλα τά ένδιάμεσα διατάγματα.

39. Ροjago, ό.π., τ. Β', σ. 271, άρθρο XIV, όπου ή τάξη των άστών παρουσιάζεται σάν νά 'χει κερδίσει τό δικαίωμά της νά συμμετέχει σέ ορισμένα ύπουργήματα: «come vengono eletti anche dall' ordine civile negli uffici del monte».

40. Χυτήρης, ό.π., σ. 134: «υπάρχει ήδη μία έρμητικά κλειστή άριστοκρατική κάστα».

41. «Avute frequenti occasioni di riconoscere varie peccanze nell' ardamiento attuale di questo Consiglio, derivanti la maggior parte dall' essersi diminvito il corpo de' nobili», παρατηρεί ό Erizzo τό 1786 (Ροjago, ό.π., τ. Β', σ. 269).

42. Λούντζης, ό.π., σ. 112 κέ.

Νίκος Καραπιδάκης

τάξιν». Στίς επόμενες σειρές θά περιγράψει τό σχῆμα τό ὅποιο, ἀκολουθώντας τον Λούντζη, θά υιοθετήσῃ ἢ μεταγενέστερη ἱστοριογραφία: «ἔκτοτε κανονίζονται αἱ διακρίσεις τῶν τάξεων διαιρουμένων εἰς τρεῖς· τήν μέν πρώτην ἀποτελοῦν οἱ εὐγενεῖς, τήν δευτέραν οἱ ἄστοι καί τήν τρίτην ἅπας ὁ ἐργατικός καί χύδην λαός». Ἐάν στό κείμενο αὐτό τοῦ Λούντζη λείπουν οἱ χρονολογικές διασαφῆσεις (μποροῦμε νά βάλουμε ἕνα ἐρωτηματικό *πότε* μετά ἀπό κάθε φράση του), ἡ σύλληψη καί ἡ διατύπωση εἶναι οἱ πιά περιεκτικές γιά τό σχηματισμό καί τό χαρακτῆρα τῆς τάξης πού μάς ἀπασχολεῖ. Ἐάν προσεχτεῖ ἰδιαίτερα ἡ διατύπωση «κανονίζονται οἱ διακρίσεις». Γιά τόν Λούντζη τό συμβούλιο, δηλαδή ἡ ἴδια ἡ τάξη, εἶναι τό ἀποτέλεσμα μιᾶς διαδικασίας πού καταλήγει στό νά περικλείσῃ σ' ἕνα ὄργανο ἕνα ὀρισμένο ἀριθμό οἰκογενειῶν. Τόν ὅρο εὐγενεῖς πού ἄλλοι, μεταγενέστεροι, ἱστορικοί, θά τόν θεωρήσουν φυσικά ὡς χαρακτηρισμό τῆς τάξης, ὁ Λούντζης τόν ἐκφέρει φρόνιμα μέ τό ρῆμα «προσαγορεύονται». Ταυτίζει δέ τή «διακεκριμένη τάξη» μέ τό συμβούλιο, ὑπογραμμίζοντας ἔτσι πῶς διακεκριμένη τάξη δέν θά μπορούσε νά υπάρξει ἂν δέν περιορίζονταν οἱ εἰσαγωγές στό συμβούλιο. Τά ὅρια τῆς τάξης δέν ἦταν φυσικά: ἀντιπροσώπευαν τό ἀποτέλεσμα μιᾶς συγκεκριμένης διαδικασίας πού ὁ Λούντζης ἀναλύει μεθοδικά⁴³. Ἀπό τόν Λούντζη ἀρχίζει καί ἡ σταθερή χρησιμοποίηση τοῦ ὅρου εὐγένεια ἢ εὐγενεῖς χωρίς ὥστόσο νά σημειωθεῖ ἡ προσεκτική παρατήρηση πού υπέβαλε τό ρῆμα «προσαγορεύονται».

Μέ τόν Λομβάρδο⁴⁴, στή λέξη εὐγενής θά δοθεῖ σχετλιαστική χροιά καί μέ τό ἔργο του θά μποῦμε σέ μία πολεμική περίοδο τῆς σχετικῆς ἱστοριογραφίας. Σ' αὐτόν ὀφείλουμε τή σχηματοποίηση τῶν προϋποθέσεων εἰσαγωγῆς στό συμβούλιο⁴⁵ καί τήν ταύτιση: εὐγενεῖς/γαιοκτημονες/βενετοκρατία. Ὁ Λούντζης καί σ' αὐτό ἦταν ἰδιαίτερα προσεκτικός καί ἀφήνει νά φανεῖ πῶς ἡ διαμόρφωση αὐτῶν τῶν προϋποθέσεων ἦταν τό ἀποτέλεσμα νόμων σέ διαφορετικές στιγμές.

Παράλληλα μέ τήν προσέγγιση τοῦ Λομβάρδου, πού βλέπει στό πρόσωπο τῶν εὐγενῶν μία ἀντεθνική τάξη, ἔχουμε τήν ἀντίληψη τοῦ Βροκίνης πού μέ τή συμπάθειά του γι' αὐτούς, καί ὄχι πάντα ἄδικα, ἀφιερώνει ἕνα μέρος τοῦ ἔργου του γιά νά ἀναδείξει τόν ἐκλεκτικό χαρακτῆρα τῆς τάξης τους, τήν ἐξαιρετική θέση τους στά γράμματα⁴⁶. Τοῦ χρωστάμε ἐκτός τῶν ἄλλων τή χρησιμοποίηση τοῦ ὅρου *εὐπατρίδης*, γιά τοὺς κερκυραίους εὐγενεῖς, λέξη μέ τήν ὁποία μεταφράζει εὐστοχα τόν ὅρο *cittadini originari*.

Καί μέ τοὺς τρεῖς αὐτούς συγγραφεῖς βρισκόμαστε ἐμπρός σ' ἕνα ἐνδιαφέρον φαινόμενο τῆς ἐπτανησιακῆς ἱστοριογραφίας: τή σχέση πού εἶχαν οἱ ἱστορικοί μέ τό ἀντικείμενό τους. Σχέση πού εἶναι γιά τόν Λούντζη πολιτική καί συναισθηματική· ἡ εἰσαγωγή του στό *Περί τῆς πολιτικῆς καταστάσεως*... εἶναι ἕνα πολύ ἐνδιαφέρον

43. Ἐάν ἐξαιρέσουμε ὅτι δέν παραπέμπει συστηματικά στίς πηγές του, ὁ Λούντζης εἶναι ὁ μόνος πού ἔχει ἀφιερῶσει τήν προσοχή του στή διαδοχική ψήφιση νόμων πού προσδιορίζουν τήν εὐγένεια· βλ. *ἐδῶ*, σημ. 38 καί Λούντζης, *ὁ.π.*, σ. 142.

44. Κωνσταντῖνος Λομβάρδος, *Ἀπομνημονεύματα πρὸς κατάρτισμόν τῆς περὶ ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑπτανήσου ἱστορίας*, Ζάκυνθος 1870.

45. Λομβάρδος, *ὁ.π.*, σ. 9.

46. Βροκίνης, *ὁ.π.*, σ. 5 κέ. Γιά τήν «ἀτμόσφαιρα» μέσα στήν ὁποία ἔγραψε ὁ Βροκίνης βλ. τὰ προλεγόμενα τοῦ Κ. Δαφνῆ στήν ἐκδοση τῶν *Σχεδარიῶν*.

Κερκυραϊκή εὐγένεια

κείμενο ενδοσκόπησης πού δέν μπορεί νά διαβαστεῖ ανεξάρτητα ἀπὸ τὴν αὐτοβιογραφία του. Οἱ πολιτικές θέσεις τοῦ Λομβάρδου, τίς ὁποῖες καὶ ὑποστηρίζει μέ τὰ *Ἀπομνημονεύματα*, εἶναι ἀνάγλυφες σέ ὅλο τὸ ἔργο του⁴⁷. Ὁ Βροκίνης ἀπὸ ιδιοσυγκρασία καὶ ἀπὸ προσωπικὲς ἐπιλογές θά σταθεῖ μέ κατανόηση πάνω στὴν ἱστορία τῆς τάξης σέ μία στιγμή ὅπου τὰ πράγματα δέν τὸ ἐπιτρέπουν εὐκολά. Ὁ Χιώτης, πού ἀνήκει σ' ἓνα πιά θετικιστικὸ ρεύμα, χρησιμοποιεῖ ἀφθονία πηγῶν τῆς ἐποχῆς, δίνοντας ἐλάχιστη προσοχή στίς νομικὲς πηγές καὶ ἐκδηλώνοντας μία ἰδιαίτερη προτίμηση στίς ἀναφορές τῶν προβλεπτῶν. Μένει κοντά στό σχῆμα καὶ στὴν ορολογία τοῦ Λομβάρδου⁴⁸. Τὸ σχῆμα ἄλλωστε εὐγενεῖς/γαιοκτήμονες φαίνεται νά ἔχει ἀποκρυσταλλωθεῖ καὶ νά θεωρεῖται αὐτονόητο ὅταν πρόκειται νά περιγραφεῖ ἡ παλιὰ τάξη πραγμάτων.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἱστορικῶν γιὰ τὴν κερκυραϊκὴ εὐγένεια θά περάσει μία σχετική ὕφεση μετὰ τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα. Ἡ μεταγενέστερη ἱστοριογραφία θά ἀναφερθεῖ σ' αὐτὴ τὴν εὐγένεια ἀντλώντας στοιχεῖα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ ΙΘ' αἰῶνα. Ἡ ἀμφιβολία ὥστόσο τῶν ὄρων ὅταν χαρακτηρίζεται ἡ κερκυραϊκὴ εὐγένεια θά παραμείνει. Ἡ Χρύσα Μαλτέζου κρατᾷ τὸ διαχωρισμὸ εὐγενεῖς (*nobili*) καὶ ἀστοί (*cittadini*) γιὰ τίς τάξεις πού τὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς ἀποκαλοῦν *cittadini* (τοὺς εὐγενεῖς) καὶ *civili* (τοὺς ἀστούς). Αὐτὸ τὸ διαχωρισμὸ δέχεται καὶ ὁ Ἀπ. Βακαλόπουλος⁴⁹. Γιὰ τὴν Χρ. Μαλτέζου, ἡ ἀναμέτρηση ἀστῶν καὶ εὐγενῶν παίρνει οὐσιαστικὲς διαστάσεις ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰῶνα: «στὴ διάρκεια τῶν δύο τελευταίων αἰώνων τῆς βενετικῆς κυριαρχίας ἀναστατώθηκαν [τὰ Ἐπτάνησα] ἀπὸ τίς διαμάχες πού ἐκδηλώθηκαν ἀνάμεσα στίς κοινωνικὲς τάξεις. Ἐνῶ στοὺς προηγούμενους αἰῶνες ἡ διχόνοια ἀνάμεσα στοὺς εὐγενεῖς (*nobili*) καὶ στοὺς ἀστούς (*cittadini*) περιοριζόταν σέ λίγα μόνο ἄτομα, στὰ τέλη τοῦ 17ου οἱ ἀστοὶ ἀπέκτησαν ταξικὴ συνείδηση καὶ ἀξίωσαν νά συμπεριληφθοῦν στό συμβούλιο τῶν εὐγενῶν».

Τὸ ἄρθρο τοῦ Γ. Χυτήρη «Δομὴ καὶ λειτουργία τῆς ἐφτανησιώτικης κοινωνίας» χρησιμοποιεῖ τοὺς ὅρους *ἀριστοκρατικὴ κάστα* ἢ *ἀριστοκρατία* μιλώντας νὰ τοὺς εὐγενεῖς⁵⁰. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι στὴ σύγχρονη ἱστοριογραφία οἱ διάφοροι ὅροι πού χρησιμοποιοῦνται εἶναι δάνειο τῆς ἱστοριογραφίας τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα ἢ εἶναι κατασκευασμένοι κατὰ προσέγγιση. Ἡ κοινωνιολογικὴ προσέγγιση τοῦ Γ. Χυτήρη, π.χ., ἐπιζητᾷ τὸν ὅρο κάστα. Ἀντίθετα αὐτοὶ οἱ ὅροι δέν ἐξηγήθηκαν μέ τὴν ἀνάγνωση κειμένων τῆς ἐποχῆς ἀλλὰ ἔγιναν δεκτοὶ μέ τὴ σημασία (ὄχι πάντα συγκεκριμένη) πού ἔχουν σήμερα ἢ εἶχαν γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα. Ἀνάλογο εἶναι τὸ φαινόμενο τῆς χρησιμοποίησης τοῦ ὅρου εὐγενεῖς ἀπ' αὐτοὺς τοὺς τελευταίους ὄχι μέ τὴ σημασία πού εἶχε τὸν καιρὸ τῆς βενετικῆς παρουσίας ἀλλὰ μέ τὴ σημασία πού εἶχε στό ἄμεσο κοινωνικὸ περιβάλλον τους. Γιὰ τὸν Λούντζη εὐγενεῖς ἦταν ἡ τάξη του, γιὰ τὸν Βροκίνη ἡ τάξη τῆς γυναίκας του, γιὰ τὸν Λομβάρδο οἱ πολιτικοὶ του ἀντίπαλοι ἢ ἡ ἀποικιοκρατία. Μήπως ἡ τάξη τῶν

47. Τοῦ τὸ προσάπτει εὐσχημα καὶ ὁ Βροκίνης, ὅ.π., σ. 72.

48. Παναγιώτης Χιώτης, *Σειρὰς Ἱστορικῶν Ἀπομνημονευμάτων τόμος Γ'*, Κέρκυρα 1863.

49. Χρ. Μαλτέζου, στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. ΙΑ', Ἀθῆνα 1975, σ. 212-218.
Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1968, σ. 149.

50. Βλ. σημ. 40.

Νίκος Καραπιδάκης

εὐγενῶν πού γνώρισε ὁ ΙΘ' αἰώνας ἦταν ἐκείνη τῶν ἁμεσῶν ἀναμνήσεών του, δηλαδή τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τῆς βενετικῆς εξάρτησης;

Ἡ ἀβασάνιστη παραδοχή τοῦ ὅρου *nobile* στή θέση τοῦ *cittadino* βιάζει λίγο τὴν κατανόηση τοῦ δεύτερου. Ἔτσι ὑποστηρίχθηκε πὼς μόνο οἱ εὐγενεῖς εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ἀποκαλοῦνται πολῖτες, πὼς μόνο αὐτοὶ εἶχαν πολιτικά δικαιώματα καὶ διορίζονταν σὲ δημόσιες θέσεις⁵¹. Συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο: μόνο ὅσοι κατάφεραν νὰ θεωρηθοῦν γηγενεῖς πολῖτες μπόρεσαν νὰ πάρουν τὸν τίτλο τοῦ εὐγενοῦς. Τὰ δικαιώματα καὶ τὰ δημόσια ἀξιώματα πού τοὺς ἀνήκαν ἦταν ἐκεῖνα πού τοὺς ἔδινε ἓνα συγκεκριμένο νομικὸ σύστημα πού διαμόρφωσαν. Οἱ πολῖτες πού θὰ πάρουν τὸν τίτλο *ευγενεῖς* θὰ οριοθετηθοῦν μέσα σ' ἓνα διοικητικὸ σχῆμα, τὸ Γενικὸ Συμβούλιο, ξεχωρίζοντας ἀπὸ τὰ ἄλλα κοινωνικά στρώματα πού μένουν στὸ περιθώριό τοῦ συμβουλίου. Μέρος ἀπὸ αὐτὰ τὰ γειτονικά στρώματα μπορεῖ πάντα νὰ ἐνσωματωθεῖ ἢ νὰ ἀπορριφθεῖ στὸ συμβούλιο. Αὐτὴ τὴ σχέση ἐνσωμάτωσης (*aggregatio*) καὶ εἰσαγωγῆς (*introductio*), πού ἔχει ἡ εὐγένεια μὲ τὸ περιθώριό της, θὰ μελετήσουμε λίγο παρακάτω.

Ἡ κριτικὴ τῶν πηγῶν καὶ τῆς χρησιμοποίησής τους ἀπὸ πολλοὺς ἱστορικοὺς τοῦ περασμένου αἰῶνα θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀντικείμενο ἰδιαίτερης προσοχῆς. Ἡ τάση τῆς ἐποχῆς ἦταν νὰ ἀκολουθεῖ ὀρισμένα διατάγματα, μερικές ἀναφορές βενετῶν προνοητῶν, καὶ νὰ φτάνει γρήγορα σὲ συμπεράσματα. Τὸ πρόβλημα τὸ εἶχε δεῖ ὁ Βροκίνης στὴν κριτικὴ του πρὸς τὸν Λομβάρδο, ἀλλὰ οἱ ὑποδείξεις του δὲν εἶχαν ἀντίκτυπο⁵². Τέλος, τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἱστοριογραφίας τοῦ ΙΘ' αἰῶνα θὰ ἔπρεπε νὰ κριθοῦν αὐστηρὰ πρὶν ξαναχρησιμοποιηθοῦν σήμερα.

II

Συνοψίζοντας τίς σκέψεις στὶς ὁποῖες μᾶς ὡδήγησε ἡ ἀστάθεια τῆς ὁρολογίας τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς ἱστοριογραφίας, θὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι ἡ κερκυραϊκὴ εὐγένεια δὲν ὑπῆρξε πάντα μία «ἐρμητικὰ κλειστὴ ἀριστοκρατικὴ κάστα». Προσδιορίστηκε σὰν κλειστὸ σώμα εὐγενῶν σταδιακά, ἀπαντώντας στὶς πιέσεις ἐκείνων πού ἤθελαν νὰ γίνουν μέλη του. Ἐπεξεργάστηκε γιὰ νὰ αὐτοπροσδιορισθεῖ ἓνα σύστημα ἀξιών πού κωδικοποιήθηκε μὲ τοὺς τρεῖς βαθμοὺς εὐγένειας. Οἱ πιέσεις ἐνσωμάτωσης πού δέχονταν ἦταν αὐτὸ πού ἔδωσε τὴν ἐντύπωση διαμάχης ἀνάμεσα στὶς τάξεις ἢ πού πῆρε διαστάσεις ταξικῆς διαμάχης στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνα (ἡ ἐποχὴ ἄλλωστε ἦταν πρόσφορη).

Ὡστόσο δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοηθεῖ ἡ συνοχὴ τῆς τάξης, στοιχεῖο ἀπαραίτητο γιὰ νὰ διαμορφωθεῖ ἡ ἰδιοτυπία της. Πὼς ἐξασφαλίστηκε αὐτὴ ἡ συνοχή; Γιὰ νὰ καταλάβουμε τὴν προσωπικότητα τῆς τάξης, εἶναι ἀνάγκη νὰ δοῦμε πὼς σχηματίζεται. Νὰ μάθουμε ποιοὶ μπῆκαν, πότε, καὶ ἀπὸ ποιοῦ χώρου προέρχονταν. Γιὰ νὰ

51. Βλ. καὶ σημ. 34. Στὸν Ἀθ. Τσίτσα, ὁ.π., σ. 100, διαβάζουμε: «οἱ Εὐγενεῖς γιὰ τέσσερις περίπου αἰῶνες θ' ἀποτελέσουν τοὺς μόνους πολῖτες (*cittadini*) τοῦ νησιού» στὴν Ε. Κούγκου, ὁ.π., σ. 19: «Μονάχα οἱ ἀνήκαν στὴν τάξη τῶν εὐγενῶν ονομάζονταν καὶ ἀναγνωρίζονταν ὡς πολῖτες (*cittadini*)».

52. Βλ. καὶ σημ. 47.

Κερκυραϊκή ευγένεια

καταλάβουμε τή συνοχή της, πρέπει νά δοῦμε ποιές οἰκογένειες ἔμειναν σταθερά καί γιά μεγάλα χρονικά διαστήματα στό συμβούλιο, καί πῶς μοίρασαν μεταξύ τους τήν πολιτική δύναμη πού τούς ἔδινε ἡ διοίκηση.

Γιά τήν τελευταία αὐτή ἐρώτηση περιοριστήκαμε χρονικά σέ μία ἐποχή πού θεωρήσαμε χαρακτηριστική, γιά τούς λόγους πού ἐκθέσαμε στήν ἀρχή αὐτοῦ τοῦ κειμένου. Γιά τήν πρώτη ἐρώτηση (ποιοί μῆκαν, πότε, καί ἀπό ποιο κοινωνικό χώρο προέρχονταν), δέν μπορέσαμε νά περιοριστοῦμε σέ μία ἐποχή: περιοριζόμαστε, ἐκ τῶν πραγμάτων, ἀπό τίς πηγές μας. Δίνουμε σ' αὐτή τήν ἐργασία μία ξεχωριστή θέση στά συμπλήματα δύο ἐρευνητῶν πού, παρά τίς ἐπιμέρους κριτικές πού μπορεῖ νά προκαλεῖ τό ἔργο τους, πιστεύουμε ὅτι εἶδαν τήν ἀνάγκη μιάς πλατιάς ἐρευνας στήν ονοματολογία καί τήν προσωπογραφία πρὶν μιλήσουν μέ σιγουριά γιά τό χαρακτήρα τῆς τάξης.

Ὁ Βροκίνης στά πλαίσια τῶν ἐρευνῶν του γιά τούς κερκυραίους εὐπατρίδες, τὰ περίφημα *Βιογραφικά Σχεδάρια*, φρόντισε νά συμπληρώσει ἕναν κατάλογο εἰσαγωγῶν στό Γενικό Συμβούλιο πού ὑπῆρχε σέ μία συλλογή ἐγγράφων τῆς οἰκογένειας Θεοτόκη. Τόν χειρόγραφο αὐτό κατάλογο⁵³ δέν μπορέσαμε νά βροῦμε σήμερα καί ἔτσι χρησιμοποίησαμε τήν πρόχειρη, δυστυχῶς, ἔκδοση πού δίνει ὁ Βροκίνης. Τό χειρόγραφο ἴσως βρίσκεται στά χαρτιά τοῦ Σπύρου Θεοτόκη, ἴσως χάθηκε, δέν ξέρουμε: ἡ διπλωματική κριτική τῶν ἐξωτερικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ἐγγράφου, ἡ ὁποία, ὅπως γνωρίζουμε, θά μπορούσε νά ἐπηρεάσει τή γνώμη γιά τό περιεχόμενο του, εἶναι ἐπομένως ἀδύνατη. Ὁ Βροκίνης συμπληρώνει τόν κατάλογο μέ νέα ὀνόματα οἰκογενειῶν συνοδεύοντάς τα μέ τήν ημερομηνία εἰσαγωγῆς στό συμβούλιο. Αὐτή τήν εἰδηση τήν ἔδινε καί τό ἐγγραφο Θεοτόκη.

Μέ ἀφορμή τήν Ἰόνιο ἔκθεση τοῦ 1914, ὁ ἀρχαιοδίφης Σπύρος Θεοτόκης δημοσίευσε ἕνα νέο κατάλογο εἰσαγωγῶν στό Γενικό Συμβούλιο⁵⁴. Αὐτός ὁ κατάλογος χωρίζεται σέ δύο μέρη: τό πρῶτο, ὁ κύριος κατάλογος, δημοσιεύτηκε στή σελίδα 36 τοῦ ἀναμνηστικοῦ τεύχους τῆς ἐκθέσης καί τό δεύτερο, ὁ συμπληρωματικός κατάλογος (προσθήκες), στή σελίδα 136. Ὁ Σπύρος Θεοτόκης εἶχε βέβαια ὑπ' ὄψη του τόν Βροκίνη καί δούλεψε ἡ διορθώνοντας τήν πληροφορία τοῦ Βροκίνη, χωρίς ὅμως νά τό ἀναφέρει, ἡ ἀγνοώντας τον ἀπό διαφωνία ἢ ἀμέλεια. Γιά πολλές οἰκογένειες δέν δίνει ἡμερομηνία εἰσαγωγῆς. Τόσο ὁ Βροκίνης ὅσο καί ὁ Θεοτόκης ἐργάστηκαν ἀνατρέχοντας στίς καταχωρίσεις τῶν συνεδριάσεων τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου πού βρίσκονται στό κερκυραϊκό ἀρχεῖο, ἢ σέ ἄλλα συμπληρωματικά ἐγγραφα, διαλέγοντας, γιά κάθε οἰκογενειακό ὄνομα, τήν ἡμερομηνία τῆς πιό παλιάς συμμετοχῆς. Γιά ὀρισμένες οἰκογένειες ἦταν ἀφοπλισμένοι ἐπειδή ἔβρισκαν ἕνα μέλος τους νά ὑπηρετεῖ μία συγκεκριμένη χρονιά σ' ἕνα ἀξίωμα ἢ στό συμβούλιο κι ὕστερα τό ἔχαναν γιά μερικά χρόνια γιά νά τό ξαναβροῦν στή συνέχεια. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις ἀδυνατοῦσαν νά προσδιορίσουν ποιο χρόνο μπαίνει ἡ τάδε οἰκογένεια, γιατί ἡ ὁργάνωση τῶν καταγραφῶν τῆς πόλης ἦταν, ὅπως διαπιστώνουμε, εὐκαιριακή. Ἐγινε πιό συστηματική μετὰ ἀπό κάποια μέτρα πού παίρνονται ἀπό τό 1572 ἀλλά πού

53. Βλ. Βροκίνης, *ὁ.π.*, σ. 87-92. Ὁ Βροκίνης πηλοφορεῖ τό χειρόγραφο: «Οἰκογενειακά ἐγγραφα παρά Θεοτόκη Μάρκω ἐν Βιβλίῳ Β' "Κυβερνητικά Διατάγματα καί Πρακτικά Συμβουλίων τῆς πόλεως Κερκυρας"».

54. Σπυρίδων Μ. Θεοτόκης, *Ἀναμνηστικόν τεῦχος τῆς Ἰονίου Ἐκθέσεως*, Κέρκυρα 1914.

Νίκος Καραπιδάκης

τά αποτελέσματά τους δεν είναι άμεσα: άλλος ένας λόγος πού πρέπει νά μάς κάνει διστακτικούς μπροστά στόν έρμητικό χαρακτήρα τής τάξης. Συχνά οι ήμερομηνίες εισαγωγής διαφέρουν από τόν Βροκίνη στόν Θεοτόκη. Ό ένας από τούς δύο κάνει λάθος ή ό καθένας βρήκε μία διαφορετική πληροφορία στό σημείο πού διαφέρουν; Πιστεύουμε ότι τό δεύτερο είναι πιό πιθανό: ό Θεοτόκης δεν ήταν σέ θέση νά επαληθεύσει τίς πληροφορίες του Βροκίνη, αφού αυτός δεν παραπέμπει. Έτσι όταν ό Σπύρος Θεοτόκης βρίσκει μία άλλη ήμερομηνία εισαγωγής από εκείνη του Βροκίνη, παραθέτει τή δική του. Τό πιό πιθανό είναι ότι πρόκειται γιά μία οικογένεια πού εισάγεται παίρνοντας τό όνομα κάποιας παλαιότερης πού έχει πιά έκλειψει. Αυτό τό φαινόμενο δεν ήταν άγνωστο κι έφτανε συχνά στά δικαστήρια⁵⁵.

Χρησιμοποιήθηκαν λοιπόν οι πληροφορίες του Βροκίνη και του Θεοτόκη αφού επαληθεύτηκαν στό βαθμό πού ήταν δυνατόν. Συχνά βρήκαμε, παραβάλλοντας τήν ήμερομηνία πού δίνουν γιά μία οικογένεια ό Βροκίνης και ό Θεοτόκης μέ τή χρονολογία πού έδινε ή ίδια ή οικογένεια, ότι ή διαφορά είναι ένας μόνο χρόνος⁵⁶. Άλλά και πάλι δεν είναι σίγουρο πώς είναι πιό σωστή ή πληροφορία πού έδινε ή ίδια ή οικογένεια εκείνη τήν έποχή. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα πού μία πληροφορία τής καγκελλαρίας δεν άρκούσε γιά νά υποστηρίξει τήν αίτηση συμμετοχής ύποψηφίων στό συμβούλιο⁵⁷.

Αντιγράφοντας μέ τή σειρά μας τίς συμμετοχές τών οικογενειών στά συμβούλια από τό 1602 ως τό 1624, διαπιστώνουμε πώς υπήρχε μεγάλη κινητικότητα στην παραμονή τών οικογενειών στό συμβούλιο⁵⁸. Αν εξαίρουμε ένα ποσοστό οικογενειών, τό μεγαλύτερο, πού ή παρουσία του είναι συστηματική σέ κάθε Γενικό Συμβούλιο, μένει ένα ποσοστό οικογενειών γιά τίς όποιες είμαστε σίγουροι ότι ήταν μέλη τής εύγένειας αλλά δεν τίς βρίσκουμε συστηματικά καταγεγραμμένες. Έξέπεσαν, κατοίκησαν στην ύπαιθρο ή εξέλειψαν. Έτσι γιά πολλούς άξιωματούς πού συναντάμε μεταξύ 1602-1623 παρατηρούμε ότι δεν βρίσκουμε τήν οικογένειά τους νά άντιπροσωπεύεται στό Γενικό Συμβούλιο του 1624⁵⁹.

Πρίν δούμε τή σημασία τής κινητικότητας ορισμένου ποσοστού οικογενειών στό συμβούλιο είναι ενδιαφέρον νά παρακολουθήσουμε γιά μία μεγάλη χρονική περίοδο τίς εισαγωγές νέων οικογενειών στό Γενικό Συμβούλιο. Οι πηγές μας καταγράφουν εισαγωγές από τόν ΙΕ΄ αιώνα και συγκεκριμένα από τό 1430 (μέ μία εξαίρεση, ώστόσο, γιά τήν οικογένεια Petritin, πού μπαίνει στό Γενικό Συμβούλιο από τό 1395).

Από 110 οικογένειες πού εισάγονται μεταξύ του 1430 και του 1531 οι εισαγωγές περιορίζονται σέ 90 από τό 1531 μέχρι τό 1630. Η μείωση τών εισαγωγών είναι χαρακτηριστική αυτά τά έκατό χρόνια. Τά έπίπεδα τών εισαγωγών είναι ιδιαίτερα

55. IAK, Ambascerie, τετρ. 40 φ. 20^ν.

56. Έπαληθεύσεις τών εισαγωγών τών οικογενειών πού μπήκαν στό Γενικό Συμβούλιο πρίν τό 1614 μπορούν νά γίνουν ανατρέχοντας στό Argomenti diversi, τ. 3.

57. Οι Baburi άποδεικνύουν ότι ό αδελφός του πατέρα τους ήταν μέλος του Γενικού Συμβουλίου (AD 3, φ. 168^ν), κι αυτό σύμφωνα μέ τή συμμετοχή του. Οι Σύνδικοι δεν θεωρούν τό έπιχείρημα άρκετό.

58. Καταγραφές Γενικών Συμβουλίων βρίσκονται στη σειρά Argomenti diversi, στους τόμους 2, 6, 7, 9.

59. IAK, AD 2, filza quarta, φ. 733^ν.

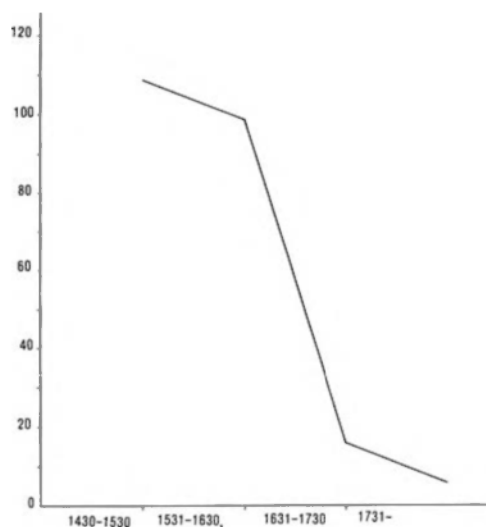

Κερκυραϊκή ευγένεια

χαμηλά τόν ΙΖ΄ αιώνα. Λιγότερο από 20 οικογένειες μεταξύ 1631 και 1730 και λιγότερο από 15 εισάγονται μεταξύ 1731 και 1790 (βλ. διάγραμμα 1). "Αν επιμείνουμε στην κίνηση εισαγωγών στους δύο πρώτους αιώνες, ΙΕ΄ και ΙΣΤ΄, θά διαπιστώσουμε ότι τό κλείσιμο τοῦ Συμβουλίου, δηλαδή οί περιορισμοί εισαγωγών, επιχειρείται τόν ΙΣΤ΄ αιώνα καί συγκεκριμένα πρός τά τέλη του.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1
Εισαγωγές νέων οικογενειών στό Γενικό Συμβού-
λιο, 1530-1731

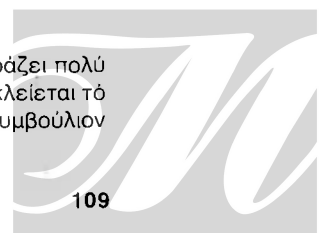

Από τά μέσα τοῦ ΙΣΤ΄ αιώνα οί εισαγωγές περιορίζο-
νται σημαντικά.

Πηγές: Λ. Βροκίνης, *Βιογραφικά σχεδάρια*, Κέρκυρα 1972, σ. 87-92· Σπ. Θεοτόκης, *Αναμνηστικό τεύχος πῆς Ἰονίου Ἐκθέσεως*, Κέρκυρα 1914, σ. 36 καί 136· IAK Argomenti Diversi, τ. 2 φ. 727, τ. 9 filza III φ. 17 (70) 127, filza VIII φ. 4 (5).

Ἡ ἐλάττωση τῆς κίνησης κατά τόν ΙΣΤ΄ αιώνα πιστεύουμε ὅτι μεταφράζει πολύ καλά τή σκέψη πού εἶχε κάνει ὁ Λούντζης: «ολίγον κατ' ὀλίγον» ... «ἀποκλείεται τό δημοτικόν στοιχεῖον» καί «έντεῦθεν μετά παρέλευσιν χρόνου τινός τό συμβούλιον

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

109

ΜΕΛΙΣΣΑ

Νίκος Καραπιδάκης

συγκείμενον ἐκ περιορισμένου ἀριθμοῦ οἰκογενειῶν, λαμβάνει σχῆμα ὀλιγαρχικόν»⁶⁰.

Τὴν ἐπικοινωνία τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου μὲ τὰ στρώματα ποὺ ἦταν ἔξω ἀπ' αὐτό καὶ τὴν κινητικότητα τῶν μελῶν του (ξεπέφτουν ἢ ἀπομακρύνονται προσωρινά) στὴ διάρκεια τοῦ ΙΕ' καὶ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα θὰ ἀκολουθήσει τὸ σταδιακὸ κλείσιμο τοῦ συμβουλίου, ποὺ ἀρχίζει τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' καὶ ολοκληρώνεται τὴν πρώτην τριακονταετία τοῦ ΙΖ'. Ἡ τάξη θὰ πάρει τὴν ὁριστικὴν κλειστὴ μορφή τὸν ΙΖ' αἰῶνα. Ἡ στερεότυπη εἰκόνα τοῦ κλειστοῦ σώματος, ποὺ θὰ παρατηρήσει πρῶτος (ἐπίσημα) ὁ προνοητής Ἐρίτσος τὸ 1786, εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς διαδικασίας. Μόνο ποὺ ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι πιστεύεται τὸ κλείσιμο τοῦ συμβουλίου δὲν προκάλεσε ἀριθμητικὴ μείωση τῶν μελῶν τῆς εὐγένειας: τὸ 1624 τὸ Γενικὸ Συμβούλιο περιέχει 315 μέλη τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ 114 οἰκογένειες ἐνῶ τὸ 1781 τὰ 581 μέλη προέρχονται μόνο ἀπὸ 68 οἰκογένειες. Ὁ περιορισμὸς εἰσαγωγῆς νέων οἰκογενειῶν βοήθησε νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ ἐνδογαμία, στοιχεῖο ποὺ εὐνόησε τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς τάξης σάν κάστα. Ἀλλὰ ἡ παρακμὴ τῆς δὲν ἦταν ἀριθμητικὴ μείωση τῶν μελῶν τῆς, τὰ αἷτια πρέπει ν' ἀναζητηθοῦν ἄλλου.

Ἀξίζει, πιστεύουμε, νὰ ξαναγυρίσουμε στὸν περιορισμὸ τῶν εἰσαγωγῶν στὸ συμβούλιο καὶ νὰ δοῦμε τὸ φαινόμενο σὲ μικρὲς καὶ μεσαῖες διάρκειες (βλ. διάγραμμα 2). Μένοντας σὲ δεκαετίες, παρατηροῦμε μαζικὲς εἰσαγωγὲς μεταξὺ τοῦ 1470 καὶ τοῦ 1500. Τὸ φαινόμενο ἐπαναλαμβάνεται μεταξὺ 1540 καὶ 1560. Καὶ οἱ δύο ἐνότητες δὲν εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπὸ σοβαρὰ ἱστορικὰ γεγονότα. Τὸ μαρτυρεῖ ὁ νόμος ποὺ καθιέρωσε τὸ συμβούλιο τῶν 150 γιὰ τὴν ἐνότητα 1470-1500⁶¹. Γιὰ τὰ χρόνια μετὰ τὸ 1557 μαρτυροῦνται μαζικὲς εἰσαγωγὲς ποὺ εἶχαν σκοπὸ νὰ καλύψουν τὰ κενὰ ποὺ ἄφησε ἡ πολιορκία⁶². Ἡ ἀνανέωση αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ ολοκληρώθηκε αὐτόματα ἀλλὰ διαδοχικά, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τίς πληροφορίες γιὰ τίς εἰσαγωγὲς ποὺ μᾶς προσφέρουν οἱ πηγές μας⁶³.

Καὶ τὰ δύο αὐτὰ γεγονότα, ἡ πολιορκία τοῦ 1537 καὶ οἱ λόγοι ποὺ ὑπέβαλαν τὴ σύσταση τοῦ συμβουλίου τῶν 150, μᾶς διδάσκουν γιὰ τὸ ρόλο τοῦ Γενικοῦ συμβουλίου. Δὲν εἶναι ἓνας μηχανισμὸς ἀποκλεισμοῦ, ἀλλὰ ἓνας χώρος ὅπου ἐπιλέγονται ἐκεῖνοι ποὺ διοικοῦν τὴν πόλη⁶⁴. Αὐτόν τὸ χαρακτῆρα ὑποδηλώνει ἄλλωστε καὶ ἡ στενὴ σχέση Συμβουλίου τῶν 150, Γενικοῦ Συμβουλίου καὶ ἀξιωματοῦχων. Ὁ κλειστός χαρακτῆρας ποὺ θὰ πάρει ἡ τάξη εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ περιορισμοῦ τῶν συμμετοχῶν στὴ διοίκηση καὶ ἡ οἰκιοποίησή της ἀπὸ ἓνα ἀριθμὸ οἰκογενειῶν.

Τὴν ἀναμφισβήτητη ἄνοδο τῶν εἰσαγωγῶν νέων οἰκογενειῶν στὸ συμβούλιο μεταξὺ τοῦ 1430-1480, 1480-1531 ἀκολουθεῖ μία σταθερὴ πτώση μεταξὺ τοῦ 1531-1580. Τὴ σχετικὴ ἄνοδο τῶν περιόδων 1540-1550, 1550-1560 ἐξηγεῖ, πιστεύουμε, ἡ ὑποχρεωτικὴ ἀνανέωση ποὺ ἐπέβαλαν τὰ γεγονότα τοῦ 1537. Παρατηρώντας τὸ φαινό-

60. Λούντζης, ὁ.π., σ. 113.

61. Rojago, ὁ.π., τ. 1, σ. 35.

62. Ἡ πληροφορία εἶναι τοῦ Marmorà: τὴν ἀναπτύσει ὁ Βακαλόπουλος, *Ἱστορία*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 149.

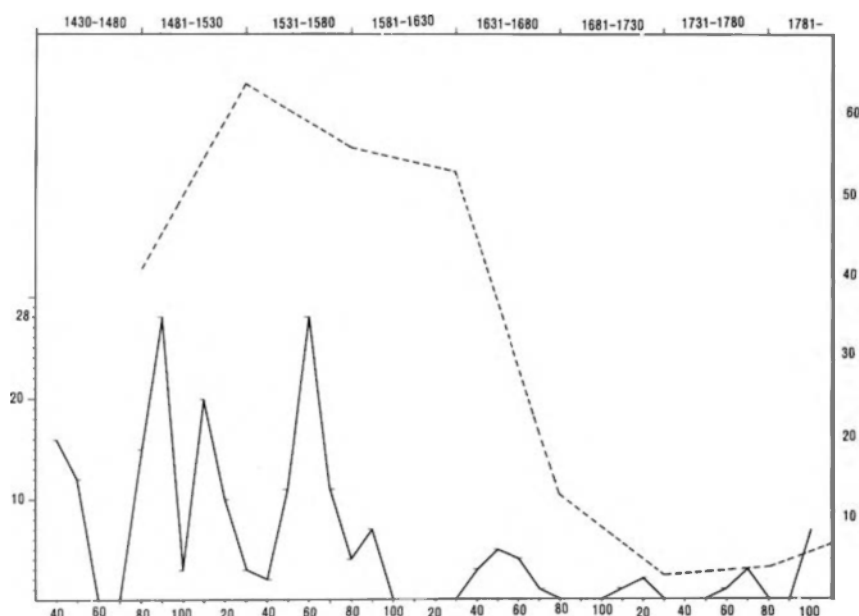
63. Βλ. σχεδιάγραμμα 2. Οἱ εἰσαγωγὲς γιὰ νὰ συμπληρωθοῦν τὰ κενὰ ποὺ ἄφησε ὁ πόλεμος ἀρχίζουν τὸ 1540 καὶ κορυφώνονται τὴ δεκαετία 1550-1560.

64. Ἡ πρεσβεία τοῦ 1484 ὀρίζει τὸ ρόλο τοῦ Συμβουλίου τῶν 150 καὶ τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου: «Debbano convocar il Consiglio General ogni anno il quale abbia ad ellezer 150 cittadini, i quali abbino ogni volta che sara il bisogno far consiglio... e proveder alle cose accorrenti».

Κερκυραϊκή εὐγένεια

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Εισαγωγές νέων οἰκογενειῶν σέ μικρές καί μεσαίες διάρκειες (διακεκομμένη γραμμή)

Οἱ εισαγωγές περιορίζονται μετά τό 1630.

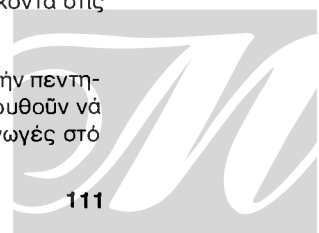
Πηγές: Βλ. Διάγραμμα 1.

μενο στίς μεσαίες διάρκειες διαπιστώνουμε πώς ἡ τάση νά κλείσει ἡ τάξη διαμορφώνεται ἤδη ἀπό τήν πρώτη τριακονταετία τοῦ ΙΣΤ΄ αἰώνα, ἡ τάση αὐτή θά ἀνακοπεῖ μετά τό 1537, μέ τήν ὑποχρεωτική ἀνανέωση, ἀλλά θά μπορέσει νά ὁλοκληρωθεῖ μετά τό 1570. Ἡ περίοδος 1530-1572 θά γνωρίσει μόνο 30 νέες εισαγωγές (30 οἰκογένειες) πού εἶναι σχετικά λίγες.

Τά χρόνια πού ἀκολουθοῦν τό 1572 εἶναι σημαντικά γιά τή μορφή πού πήρε ἡ τάξη τῶν εὐγενῶν καί τό συμβούλιο τόν ΙΖ΄ αἰώνα. Δύο λόγοι μάς κάνουν νά τό πιστεύουμε. Ὁ πρῶτος εἶναι οἱ νόμοι πού ἐκδίδονται ἀπ' αὐτή τήν ἐποχή (1572-1615) καί πού μέ τό πνεῦμα τους καί τό λεκτικό τους μάς φέρνουν κοντά στίς πραγματικότητες καί τήν ἰδεολογία πού γνωρίζει ἡ τάξη τόν ΙΖ΄ αἰώνα.

Ἐνας ἄλλος λόγος, πού μάς ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα ἐδῶ, εἶναι ὅτι αὐτή τήν πενηκονταετία, καί κυρίως τά τελευταῖα εἴκοσι χρόνια της, 1600-1620, ἐξακολουθοῦν νά ἐμφανίζονται νέα ονόματα στά συμβούλια. Ἀντίθετα ἀπό τό 1630 οἱ εισαγωγές στο

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

111

ΜΕΛΙΣΣΑ

Νίκος Καραπιδάκης

συμβούλιο είναι περιορισμένες (από 5-4 οικογένειες) και αυτό ισχύει μέχρι και το 1667. Για την περίοδο 1588-1620 οι πηγές δεν δίνουν επαρκείς πληροφορίες για την ακριβή χρονολογία εισόδου στο συμβούλιο οικογενειών που εμφανίζονται σαν μέλη του. Αύτη ή ανεπάρκεια των πηγών οφείλεται, πιστεύουμε, στον ακανόνιστο τρόπο με τον οποίο λειτουργούσε το συμβούλιο: μία οικογένεια μπορούσε να 'χει άβέβαιη και προσωρινή τη θέση της στο συμβούλιο. Βρίσκεται καταγεγραμμένη κάποιο χρόνο, αλλά αρκεί μία ένσταση που θα άσκηθεί εναντίον της για να υποχρεωθεί να μείνει έξω από το συμβούλιο μέχρι την έκβαση της υπόθεσής της. Το γεγονός αυτής της αστάθειας έχει, πιστεύουμε, και κάποια λειτουργικότητα, καθώς επιτρέπει στο σώμα να έχει ένα περιθώριο ενσωμάτωσης νέων μελών αν αυτό χρειαστεί σε μία περίοδο δημογραφικής ύφεσης, όπως αυτή που προκάλεσε ο πόλεμος του 1537, ή εκείνη, φυσική, που προκαλούν οι ύλιγομελείς οικογένειες που χάνουν εύκολα τη δυνατότητά τους να αντιπροσωπεύονται στο συμβούλιο.

Για λιγότερες από 45 οικογένειες, ή θέση τους είναι άβέβαιη στα συμβούλια μεταξύ του 1588 και του 1620, ενώ φαίνεται να τακτοποιούνται την πενταετία 1625-1630. Ξέρουμε δηλαδή απ' αυτή την πενταετία πόσες οικογένειες μπαίνουν και πότε, και κατά πόσο παραμένουν.

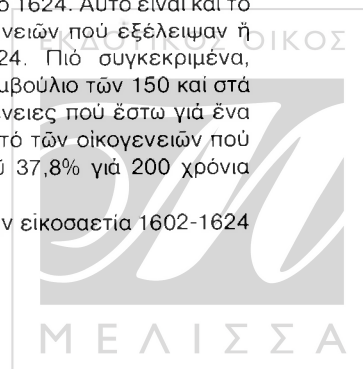
Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι μία τάση να περιοριστούν στο συμβούλιο γεννιέται πριν το 1530, ανακόπτεται προσωρινά αλλά επανέρχεται μετά το 1570. Η περίοδος 1570-1620 είναι μία περίοδος όμαλοποίησης των συμμετοχών και σταθεροποίησης, ενώ από το 1625 το συμβούλιο κλείνει οριστικά στους νέους υποψηφίους.

Η σύνθεση τώρα του Γενικού Συμβουλίου στις αρχές του ΙΖ' αιώνα επιδέχεται μερικές παρατηρήσεις.

Από τις 215 οικογένειες που ξέρουμε ότι ενσωματώθηκαν στο Γενικό Συμβούλιο την περίοδο 1432-1624, βρίσκονται καταγεγραμμένες την τελευταία αυτή χρονολογία 114. Εκλείπουν δηλαδή τα 200 αυτά χρόνια 101 οικογένειες, ένα ποσοστό 46,9% στο σύνολο των εισηγμένων. Αυτό το ποσοστό είναι όπως θα δούμε ιδιαίτερα ανεβασμένο. Το πρώτο συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι η τάση να μην αντικαθίσταται αυτόματα μία οικογένεια που εκλείπει παρουσιάζεται ήδη πριν από τον ΙΖ' αιώνα. Ωστόσο αυτή η τάση δεν είναι ακόμα αισθητή στις αρχές του αιώνα, οι συνέπειές της όμως αφήνουν τα πρώτα τους ίχνη: ένα συμβούλιο όλο και πιο κλειστό. Αυτό που μάς εμποδίζει να δούμε ανάγλυφα τις επιπτώσεις μίας πολιτικής που αρνείται να αντικαταστήσει τα μέλη που εκλείπουν, είναι ότι ο αριθμός των μελών δεν ήταν σταθερός, αλλά εξαρτιόταν από μερικούς παράγοντες: έκκρεμοι-σαν αιτήσεις επανένταξης, εν δυνάμει μέλη δεν είχαν συμπληρώσει την ηλικία που χρειαζόταν για να εγγραφούν, μέλη απουσίαζαν ή οι γονείς τους δεν είχαν φροντίσει να τα δηλώσουν, άλλοι κατοικούσαν προσωρινά στην εξοχή.

Οι ίδιοι λόγοι μάς κάνουν να πιστεύουμε ότι η τάξη των εύγενων είχε περισσότερες από τις 114 οικογένειες που καταγράφονται το 1624. Αυτό είναι και το γεγονός που κατεβάσει το ποσοστό του 46,9% των οικογενειών που εξέλειψαν ή ξέπεσαν στο διάστημα μεταξύ του 1432 και του 1624. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζοντας τις συμμετοχές στο Γενικό Συμβούλιο, στο συμβούλιο των 150 και στα αξιώματα από το 1602 έως το 1624 συναντάμε 155 οικογένειες που έστω για ένα μόνο χρόνο υπήρξαν μέλη της εύγενειας. Άρα, το ποσοστό των οικογενειών που εκλείπουν χωρίς να αντικατασταθούν είναι του ύψους του 37,8% για 200 χρόνια λειτουργίας του Γενικού Συμβουλίου.

Εξετάζοντας τώρα τις οικογένειες που εμφανίζονται την εικοσαετία 1602-1624

Κερκυραϊκή εὐγένεια

παρατηρούμε ότι σχηματίζονται τρεις ομάδες με κριτήριο τή χρονολογία εισαγωγής τους στο συμβούλιο.

α) Οικογένειες πού ενσωματώθηκαν πριν τό 1500: 50 οικογένειες.

β) Οικογένειες πού ενσωματώθηκαν μεταξύ του 1500 καί του 1580: 59 οικογένειες.

γ) Χωρίς χρονολογία εισαγωγής: 46 οικογένειες.

Στίς 114 μέ 119 οικογένειες πού βρίσκονται συστηματικά γραμμένες στά έτήσια Γενικά Συμβούλια, 104 οικογένειες προέρχονται από τόν ΙΣΤ΄ καί 50 από τόν ΙΕ΄ αιώνα.

Οί 59 οικογένειες πού ενσωματώνονται καί διατηρούνται τόν ΙΣΤ΄ αποτελούν άρα ένα σοβαρό παράγοντα σταθερότητας, παράγοντα πού ενισχύεται μέ τήν παρουσία 50 οικογενειών στίς 114 πού προέρχονται από τόν ΙΕ΄. Έχουν δηλαδή μία μακρόχρονη παραμονή στο συμβούλιο, καί κατ' επέκταση στά κοινά τής πόλης, πού τούς δίνει τή δυνατότητα νά εξασφαλίζουν μία ιδιαίτερη συνοχή στήν τάξη. Ή δημογραφική δύναμη τών δύο αυτών ομάδων εξασφαλίζει στο Γενικό Συμβούλιο τόν απαραίτητο άριθμό μελών γιά τή λειτουργία του συμβουλίου τών 150 καί τών διοικητικών ύπηρεσιών. Άν τό Γενικό Συμβούλιο γνώρισε σοβαρές ανακατατάξεις τόν ΙΕ΄, από τόν ΙΣΤ΄ αιώνα, ή τάξη τείνει νά σταθεροποιηθεϊ (1620-1624). Οί οικογένειες μέ μακρόχρονη παραμονή καί θητεία οργανώνονται γύρω από τά πιό δραστήρια μέλη τους καί σχηματίζουν, όπως θά δούμε παρακάτω, τούς κύκλους τής διοίκησης.

Μ' αυτή τήν ισχυρή παρουσία εξασφαλίζεται στήν τάξη ή συνοχή καί ή συνέχεια της πού θά ήταν δύσκολο νά υπάρξουν, άν πάρουμε ύπ' όψη μας τίς άπώλειες πού γνώρισε τό δυναμικό της αλλά καί τή δημογραφική άνεπάρκεια πολλών οικογενειών πού είναι μέλη τής εὐγένειας (54, κατά μέσο όρο, οικογένειες στίς 114 έχουν μόνο ένα μέλος στο Γενικό Συμβούλιο). Ή τάξη, είναι σίγουρο, δέν γνώρισε τήν ίδια συνοχή. Ό άνώνυμος συμπλητής του χειρόγραφου κατάλογου τής οικογένειας Θεοτόκη⁶⁵ παρατηρεϊ τό 1549 ότι: «τό 1432 σέ μία καταχώρηση πράξεων του συμβουλίου βρίσκονται σημειωμένες μόνο τρεϊς οικογένειες άπ' αυτές πού είναι καί σήμερα μέλη, οί άλλες έχουν έκλείψει». Ό άνώνυμος συμπλητής έχει συνείδηση της αλλαγής του δυναμικού πού πραγματοποιήθηκε τόν ΙΕ΄ καί στίς αρχές του ΙΣΤ΄ αιώνα. Από τίς 88 οικογένειες πού εισάγονται στο συμβούλιο τόν ΙΕ΄ αιώνα δέν συναντιούνται πιά στίς αρχές του ΙΖ΄ οί 25, έκλείπει δηλαδή ένα ποσοστό 28,4%. Από τίς 104 οικογένειες πού εισάγονται τόν ΙΣΤ΄ αιώνα έκλείπουν, στίς αρχές του ΙΖ΄, οί 48, δηλαδή ένα ποσοστό 46,1%.

Άν αυτά τά ποσοστά θεωρηθούν στή διάρκεια δύο αιώνων, μάς δίνουν ένα ποσοστό άπωλειών, στο σύνολο τών είσηγμένων, του ύψους του 30,02%. Διαπιστώνουμε ότι τό 1/3 του δυναμικού του συμβουλίου έχει αλλάξει από τό τελευταίο τέταρτο του ΙΕ΄ έως τά τέλη του ΙΣΤ΄ αιώνα: ένα στά τρία μέλη είναι καινούριο.

Άλλά δύο παράγοντες έξουδετερώνουν τίς άπειλές γιά τή συνοχή τής τάξης,

65. Βλ. σημ. 53: «da deto tempo [τήν εποχή τής ένταξης της Κέρκυρας στή Βενετική πολιτεία] fino l' anno 1432 non si trovano notte di consilii di deta citta, qual anno nela nota di consilii aparono notate tre casade solamente di quele che al presente sono in esser essendo mancate le altre casade».

Νίκος Καραπιδάκης

είτε αυτές προέρχονται από την εξέλιξη οικογενειών είτε από την εισαγωγή νέων. Ο ένας είναι ή καλή αντιπροσώπευση, στις αρχές του ΙΖ' αιώνα, του στρώματος που προέρχεται από τον ΙΕ' και από τις αρχές του ΙΣΤ' αιώνα. Ο άλλος είναι ή δυνατότητα που έχει το σώμα να επιλέγει νέα μέλη από ένα αριθμό υποψηφίων που βρίσκονται στο άμεσο περιθώριο του. Πρόκειται για λιγότερες από 45 οικογένειες με άβεβαιο τό εύγενικό τους καθεστώς.

Στόν δεύτερο αυτόν παράγοντα αξίζει να επιμείνουμε λίγο, επειδή έχει στενή σχέση με τη λογική του αποκλεισμού και των ενσωματώσεων νέων μελών στο συμβούλιο, το οποίο δεν μπορεί να λειτουργεί μόνο αποκλείοντας τους κατά καιρούς υποψηφίους: είναι νομικά αδύνατο, όταν έχει να αντιμετωπίσει περιπτώσεις υποψηφίων που έχουν όλα τα απαιτούμενα προσόντα (κωδικοποιούνται τό 1615), να τους άπορρίψει χωρίς σοβαρές συνέπειες. Οί δυσανεσσημένοι μπορούν να άνατρέξουν στις βενετικές αρχές της Κέρκυρας, στα δευτεροβάθμια ή ειδικά δικαστήρια, παρασύροντας έτσι την πόλη σέ οδυνηρές και δαπανηρές δίκες.

Τά κριτήρια εισαγωγής και ή καταγραφή των εύγενών, δύο έπιχειρήσεις που έχουν αρχίσει από τό 1572 στην Κέρκυρα, δεν έχουν ολοκληρωθεί άκόμα τό 1615. Ένα από τά κυριότερα προβλήματα των συνδίκων και των κησόρων στις αρχές του ΙΖ' αιώνα είναι ποιοί άνήκουν στην εύγένεια.

Οί σύνδικοι πάλι της πόλης δεν μπορούν να άποκλείσουν τη δυνατότητα ενσωμάτωσης νέων μελών όταν αυτό χρειαστεί, όπως χρειάστηκε τό 1537. Είναι άλλωστε και ένας από τους ρόλους, τους κυριότερους, του συμβούλιου να μπορεί να παραθέτει τό άπαιτούμενο δυναμικό έκπροσώπων σέ περιόδους κρίσης ή σέ στιγμές μειωμένης συμμετοχής: και βέβαια αυτό τό φαινόμενο δεν ήταν σπάνιο⁶⁶. Μία ομάδα οικογενειών που βρίσκεται σέ στενή σχέση με τό συμβούλιο –όπου έκκρεμεί μόνο ή δίκη ή κάποια διοικητική τακτοποίηση– άποτελεί ένα χώρο εφεδρείας όπου άντλοούνται μέλη για τις άνανεώσεις.

Όσο για τις οικογένειες που άντιπροσωπεύονται από πολλά μέλη στα γενικά συμβούλια οί άριθμοί είναι ιδιαίτερα εύγλωττοι: οί Quartani, οικογένεια από τις πιο παλιές στο συμβούλιο (1443), έχουν τό 1624 δεκατέσσερα μέλη στο Γενικό Συμβούλιο: οί Politti και οί Cavodistria, που μπαίνουν στο συμβούλιο τό 1477, έχουν τό 1624 δεκατρία και δεκατέσσερα μέλη: οί Petritin, από τό 1395 στο συμβούλιο, έχουν 10 μέλη τό 1624, όπως και οί Theotochi που έχουν ενσωματωθεί από τό 1525: οί Ricchi έχουν 8 μέλη τό 1624 και οί Chipriano 6.

Μία σταθερή πλειοψηφία παλιών οικογενειών (προέρχονται από τον ΙΕ' και από τό πρώτο μέρος του ΙΣΤ' αιώνα) είναι πάντα παρούσα στα συμβούλια αλλά αυτά δεν λειτουργούν μόνο σαν πράξη άποκλεισμού υποψηφίων, ενσωματώνουν εκείνους που μπορούν να μπούν σύμφωνα με τά προσόντα τους, και όσους τους είναι άπαραίτητοι για να άντικαθιστούν τις οικογένειες που έκλείπουν.

Αν ή τάξη τις αρχές του ΙΖ' αιώνα φαίνεται σέ θέση να ελέγχει τους μηχανισμούς άνανέωσής της, αν φαίνεται να έχει την άπαραίτητη συνοχή που προϋποθέτει ένα κοινό ιδεολογικό κλίμα, είναι ένδιαφέρον να παρακολουθήσουμε

66. Βλ. την πρεσβεία του 1484.

Κερκυραϊκή ευγένεια

τήν εικόνα που παρουσιάζει στο έσωτερικό της. Ποιοί στο πολυάριθμο αυτό σώμα του Γενικού Συμβουλίου δίνουν στην τάξη το χαρακτήρα της; Πώς οργανώνεται αυτή ώστε να πάρει το ολιγαρχικό ύφος που της αποδίδεται; Πώς εκλέγεται το δυναμικό της; Είναι σίγουρο πώς, όσο κι αν έδωσε την εντύπωση μιάς ερμητικά κλειστής τάξης προς τα έξω, στο έσωτερικό δεν υπήρχε μόνο ομοφωνία. Δεν είχαν όλα τα μέλη της την ίδια θέση και δύναμη. Δεν συμμετέχουν όλοι στον ίδιο βαθμό στη διοίκηση. Η δύναμη ορισμένων τούς επιτρέπει να επηρεάζουν ολόκληρες ομάδες που συχνά δυσσαρεστούνται. Όλα αυτά τα στοιχεία μπορεί να μην έχουν μελετηθεί σε όλες τους τις λεπτομέρειες και σέ'λη τους τή διάσταση αλλά δεν πέρασαν απαρατήρητα⁶⁷. Αυτές οι «άρνητικές» πλευρές του σώματος δεν είναι τόσο άρνητικές όσο χαρακτηριστικές, αφού μάς διδάσκουν πώς και από ποιούς προσδιορίστηκε ή τάξη. Πίσω από την άνιση κατανομή των αξιωμάτων, που ωστόσο αποδίδονταν με εκλογές, κρύβεται ο πυρήνας ανθρώπων που έναρκαώνει τή νοοτροπία τής κερκυραϊκής ευγένειας: έπικαρπία των ιδιότυπων κερκυραϊκών θεσμών, αντίτιμο τής «ένδοξης παράδοσης», και αντιπροσώπευση τής πιστότατης πολιτείας προς τόν ισχυρό προστάτη, τήν Αύθεντία. Τό λεξιλόγιο αυτό μάς φέρνει αντιμέτωπους, ακόμα μία φορά, όταν βρισκόμαστε μπροστά στην κερκυραϊκή ιστορία, με τό βάρος και τή σημασία τής υπακοής και τής πιστότητας στον βενετικό πολιτικό κόσμο. Δέ θά σταθούμε έδω στον νοητικό χώρο τής κερκυραϊκής διοίκησης, ό οποίος συμμετέχει σ' ένα πολύμορφο σύστημα αξιών που διαμόρφωσε από τήν ειδική του θέση μέσα στον βενετικό κόσμο. Έπωφελήθηκαν αυτές οι οικογένειες; Αποτέλεσαν μία ολιγαρχία;

Πρίν δούμε τά παραδείγματά μας χρειάζεται να σχολιάσουμε μερικά μεθοδολογικά θέματα: Τί ήταν μία οικογένεια ευγενών; Ποιές σχέσεις είχαν μεταξύ τους τά μέλη της; Οικογένειες με πολλούς κλάδους μπορούν να θεωρηθούν σάν ενότητες ή αντίθετα κάθε κλάδος έχει τή δική του προσωπικότητα; Και οι όμωνυμίες;

Θά ήταν πιό συστηματικό να μελετήσουμε ένα-ένα τά παραδείγματα, μία-μία τις οικογένειες. Ό αριθμός τους είναι μεγάλος και κάνει μία τέτοια μελέτη αδύνατη, στά όρια τουλάχιστον αυτού του δημοσιεύματος. Χρειάζονται προηγουμένως πολύ συστηματικές έρευνες γιά κάθε οικογένεια, ή τις πιό σημαντικές, και δεν λείπουν οι έρευνητές που τις επιχειρούν⁶⁸. Από τή δική μας σκοπιά τολμήσαμε να δεχτούμε τήν ταύτιση: οικογενειακό όνομα/οικογένεια/συνοχή μελών: τό βενετικό δίκαιο τήν αναγνώριζε⁶⁹. Οί σύγχρονοι τή θεωρούσαν πραγματικότητα: στίς διάφορες δίκες που

67. Χιώτης, ό.π., σ. 426. Οί πληροφορίες του σ' αυτό άφορούν κυρίως τήν Κεφαλονία και τή Ζάκυνθο τόν ΙΗ' αιώνα. Αλλά τό φαινόμενο ήταν παλιότερο. Μία απόφαση των βενετικών άρχων τής Κέρκυρας του 1603 επιτρέπει να πιστέψουμε πώς ή συνήθεια τής έκλογικής πελατείας ήταν διαδεδομένη όσο και στή Βενετία: βλ. ΙΑΚ, AD 3, φ. 88-89'.

68. Εκτός βέβαια από τά γενεολογικά δένδρα του Ρίζου Ραγκαβή που αναφέραμε παραπάνω (σημ. 1) και τά όποια δεν στερούνται λαθών, και έργασίες πιό ειδικές, όπως του Σπύρου Θεοτόκη γιά τούς Βούλγαρι ή τά Σχεδάρια του Βροκίνη, ξέρουμε λίγα πράγματα γιά τις σχέσεις των οικογενειών μεταξύ τους: γάμοι, βαπτίσεις, υιοθεσίες, συγγένειες και όποιες άλλες μορφές μπορούσε να περιβληθεί ή αλληλεγγύη μιάς τάξης που αντιπροσωπεύει τό νησί έμπρός στή Βενετία. Ό κύριος Γιάννης Πιέρρης εργάζεται από καιρό σέ μία μονογραφία τής οικογένειας Πιέρρη. Ό Σπύρος Θεοτόκης δημοσίευσε τό άρθρο του γιά τούς Βούλγαρι στήν Έπετηρίδα τής Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, τ. Β', 1936, σ. 278-284.

69. Βλ. Georgelin, ό.π., τό κεφάλαιο γιά τήν ευγένεια.

Νίκος Καραπιδάκης

έφεραν αντιμετώπους υποψήφιους στο συμβούλιο και σύνδικους της πόλης, οι αντιμετώποι ήταν ή πόλη, από τη μία μεριά, και τρία ή και περισσότερα αδέρφια, από την άλλη, που μιλούσαν στο οικογενειακό τους όνομα⁷⁰.

Η ίδια ή πραγματικότητα ευνουόυσε τις πολυμελείς οικογένειες: περισσότερες ψήφοι στο συμβούλιο και αλληλεγγύη. Τέλος ο ΙΣΤ' και ο ΙΖ' αιώνας πίστευαν λιγότερο από ό,τι νομίζουμε στην προσωπικότητα και περισσότερο στην οικογενειακή δύναμη ή στη δύναμη ενός οικογενειακού κύκλου, με τις εξαρτήσεις και τα δεσμά που είχαν τα μέλη μεταξύ τους. Τρία παραδείγματα δείχνουν καλά την αλληλεγγύη που διέπει τις σχέσεις των μελών μιάς οικογένειας: 1) Στις απαιτήσεις της πρεσβείας του 1614 συμπεριλαμβάνεται και εκείνη ή πολύ ενδιαφέρουσα: να μην έπωφελούνται από τα έπικερδή αξιώματα όρισμένες μόνο οικογένειες. Η απαίτηση μαρτυρεί την άνιση κατανομή των αξιωμάτων προς όφελος όχι ορισμένων ατόμων αλλά ορισμένων οικογενειών⁷¹. 2) Μία από τις ισχυρές, αριθμητικά, οικογένειες του συμβουλίου, οι Cavodistria (έχουν 14 μέλη τό 1624), είδοποιείται να ταχτοποιήσει τό θέμα της κατοικίας της στην πόλη για να μή χάσει τό δικαίωμά της σ' αυτό⁷². 3) Ένα τέχνασμα υποψήφιων στο συμβούλιο ήταν ή οικειοποίηση του ονόματος μιάς οικογένειας που είχε έκλειψει⁷³.

Η συμμετοχή στα διοικητικά αξιώματα αποτελεί ένα σπουδαίο κριτήριο για την εποχή. Έκτός από τα υλικά ωφέλη που αποκομίζει ο αξιωματούχος με την παραμονή του σέ όρισμένα ύπουργήματα όνομαζόμενα έπικερδή (uttelosi), αποκομίζει κυρίως αιγλή και δικαίωμα πρωτοκαθεδρίας στις συνεδριάσεις. Η συμμετοχή ενός μέλους σέ μία σειρά από αξιώματα του έπιφέρει και την άπτη δικαίωση της κοινωνικής του διαφοράς: αντιπροσωπεύει την κοινότητα.

Στην έρευνά μας μελετήσαμε τη συμμετοχή των οικογενειών μέσα από τρεις ταξινομήσεις των αξιωμάτων και σέ τέσσερις διαφορετικές τριετίες 1602-1605, 1605-1608, 1611-1614, 1617-1620⁷⁴. Οι δύο πρώτες τριετίες αποτελούν μία συνέχεια διοικητικών διορισμών, οι δύο δεύτερες έχουν τό κενό μιάς τριετίας μεταξύ τους.

Στις ταξινομήσεις αξιωμάτων τίθεται τό πρόβλημα που έβλεπε ή ίδια ή τάξη να μπαίνει έμμεσα: ποιά είναι τα πιά σπουδαία και τα πιά χαρακτηριστικά; Υπάρχει ένας τέτοιος διαχωρισμός που χρονολογείται από τον ΙΖ' αιώνα ή και παλιότερα; Θα ήταν πιά εύκολο να άπαντήσουμε, αν είχαμε κατατάξει όλες τις περιγραφές και τούς καταλόγους αξιωμάτων της έποχής. Ξέρουμε έπίσης ότι τα αξιώματα χωρίζονταν σέ

70. Ο Andrea Bamburi παρουσιάζει στο όνομα της οικογένειάς του την απαίτησή της να περιληφθεί στο συμβούλιο (IAK, AD 3, φ. 167^v). Οι σύνδικοι της πόλης όταν αναφέρονται σέ υποψήφιους στο συμβούλιο λένε «li Vervitsiotti», «li Roditti».

71. Pojago, ό.π., τ. 1, σ. 130, VII.

72. IAK, AD 3, φ. 125^v (άφορά πέντε Cavodistria).

73. IAK, Ambascerie, τετρ. 40.

74. Οι έκλογές του 1602-1603 στο IAK, AD 6, τετρ. I φ. 26. 1603-1604, αύτ., τετρ. VI φ. 127. 1604-1605, αύτ., τετρ. XI φ. 214(141). 1605-1606, αύτ., τετρ. XIX φ. 215. 1606-1607, IAK, AD 7, τετρ. XIX φ. 185(305)-192(311), 194^v. 1607-1608, αύτ., τετρ. XXIV φ. 255(401). 1611-1612, IAK, AD 9, filza I φ. 1. 1612-1613, αύτ., filza II φ. 8(47)(97). 1613-1614, αύτ., filza III φ. 19(22)(129). 1617-1618, αύτ., filza V φ. 115. 1618-1619, αύτ., filza VI φ. 17(24)(16).

Κερκυραϊκή ευγένεια

τιμητικά και έμμισθα⁷⁵. "Άλλες ταξινομήσεις του ΙΗ' αιώνα διαχωρίζουν σέ άξιώματα πού άπονέμονται από τό Γενικό Συμβούλιο και σέ άξιώματα πού άπονέμονται από τό συμβούλιο τών 150⁷⁶.

Προτιμήσαμε νά μελετήσουμε πρώτα τίς έκλογές στην έτήσια επανάληψή τους. Καταγράψαμε τίς έκλογές 12 χρόνων και θεωρήσαμε αντιπροσωπευτικά τά άξιώματα για τά όποία γίνονταν διορισμοί κάθε χρόνο από τό συμβούλιο τών 150. Οι οίκογένειες πού συναντιούνται σέ μεγαλύτερη συχνότητα θεωρήθηκαν οι καλύτερα αντιπροσωπευμένες. Σ' ένα δεύτερο στάδιο παραβάλαμε τά όνόματα αύτών τών οίκογενειών πού είχαν διορισμούς σέ έμμισθα άξιώματα⁷⁷. Τό αποτέλεσμα ήταν

Παραθέτουμε έδω ένα πίνακα συμμετοχών τών οίκογενειών:

A.	1	οίκογένεια	συμμετέχει	38	φορές
	1	»	»	37	»
	1	»	»	32	»
	1	»	»	25	»
B.	1	»	»	19	»
	2	οίκογένειες	συμμετέχουν	17	»
	1	οίκογένεια	συμμετέχει	15	»
	1	»	»	14	»
	2	οίκογένειες	συμμετέχουν	13	»
	3	»	»	11	»
	4	»	»	10	»
Γ.	2	»	»	9	»
	7	»	»	8	»
	5	»	»	7	»
	10	»	»	6	»
	6	»	»	5	»
	10	»	»	4	»
	11	»	»	3	»
	22	»	»	2	»
	31	»	»	1	φορά

Σύνολο οίκ. 122

75. Λούντζης, ό.π., σ. 124· Χιώτης, ό.π., σ. 492.

76. Αύτή τήν ταξινόμηση, πού δεν ισχύει τήν εποχή πού μελετάμε έδω, μαρτυρεί τό *Libro delle famiglie nobili*, σ. 49 και 51: «cariche e officj che dispensa il consiglio 150»: «cariche e officj che dispensa il consiglio generale». Ό διαχωρισμός πού υποβάλλει αύτή ή ταξινόμηση δεν έχει μελετηθεί, ενώ θα ένδιέφερε τίς δικαιοδοσίες τών δύο οργάνων, τίς όποιες γνωρίζουμε μόνο περιγραφικά.

77. Όπως τά όριζε ή πρεσβεία τοϋ 1614 (Pojago, ό.π.): «Li tre giudici anuali. Il loro consiglier, scrivā alia corte, scrivā al sal, masser al fontico, copista sive cogitor, scrivā al cancello, stimador alia doana, scrivā alle benizze, scrivāno alle fabbriche, interprete alia corte, castellan di Sant' Angelo, la chiave del sal, scontro in camere, alla porta del sal, quadernier in camera, cancellier della magnifica communita».

Νίκος Καραπιδάκης

άρνητικό, οι καλά αντιπροσωπευμένες οικογένειες δεν έδειχναν ιδιαίτερη προτίμηση σ' αυτήν την κατηγορία αξιωμάτων. Όποτε οδηγηθήκαμε στο να μελετήσουμε τις προτιμήσεις αυτών των οικογενειών για να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι οι πιο ισχυρές οικογένειες –μέ κριτήριο τη συμμετοχή στα αξιώματα– ελέγχουν πλήρως εκείνα που μπορούν να χαρακτηριστούν «τιμητικά», που στην ουσία έχουν μεγάλη πολιτική και ιδεολογική σημασία.

Στήν καταγραφή μας λάβαμε υπ' όψη και τις εκλογές στις οποίες ο εκλεγμένος αρνήθηκε ή έχασε τη θέση του. Το κριτήριο μας δεν ήταν η καθημερινή λειτουργία των υπουργημάτων αλλά η εκπροσώπηση κάθε οικογένειας στις εκλογές.

Πιο συγκεκριμένα στις περιόδους που αναφέραμε (βλ. Παράρτημα, πίν. 1) αντιπροσωπεύτηκαν σέ 52 αξιώματα 122 οικογένειες από τις 155 που καταμαρτυρούνται την περίοδο 1602–1624.

Μερικές παρατηρήσεις επιβάλλονται μετά τη μελέτη αυτού του πίνακα. 4 οικογένειες, ξεπερνώντας τις 20 συμμετοχές σέ δημόσιες θέσεις μέσα σέ μία δεκαετία, φέρονται να χαίρουν μιάς ιδιαίτερης δύναμης. 14 οικογένειες αντιπροσωπεύονται πάρα πολύ καλά στο σύνολο των διορισμών μέ πάνω από 10 διορισμούς στα δώδεκα χρόνια. Από τις 104 οικογένειες μέ μικρή συμμετοχή (από 1-10 διορισμούς) 30 είναι εκείνες που ξεχωρίζουν μέ 5-9 αντιπρόσωπους στα δημόσια υπουργήματα. Οι άλλες 74 τής τελευταίας αυτής κατηγορίας μένουν σέ πολύ χαμηλά επίπεδα (βλ. Παράρτημα, πίν. 1). Αν λοιπόν από τό σύνολο των οικογενειών που συναντιούνται στο Γενικό Συμβούλιο τά 2/3 περίπου έχουν τή δυνατότητα να υπηρετήσουν μιά τουλάχιστον φορά στα 12 χρόνια σ' ένα δημόσιο αξίωμα, είναι εμφανές ότι δεν έχουν όλοι τις ίδιες ευκαιρίες. Διαβάζοντας τόν προηγούμενο πίνακα βλέπουμε να σχηματίζεται ήδη μιά εσωτερική ιεραρχία. Οι οικογένειες που βρίσκονται στήν κορυφή αυτής τής ιεραρχίας είναι οι Quartano, οι Challichiorulo, οι Politti και οι Trivolli. Αν δοῦμε τή σχέση που έχουν αυτές οι οικογένειες μέ τήν αρχαιότητά τους στο συμβούλιο θά διαπιστώσουμε πώς μέ εξαίρεση τούς Challichiorulo, για τούς οποίους δεν ξέρουμε τήν ακριβή ήμερομηνία εισαγωγής, οι άλλες τρεις ανήκουν στο συμβούλιο από τό 1443 οι Quartano, από τό 1477 οι Politti και από τό 1490 οι Trivolli.

Στις οικογένειες που μαρτυρούν από 10-20 συμμετοχές στα δημόσια αξιώματα, η αρχαιότητα φαίνεται να έχει επίσης ένα ρόλο. Στις 14 απ' αυτές τις συμμετοχές οι 5 προέρχονται από τόν 16^ο αιώνα, οι 6 από τό 15^ο (μία απ' αυτές έχει μπει στο συμβούλιο τό 1504).

Η μακρόχρονη παραμονή μιάς οικογένειας στο συμβούλιο είναι πιστεύουμε ένας σοβαρός παράγοντας για τή θέση της στο συμβούλιο και τή διοίκηση. Ας πάρουμε μερικά παραδείγματα από τις οικογένειες που αντιπροσωπεύονται μέ λιγότερο από δέκα διορισμούς. Οι Altavilla έχουν μπει στο συμβούλιο από τό 1432, οι Artavani από τό 1490, οι Avlonitti από τό 1477 και οι Giromeriatti από τό 1512. Υπάρχουν βέβαια οικογένειες, που παρά τή μακρόχρονη παρουσία τους περιορίζονται σ' ένα μικρό αριθμό διορισμών, όπως οι Vulgari: αλλά και αυτοί καλύπτουν σημαντικές θέσεις: διερμηνείς του δικαστηρίου, σύνδικοι, προβλεπτές των πινάκων, δικαστές και προβλεπτές των δρόμων είναι τά επτά αξιώματα που καταλαμβάνουν μέσα σέ μιά δωδεκαετία.

Η αρχαιότητα μιάς οικογένειας προϋποθέτει μιά δημογραφική ευρωστία. Δεν εξασφαλίζεται ή συνέχειά της, αν δεν έχει ένα σταθερό αριθμό μελών που τήν αντιπροσωπεύουν συστηματικά. Οι πολυμελείς μάλιστα οικογένειες μπορούν να

Κερκυραϊκή εὐγένεια

ἔχουν ἓνα ἐπιπρόσθετο λόγο γιὰ μία αὐξημένη συμμετοχή στὰ ἀξιώματα. Ἐδῶ τὰ ἀποτελέσματα εἶναι λιγότερο ἀπόλυτα. Ἡ υπόθεση ἰσχύει γιὰ τοὺς Quartano, τοὺς Challichiorulo καὶ τοὺς Politti ἀλλὰ δὲν ἰσχύει γιὰ τοὺς Cavodistria. Οἱ τρεῖς πρῶτοι μὲ 14, 10 καὶ 13 μέλη κατὰ μέσον ὄρο στὰ συμβούλια ἔχουν ἀντίστοιχα 36,37 καὶ 32 συμμετοχές στὰ ἀξιώματα. Οἱ Cavodistria μὲ σημαντική ἀντιπροσώπευση στὰ Γενικά Συμβούλια (14 μέλη στὸ συμβούλιο τοῦ 1624) δὲν ξεπερνοῦν τοὺς 10 διορισμούς τῇ δεκαετία πού παρακολουθήσαμε. Μία μέση ἀντιπροσώπευση στὸ συμβούλιο, ἀπὸ 3 μέχρι 7 μέλη, δὲν ἐμποδίζει καθόλου μία καλὴ καὶ συστηματικὴ παρουσία στὰ ἀξιώματα. Οἱ Veia (ἢ Daveia) πού δὲν φαίνονται πολυμελὲς οἰκογένεια (2 μὲ 3 μέλη στὰ Γενικά Συμβούλια) ἔχουν 10 συμμετοχές στὰ ἀξιώματα. Οἱ Prossalendi, οἱ Polilla, οἱ Fortio (ἢ Forcingo) βρίσκονται στὰ ἴδια ἐπίπεδα. Ἀντίθετα οἱ Theotochi καὶ οἱ Petritin ἔχουν σχετικὰ μικρὴ συμμετοχὴ ἂν ληφθεῖ ὑπ' ὄψη ὁ μέσος ὅρος τῶν μελῶν τους: 10.

Οἰκογένειες μὲ μικρὸ ἀριθμὸ μελῶν πού δὲν τοὺς ἐπιτρέπει ἀδιάλειπτη συμμετοχὴ στὰ Γενικά Συμβούλια μποροῦν νὰ ἐξασφαλίσουν μία καλὴ ἀντιπροσώπευση στὰ ὑπουργήματα: οἱ Callotheto καὶ οἱ Lucani, πού δὲν ἐμφανίζονται τὸ 1624, μαρτυροῦνται 11 φορές σάν ἀξιωματοῦχοι. (Πολλοὶ λόγοι μποροῦν νὰ ἐξηγήσουν τὴν ἀπουσία μιᾶς οἰκογένειας ἀπὸ τὰ Γενικά Συμβούλια.)

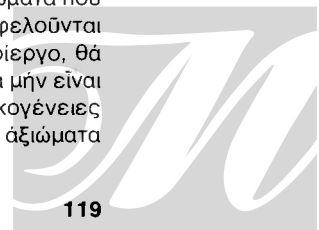
Ἐνδεχομένως, ἐπίσης, τὸ φαινόμενο ὀρισμένων οἰκογενειῶν εἰδικευμένων σὲ συγκεκριμένα ὑπουργήματα. Ὁ περιορισμένος ἀριθμὸς μελῶν τους (1 μὲ 2 ἀντιπρόσωποι στὰ Γενικά Συμβούλια) δὲν τὶς ἐμποδίζει νὰ μονοπωλοῦν σπουδαίες εἰδικές θέσεις: medico fisico καὶ protomedico cerioico. Ἐτσι οἱ Callogiera καὶ οἱ Erarcho μονοπωλοῦν τὴ θέση τοῦ δημόσιου γιατροῦ ἀπὸ τὸ 1602 ἕως τὸ 1607, ἀπὸ τὸ 1611-1612 καὶ ἀπὸ τὸ 1617-1619 μαζί μὲ τοὺς δύο Giustiniani. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τοὺς δημόσιους χειρουργούς, ἀξίωμα ὅπου φαίνεται νὰ πρωτοστατοῦν οἱ Rodostamo.

Ἡ ἀντιπροσώπευση μιᾶς οἰκογένειας στὸ Γενικὸ Συμβούλιο μὲ πολλὰ μέλη δὲν ἐξασφαλίζει σάν ἀνεξάρτητος παράγοντας τὴ διοικητικὴ τῆς ὑπεροχῆ, ἀλλὰ αὐξάνει ὥστόσο τὶς πιθανότητες συνέχειας.

Ἡ ὑπεροχὴ ὀρισμένων οἰκογενειῶν στὰ δημόσια ἀξιώματα ἐπαληθεύεται καὶ ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ τους στὸ πιὸ κλειστὸ συμβούλιο τῶν 150. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἀλλάζει σύνθεση κάθε χρόνο καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ Γενικὸ Συμβούλιο: κάθε οἰκογένεια ἀντιπροσωπεύεται κατὰ μέσο ὄρο μὲ λιγότερο ἀπὸ δύο μέλη τῆς. Ἐνας μεγάλος ἀριθμὸς οἰκογενειῶν δὲν περιλαμβάνεται κάθε χρόνο στοὺς 150 ἐκλεγμένους αὐτοῦ τοῦ συμβουλίου (27 περίπου οἰκογένειες). Οἱ ἡγεμονεύουσες οἰκογένειες ἀντιπροσωπεύονται μὲ πάνω ἀπὸ δύο μέλη στὸ συμβούλιο τῶν 150. Ἐτσι οἱ Quartano ἔχουν 11 μέλη στοὺς 150 τὸ 1613 καὶ 8 τὸ 1619. Οἱ Challichiorulo ἔχουν 6 μέλη, οἱ Trivolli ἀπὸ 2, οἱ Theotochi ἀπὸ 5, οἱ Daveia ἀπὸ 2, οἱ Polilla ἀπὸ 3, οἱ Fortio ἀπὸ 2 καὶ οἱ Petritin ἀπὸ 5.

Ἡ υπόθεση ὅτι οἱ οἰκογένειες πού ἔχουν τὴ μεγαλύτερη μοῖρα στὰ ἀξιώματα πού διαχειρίζεται ἐτήσια τὸ συμβούλιο τῶν 150 εἶναι ἐκεῖνες πού ἐπωφελοῦνται περισσότερο ἀπὸ τὰ ἐπικερδῆ ἀξιώματα δὲν ἐπαληθεύτηκε. Εἶναι ἀξιοπερίεργο, θὰ τὸ περίμενε κανεὶς διαβάζοντας τὴν ἀπαίτηση τῆς πρεσβείας τοῦ 1614, νὰ μὴν εἶναι τὰ ἐπικερδῆ ἀξιώματα ὠφελος ὀρισμένων μόνο οἰκογενειῶν. Αὐτές οἱ οἰκογένειες οἵγουρα δὲν εἶναι αὐτές πού συμμετέχουν σὲ μεγαλύτερο ποσοστὸ στὰ 52 ἀξιώματα

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

119

ΜΕΛΙΣΣΑ

Νίκος Καραπιδάκης

του Συμβούλιου των 150. Για τους Challichiorulo, στά 37 ύπουργήματα πού εκλέγονται, μόνο 6 περιλαμβάνονται στά επικερδή. Για τους Politti μόνο τά 7 στά 32, για τους Quartano τά 11 στά 38 καί για τους Trivolli τά 2 στά 24.

“Αν αντίθετα μελετήσουμε τούς διορισμούς στά επικερδή αξιώματα πρίν τό 1614, διαπιστώνουμε, όχι χωρίς έκπληξη, ότι καμιά οίκογένεια δέν επικρατεί, αντίθετα μέ ό,τι ισχυρίζεται τό αίτημα τής πρεσβείας. Διερωτώμεθα κατά πόσο τό αίτημα δέν στρέφεται έμμεσα στίς ήγεμονεύουσες οίκογένειες, όχι έπειδή καταλαμβάνουν αυτές οι ίδιες τίς θέσεις, αλλά έπειδή υποβάλλουν καί διατηρούν τούς υποψήφιους τους.

Αντίθετα αυτές φαίνονται νά προτιμούν τά αξιώματα πού, αν καί δέν ταξινομούνται στά επικερδή, δέν παύουν νά είναι σημαντικά από τή φύση τους: δύο από αυτά, τό αξίωμα του Σύνδικου καί του Κήνσορα, έχουν σάν κατευθυντήρια ιδέα τόν έλεγχο τής τάξης, των εισαγωγών στο σύμβούλιο καί τής διεξαγωγής έκλογών. Σπην έξαιρετική σημασία των συνδικών, πού προέρχεται από τήν ιδιότητά τους νά έπεξεργάζονται προτάσεις πού εισάγονται στο σύμβούλιο καί νά διαιτητεύουν τίς διαφορές πού προκύπτουν από τήν άσκηση όλων των καθηκόντων, προστίθεται εκείνη των κηυσόρων, οι όποιοι τήν έποχή πού μάς άπασχολεί έδώ έχουν περάσει τά όρια των έπιμελητών των έκλογών⁷⁸.

Οι Σύνδικοι, δύο στόν άριθμό (ό άριθμός τους θά αύξηθει άργότερα), άντιπροσωπεύουν καί τίς δύο θρησκευτικές κοινότητες. Όρισμένες από τίς δικαιοδοσίες των συνδικών, κυρίως ή εύθύνη νά προστατεύουν τήν τάξη από τίς παράνομες εισαγωγές, εύθύνη στήν όποία συμμετέχουν καί οι κήνσορες, τούς δίνει άνάλογο βάρος μ' εκείνο πού είχαν οι Avogadori di Commun στή Βενετία καί στήν Κρήτη.

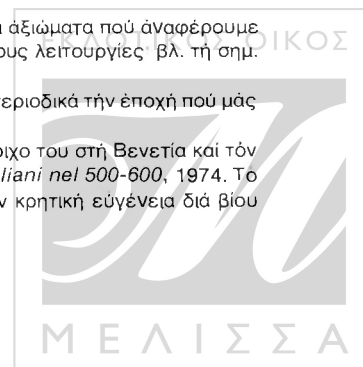
Τέλος τά αξιώματα αυτά πού δέν είναι άμεσα επικερδή προϋποθέτουν προσωπική περιουσία, για εκείνους πού τά άναλαμβάνουν, αλλά καί τούς άποφέρουν: οι ύποθέσεις πού ύπάγονται στή δικαιοδοσία τους δέν υποβάλλονται στήν κρίση τους χωρίς άντίτιμο σέ χρήμα. Οι σύνδικοι καί οι κήνσορες περιλαμβάνονται στούς άξιωματούχους πού πληρώνουν φόρο άξιώματος (tansa di uffizi) στήν κοινότητα⁷⁹.

Τά άλλα αξιώματα πού οι έπιφανείς οίκογένειες εκτιμούν ιδιαίτερα δέν είναι τυχαία: τό έξαιρετικό για τό συμβολισμό του στο βενετικό σύστημα δικαιοσύνης άξίωμα του δικηγόρου των φυλακισμένων (avvocato dei preggionieri)⁸⁰, ό προβλεπτής των πινάκων – είδος έλεγκτή των εισπράξεων. Οι προβλεπτές τής σιταποθήκης δέν είναι μόνο ύπεύθυνοι μιάς ύπηρεσίας άνεφοδιασμού, πράγμα πού τούς δίνει καί

78. Για τούς σύνδικους καί τούς κήνσορες αλλά καί για τά άλλα αξιώματα πού αναφέρουμε έδώ ό Λούντζης καί ό Χιώτης περιγράφουν τίς χαρακτηριστικές τους λειτουργίες· βλ. τή σημ. 75.

79. Ό φόρος, πού θά καταλήξει σέ συστηματικό, εισπράττεται περιοδικά τήν έποχή πού μάς άπασχολεί· βλ. IAK, AD 3, φ. 132^{r-v}, 166^v, 186^{r-v} καί άλλου.

80. Τό αξίωμα στήν Κέρκυρα δέν έχει μελετηθεί. Για τό αντίστοιχο του στή Βενετία καί τόν κόσμο της βλ. Gaetano Cozzi, *La repubblica di Venezia e i stati italiani nel 500-600*, 1974. Το αξίωμα υπήρχε στήν Κρήτη καί άποδιδόταν στούς εύγενείς ή στήν κρητική εύγένεια διά βίου (βλ. έδώ, σημ. 3).

Κερκυραϊκή ευγένεια

δικαστικές έξουσίες, αλλά είναι και διαχειριστές των φόρων των αξιωμάτων. Συγκροτούν άρα μία οικονομική υπηρεσία με λειτουργική σημασία, αφού σ' αυτούς καταλήγουν οι εισπράξεις που ανακατανέμονται για να καλυφθούν τα έξοδα διοικητικής λειτουργίας των δικαστηρίων και της γραμματείας της κοινότητας καθώς και τα έξοδα των πρεσβειών. Είναι περιττό να σταθούμε στα αξιώματα των προβλεπτών της υγείας και των αγορανόμων αφού είναι περισσότερο γνωστά.

Στις 19 από τις 37 εκλογές τους οι Challichiorulo έχουν καλύψει ένα από τα παραπάνω αξιώματα, οι Politti 20 στις 32 εκλογές τους, οι Quartano 19 στις 38 και οι Trivolti 12 στις 24.

Μπορούμε να παρακολουθήσουμε, στον πίνακα που ακολουθεί, τη συχνότητα και τις προτιμήσεις 4 οικογενειών σ' αυτά τα αξιώματα. Οι αριθμοί αντιστοιχούν στα αξιώματα: *sindici greco* (6), *justicier* (8), *avvocato di prigionieri* (15), *proveditori alle tollelle* (16), *censori* (21), *sanità* (26), *fontigo* (29).

Οι αριθμοί μέσα στην παρένθεση αντιπροσωπεύουν τις χρονολογίες ανάληψης καθηκόντων.

Challichiorulo: 9 (1603), 26 (1603), 21 (1603)
9 (1604),
6 (1606), 29 (1606), 6 (1606)
16 (1607)
15 (1611)
29 (1612), 16 (1612),
6 (1613)
29 (1617), 16 (1617)
21 (1618)
6 (1619), 9 (1619), 26 (1619)
16 (1617)
6 (1618)
16 (1619)

Οι οικογένειες λατίνων παρουσιάζουν μερικά χαρακτηριστικά που αξίζει να σημειωθούν. Οί λατίνοι που υπερέχουν στα ειδικά για την κοινότητά τους ύπουργήματα δεν έχουν κανένα αντιπρόσωπο στην κατηγορία των οικογενειών με πάνω από είκοσι αντιπροσωπεύσεις. Η υπεροχή της γραικικής κοινότητας είναι εμφανής, η λατινική αντιπροσωπεύεται κυρίως στα αξιώματα που προορίζονται γι' αυτήν. Είναι ωστόσο νωρίς να κρίνουμε τη σχέση των δύο κοινοτήτων από αυτή την άποψη. Η διαφορά δόγματος δεν φαίνεται άλλωστε να είναι από τις κύριες αναφορές της ιδεολογίας της τάξης, που εκφράζεται γύρω από μερικές κοσμικές έννοιες, όπως η καλή διοίκηση (*buona administration*), η πιστότητα (*fidelità*) και η δικαιοσύνη.

Οι οικογένειες που εκλέγονται συστηματικά σε ορισμένα ελεγκτικά και συμβολικά αξιώματα είναι και εκείνες που αντιπροσωπεύονται καλύτερα στο σύνολο των δημοσίων αξιωμάτων. Μία άλλη ομάδα οικογενειών συμμετέχει επίσης στη διοίκηση, σε μικρότερο ποσοστό από την πρώτη, αλλά χωρίς αυτό να την εμποδίζει να καταλαμβάνει και επικερδή και τιμητικά αξιώματα.

Νίκος Καραπιδάκης

Ένα μέρος ωστόσο της εύγένειας μένει έξω από τη διοικητική διαχείριση. Αυτή αντίθετα, αν και φιλοξενεί ένα μεγάλο μέρος των εύγενών, φαίνεται να είναι κυρίως υπόθεση μερικών οικογενειών που αποδεικνύουν την αρχαιότητά τους και που κατά κανόνα είναι δημογραφικά ευρωστές. Οι θέσεις που καλύπτουν τους επιτρέπουν, εκτός από το διοικητικό έλεγχο, και τον ιδεολογικό έλεγχο της τάξης, απέναντι στην οποία είναι υπεύθυνοι ακόμα και για την καθαρότητά της. Τη συμμετοχή αυτών των λίγων μοιράζεται και μία δεύτερη ομάδα που, με μικρή γενική αντιπροσώπευση, αποτελεί ένα μεγάλο μέρος της εύγένειας (14 οικογένειες στις 122).

Οι δύο αυτές ομάδες οικογενειών μαρτυρούν, όλες, μακρόχρονη παρουσία στα Γενικά Συμβούλια και ένσαρκώνουν χωρίς αμφιβολία την κύρια ιδιότητα του κερκυραίου ευγενούς: την καταγωγή του από την πόλη της Κέρκυρας. Η διαρκής αυτή παρουσία στα συμβούλια εξασφαλίζει σ' αυτές τις οικογένειες τη διοικητική εμπειρία και υποστήριξη που είναι απαραίτητες για τη θέση τους στην ιεραρχία του συμβουλίου. Τέλος οι δύο αυτές ομάδες οικογενειών, μαζί με τις άλλες παλιές οικογένειες, αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος του συμβουλίου και παρουσιάζουν έτσι μία συνοχή που τους επιτρέπει να ενσωματώνουν νέα μέλη.

Ο σχηματισμός αυτός της τάξης φαίνεται να αποκρυσταλλώνεται την πρώτη είκοσαετία του ΙΖ' αιώνα. Το αποδεικνύει η κίνηση των οικογενειών μέσα στο Γενικό Συμβούλιο αλλά και ο αριθμός εισαγομένων οικογενειών πριν το 1580 και μετά το 1630. Η οργάνωση αυτών των μελών της εύγένειας μέσα στο Γενικό Συμβούλιο και γύρω από τις δημόσιες θέσεις φαίνεται να υιοθετείται τα χρόνια που ακολούθησαν την πρώτη αυτή είκοσαετία. Ο έλεγχος εισαγωγών για τις οικογένειες φαίνεται να δραστηριοποιείται αυτά τα χρόνια, μέσα στο πλαίσιο ορισμένων νόμων, και δίνει στην τάξη το χαρακτήρα που θα προσέξουν οι μετέπειτα ιστορικοί της: χαρακτήρα που διαισθάνθηκαν και τα ίδια τα μέλη της, όταν άρχισαν να οικειοποιούνται την ονομασία εύγενείς.

Νίκος Καραπιδάκης

Κερκυραϊκή ευγένεια

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Συμμετοχή οικογενειών στα αξιώματα

τις περιόδους 1602-1605, 1605-1608, 1611-1614, 1617-1620

ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΕΣ ΑΠΟ 20 ΣΥΜΜΕΤΟΧΕΣ	ΑΠΟ 10 ΕΩΣ 20 ΣΥΜΜΕΤΟΧΕΣ			
Chalichipulo	Calogerà	Eparcho	Petrin	Theotochi
Politti	Calotheto	Fortio	Polillà	Veia
Quartano	Chipriano	Lucani	Prossalendi	
Trivoli	Dondi	Marcoran	Richi	

ΛΙΓΟΤΕΡΕΣ ΑΠΟ 10 ΣΥΜΜΕΤΟΧΕΣ

Allagatora	Canal	Giomeriatti	Neofitto	Sifando
Acquilla	Canta	Gisi	Padovan	Soffiano
Alapuzza	Capello	Giustinian	Pallatiano	Spanopullo
Altavilla	Cappadoca	Gliondarachi	Paniperi	Spinelli
Argiro	Carida	Gliopurin	Piero	Spiri
Argiopulo	Canagliotti	Golemi Gonemi	Pogliaro	Steffanin
Artavani	Cavagliotti	Grimani	Pramateftin	Steffanopulo
Avlonitti	Cavallari	Lanza	Rarturo	Suvlachi
Baco	Cavassila	Lepegniotti	Regin	Thomopulo
Bagliarin	Cavodistria	Lupinà	Regullo	Trandaffilo
Ballo	Cochini	Macri	Renessichiti	Unglessi
Bassin	Codoravdi	Manolusso	Risicari	Vassilato
Bellanda	Collita	Marchetto	Roddi	Venier
Benevitto	Condocali	Marulli	Roditi	Vergi
della Bionda	Dellignotti	Maruletto	Rodostamo	Vlassi
Brendano	Dellignotti-Suvlachi	Mastraca	Troillo	Vulgari
Bua	Digotti	Metaxa	Saclichi	Vondilangi
Bumblion	Dimani	Midei	Sarandari	Zachi
Burlion	Doxarà	Morello	Schiadà	
Cadondi	Figlio	Mosco	Schiavon	
Caglioriti	Fiomacho	Musachiti	Schirioti	
Calucico	Gallielo	Mustoxidi	Scura	

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

ΜΕΛΙΣΣΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

*Αξιώματα που άπονεμήθηκαν κανονικά
τό 1602-1605, 1605-1608, 1611-1614, 1617-1618*

Giudice latin	Scontro alia doana	Noder alli prostichi
Giudice greco	Scrivano di sachi di San Lazzaro	3 esaminadori sopra li nodari
Canceller di giudici	Scrivan all' anagraffi	3 esatori
Interprete	Censori	Scrivani alii sachi
Sindici latini	Cappo di cavallaroti	Scrivan alle fabbriche
Sindici greci	Precettor latin	Scontro in camera
Venditor al sal	Precettor greco	Scrivan alia corte
Giusticier latin	Protomedico ceroico	Scrivan al cancello
Giusticier greco	Proveditori alla sanità	Catasticador delli nodari
Medici fisici	Pesador alla doana	Masser al fortigo
Rasador al sal	Scrivan alle Benizze	Scrivan alle bollete
Coadjutor in cancelleria	Proveditori al fontigo	Masser in camera
Stimador alla doana	Soprastante alle chiave al sal	Camerlengo
Scrivan al sal	Castellan di San Anzolo	Quaderniero
Avvocato di presonnieri	Scrivan al transido	Cancelier
Proveditori alle tollelle	4 scontri	
Rasonado al fontico	3 Proveditori alle strade	

Ευρωπαϊκή ατμοπλοΐα καί συριανό εμπόριο (1833 - 1853)

Ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἀτμοῦ στήν ἐλληνική ναυσιπλοΐα εἶναι σχεδόν ταυτόχρονη μέ τήν ἱδρυση τοῦ ἀνεξάρτητου Ἑλληνικοῦ Κράτους. Συνυπολογίζεται φυσικά ἡ συνομολογημένη χρησιμοποίησι ξένων ατμοπλοίων ἀπό τό ἐλληνικό Δημόσιο γιά τήν κάλυψη τῶν ταχυδρομικῶν ἀναγκῶν τοῦ Κράτους¹. Ὑπονοεῖται ἀκόμα ἡ ἐμπορική ναυσιπλοΐα, ἡ ὁποία διενεργεῖται στόν ἐλλαδικό χώρο, σύμφωνα μέ τίς ἐμποροναυτιλιακές συνθήκες τοῦ Κράτους μέ τό ἐξωτερικό, καί κινεῖται ἀποκλειστικά μέ εὐρωπαϊκά, κυρίως, ατμόπλοια². Πρόθεσι τοῦ ἀρθροῦ αὐτοῦ εἶναι νά παρουσιάσει ὀρισμένες πληροφορίες γιά τό μέγεθος καί τό χαρακτήρα τῶν ἐμπορικῶν δραστηριοτήτων τῆς δυτικῆς ατμοπλοΐας στό σύνολο τοῦ συριανοῦ ἐμπορίου τίς δύο πρώτες δεκαετίες τῆς ὀθωνικῆς περιόδου, καί πάνω σ' αὐτή τή βάση νά σχολιαστοῦν οἱ ἀντιδράσεις τοῦ ἐμπορικοῦ κόσμου τῆς Ἑρμούπολης ἀπέναντι στό νέο δυτικό μοντέλο ναυτιλιακῆς δραστηριότητος.

Οἱ πηγές τῆς μελέτης προέρχονται κυρίως ἀπό τά Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, τήν British Library, τό Ἱστορικό Ἀρχεῖο τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας, τό Δημοτικό Ἀρχεῖο Σύρου καί τόν τύπο τῆς ἐποχῆς. Πρόσθετη πηγή πού ἀξιοποιεῖται στήν ἐργασία αὐτή εἶναι ἡ Προξενική Ἀλληλογραφία: πρόκειται συγκεκριμένα γιά τίς προξενικές ἐκθέσεις πού στέλνονται ἀπό τό Γαλλικό Προξενεῖο Σύρου στίς παρισινές ἀρχές τό διάστημα 1833-1853³. Ἀπό τίς ἐκθέσεις αὐτές φαίνεται ὅτι τά πρώτα εὐρωπαϊκά ἐμπορικά ατμόπλοια πού ἦταν σέ θέσι νά συναγωνιστοῦν ἀποτελεσματικά τά ἀντίστοιχα ἰσtioφόρα ἐμφανίστηκαν στήν ἀνατολική ἀκτὴ τῆς Ἑλλάδας πολλά χρόνια πρὶν τήν γενίκευση τῆς ατμοπλοΐας στή Δυτική Εὐρώπη.

---

1. Βλ. σχετικά Κ. Παπαθανασόπουλος, *Ἑλληνική ἐμπορική ναυτιλία (1833-1865)*. Ἐξέλιξι καί ἀναπροσαρμογή, Ἀθήνα 1983, σ. 99-100.

2. Κ. Παπαθανασόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 65-68.

3. Archives du ministère des Affaires Etrangères, Correspondance Consulaire Commerciale (στό ἐξῆς: AMAE, C.C.C.), Syra, τ. 1-5.

Κ. Παπαθανασόπουλος

Ένα μεγάλο μέρος των στατιστικών στοιχείων, γνωστών ήδη⁴, χρησιμοποιείται με διαφορετική επεξεργασία στα διαγράμματα 1-4. Τα στοιχεία αυτά συνεπικουρούνται από το ανέκδοτο υλικό⁵ στηρίζουν τα κύρια επιχειρήματα της μελέτης: έτσι, η εξέλιξη του ελληνικού εμπορίου και της ναυτιλίας στη μετεπαναστατική περίοδο, ή γεωγραφική κατανομή και ο χαρακτήρας των δραστηριοτήτων που σηματοδοτούν την εξέλιξη της ναυτιλίας, και η συνακόλουθη δημιουργία των κέντρων που τη στηρίζουν, προσφέρουν σημαντικές ενδείξεις για την εμφάνιση της ευρωπαϊκής ατμοπλοΐας στην Ερμούπολη. Το ίδιο ακριβώς ισχύει και για τα αριθμητικά δεδομένα των πινάκων 3-4 που αφορούν την εξέλιξη των πρώτων ατμοπλοϊκών δυνάμεων της Εύρωπης⁶.

Τις παραμονές της αναγνώρισης της ανεξαρτησίας του Ελληνικού Κράτους από την Πύλη και της επιβολής της μοναρχίας στην Ελλάδα η ελληνική ναυτιλιακή δραστηριότητα αρχίζει σιγά-σιγά να ξαναβρίσκει την παλιά ζωτικότητα της. Με τη δημιουργία του νέου, ανεξάρτητου, Κράτους, το ελληνικό εμπόριο και η ναυτιλία ακολουθούν ένα ρυθμό ανάπτυξης κυριολεκτικά έντυπωσιακό. Η μεταβολή της κατάστασης της μετεπαναστατικής ελληνικής ναυτιλιακής δραστηριότητας πρέπει να εξετασθεί μέσα στο γενικό πλαίσιο της όθωνικής πολιτικής. Όπως προηγούμενα ο Καποδίστριας πήρε συγκεκριμένα μέτρα για τη διευκόλυνση του εμπορίου και την ενίσχυση της ναυτιλίας, έτσι και τώρα ο Όθωνας ενδιαφέρθηκε άμεσα για την εξασφάλιση των αναγκών και κατάλληλων μέσων που θα επέτρεπαν στο Ελληνικό Κράτος να επωφεληθεί από την αύξηση της δυτικής διείσδυσης στην οικονομική ζωή των Βαλκανίων και της Εγγύς Ανατολής και την ανάπτυξη του εμπορίου στην ανατολική Μεσόγειο. Μ' αυτή την έννοια: η άνοδος του εμπορίου μεταξύ Ανατολής και Δύσης στην ανατολική Μεσόγειο, σημαντικό μέρος του οποίου διεξαγόταν από τα Ελληνικά λιμάνια: η ανάπτυξη της νότιας Ρωσίας που επέτρεψε στο ελληνικό ναυτικό να μονοπωλήσει σχεδόν το σιτεμπόριο της Μαύρης Θάλασσας: η συνεργασία Ελλήνων πλοιοκτητών και εμπόρων που ζούσαν έξω από την ελληνική επικράτεια και η επανοητικότητα και η πλούσια πείρα που διέθεταν οι Έλληνες στον τομέα του εμπορίου και της ναυτιλίας, δέν είναι οι μόνοι παράγοντες που συνέβαλαν πράγματι αποφασιστικά στην άρση του άδιεξόδου στο οποίο είχαν περιέλθει οι οικονομικοί τομείς που εξετάζουμε μετά την Επανάσταση. Η χάραξη μίας προστατευτικής και

4. Βλ. κατά σειρά F. Strong, *Greece as a Kingdom, or a statistical description of that country from the arrival of King Otto in 1833 down to the present time*, Λονδίνο 1842, σ. 133· ηβ. Κ. Παπαθανασόπουλος, *ό.π.*, σ. 88· Β.Α. Καρδάσης, «Εμπορικές δραστηριότητες στη Σύρο 1843-1857», *Δ.Ι.Ε.Ε.*, 25 (1982), σ. 331.

5. Πρόκειται για το υλικό που παρουσιάζεται στον πίνακα 2, AMAE, C.C.C., Syra, τ. 3, σ. 166 επιστολή της 25 Νοεμβρίου 1848, σ. 194 επιστολή της 12 Μαρτίου 1849, σ. 241 επιστολή της 24 Δεκεμβρίου 1849, σ. 298 επιστολή της 8 Μαρτίου 1850, σ. 340 επιστολή της 22 Νοεμβρίου 1850.

6. Βλ. αντίστοιχα Α.Ν. Βερναρδάκης, *Περί του έν Ελλάδι εμπορίου*, Αθήνα 1885, σ. 20-203, British Library: Accounts and Papers (στό έξης: Α.Ρ.), 1887, LXXXII (82), AUSTRIA-HUNGARY. Report on the history of the Austro-Hungarian Lloyd Steam Navigation Company, σ. 14.

7. Για τη ναυτιλιακή πολιτική του Όθωνα βλ. αναλυτικά Κ. Παπαθανασόπουλος, *ό.π.*, σ. 44-85.

Ατμοπλοία και συριανό εμπόριο

έμφυχωτικής ναυτιλιακής πολιτικής είναι ένας επιπλέον παράγοντας, ή σημασία του οποίου δεν μπορεί να άμφισβητηθεί σοβαρά. Γιατί ή παρέμβαση του Κράτους στην μετεπαναστατική άνασυγκρότηση της ελληνικής έμπορικης ναυτιλίας ήταν ούσιαστική καί άποτέλεσε πρωταρχικό στοιχείο μιάς όπτικής που ύπήρχε ως κρατική σύλληψη καί έπιδίωξη, τουλάχιστον από την άρχή της καποδιστριακής διακυβέρνησης.

Στόν πίνακα 1 δίνεται ή εικόνα της εξέλιξης του ελληνικού έμπορίου από τό 1833 ως τό 1840⁸.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Έλληνικό έμπόριο από τό 1833 ως τό 1840

Έτη	Εισαγωγές	Έξαγωγές	Διαμετακόμιση	Ακτοπλοϊκό έμπόριο	Σύνολο
1833	12.267.773	5.534.219	6.007.310	3.000.000	26.809.302
1834	16.438.363	6.772.110	8.500.000	4.000.000	35.710.473
1835	16.179.145	9.779.900	11.312.754	7.086.754	44.358.787
1836	15.905.389	12.803.222	13.191.549	6.327.014	48.227.174
1837	18.374.617	7.522.307	25.091.075	7.121.563	58.109.562
1838	21.751.283	6.739.770	31.384.630	8.435.450	68.311.133
1839	18.599.167	7.330.438	28.325.053	9.352.758	63.607.416
1840	20.270.004	8.748.477	41.663.195	8.124.465	78.806.141

Πηγή: F. Strong, *Greece as a kingdom*, Λονδίνο 1843, σ. 133.

Ανάλογες έκτιμήσεις μπορούμε νά κάνουμε καί από την έντυπωσιακή αύξηση της χωρητικότητας της ελληνικής έμπορικης ναυτιλίας, τό διάστημα 1834-1856, γιατί τό μεγαλύτερο πεδίο δραστηριότητας, ιδίως γιά πλοία χωρητικότητας άνω των 30 τόνων, άποτελούσε τό έξωτερικό έμπόριο.

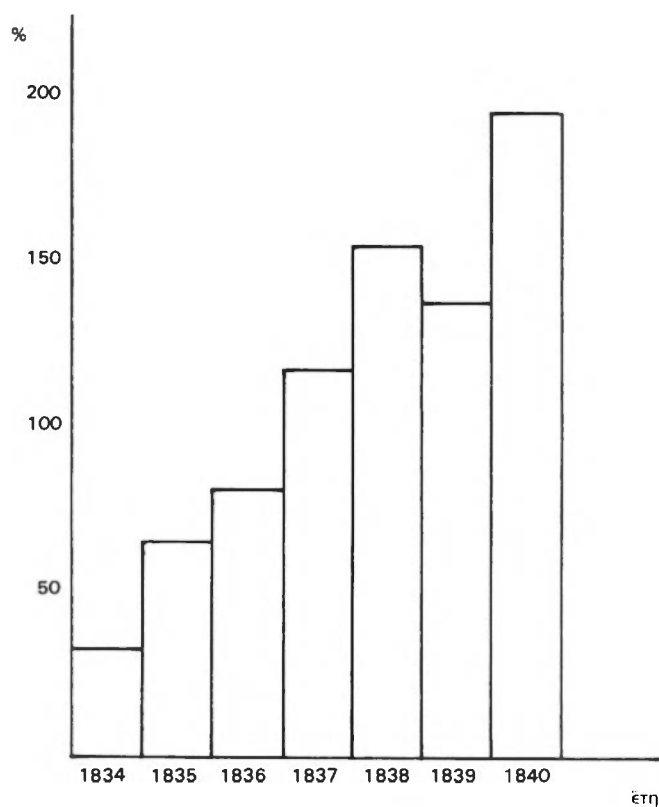
Τά διαγράμματα ΙΙΙ καί ΙV, που άπεικονίζουν κατά σειρά τίς τελωνειακές εισπράξεις της Έλλάδας καί της Σύρου από τέλη εισαγωγής καί διαμετακόμισης στο διάστημα 1847-1856⁹, πιστοποιούν την έμπορική άκμή της Έρμούπολης, γεγονός

8. Γιά τη δεκαετία 1840-1850 δεν υπάρχουν αντίστοιχα στοιχεία. Ωστόσο τό σύνολο σχεδόν των ελληνικών καί των ξένων πηγών της έποχής, καί όλες χωρίς καμιά έξαίρεση οί πρόσφατες μελέτες που χρησιμοποιούν αυτές τίς πηγές, υποδεικνύουν ότι ή αύξηση του ελληνικού έμπορίου που χαρακτηρίζει την πρώτη δεκαετία διατηρείται καί μετά τό 1840. Μπορούμε άλλωστε νά παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της Έλλάδας στόν τομέα αυτό καί από τόν έντυπωσιακό ρυθμό της ελληνικής έμπορικης ναυτιλίας: γιατί άν τό σύνολο περίπου του έξωτερικού έμπορίου ήταν θαλάσσιο, τό ίδιο σχεδόν ισχύει καί γιά τό έσωτερικό έμπόριο.

9. Τά στοιχεία γιά τό διάστημα 1833-1845 δεν έπαρκούν γιά μιά συγκριτική άπεικόνιση των τελών εισαγωγής καί διαμετακόμισης Έλλάδας - Σύρου. Καί έδω όμως, όπως καί προηγούμενα, τό σύνολο των πληροφοριών που διαθέτουμε γιά την κίνηση του ελληνικού έμπορίου υποδηλώνει τη μεγάλη ύπεροχή της Έρμούπολης έναντι των υπόλοιπων κέντρων του έξωτερικού έμπορίου.

Κ. Παπαθανασόπουλος

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1
Ποσοστιαία εξέλιξη του ελληνικού εμπορίου
(1833-1840)

πού εξηγεῖ καί τὰ ὕψηλά ποσοστά συμμετοχῆς τῆς στό σύνολο τῆς ἐλληνικῆς ναυτιλίας καί τὴν πλούσια ναυπηγικὴ τῆς δραστηριότητα¹⁰.

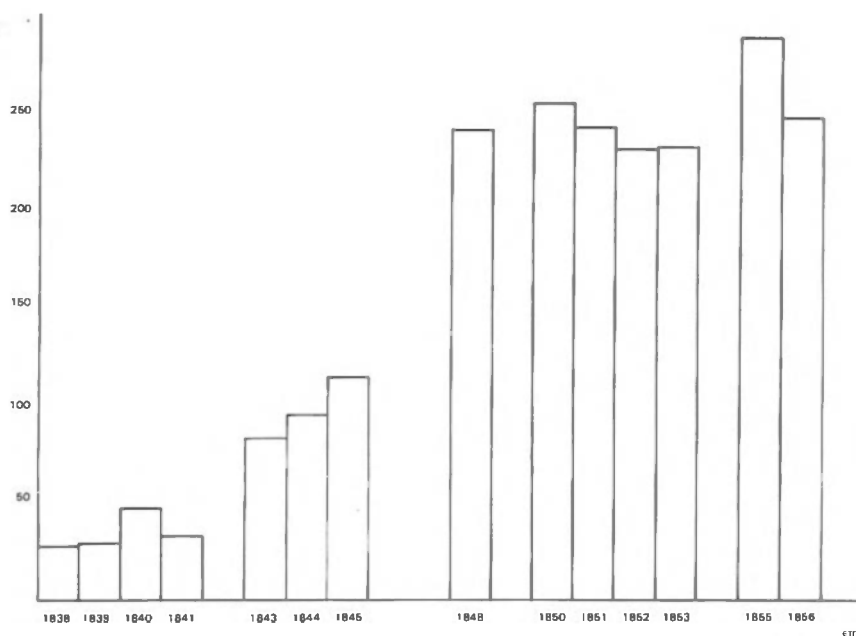
Στό ἐμπόριο τῆς Σύρου κυριαρχοῦσε ὁ διαμετακομιστικὸς τομέας¹¹. Ἀγροτικά προϊόντα τῆς Ἀνατολῆς καί βιομηχανικά προϊόντα τῆς Δύσης παρέμεναν στὶς ἀποθήκες διαμετακόμισης τῆς Σύρου γιὰ λογαριασμό Συριανῶν καί ξένων ἐμπόρων.

10. Γιά τὰ ἐλληνικά ναυτιλιακά κέντρα βλ. γενικά Κ. Παπαθανασόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 74-79, 92-98. Γιά τὴ ναυτιλία καί τὶς ναυπηγικὲς δραστηριότητες τῆς Σύρου πβ. Β.Α. Καρδάσης, *ὁ.π.*, σ. 338-368.

11. Βλ. ἀναλυτικά Β.Α. Καρδάσης, *ὁ.π.*, σ. 321-394.

Ατμοπλοία και συριανό εμπόριο

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2
Ποσοστιαία εξέλιξη της χωρητικότητας της ελληνικής ναυτιλίας
(1834-1856)

Πηγή: Κ. Παπαθανασόπουλος, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1833-1856). Εξέλιξη και αναπροσαρμογή*, Αθήνα 1983, σ.88.

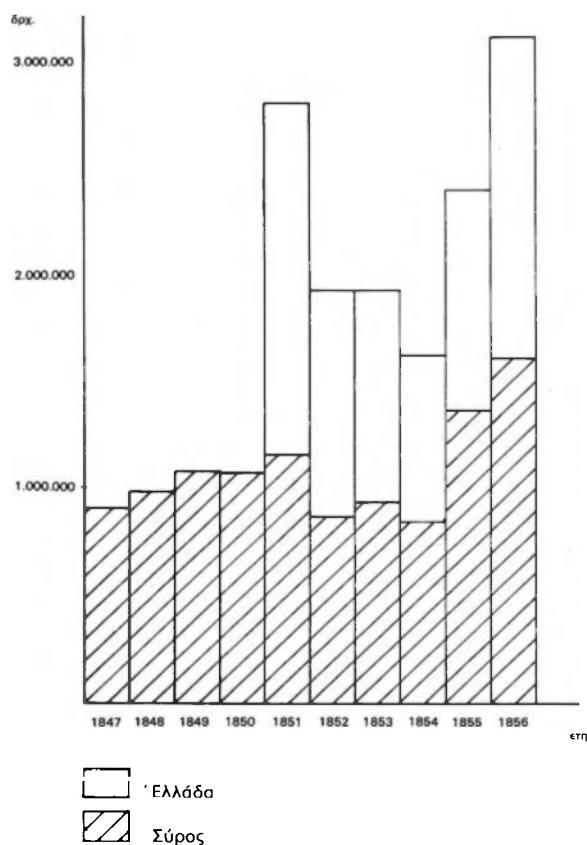
Υπήρχε ένα εκτεταμένο και συντονισμένο δίκτυο πληροφόρησης, μέσω ανταποκριτών που παρείχαν με την εμπορική άλληλογραφία πληροφορίες, οι οποίες επέτρεπαν στον κάτοχο του εμπορεύματος να επιλέξει τελικά την τιμή που θα του απέφερε το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος, υπολογιζομένου του κόστους αγοράς του προϊόντος και του ναύλου μεταφοράς του.

Τό εμπόριο του σιταριού και των άλλων δημητριακών αποτέλεσε τό επίκεντρο της δραστηριότητας των Συριανών έμπορων σέ όλη την περίοδο που εξετάζουμε¹². Οί καταναλωτικές ανάγκες των δυτικοευρωπαϊκών λαών επέβαλλαν τή συνεχή ροή φορτίων μέ δημητριακά από τή Ρωσία και τήν Τουρκία στή Δύση, ιδιαίτερα σέ

12. Για τό εμπόριο των δημητριακών και τή σημασία του για τούς Συριανούς έμπορους βλ. αναλυτικά ΑΜΑΕ, C.C.C., Syra, τ. 1-5.

Κ. Παπαθανασόπουλος

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3
Τέλη εισαγωγής Ἑλλάδας - Σύρου
(1847-1856)

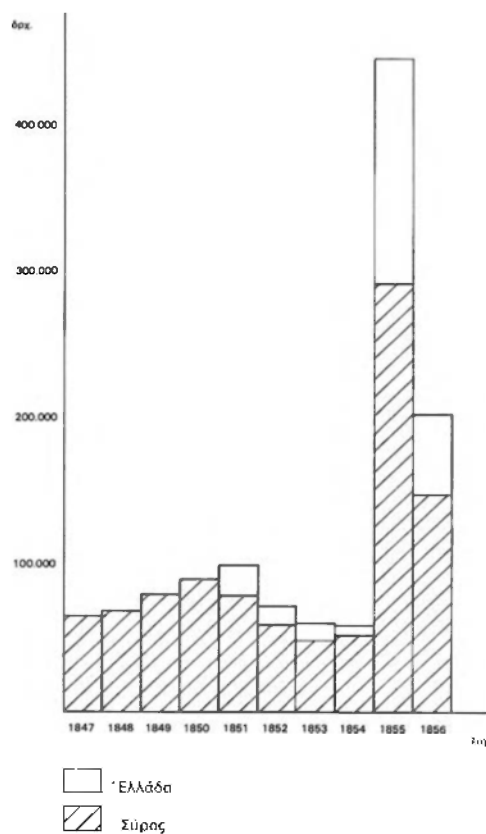
Πηγή: Β.Α. Καρδάσης, « Ἐμπορικές δραστηριότητες στή Σύρο 1843-1857», Δ.Ι.Ε.Ε., 25 (1982), σ. 331.

περιόδους πού ἡ αἰτοπαρὰγωγή στίς δυτικές χώρες κυμαίνονταν σέ χαμηλά ἐπίπεδα ἐξαιτίας τῶν κλιματικῶν συνθηκῶν.

Σημαντική ἦταν ἐπίσης ἡ συμμετοχή τοῦ ἐμπορίου τῆς Σύρου στή διακίνηση βιομηχανικῶν προϊόντων ἀπό τήν Εὐρώπη στήν Ἀνατολή καί κυρίως στήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία καί τήν Ἑλλάδα. Κατεργασμένα προϊόντα τῶν δυτικῶν βιομηχανιῶν ἔφθαναν μέ τή μεσολάβηση τῶν Συριανῶν στήν Κωνσταντινούπολη, τή Σμύρνη καί τήν ἑλληνική ἐνδοχώρα. Ἡ Σύρος ἦταν οὐσιαστικά ἓνας σταθμός συσσώρευσης ἀγαθῶν μέ τελικό προορισμό τίς χώρες τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου καί τήν Ἑλλάδα.

Ατμοπλοία καί συριανό εμπόριο

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4
Τέλη διαμετακόμισης Ελλάδας - Σύρου
(1847-1856)

Πηγή: Βλ. διάγραμμα 3.

Όπως έχει ήδη υποστηριχθεί, τό συριανό εμπόριο αποτέλεσε τόν κορμό όλης τής οικονομικής δραστηριότητας πού αναπτύχθηκε στήν Σύρο¹³. Οί μεταφορές, ή ναυπηγική, ή βιομηχανία, ή χρηματοδότηση καί οί ασφάλειες ήταν έγγενείς τομείς

13. Β.Α. Καρδάσης, *ό.π.*, σ. 338-391.

Κ. Παπαθανασόπουλος

του εμπορίου. Οί ίδιοι οί έμποροι παρουσιάζονται συχνά ως πλοιοκτήτες¹⁴, βιομήχανοι, χρηματοδότες και ασφαλιστές. Τά υψηλά κέρδη από τό έμπόριο επέτρεψαν στον Συριανό έμπορο νά επεκταθεί και στίς άλλες οικονομικές δραστηριότητες. Ή εξέλιξη τής συριανής εμπορικής ναυτιλίας και τής αντίστοιχης έλληνικής γενικότερα περιγράφηκαν παραπάνω. Πρίν προχωρήσουμε εΐναι σκόπιμο νά εξετάσουμε ορισμένες πλευρές, ένδεικτικές του τρόπου χρηματοδότησης και εξασφάλισης του συριανού εμπορίου και τής ναυτιλίας.

Τό πιστωτικό σύστημα πού λειτούργησε στη Σύρο στηρίχθηκε κυρίως στους τοπικούς έμπόρους και τίς ασφαλιστικές εταιρίες¹⁵. Λέμε κυρίως γιατί δέν μπορούμε νά παραβλέψουμε τόν εξωτερικό δανεισμό και τής χορηγήσεις του τοπικού κλάδου τής Έθνικής Τράπεζας, μετά τήν ίδρυση του πρακτορείου τής Έθνικής στην Έρμούπολη (1845)¹⁶. Ή προεξόφληση εμπορικών γραμματίων πού άνέγραφαν ως πιστωτές έμπόρους από τήν υπόλοιπη Ελλάδα γινόταν δεκτή από όλους σχεδόν τούς Συριανούς. Πολλές φορές μάλιστα καθοριζόταν ήμερομηνία εξόφλησης μετά από τέσσερις μήνες και συνοδευόταν από μία υπογραφή αξιόχρεου έμπορου, τή στιγμή πού οί αντίστοιχοι όροι προεξόφλησης γιά τήν υπόλοιπη χώρα ήταν τρεις μήνες και άπαραίτητες δύο υπογραφές¹⁷. Τό ύψος του επιτοκίου κυμαινόταν μεταξύ 12-24%. Ο εξωτερικός δανεισμός δέν άφορούσε μόνο τή ροή ρευστών κεφαλαίων από τό εξωτερικό πρós τή Σύρο, αλλά και τήν εξόφληση των έμπορευμάτων πού είχαν αγοραστεί από τή Δύση και τήν Ανατολή μετά από τρεις ή τέσσερις μήνες, ανάλογα βέβαια μέ τήν οικονομική επιφάνεια και τό κύρος του Συριανού έμπορου. Τέλος, τό πρακτορείο τής Τράπεζας συμμετείχε στη χρηματοδότηση του εμπορίου μέ τίς πιστώσεις άνοικτου λογαριασμού και τίς προεξοφλήσεις, οί όποιες, λόγω των όρων πού έθετε ό κανονισμός του, περιόριζαν άντικειμενικά τήν άκτίνα χρηματοδοτικής δραστηριότητας τής Τράπεζας στη Σύρο¹⁸. Ή χρηματοδότηση του κλάδου των μεταφορών άπέρρεε από τούς έμπόρους-ναυτοδανειστές και τίς ασφαλιστικές εταιρίες πού οί ίδιοι οί έμποροι είχαν ιδρύσει¹⁹. Ή χορήγηση ναυτοδανείων γιά τή

14. Βλ. Δημοτικό Άρχείο Έρμούπολης, φάκ. Ναυπηγικά Γενικά Άρχεία του Κράτους (στό έξής: Γ.Α.Κ.), Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη, Ε΄ Ίδιωτικοί Συλλογαί, φάκ. 297: Χιακά - Έρμουπολικά, όπου υπάρχουν αντίστοιχα κατάλογοι ναυπηγημένων πλοίων στην Έρμούπολη κατά τά έτη 1846-1847 και 1850-1852, 1857-1859.

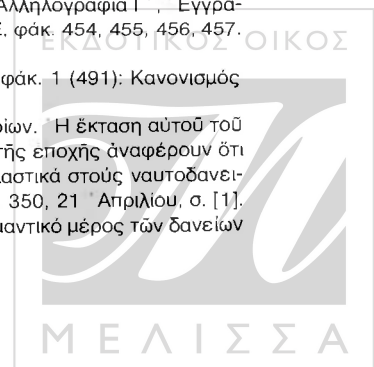
15. Β.Α. Καρδάσης, *ό.π.*, σ. 372-378.

16. Γιά τή δραστηριότητα του πρακτορείου τής Έθνικής Τράπεζας στη Σύρο βλ. αναλυτικά Ίστορικό Άρχείο τής Έθνικής Τράπεζας (στό έξής: ΙΑΕΤΕ), XX Ύποκαταστήματα, Β΄ Άρχείο Ύποκαταστήματος Σύρου, Ι. Αυτά έγγραφα, φάκ. 1, 2, 3, XXI Άλληλογραφία Γ΄, Έγγραφα Έμμίσεων Ύποκαταστημάτων πρós τό Λογιστικό Τμήμα τής ΕΤΕ, φάκ. 454, 455, 456, 457.

17. F. Strong, *ό.π.*, σ. 109.

18. ΙΑΕΤΕ, Ι Καταστατικά - Κανονισμοί - Όργανισμός τής ΕΤΕ, φάκ. 1 (491): Κανονισμός έργασιών του Ύποκαταστήματος Σύρου 1845.

19. Τά ναυτοδάνεια διοχετεύονταν επιπλέον στη ναυπήγηση πλοίων. Ή έκταση αυτού του είδους των ναυτοδανείων ήταν τόσο μεγάλη, ώστε οί πληροφορίες τής εποχής άναφέρουν ότι τουλάχιστον τά 2/3 τής συριανής εμπορικής ναυτιλίας άνήκαν ούσιαστικά στους ναυτοδανειστές και όχι στους έφανιζόμενους ως πλοιοκτήτες. Βλ. Αΐολος, άρ. 350, 21 Απριλίου, σ. [1]. Ώστόσο δέν μπορεί νά άμφισβητηθεί σοβαρά τό γεγονός ότι ένα σημαντικό μέρος των δανείων

* Ατμοπλοία και συριανό εμπόριο

μεταφορά του εμπορεύματος χαρακτηριζόταν από το ιδιαίτερα υψηλό επιτόκιο (24-36%) και τον έντελώς περιορισμένο χρόνο του δανείου (6-9 μήνες). Οι ασφαλιστικές εταιρίες όχι μόνο είχαν από το καταστατικό τους το δικαίωμα της διενέργειας ναυτοδανείων, αλλά αποτέλεσαν για μεγάλο διάστημα το σημαντικότερο φορέα ασφάλισης των εμπορευμάτων. Το επιτόκιο που ήταν υποχρεωμένος να πληρώσει ο κάτοχος του φορτίου εξαρτιόταν από τον προορισμό του εμπορεύματος. Το 1865, για παράδειγμα, το χαμηλότερο επιτόκιο, που αντιστοιχοῦσε στη διαδρομή Σύρου-Σμύρνης, ήταν 0,5%, και το υψηλότερο, που αντιστοιχοῦσε στη διαδρομή Σύρου-Όλλανδίας, ήταν 3,5%²⁰. Μεταξύ των τιμών αυτών περιλαμβανόταν το ύψος των ασφαλιστρών για όλες τις υπόλοιπες διαδρομές. Τα εμπορεύματα ασφαλιζόνταν εκτός των άλλων και για τα δόλια ναυάγια των πλοιάρχων. Το τελευταίο αυτό υπήρξε ο σπουδαιότερος από τους παράγοντες που οδήγησαν στη χρεοκοπία και την εξάντληση των ασφαλιστικών καταστημάτων κατά την περίοδο 1849-1852, όταν οι σκόπιμες βυθίσεις ελληνικών πλοίων από τους κυβερνήτες τους πήραν τέραστια έκταση²¹.

Περιγράψαμε ήδη πολύ σύντομα τη φύση και το χαρακτήρα του ελληνικού εμπορίου και ειδικότερα του εμπορίου της Σύρου. Μιλήσαμε ακόμα για τη μεγάλη ροή εμπορευμάτων από τις αποθήκες διαμετακόμισης της Έρμούπολης με κατεύθυνση την ελληνική και την ξένη κυρίως αγορά. Κατά την περίοδο που εξετάζουμε ο ρόλος των ελληνικών και ξένων ιστιοφόρων στη διακίνηση αγαθών από και προς τη Σύρο ήταν χωρίς αμφιβολία πρωταγωνιστικός. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι και τα ατμόπλοια δεν είχαν σ' αυτή την επιχείρηση τη δική τους συμμετοχή. Το ζήτημα είναι να διερευνήσουμε το μέγεθος και τη σημασία αυτής της συμμετοχής καθώς επίσης και τη στάση των τοπικών εμπόρων απέναντι στη νέα τεχνολογία του ατμού.

Τη δεκαετία του 1830-1840 εκδηλώνεται έντονα το ενδιαφέρον των ευρωπαϊκών κρατών για τη χρησιμοποίηση του νέου μεταφορικού μέσου στη διακίνηση εμπορευμάτων μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Την περίοδο αυτή τα λιμάνια της Αυστρίας, της Γαλλίας και της Αγγλίας συνδέονται ατμοπλοϊκά με τα σπουδαιότερα κέντρα διαμετακόμισης της Ανατολικής Μεσογείου. Η κυριαρχία των Αυστριακών

προοριζόταν για την αγορά και τη μεταφορά εμπορευμάτων. Ο μεγάλος αριθμός των περιπτώσεων αγωγών εναντίον πλοίων για ναυτοδάνεια, που δημοσιεύτηκε στον τοπικό τύπο, ιδιαίτερα μετά το 1850, ενισχύει αυτή την άποψη. Από τον τοπικό τύπο προέρχονται τα περισσότερα στοιχεία για τον τρόπο διενέργειας των ναυτοδανείων και για το ύψος του τόκου τους. Επιπρόσθετα, τα καταστατικά των ασφαλιστικών καταστημάτων αναφέρουν ρητά ότι οι διοικητές είχαν το δικαίωμα να χρηματοδοτούν εμπορους και πλοίαρχους. Βλ. το καταστατικό του Έλληνικού Ασφαλιστικού Καταστήματος στα Γ.Α.Κ., Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη, δ.π., φάκ. 215, Νικ. Γιαγιτζής 1724-1871. Τέλος ο Γάλλος πρόξενος σημειώνει: «La plupart des navires sont construits avec des fonds prêtés et appartiennent à plusieurs personnes qui exploitent ce capital dont elles ne peuvent se dire véritablement propriétaires; si la valeur entière du bâtiment n'est pas due, il sert dans le cours des voyages à emprunter de nouvelles sommes et les capitaines de concert avec les armateurs ne trouvent souvent d'autre moyen de se libérer des dettes résultant du change maritime que de faire échouer les navires». Βλ. AMAE, C.C.C., Syra, τ. 1, σ. 85-86, επιστολή της 1^{ης} Οκτωβρίου 1834.

20. Βλ. στο AMAE, C.C.C., Syra, τ. 5, σ. 72, τον πίνακα που εμφανίζει τα ασφάλιστρα για ορισμένες αποστάσεις.

21. Βλ. αναλυτικά Κ. Παπαθανασόπουλος, δ.π., σ. 81-82· Β. Α. Καρδάσης, δ.π., σ. 348-350.

Κ. Παπαθανασόπουλος

στό διαμετακομιστικό εμπόριο της περιοχής προκάλεσε την άνησυχία των "Αγγλων και ιδιαίτερα των Γάλλων και είχε ως αποτέλεσμα την επέκταση και διεύρυνση των ατμοπλοϊκών τους δικτύων στην Ανατολική Μεσόγειο. Ο ευρωπαϊκός ανταγωνισμός για τον έλεγχο της περιοχής φανερώνει ότι τα προσδοκώμενα ωφέλη από τη χρησιμοποίηση του ατμοπλοίου ήταν πολλά και σημαντικά.

Εκτός όμως από τον ανταγωνισμό των ξένων ατμοπλοϊκών επιχειρήσεων, το ίδιο το ατμόπλοιο είχε να αντιμετωπίσει το παραδοσιακό μέσο ναυτιλιακής δραστηριότητας, το ιστιοφόρο, είτε αυτό είχε ελληνική σημαία είτε είχε ξένη. Στη μάχη που δινόταν μεταξύ τους το καθένα μεταφορικό μέσο είχε τα δικά του πλεονεκτήματα έναντι του άλλου. Η ατομική πλοιοκτησία και το χαμηλό κόστος διαβίωσης του πληρώματος, ιδίως στις περιπτώσεις των ελληνικών πλοίων²², επέτρεπαν στο ιστιοφόρο την παροχή χαμηλότερων ναύλων μεταφοράς σε σχέση με το ατμόπλοιο, πράγμα πολύ έλκυστικό για τους έμπορους της εποχής. Από την άλλη μεριά το ατμόπλοιο προϋπέθετε διαφορετικές μορφές συγκρότησης της ναυτικής επιχειρήσης (κρατικές ή ιδιωτικές μετοχικές εταιρίες). Επίσης επιβαρυνόταν με το υψηλό κόστος αγοράς της καύσιμης ύλης (γαιάνθρακες) και τις δαπάνες μισθοδοσίας και διατροφής του πληρώματος, οι οποίες καθορίζονταν διεθνώς και ήταν πολύ μεταλύτερες από τις δαπάνες διαβίωσης του ιστιοφόρου, γιατί εκτός των άλλων τα πληρώματα των ατμοπλοίων ήταν πολυπληθέστερα και σε κάποιο βαθμό εξειδικευμένα. Συγχρόνως ο προχωρημένος τεχνολογικός εξοπλισμός και το μέγεθος του ατμόπλοιου παρείχε μεγαλύτερη ασφάλεια από το ιστιοφόρο, το οποίο με τα τεχνικά μέσα που διέθετε και τη χαμηλή χωρητικότητα ήταν ένα έρμαιο των δυσμενών καιρικών συνθηκών, ιδιαίτερα το χειμώνα. Το τελευταίο αυτό επέτρεπε στο ατμόπλοιο την εκτέλεση τακτικών δρομολογίων κατά τη διάρκεια όλου του έτους, γεγονός μεγάλης σημασίας για τους έμπορους που επείγονταν να στείλουν τα προϊόντα τους και κυρίως χρήματα στις ξένες αγορές. Τέλος οι συχνές φήμες για τα δόλια ναυάγια των Ελλήνων ιδίως πλοιάρχων συνετέλεσαν στη δημιουργία και την ανάπτυξη κλίματος δυσπιστίας απέναντι στο παλαιό μέσο θαλάσσιας μεταφοράς και είχαν ως αποτέλεσμα την επιπλέον ενίσχυση της έμπιστοσύνης των εμπορικών κύκλων της εποχής στο ατμόπλοιο.

Ήδη από το 1834, ένα δηλαδή μόλις χρόνο μετά την έναρξη των δρομολογίων της εταιρίας Φεράλδη²³, οι έμποροι της Σύρου είχαν διαπιστώσει την ανάγκη της ατμοπλοϊκής διακίνησης των εμπορευμάτων τους στο εξωτερικό, έπιοιμαίνοντας συγχρόνως τις διευκολύνσεις που θά απέφερε στο εμπόριο της Ερμούπολης ο

22. Ο Γάλλος πρόξενος αναφέρει ότι το κόστος διατροφής των ελλήνων ναυτικών αντιστοιχούσε μόλις στο 1/4 του κόστους διατροφής των γαλλικών πληρωμάτων. Βλ. AMAE, C.C., Syra, τ. 1, σ. 64, επιστολή της 29 Ιουνίου 1834.

23. Η εταιρία Φεράλδη είχε αναλάβει την οργάνωση της ελληνικής θαλάσσιας συγκοινωνίας (συμφωνητικά της 29 Αυγούστου/10 Σεπτεμβρίου και της 18/30 Οκτωβρίου 1833). Τον Μάιο του 1834 (17/29) η Ελληνική Κυβέρνηση υπέγραψε με την ίδια εταιρία νέο συμφωνητικό που αντικατέστησε τα δύο προηγούμενα. Για το συμφωνητικό αυτό και τις δραστηριότητες του Φ. Φεράλδη εκείνη την εποχή βλ. αναλυτικά Τρύφων Ευαγγελίδης, *Ιστορία του "Οθωνος Βασιλέως της Ελλάδος 1832-1862"*, Αθήνα 1894, σ. 85-86, 115· Κ. Παπαθανασόπουλος, *ό.π.*, σ. 99.

Ἀτμοπλοία καί συριανό ἐμπόριο

νέος τρόπος θαλάσσιας μεταφορᾶς²⁴. Πράγματι, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1835 ὁ ναύαρχος Κόχραν κατανοεῖ αὐτὴ τὴν ἀνάγκη καὶ διεκδικεῖ οὐσιαστικά ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος τὴ θέση τοῦ Φεράλδῃ. Γιά τὸ σκοπὸ αὐτὸ μάλιστα ἐπέκτεινε τὴν ὑπάρχουσα ἀτμοπλοϊκὴ συγκοινωνία, μὲ τὴ γραμμὴ Σμύρνης-Σύρου-Πειραιᾶ²⁵. Ὡστόσο οἱ συνομιλίαι Κυβέρνησης-Κόχραν δὲν ἀπέδωσαν γιατί, ὅπως ἰσχυρίζεται ἡ Ἀθηνᾶ, ὁ Κόχραν ὑποχώρησε μπροστὰ στὴ Γαλλικὴ Κυβέρνηση, ἡ ὁποία ἐνδιαφερόταν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ νὰ δημιουργήσῃ δική της ἀτμοπλοϊκὴ ἐταιρία μὲ στόχο τὸν ἐλεγχὸ τῶν θαλάσσιων μεταφορῶν στὴ Μεσόγειο. Ἔτσι, ἡ «πρωτοβουλία Κόχραν» ἔμεινε χωρὶς ἀποτέλεσμα²⁶.

Δύο χρόνια ἀργότερα ὁ Γάλλος πρόξενος προωθεῖ ἀνάμεσα στοὺς Συριανοὺς ἐμπόρους τὴν ἰδέα δημιουργίας γαλλικῆς ἀτμοπλοϊκῆς γραμμῆς ποὺ θὰ συνέδεε τὴν Σύρο μὲ τὰ σπουδαιότερα λιμάνια τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀνατολῆς. Σύμφωνα μὲ τὶς ἐκτιμήσεις τοῦ ἴδιου τοῦ πρόξενου²⁷, ὁ ἐμπορικὸς κόσμος τῆς Ἑρμούπολης θὰ ἀνταποκρινόταν πλήρως στὸ γαλλικὸ σχέδιο γιατί θὰ γινόταν δυνατὴ ἡ ἄμεση μεταφορὰ ἐμπορευμάτων ἀπὸ τὶς ἀποθήκες τῆς Σύρου στὶς διάφορες ἀγορὲς τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ θὰ ἐξασφαλιζόταν ἡ γρήγορη καὶ ἀκίνδυνη μεταφορὰ χρηματοδεμάτων στὸ ἐξωτερικόν, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο οἱ ἐμποροὶ δὲν ἐμπιστεύονταν καθόλου τοὺς πλοιάρχους τῶν ἰστιοφόρων. Ἀντίθετα στὸν τομέα τῆς μεταφορᾶς προσώπων ἡ Γαλλικὴ Κυβέρνηση δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ περιμένει σημαντικὰ ἀποτελέσματα ἐπειδὴ ὁ ἐπιβατικὸς ναῦλος στὰ ἀτμόπλοια ἦταν κατὰ πολὺ ὑψηλότερος ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο στὰ ἰστιοφόρα²⁸. Ὁλοκληρώνοντας τὶς ἀπόψεις τοῦ ὁ πρόξενος ἐπισημαίνει τὴν ἀνάγκη τῆς ὑπογραφῆς μίας Ἑλληνογαλλικῆς σύμβασης γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἀνθρακωρυχείων τῆς Κύμης, ἡ ὁποία θὰ ἐπέτρεπε τὸν ἀνεφοδιασμὸ τῶν γαλλικῶν ἀτμοπλοίων.

Ἀπὸ ὅσα προηγήθηκαν μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνει ὅτι μὲ τὴ σύσταση ἀτμοπλοϊκῶν γραμμῶν ποὺ θὰ συνέδεαν τὰ γαλλικὰ μὲ τὰ ἑλληνικὰ λιμάνια ἡ Γαλλία ἐπεδίωκε νὰ συναγωνιστεῖ μὲ ἐπιτυχία τοὺς Αὐστριακοὺς στὴν περιοχὴ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ἄλλωστε ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου οἱ εἰσαγωγές τῆς Σύρου ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο ἐξαγωγικὸ λιμάνι τῆς Γαλλίας, τὴ Μασσαλία, δὲν ξεπερνοῦσαν τὰ 2 ἑκατομμύρια φράγκα²⁹.

Ἀλλὰ καὶ οἱ πληροφορίες ποὺ δημοσιεύονται τὴν ἴδια περίοδο στὸν τύπο τῆς ἐποχῆς ἐπιβεβαιώνουν τὸ ἔντονο ἐνδιαφέρον τῶν Γάλλων γιὰ ἐπέκταση τῶν ἀτμοπλοϊκῶν τους γραμμῶν στὴ Μεσόγειο μὲ ἐπίκεντρο τὴν Ἑλλάδα καὶ κυρίως τὸν

24. AMAE, C.C.C., Syra, τ. 1, σ. 81, ἐπιστολὴ τῆς 30 Σεπτεμβρίου 1834.

25. AMAE, C.C.C., Syra, τ. 1, σ. 161, ἐπιστολὴ τῆς 20 Σεπτεμβρίου 1835· Ἀθηνᾶ, ἀρ. 214,

26 Ἰανουαρίου 1835 (παράρτημα), ἀρ. 246, 5 Ἰουνίου 1835, σ. 1051, ἀρ. 256, 10 Ἰουλίου 1835, σ. 1093.

26. Ἀθηνᾶ, ἀρ. 271, 8 Σεπτεμβρίου 1835, σ. 1068.

27. AMAE, C.C.C., Syra, τ. 1, σ. 176-179, ἐπιστολὴ τῆς 4 Μαρτίου 1836.

28. Ὁ πρόξενος ἐκτιμοῦσε ὅτι ὁ ναῦλος μεταφορᾶς ἐπιβατῶν στὰ ἰστιοφόρα ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὸ 1/10 τοῦ ἀντίστοιχου ναῦλου στὰ ἀτμόπλοια. Βλ. AMAE, C.C.C., Syra, τ. 1, σ. 162, ἐπιστολὴ τῆς 20 Σεπτεμβρίου 1835.

29. AMAE, C.C.C., Syra, τ. 1, σ. 179, ἐπιστολὴ τῆς 4 Μαρτίου 1836.

Κ. Παπαθανασόπουλος

Πειραιά³⁰. 'Ο στόχος τους είναι σαφής· ή προώθηση τῶν εξαγωγῶν τους στήν 'Οθωμανική Αὐτοκρατορία καί τήν 'Ελλάδα, γεγονός πού προϋπέθετε τή σύνδεση τῆς Μασσαλίας μέ τά σπουδαιότερα λιμάνια τῆς 'Ανατολῆς. Στήν περίπτωση αὐτή εἶναι πολύ ενδεικτική ή έκθεση πού ὑποβλήθηκε στή Γαλλική Βουλή ἀπό τήν επιτροπή ή ὁποία εἶχε επιφορτιστεῖ μέ τό σχέδιο γιά τήν ἴδρυση γαλλικῆς ἀτμοπλοϊκῆς ἐταιρίας στή Μεσόγειο. 'Εδῶ ὑποδεικνύεται μέ πολύ σαφή τρόπο ὅτι προϋπόθεση γιά τήν ἐπανάκτηση τῆς σημαντικῆς ἐμπορικῆς θέσης πού κατεῖχε ή Γαλλία στήν περιοχή αὐτή τόν 18ο αἰῶνα ἦταν ή ἐναρξη τακτικῶν ἀτμοπλοϊκῶν γραμμῶν. Καί κάτι ἀκόμα. Σύμφωνα μέ τίς ἐκτιμήσεις τῶν Γάλλων εἰδικῶν ή ἱστοφώρα ναυτιλία ἀδυνατοῦσε νά ἀντεπεξέλθει σ' αὐτή τήν ἐπιδίωξη³¹.

'Η γαλλική διπλωματία φαίνεται πῶς ἔκανε πολύ καλά τή δουλειά της στήν 'Ελλάδα. Μέ ἰδιαίτερη ἀγωνία οἱ 'Ελληνες ἐμποροὶ περίμεναν τήν ἐναρξη τῶν δρομολογίων τῆς γαλλικῆς ἐταιρίας ἐπισημαίνοντας μέ χαρακτηριστική ἔμφαση τήν ἀνάγκη ἀτμοπλοϊκῆς σύνδεσης τῆς Σύρου μέ τή Σμύρνη³². Εἶναι γεγονός ὅτι στήν κατεύθυνση τοῦ ἐπηρεασμοῦ τῆς κοινῆς γνώμης στήν 'Ελλάδα, οἱ Γάλλοι εἶχαν πραγματοποιήσει περισσότερα βήματα ἀπό τοὺς 'Αγγλοὺς καί τοὺς Αὐστριακοὺς ἀνταγωνιστές τους. 'Η ἐλληνική κοινή γνώμη ἦταν σαφῶς στραμμένη μέ τό μέρος τους. 'Απόδειξη αὐτοῦ τοῦ τελευταίου εἶναι ὅτι ἐνῶ οἱ προετοιμασίες τῶν Αὐστριακῶν γιά δημιουργία τακτικῆς ἀτμοπλοϊκῆς συγκοινωνίας στίς ἐλληνικές θάλασσες διεξάγονταν ταυτόχρονα μέ ἐκεῖνες τῶν Γάλλων, ὁ ἀθηναϊκός τύπος ἀπέφευγε συστηματικά νά δημοσιεύσει οποιαδήποτε πληροφορία σχετική μέ τοὺς πρώτους³³.

'Η ἐπιχείρηση τῶν γαλλικῶν ἀτμοπλοίων δέν ἀργησε νά πραγματοποιηθεῖ. Τήν 1 Μαΐου 1837 ή ἐταιρία ἔκανε ἐναρξη τῶν δρομολογίων της στή Μεσόγειο. Οἱ γραμμές πού διέθετε ἦταν δύο. 'Η μία, πολύ ἐκτεταμένη, ἀπό Μασσαλία, γιά Λιβόρνο, Σιβιταβέκια, Νεάπολη, Μάλτα, Σύρο, Σμύρνη. 'Η ἄλλη, μικρότερη, ἀπό Πειραιά γιά Σύρο, 'Αλεξάνδρεια. 'Η Σύρος προβλεπόταν νά εἶναι τό λιμάνι τῆς συνάντησης τῶν δύο ἀτμοπλοϊκῶν γραμμῶν³⁴.

Στίς 15 Μαΐου 1837 τό γαλλικό ἀτμόπλοιο *Scamandre*, ἐγκαινιάζοντας τή συγκοινωνία μέ τά ἀτμόπλοια τῆς Γαλλικῆς Κυβέρνησης, ἀγκυροβόλησε στήν 'Ερμούπολη³⁵. 'Ωστόσο, παρά τίς συνεχεῖς ὑποδείξεις τοῦ πρόξενου, ή ὑπηρεσία

30. 'Αθηνά, ἀρ. 350, 8 'Ιουλίου 1836, σ. 1430.

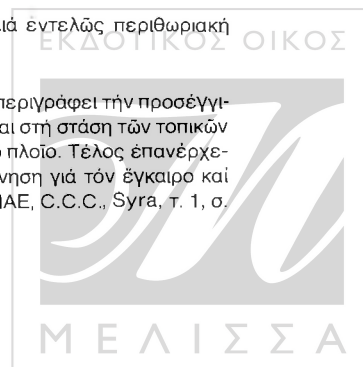
31. 'Αθηνά, ἀρ. 404, 20 'Ιανουαρίου 1837, σ. 1646.

32. 'Αθηνά, ἀρ. 380, 21 'Οκτωβρίου 1836, σ. 1553.

33. 'Η 'Αθηνά, ἀρ. 470, 11 Σεπτεμβρίου 1837, σ. 1935, κάνει μιά ἐντελῶς περιθωριακή ἀναφορά στήν προσέλευση αὐστριακοῦ ἀτμόπλοιου στον Πειραιά.

34. 'Αθηνά, ἀρ. 432, 1 Μαΐου 1837, σ. 1756.

35. Στήν ἐπιστολή του μέ ἡμερομηνία 17 Μαΐου 1837, ὁ πρόξενος περιγράφει τήν προσέγγιση τοῦ πρώτου γαλλικοῦ ἀτμόπλοιου στό λιμάνι τῆς Σύρου. 'Αναφέρεται στή στάση τῶν τοπικῶν ἀρχῶν καί στή θερμή ὑποδοχή πού οἱ κάτοικοι ἐπιφύλαξαν στό γαλλικό πλοῖο. Τέλος ἐπανέρχεται στό ζήτημα τῆς ὑπογραφῆς συμφωνίας μέ τήν 'Ελληνική Κυβέρνηση γιά τόν ἐγκαίρο καί κανονικό ἀνεφοδιασμό τῶν πλοίων μέ γαιάνθρακες τῆς Κύμης. Βλ. AMAE, C.C.C., Syra, τ. 1, σ. 251, ἐπιστολή τῆς 17 Μαΐου 1837.

* Ατμοπλοΐα και συριανό εμπόριο

τῶν ἀτμοπλοίων εἶχε ἀρνηθεῖ νά φορτώνονται στά πλοῖα εμπορεύματα καί χρηματοδέματα. "Ἐτσι τὰ ἀτμόπλοια περιορίζονται στή μεταφορά ἐπιβατῶν, ἀλληλογραφίας καί ἐμπορικῶν δειγμάτων. Πολύ γρήγορα βέβαια τὰ γαλλικά ἀτμόπλοια θά συμπεριλάβουν στά μεταφερόμενα εἶδη τὰ χρηματοδέματα, ὄχι ὅμως καί τὰ εμπορεύματα. Εἶναι εὐκόλο νά φανταστεῖ κανεῖς τήν ἀπογοήτευση τῶν Συριανῶν ἐμπόρων. Τό πρόβλημα τῆς μεταφορᾶς τῶν ἐμπορευμάτων τους μέ ταχύτητα καί ἀσφάλεια παρέμενε ἄλυτο. Ἡ ἐπίλυσή του δέν διευκολύνθηκε οὔτε ἀπό τή συγκοινωνία τήν ὁποία ἄρχισε νά πραγματοποιεῖ τό ἐλληνικό κρατικό ἀτμόπλοιο *Μαξιμιλιανός* τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1837 στά νησιά τῶν Κυκλάδων καί στά δυτικά παράλια τῆς Πελοποννήσου³⁶. Ἡ μικρή χωρητικότητα καί ἡ χαμηλή ἱπποδύναμη τοῦ πρώτου ἐλληνικοῦ ἀτμόπλοιου, ἀλλά καί ἡ ἐξυπηρέτηση τοῦ πολυἀριθμοῦ ἐπιβατικοῦ κοινοῦ τῶν παραπάνω περιοχῶν, προφανῶς δέν ἐπέτρεπαν τήν ταυτόχρονη μεταφορά ἐμπορευμάτων.

Τό 1837 τελειώνει μέ τήν παρουσία στό χώρο τῆς Μεσογείου ἀτμοπλοίων καί ἀπό τίς τρεῖς ἀνταγωνίστριες ἐμπορικές δυνάμεις. Οἱ Αὐστριακοί, ἀντίθετα μέ τούς Γάλλους, θά ἐνεργήσουν ἀθόρυβα καί τό ἴδιο ἔτος θά ἐγκαινιάσουν δύο γραμμές μέ τὰ ἀτμόπλοια τοῦ Λόυδ³⁷. Ἡ πρώτη ἀπό Τεργέστη, ἔδρα τῆς ἐταιρίας, γιά Ἀγκῶνα, Κέρκυρα, Πάτρα, Πειραιά, Σύρο, Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη. Ἡ δεύτερη ἀπό Τεργέστη γιά Σύρο, Κρήτη, Ἀλεξάνδρεια³⁸.

Οἱ ἐπιδιώξεις τῆς γαλλικῆς καί τῆς αὐστριακῆς ἐταιρίας εἶναι ἐμφανεῖς καί ὁ ἀνταγωνισμός τους ἐκδηλῶς. Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἀπέβλεπαν στή σύνδεση τῶν βασικῶν ἐξαγωγικῶν λιμανιῶν τους, Μασσαλίας καί Τεργέστης, μέ τὰ σημαντικότερα ἐμπορικά κέντρα τῆς Ἑλλάδας, τῆς Τουρκίας καί τῆς Αἰγύπτου. Δεύτερη ἐπιδίωξή τους ἡ ἀνάδειξη τῆς Σύρου σέ κόμβο, σημεῖο ἐπαφῆς καί τῶν δύο γραμμῶν κάθε ἐταιρίας, πράγμα πού επέβαλε ἡ θέση τοῦ νησιοῦ στό μέσο τῶν θαλάσσιων δρόμων καί ὁ σπουδαῖος διαμετακομιστικός του ρόλος.

Ἡ Μεγάλη Βρετανία, τέλος, τό 1837 διατηροῦσε μιά ἀτμοπλοϊκή γραμμή ἀπό Λονδίνο γιά Γάδειρα, Γιβραλτάρ, Μάλτα, Ζάκυνθο, Πάτρα, Κέρκυρα³⁹. Ὁ προσανατολισμός τῶν Ἀγγλῶν στά λιμάνια αὐτά εἶναι προφανές πῶς ἀπέρρεε ἀπό τήν κυριαρχία τους στά Ἴονια καί τό ζωηρό ἐνδιαφέρον πού ἔδειχνε τό ἀγγλικό εμπόριο γιά τή σταφίδα τῆς βόρειας Πελοποννήσου.

Τό διάστημα 1838-1842 δέ σημειώθηκαν ἐνδιαφέρουσες ἀλλαγές στήν παρουσία καί τίς δραστηριότητες τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀτμοπλοίων στόν ἐλληνικό χώρο καί τήν Ἑρμούπολη. Τό 1843 ὅμως ὁ Αὐστριακός Λόυδ πρότεινε στήν Ἑλληνική Κυβέρνηση τή δημιουργία μιᾶς νέας ἀτμοπλοϊκῆς γραμμῆς, ἡ ὁποία θά συνέδεε τήν Τεργέστη μέ τόν Πειραιά. Τό Ὑπουργεῖο τῶν Ἑσωτερικῶν ἔστειλε τό σχέδιο τῆς προτεινόμενης σύμβασης στό Ἐμπορικό Ἐπιμελητήριο Σύρου καί τό Ἐπιμελητήριο δέν ἀργησε νά ἀπαντήσῃ. Οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ ἐμπορικοῦ κόσμου τῆς Σύρου εἶχαν τή

36. Ἀθηνᾶ, ἀρ. 472, 18 Σεπτεμβρίου 1837, σ. 1943.

37. AP 1887 LXXXII (82), AUSTRIA-HUNGARY, ὁ.π., σ. 2.

38. Ἡ Ἀθηνᾶ, ἀρ. 474, 25 Σεπτεμβρίου 1837, σ. 1955, ενημερώνει τό ἀναγνωστικό της κοινό γιά τὰ ἀτμοπλοϊκά δρομολόγια τῶν ξένων εταιριῶν καί γιά τὰ ταξίδια τοῦ ἐλληνικοῦ ἀτμόπλοιου *Μαξιμιλιανός*.

39. Ἀθηνᾶ, ἀρ. 474, 25 Σεπτεμβρίου 1837, σ. 1955.

Κ. Παπαθανασόπουλος

γνώμη ότι η σύμβαση παρείχε πολλά πλεονεκτήματα στην αυστριακή εταιρία. Επιπλέον περιόριζε στο ελάχιστο τις υποχρεώσεις της απέναντι στο Έλληνικό Κράτος⁴⁰. Τέλος η διοίκηση του Έπιμελητηρίου εισηγήθηκε στην Κυβέρνηση να δημιουργηθεί από τον Λόυδ μιά ατμοπλοϊκή γραμμή από Πειραιά για Σύρο, Βόλο, Θεσσαλονίκη, Θράκη, Λέσβο, Έφεσο, Σάμο. Η πρόταση αυτή είναι φανερό πως άποσκοπούσε στην επέκταση του συριανού εμπορίου και σε άλλα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το γεγονός ωστόσο ότι το συριανό Έπιμελητήριο θεωρούσε ως απαραίτητη προϋπόθεση για την υπογραφή της συμφωνίας την αποδοχή απ' τους Αυστριακούς των απόψεών τους δέν μειώνει καθόλου το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που εμφανίζεται να δείχνει ο εμπορικός κόσμος της Σύρου για το ατμόπλοιο. Αντίθετα, όπως δηλώθηκε και προηγουμένως, φανερώνει την εμπιστοσύνη του στο μεταφορικό εκείνο μέσο που θα εύνοούσε την επιπλέον ανάπτυξη των εμπορικών του δραστηριοτήτων. Τόν Ιούλιο του ίδιου έτους το Έπιμελητήριο επανήλθε στο αίτημα της δημιουργίας της γραμμής Σύρου-Σάμου ζητώντας μάλιστα από την Κυβέρνηση να αναλάβει το ίδιο το Κράτος την πραγματοποίηση του έργου. Η Κυβέρνηση στην απάντησή της ισχυρίστηκε ότι εξαιτίας της έλλειψης των «μέσων» ανέθεσε το ζήτημα στον Λόυδ. Συγχρόνως εύχόταν η ιδέα των Συριανών να πραγματοποιηθεί στο μέλλον⁴¹.

Όλα αυτά συνέβαιναν σε μιά εποχή όπου η εμπορική κρίση γινόταν αισθητή σε όλα τα εμπορικά κέντρα της χώρας και ιδιαίτερα στη Σύρο και την Πάτρα. Στην Ερμούπολη ένδεικτικά έχουμε μείωση των εισαγωγών και εξαγωγών, κυρίως στα εμπορεύματα της διαμετακόμισης. Αυτά δηλαδή που στη συνέχεια κατευθύνονταν στις αγορές της Ανατολής⁴². Την κρίση είχε επιτείνει το γεγονός ότι η Οθωμανική Κυβέρνηση δημιούργησε τότε ένα νέο τελωνειακό σύστημα, το οποίο διευκόλυνε το εσωτερικό εμπόριο της Αυτοκρατορίας, εξασφαλίζοντας την άμεση σύνδεση των εμπορών της Τουρκίας με την Ευρώπη· δηλαδή χωρίς την παρέμβαση της Σύρου⁴³. Επίσης, τον ίδιο πάντα χρόνο, τέθηκε σε εφαρμογή στην Ελλάδα ο νόμος «Περί τελωνείων του Κράτους»⁴⁴ με κύριο στόχο την είσοδο έσοδων στο δημόσιο ταμείο⁴⁵.

Τό 1844 η εύρωπαϊκή ατμοπλοία στην Ερμούπολη παρουσίαζε την εξής εικόνα:

40. AMAE, C.C.C., Syra, τ. 1, σ. 391, επιστολή της 21 Απριλίου 1843.

41. *Ερμής*, άρ. 226, 17 Ιουλίου 1843, σ. 3. Η απόφαση της Ελληνικής Κυβέρνησης να αναθέσει στον Λόυδ τον Ιούλιο του 1843 την ατμοπλοϊκή γραμμή Σύρου-Σάμου ήταν ρεαλιστική: τον Απρίλιο του ίδιου έτους (15/27) η Κυβέρνηση είχε ήδη υπογράψει με τον Λόυδ οκταετή ταχυδρομική σύμβαση που εξασφάλιζε συγκεκριμένα ωφέλη για την ταχυδρομική συγκοινωνία του τόπου. Βλ. σχετικά AP 1887 LXXXII (82), AUSTRIA-HUNGARY, ό.π., σ. 2· Κ. Παπαθανασόπουλος, ό.π., σ. 99-100, 113-117.

42. Βλ. τη γαλλική Προξενική Αλληλογραφία της περιόδου 1843-1844, AMAE, C.C.C., Syra, τ. 2, σ. 398-425. Ακόμη τη λεπτομερή έκθεση του Γάλλου προξένου της 25 Νοεμβρίου 1848 αναφορικά με την εμπορική κατάσταση στη Σύρο τα έτη 1843-1846, AMAE, C.C.C., Syra, τ. 3, σ. 166.

43. AMAE, C.C.C., Syra, τ. 2, σ. 424, επιστολή της 21 Ιουλίου 1843.

44. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, άρ. 8, 22 Μαρτίου 1843, σ. 9-19· AMAE, C.C.C., Syra, τ. 2, σ. 424, επιστολή της 21 Ιουλίου 1843.

45. Ο Γάλλος πρόξενος αναφέρει ένδεικτικά: «Mais la loi de douanes de 1842 est venu, par l'esprit de fiscalité». Βλ. AMAE, C.C.C., Syra, τ. 2, σ. 423, επιστολή της 21 Ιουλίου 1843.

Ατμοπλοΐα και συριανό εμπόριο

γαλλικά, αυστριακά και αγγλικά ατμόπλοια. Από αυτά τα πρώτα ήταν κρατικά και μετέφεραν μόνο χρηματοδέματα ενώ τα υπόλοιπα ανήκαν σε ιδιωτικές επιχειρήσεις και μετέφεραν εκτός από χρηματοδέματα και εμπορεύματα. Όλα χωρίς καμιά εξαίρεση τα ατμόπλοια διευκόλυναν σημαντικά τους Συριανούς εμπορους, ιδίως με τη μεταφορά χρημάτων, προσκομίζοντας ύψηλά κέρδη στις εταιρίες τους.

Τήν 1 Νοεμβρίου 1845, τα γαλλικά ατμόπλοια θα διακόψουν τα ταξίδια τους στη Σύρο μετά από όκτώ χρόνια συνεχούς και σταθερής παροχής ταχυδρομικών αποκλειστικά υπηρεσιών στο εμπόριο της Ερμούπολης, υποδεικνύοντας ότι τα αντίστοιχα κέρδη δεν έπαρκοῦσαν για να εξασφαλιστεί ή λειτουργία τους σε μόνιμη βάση. Η άλληλογραφία του Γάλλου προξένου αφήνει να έννοηθεί πως αίτιες αυτής της κατάληξης ήταν η απαγόρευση της μεταφοράς εμπορευμάτων και η μη τακτική συγκοινωνία των ατμοπλοίων το 1844. Έτσι, ενώ η προετοιμασία της επεξεργασίας είχε γίνει το 1837 κάτω από άριστες προϋποθέσεις, η λειτουργία της με περιοριστικούς όρους για τις μεταφορές προδιέγραψε ουσιαστικά και το τέλος της. Το 1846 ωστόσο ιδρύεται στη Μασσαλία ή ατμοπλοϊκή εταιρία Rostand. Ίδιωτική επιχείρηση με στόχο να καλύψει το κενό που δημιούργησε η διακοπή των ταξιδιών της γαλλικής κρατικής εταιρίας, η νέα εταιρία εγκαινίασε τη γραμμή από Μασσαλία για Ίταλία, Σύρο, Κωνσταντινούπολη και μετέφερε εμπορεύματα. Παρά τις δυσχέρειες που πήγαιζαν από την έλλειψη τακτικών δρομολογίων και το μικρό αριθμό των ατμοπλοίων, η άνοδος του γαλλικού εμπορίου στις ανταλλαγές με τη Σύρο ήταν εμφανής. Χαρακτηριστικά τη διετία 1846-1848 το άπευθείας εμπόριο ανάμεσα στη Σύρο και τη Γαλλία σημείωσε αύξηση κατά 48% περίπου (από 420.721 φράγκα το 1846 ανέβηκε στα 802.539 φράγκα το 1848)⁴⁶. Υπολειπόταν βέβαια κατά πολύ ακόμα του αντίστοιχου αγγλοαυστριακού. Όμως η αρχή είχε γίνει. Αυτό και μόνο μάς υποβάλλει κάποιες ιδέες σχετικά με το νέο ρόλο που επέβαλε το ατμόπλοιο στο Κράτος. Και στην περίπτωση της Γαλλίας, η συνεργασία με το ιδιωτικό κεφάλαιο είναι αποκαλυπτική αυτού άκριβώς του ρόλου.

Η αγγλική ατμοπλοϊκή δραστηριότητα στον ανατολικό ελληνικό χώρο τήν ίδια περίοδο εμφανίζεται περιορισμένη εξαιτίας της μικρής συχνότητας των ταξιδιών που γίνονται από τα αγγλικά ατμόπλοια. Τα χαμηλά κέρδη υποχρέωσαν να διακοπεί το 1845⁴⁷ μιά νέα συγκοινωνιακή γραμμή που είχε εγκαινιαστεί το 1842 από Λονδίνο για Σύρο, Κωνσταντινούπολη.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες οι Αυστριακοί με τα ατμόπλοια του Λούδ κατείχαν κυρίαρχη θέση στην Ανατολική Μεσόγειο με εύεργετικές επιπτώσεις στην

46. AMAE, C.C.C., Syra, τ. 3, σ. 222-223, επιστολή της 6 Ιουλίου 1849.

47. Τα στοιχεία που διαθέτουμε για την αγγλική εταιρία είναι ανεπαρκή. Γνωρίζουμε ωστόσο ότι η αξία των εμπορευμάτων που μετέφεραν τα πλοία της το 1842 ήταν 200.000 φράγκα, το 1843 132.512 φράγκα και το 1844 μόνο 71.547 φράγκα. Συνεπώς η γραμμή Λονδίνου-Σύρου-Κωνσταντινούπολης, παρόλο που είχε τη μεγαλύτερη έκταση απ' όλες τις αντίστοιχες γραμμές των Γάλλων και των Αυστριακών στη Μεσόγειο, δέ φαίνεται να είχε και τα ανάλογα κέρδη. Αυτό και μόνο είναι, νομίζουμε, αρκετό να εξηγήσει τη διακοπή των ταξιδιών της το 1845, σε μιά εποχή μάλιστα που το αγγλικό εμπόριο κατείχε την πρώτη θέση στις εμπορικές ανταλλαγές της Σύρου.

*Ατμοπλοία καί συριανό εμπόριο

εξάπλωση του εμπορίου τους, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τα παρακάτω στοιχεία, τα οποία πήραμε από τον Γάλλο πρόξενο⁴⁸.

Τό 1842 σέ σύνολο εξαγωγών 4.587.534 φράγκων από τό τράνζιτ της Ερμούπολης στό έξωτερικό, τά ελληνικά ιστιοφόρα μετέφεραν εμπορεύματα αξίας 2.667.070 φράγκων. Δηλαδή τό 58% του συνόλου. Στό υπόλοιπο 42%, δηλαδή στην αξία των 1.920.464 φράγκων που κάλυψε ή διεθνής ναυσιπλοία, ή ευρωπαϊκή ατμοπλοία συμμετείχε μεταφέροντας εμπορεύματα αξίας 1.101.278 φράγκων. Αυτό σημαίνει ότι τό 1/4 περίπου των συνολικών εξαγωγών του τράνζιτ της Σύρου μεταφέρθηκε μέ ατμόπλοια. Έπιπλέον σημαίνει ότι στις μεταφορές που πραγματοποιήθηκαν αποκλειστικά μέ πλοία ξένης εθνικότητας, τά ατμόπλοια είχαν τή μερίδα του λέοντος, συμμετέχοντας μέ ποσοστό 57,3% επί του συνόλου. Η κατανομή κατά εθνικότητα της αξίας των 1.101.278 φράγκων που μετέφερε ή ευρωπαϊκή ατμοπλοία ήταν:

*Ατμόπλοια κατά εθνικότητα	*Αξία μεταφερομένων εμπορευμάτων (σέ γαλλικά φράγκα)	Ποσοστό %
Αυστριακά	1.085.558	98,57
Γαλλικά	11.931	1,08
*Αγγλικά	3.789	0,35
Σύνολο	1.101.278	100,00

*Από τά στοιχεία που παραθέσαμε φαίνεται ότι από τά πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1840 τό ατμόπλοιο ανταγωνιζόταν ικανοποιητικά τό ιστιοφόρο. Η συμμετοχή του κατά 25% στό σύνολο των μεταφορών εμπορευμάτων από τή Σύρο στό έξωτερικό είναι, πιστεύουμε, πολύ ενδιαφέρουσα αν ληφθεί υπόψη ότι τό ατμόπλοιο διερχόταν τότε τήν πρώτη φάση της λειτουργίας του στις ελληνικές θάλασσες.

*Αναφορικά μέ τή συμμετοχή της ατμοπλοίας στό εμπόριο της Σύρου κατά εθνικότητα, όπως ήδη αναφέραμε, οι Αυστριακοί κατείχαν τήν πρώτη θέση. Οι ανταγωνιστές τους ακολουθούσαν. Όμως ή απόσταση που χώριζε τους Αγγλογάλλους από τον Λόυδ ήταν μεγάλη. Έπιπλέον ό Λόυδ μονοπώλησε στην κυριολεξία τό αυστριακό εμπόριο στην Ανατολική Μεσόγειο, αφήνοντας στά ιστιοφόρα τή μεταφορά εμπορευμάτων μέ μεγάλο όγκο καί βάρος. Είναι ένδεικτικό, γιά παράδειγμα, ότι τό διάστημα 1841-1842 οι μεταφορές μέ αυστριακά ιστιοφόρα σημείωσαν πτώση κατά 40% (από 379.750 φράγκα τό 1841, έπεσαν σέ 227.273 φράγκα τό 1842) ενώ αντίθετα οι μεταφορές μέ αυστριακά ατμόπλοια αύξηθηκαν κατά 90% (από 853.600 φράγκα τό 1841, έφθασαν τά 1.632.945 φράγκα τό 1842)⁴⁹.

Στόν πίνακα 2 παρουσιάζεται ή συμμετοχή της ξένης καί της ελληνικής ναυτιλίας στις εμπορικές ανταλλαγές της Ερμούπολης τό διάστημα 1843-1848.

*Από τον πίνακα αυτό διαπιστώνουμε τή μεγάλη συμμετοχή της ελληνικής ναυτιλίας καί κατά συνέπεια του συριανού ιστιοφόρου στό σύνολο των εισαγωγών καί

48. Βλ. τήν αναφορά του Γάλλου προξένου της 27 Μαΐου 1844 σχετικά μέ τήν κατάσταση του εμπορίου καί της ναυτιλίας στη Σύρο τό έτος 1842, AMAE, C.C.C., Syra, τ. 3, σ. 23.

49. AMAE, C.C.C., Syra, τ. 3, σ. 33-35, έκθεση της 27 Μαΐου 1844.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Μεταφορές εμπορευμάτων στη Σύρο 1843-1848
(σέ γαλλικά φράγκα)

	1843	1844	1845	1846	1847	1848
Α. ΞΕΝΗ ΣΗΜΑΙΑ						
α. Ατμόπλοια Αυστριακά	2.031.274	1.805.088	1.987.769	2.366.964	2.540.397	1.865.659
» Γαλλικά	-	-	-	334.907	1.115.430	768.944
	2.031.274 (9,4%)	1.805.088 (7,6%)	1.987.769 (9,2%)	2.701.871 (14,0%)	3.655.827 (15,9%)	2.634.603 (11,3%)
β. Ιστιοφόρα Αυστριακά	217.992	99.227	146.506	598.810	497.477	-
» Γαλλικά	103.407	373.510	370.767	511.744	64.800	404.875
	321.399 (1,5%)	472.737 (2,0%)	517.273 (2,4%)	1.110.554 (5,7%)	562.277 (2,4%)	404.875 (1,7%)
γ. Υπόλοιπα	6.455.048 (30,1%)	6.365.135 (26,9%)	6.635.418 (30,7%)	4.291.936 (22,3%)	8.243.760 (35,9%)	9.500.552 (40,6%)
Β. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΗΜΑΙΑ						
	12.699.171 (59,0%)	15.018.273 (63,5%)	12.478.916 (57,7%)	11.220.800 (58,0%)	10.529.805 (45,8%)	10.834.073 (46,4%)
Σύνολο	21.506.892 (100,0%)	23.661.233 (100,0%)	21.619.376 (100,0%)	19.325.161 (100,0%)	22.991.669 (100,0%)	23.374.103 (100,0%)

Πηγή: ΑΜΑΕ, C.C.C., Syra, τ. 3, σ. 166, επιστολή της 25 Νοεμβρίου 1848· τ. 3, σ. 194, επιστολή της 12 Μαρτίου 1849· τ. 3, σ. 241, επιστολή της 24 Δεκεμβρίου 1849· τ. 3, σ. 298, επιστολή της 8 Μαρτίου 1850· τ. 3, σ. 340, επιστολή της 22 Νοεμβρίου 1850.

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

ΜΕΛΙΣΣΑ

Άτμοπλοία και συριανό εμπόριο

έξαγωγών της Έρμούπολης, είτε αυτές γίνονται από και προς το έσωτερικό είτε γίνονται από και προς το εξωτερικό. Επίσης είναι βέβαιο ότι η ελληνική ναυτιλία είχε την αποκλειστικότητα στις μεταφορές εμπορευμάτων ανάμεσα στη Σύρο και την ελληνική ένδοχώρα. Βέβαια ο όγκος των εμπορευμάτων που εισάγονταν ή εξαγόταν από την ελληνική επικράτεια στη Σύρο ήταν ιδιαίτερα μεγάλος. Χαρακτηριστικά από τα 21.506.892 φράγκα που αναγράφονται στον πίνακα 2 ως εισαγωγές και εξαγωγές της Σύρου το 1843, τα 7.946.649 φράγκα αφορούν φορτία που διακινήθηκαν μεταξύ της Έρμούπολης και της εγγώριας αγοράς⁵⁰.

Αυτό και μόνο είναι ικανό να εξηγήσει την τεράστια συμμετοχή των ελληνικών ιστιοφόρων χωρίς παράλληλα να σημαίνει ότι μπορεί να άμφισβητηθεί σοβαρά ή συμμετοχή των ελληνικών πλοίων στην κίνηση εμπορευμάτων από και προς το εξωτερικό. Άλλωστε ο προσανατολισμός της συριανής ναυτιλίας στη Μεσόγειο έχει τονιστεί πολλές φορές στα πλαίσια αυτής της εργασίας. Μέχρι και το 1846, όπως φαίνεται στον πίνακα, η αξία των μεταφορών στα ελληνικά ιστιοφόρα υπερβαίνει το 50% της συνολικής κίνησης του συριανού εμπορίου. Προβλήματα που σχετίζονται κυρίως με την απώλεια της αξιοπιστίας και του κύρους της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας στο έσωτερικό και ιδιαίτερα στο εξωτερικό συνέτειναν στη μείωση της δύναμής της από το 1846 και μετά.

Μιά δεύτερη διαπίστωση που προκύπτει από την ανάγνωση των στοιχείων του πίνακα 2 αναφέρεται στο ποσοστό συμμετοχής της ξένης άτμοπλοΐας στις εισροές και εκροές εμπορευμάτων στην Έρμούπολη. Το ποσοστό αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, αν λάβουμε υπόψη ότι τα ποσά της γενικής κίνησης του συριανού εμπορίου που περιλαμβάνει ο πίνακας περιέχουν και την αμφίδρομη μεταφορά φορτίων μεταξύ Σύρου και ελληνικής ένδοχώρας, η αξία των οποίων ανέρχεται στο 1/3 περίπου της συνολικής αξίας των εισαγωγών και εξαγωγών της Έρμούπολης⁵¹.

Παρατηρούμε τέλος στον πίνακα ότι το διάστημα 1843-1845 η αξία των εμπορευμάτων που μεταφέρονται από και προς τη Σύρο με αυστριακά άτμόπλοια είναι σταθερά υψηλή. Το 1844 παρουσιάζεται μία μικρή πτώση και το 1845 μία μικρότερη, πράγμα που χαρακτηρίζει άλλωστε την ίδια διετία και την αξία των φορτώσεων στα αυστριακά ιστιοφόρα. Αντίθετα το 1846 και το 1847 είναι έτη που υποδηλώνουν την οικονομική ευφορία των εμπορικών ανταλλαγών στη Σύρο με άθροες αγορές εμπορευμάτων από τη Δύση. Οι Αυστριακοί με τα άτμόπλοια του Λόυδ αυξάνουν σημαντι-

50. AMAE, C.C.C., Syra, τ. 3., σ. 167, αναφορά της 25 Νοεμβρίου 1848.

51. Οι μεταφορές αυτές πραγματοποιούνταν σχεδόν αποκλειστικά από μικρά ελληνικά ιστιοφόρα γιατί οι ξένες άτμοπλοϊκές εταιρίες δεν είχαν πολλούς σταθμούς στην Ελλάδα. Συνεπώς το ειδικό βάρος της άτμοπλοΐας ναυτιλίας στις εμπορικές μεταφορές της Σύρου ήταν πολύ μεγαλύτερο στην πραγματικότητα απ' ό,τι φαίνεται στον πίνακα. Επιπλέον θα πρέπει να συνεκτιμηθεί το γεγονός ότι το ποσοστό συμμετοχής του άτμόπλοιου στο σύνολο της εμπορικής κίνησης της Έρμούπολης διαμορφώνεται σε μία εποχή που ο άτμοπλοϊκός μεταφορικός ναύλος ήταν πολύ μεγαλύτερος συγκριτικά με τον αντίστοιχο ναύλο μεταφοράς με ιστιοφόρο. Για παράδειγμα στα άτμόπλοια Rostand ο ναύλος για 100 κιλά καπνού ήταν 10 φράγκα, ενώ στα ελληνικά ιστιοφόρα ήταν μόνο 3 φράγκα (AMAE, C.C.C., Syra, τ. 3, σ. 303, επιστολή της 8 Μαρτίου 1850).

Κ. Παπαθανασόπουλος

κά τη συμμετοχή τους στις εισαγωγές εμπορευμάτων στη Σύρο⁵². Τήν ίδια περίοδο ή νεοδημιούργητη εταιρία Rostand βελτιώνει σημαντικά τη θέση της στις έμπορικές δραστηριότητες της Έρμούπολης, γεγονός που απεικονίζεται το 1847, όταν τα ατμόπλοια της γαλλικής εταιρίας θά μεταφέρουν εμπορεύματα από και πρὸς τη Σύρο συνολικής αξίας 1.115.430 φράγκων. Ενδεικτικό της μεγάλης αυτής προόδου τῶν γαλλικῶν ατμοπλοίων είναι ὅτι τὸ ἴδιο ἔτος τὰ γαλλικά ἱστιοφόρα υπέστησαν σημαντικές ἀπώλειες, περιοριζόμενα σὲ μεταφορές εμπορευμάτων πού ἡ ἀξία τους δὲν ξεπέρασε τὰ 64.800 φράγκα.

Συμπερασματικά τὸ 1847 οἱ ατμοπλοϊκές εταιρίες τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Γαλλίας μετέφεραν τὸ 30% περίπου τῆς συνολικῆς ἀξίας τῶν εμπορευμάτων πού διακινήθηκαν ἀπὸ πλοία ξένης σημαίας στή Σύρο. Ἡ συμμετοχή αὐτῆ τῶν ατμοπλοίων κρίνεται γενικά πολύ ὑψηλή, ἂν μάλιστα ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ὅλη τὴν περίοδο πού καλύπτει ὁ πίνακας 2 ἡ ἀγγλική ἱστιοφόρα ναυτιλία ἦταν κυρίαρχη ἀνάμεσα στὰ πλοία μὲ ξένη σημαία. Τὸ 1848 τέλος ἔχουμε σοβαρὴ πτώση στὶς ατμοπλοϊκές μεταφορές πού ἐξηγεῖται κυρίως ἀπὸ τὴ μείωση κατὰ 30% τοῦ ἀπευθείας αὐστριακοῦ ἐμπορίου μὲ τὴ Σύρο⁵³ ἐξαιτίας τῆς διεθνούς οικονομικῆς ὕφεσης, ἡ ὁποία οδήγησε, ὅπως βλέπουμε στὸν πίνακα, στὴν ολοκληρωτικὴ εξαφάνιση ἀπὸ τὴ Σύρο τῆς αὐστριακῆς ἱστιοφόρας ναυτιλίας. Τὸ ἴδιο ἄλλωστε ἔτος ἡ εταιρία Rostand θά πουλήσει τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ τρία ατμόπλοια πού διέθετε συντείνοντας στὴν περαιτέρω μείωση τῶν μεταφορῶν μὲ τὴν Έρμούπολη⁵⁴. Ὡστόσο ἡ ἐξασθένηση τῆς παρουσίας τῶν εὐρωπαϊκῶν ατμοπλοίων στὸ ἐμπόριο τῆς Σύρου ἦταν προσωρινή. Τὸ 1850 μιά νέα ἀγγλική εταιρία μὲ τὴν ἐπωνυμία «Ἑταιρία τῶν θαλασσίων μεταφορῶν τοῦ Λίβερπουλ καὶ τῆς Γλασκώβης» θά δρομολογήσει τὰ πλοία της στὶς συγκοινωνιακές γραμμές Ἀνατολῆς -Δύσης⁵⁵. Ἡ ἐμφάνιση αὐτῆς τῆς εταιρίας στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο ἔδωσε νέα μορφή στὸν ἤδη ὑφιστάμενο ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στὸ ἱστιοφόρο καὶ τὸ ατμόπλοιο καὶ κατάρφερε ἓνα ἐπιπλέον κτύπημα, ἀπὸ τὰ πιὸ ἀποφασιστικά ἴσως, σὲ βάρος τοῦ παραδοσιακοῦ μοντέλου θαλάσσιας μεταφορᾶς⁵⁶.

52. Οἱ Αὐστριακοὶ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τῆς ἐμφάνισής τους στὶς ἐλληνικές θάλασσες δημιούργησαν τακτικές γραμμές πού ἐπεκτείνονταν κατὰ μήκος ὁλόκληρης τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Ἡ ἀνυπαρξία τῶν Γάλλων στὸν τομέα της κίνησης εμπορευμάτων μέχρι τὸ 1846 καὶ ἡ ἐλλιπέστατη παρουσία τῶν Ἀγγλῶν διευκόλυναν τὴν ἀνάληψη τῆς πρωτοκαθεδρίας ἀπὸ τὴν ατμοπλοϊκὴ εταιρία τῆς Τεργέστης. Ἐδῶ ἀξίζει ἴσως νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὴ δεκαετία 1837-1847 τὸ ἀπευθείας ἐμπόριο μεταξὺ τῆς Σύρου καὶ τῆς Αὐστρίας αὐξήθηκε κατὰ 45%. Τὸ γεγονός αὐτό, κατὰ τὸν Γάλλο πρόξενο, ἀποδίδεται ἀποκλειστικά στὴν ατμοπλοϊκὴ σύνδεση τῶν λιμανιῶν τῆς Έρμούπολης καὶ τῆς Τεργέστης (AMAE, C.C.C., Syra, τ. 3, σ. 220-222, ἐπιστολὴ τῆς 6 Ἰουλίου 1849).

53. AMAE, C.C.C., Syra, τ. 3, σ. 198, ἐπιστολὴ τῆς 12 Μαρτίου 1849.

54. AMAE, C.C.C., Syra, τ. 3, σ. 195, ἐπιστολὴ τῆς 12 Μαρτίου 1849.

55. Ὁ πρόξενος ἀναφέρεται στὴ λειτουργία δύο ἀγγλικῶν ατμοπλοϊκῶν εταιριῶν. Στὴν πραγματικότητα ὅμως πρόκειται μόνο γιὰ τὴν «Ἑταιρία θαλασσίων μεταφορῶν τοῦ Λίβερπουλ καὶ τῆς Γλασκώβης». Τὸ πιθανότερο εἶναι ἡ σύγχυση νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν τίτλο τῆς εταιρίας. Βλ. σχετικὰ AMAE, C.C.C., Syra, τ. 3, σ. 368, ἐπιστολὴ τῆς 20 Ἀπριλίου 1851.

56. Ἡ «Ἑταιρία τῶν θαλασσίων μεταφορῶν τοῦ Λίβερπουλ καὶ τῆς Γλασκώβης» ἀνταγωνίστηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μὲ ἐπιτυχία τὸ παραδοσιακὸ μέσο θαλάσσιας μεταφορᾶς. Τὸ 1851 ἡ θέση

* Ατμοπλοία και συριανό εμπόριο

Ο πίνακας 3 παρουσιάζει την εξέλιξη της εύρωπαϊκής ναυτιλίας από το 1840 ως το 1860 με στοιχεία που πάρθηκαν από τον Α.Ν. Βερναρδάκη⁵⁷.

Από τον πίνακα αυτόν μπορεί κανείς να διαπιστώσει:

α) Ότι μέχρι τα μέσα του αιώνα η κυριαρχία των ιστιοφόρων πλοίων επί των ατμοπλοίων δεν απειλείται σοβαρά, παρά τον ύψιστάμενο ανάμεσά τους ανταγωνισμό. Τη δεκαετία του 1850 ο ανταγωνισμός έντείνεται και το 1860 η απόσταση που χωρίζει τον άνεμο από τον ατμό μειώνεται στο 1/4 περίπου. Ακριβέστερα ή ανάλογα της χωρητικότητας των ιστιοφόρων ως προς τα ατμόπλοια (I/A) από 56,6 το 1840, γίνεται 30,0 το 1850 και 12,4 το 1860.

β) Ότι στη Γαλλία ή ανάλογα I/A από 68,5 που ήταν το 1840 γίνεται 48,4 το 1850 και 13,6 το 1860. Ακολουθεί η Αγγλία με ανάλογα μικρότερη από εκείνη της Γαλλίας, εξαιτίας του μεγάλου αριθμού βρετανικών ατμοπλοίων το 1840: από 30,5 το 1840 γίνεται 20,2 το 1850 και 9,2 το 1860. Στην Αυστρία τέλος ή ίδια ανάλογα κυμαίνεται από 71,0 το 1840, σε 21,5 το 1850 και 14,3 το 1860.

γ) Ότι οι εύρωπαϊκές δυνάμεις υιοθέτησαν τον ατμό με διαφορετικούς ρυθμούς. Για τη Γαλλία και την Αγγλία η περίοδος της μεγάλης ανόδου των ατμοπλοίων ήταν από το 1850 ως το 1860 ενώ για την Αυστρία από το 1840 ως το 1850. Τα ποσοστά αύξησης της χωρητικότητας για κάθε μία από τις τρεις δυνάμεις ήταν αντίστοιχα 488,51%, 169,88% και 321,80%.

Στον πίνακα 4 δίνεται ή εικόνα της εξέλιξης των εργασιών της ατμοπλοϊκής εταιρείας Λούδ το διάστημα 1836-1860 με στοιχεία που πάρθηκαν από την British Library⁵⁸. Τα στοιχεία του πίνακα αυτού συμπίπτουν πλήρως με τα αντίστοιχα στοιχεία της Γαλλικής Προξενικής Αλληλογραφίας⁵⁹, γεγονός που δεν αποκλείει καθόλου το ένδεχόμενο δύο από τις βασικές πηγές αυτής της εργασίας να έχουν κοινή προέλευση. Κάτι ανάλογο προκύπτει και από την σύγκριση των στοιχείων του Α.Ν. Βερναρδάκη⁶⁰ με τα αντίστοιχα στοιχεία της British Library, όπου οι διαφορές της τάξης του ενός (1850) και των τριών ατμοπλοίων (1860) δεν μεταβάλλουν τη γενική εικόνα για τον έντυπωσιακό ρυθμό ανάπτυξης των εργασιών του Αυστριακού Λούδ.

Από όσα προηγήθηκαν μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι τα πρώτα εύρωπαϊκά ατμόπλοια που ήταν σε θέση να συναγωνιστούν αποτελεσματικά τα ιστιοφόρα έμφανίστηκαν στην ανατολική ακτή της Ελλάδας πολλά χρόνια πριν την γενίκευση της ατμοπλοΐας στη Δυτική Εύρωπη. Η εξέλιξη του ελληνικού εμπορίου και της ναυτιλίας, που προκύπτει από την ανάγνωση των διαγραμμάτων, ή γεωγραφική κατανομή και ο χαρακτήρας των δραστηριοτήτων που σηματοδοτούν την εξέλιξη της ναυτιλίας και ή συνακόλουθη δημιουργία των κέντρων που τη στηρίζουν έξηγούν την παρουσία της

της απέναντι στα αγγλικά ιστιοφόρα βελτιώθηκε σημαντικά εξαιτίας της μείωσης κατά το 1/3 του μεταφορικού της ναύλου (AMAE, C.C.C., Syra, τ. 3, σ. 368, επιστολή της 20 Απριλίου 1851).

57. Τα στοιχεία του πίνακα 4 συγκεντρώθηκαν από τον Α.Ν. Βερναρδάκη με βάση τις πληροφορίες του Neumeinn-Spallart και της *Année Maritime*. Βλ. σχετικά Α.Ν. Βερναρδάκης, *δ.π.*, σ. 202-203.

58. AP 1887 LXXII (82), AUSTRIA-HUNGARY. *δ.π.*, σ. 14.

59. AMAE, C.C.C., Syra, τ. 3, σ. 220-222, επιστολή της 6 Ιουλίου 1849.

60. Α.Ν. Βερναρδάκης, *δ.π.*, σ. 202-203.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ευρωπαϊκή Ναυτιλία 1840-1860

	1840		1850		1860		Μεταβολή % 1840-1850		Μεταβολή % 1850-1860	
	πλοία	τόνοι	πλοία	τόνοι	πλοία	τόνοι	πλοία	τόνοι	πλοία	τόνοι
Γαλλικά ιστιοφόρα	15.511	652.965	14.228	674.205	14.608	928.099	-8,27	+3,25	+2,67	+37,66
» ατμόπλοια	89	9.535	126	13.925	314	68.025	+41,57	+46,04	+549,21	+488,51
I/A	174,3	68,5	112,9	48,4	46,5	13,6	-35,23	-29,34	-58,72	-71,90
Αγγλικά ιστιοφόρα	21.883	2.680.334	24.799	3.396.791	25.663	4.204.360	+13,32	+26,73	+3,48	+23,77
» ατμόπλοια	771	87.928	1.185	168.342	2.000	454.327	+53,70	+91,45	+68,78	+169,88
I/A	28,4	30,5	20,9	20,2	12,8	9,2	-26,41	-33,77	-38,76	-54,45
Αυστριακά ιστιοφόρα	5.723	202.834	6.083	259.583	3.275	305.089	+6,29	+27,98	-46,16	+17,53
» ατμόπλοια	10	2.858	31	12.055	59	21.338	+210,00	+321,80	+90,32	+77,01
I/A	572,3	71,0	196,2	21,5	55,5	13,4	-66,42	-69,72	-71,71	-33,49

Πηγή: Α. Ν. Βερναρδάκης, *Περί του έν Έλλάδι εμπορίου*, Αθήνα 1885, σ. 202-203.

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

ΜΕΛΙΣΣΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Αύστρο-Ούγγρική ατμοπλοϊκή εταιρία Λούδ 1836-1860

α'	β'	γ'	δ'	ε'	στ'	ζ'	η'	θ'	ι'	ια'	ιβ'	ιγ'
1836-37	105.000	7	630	1.777	83.876	87	43.652	7.967	538	5.787	413.098	-
1838	157.500	10	860	2.600	129.331	214	82.715	21.959	2.089	14.138	1.139.182	-
1839	210.000	10	860	2.600	129.331	245	116.970	27.930	2.260	15.561	1.151.128	-
1840	210.000	10	860	2.600	129.331	285	135.740	38.886	2.989	21.681	1.317.817	-
1841	210.000	10	860	2.600	126.210	252	123.112	35.141	3.328	19.125	1.577.147	-
1842	210.000	11	930	2.778	130.200	263	125.740	34.301	3.676	25.538	1.500.623	-
1843	210.000	11	940	2.814	123.900	300	150.132	39.497	3.819	24.393	1.345.912	-
1844	210.000	14	1.380	4.164	172.907	380	185.332	55.476	3.672	24.636	1.383.609	-
1845	315.000	20	2.110	6.305	253.050	704	331.718	117.949	13.271	31.706	2.680.792	-
1846	315.000	20	2.110	6.310	240.450	717	334.495	124.985	13.376	36.357	3.341.851	-
1847	315.000	21	2.470	6.997	252.000	726	334.555	127.052	17.664	41.027	3.892.581	-
1848	315.000	26	3.370	9.203	328.650	727	330.202	118.343	14.998	20.618	3.238.858	-
1849	336.000	28	4.030	10.850	385.350	819	428.319	143.028	19.336	24.946	3.909.406	3
1850	367.000	30	4.510	11.912	407.190	1.090	517.782	215.752	24.484	37.440	4.601.595	-
1851	402.885	34	5.530	14.486	509.250	1.128	550.336	222.118	26.489	41.576	5.043.838	-
1852	735.000	34	5.590	14.486	501.900	1.240	580.880	239.565	24.324	47.613	5.629.048	-
1853	840.000	47	7.990	21.299	835.800	1.465	776.415	331.688	56.986	52.651	6.250.453	-
1854	1.155.000	60	9.440	25.421	984.963	1.875	857.776	361.071	90.371	49.282	8.958.355	-
1855	1.575.000	57	9.200	24.980	844.013	2.112	849.108	348.172	120.555	49.787	8.716.079	1
1856	1.575.000	61	10.460	28.400	1.072.680	2.114	928.833	364.167	125.385	53.209	9.063.666	-
1857	1.575.000	65	12.755	33.755	1.433.126	2.229	1.042.284	426.432	138.773	61.349	9.762.212	-
1858	2.133.975	67	13.100	35.069	1.477.226	2.058	1.055.571	400.155	149.392	68.410	11.768.393	2
1859	2.432.416	62	12.200	32.634	1.372.114	2.097	867.380	386.214	83.803	41.046	9.626.828	5
1860	2.368.323	62	12.200	32.634	1.230.790	1.705	886.676	354.362	89.545	49.061	9.151.202	1

α': Έτη, β': Κεφάλαιο καί δάνεια (σέ λίρες Άγγλιας), γ': Αριθμός ατμοπλοίων, δ': Ιπποδύναμη, ε': Τόννοι, στ': Αξία ατμοπλοίων (σέ λίρες Άγγλιας), ζ': Αριθμός ταξιδιών, η': Διανυθέντα μίλια, θ': Αριθμός μεταφερομένων επιβατών, ι': Μεταφερόμενα προϊόντα (σέ τόνους), ια': Αριθμός δεματών, ιβ': Αξία χρηματοδεματών (σέ λίρες Άγγλιας), ιγ': Αριθμός άπωλεσθέντων πλοίων.

Πηγή: AP 1887 LXXXII (82), AUSTRIA-HUNGARY. Report on the history of the Austro-Hungarian Lloyd Steam Navigation Company, σ. 14.

Κ. Παπαθανασόπουλος

δυτικής ατμοπλοΐας στην Έρμούπολη. Ο προσανατολισμός του δυτικού εμπορίου, που αναδεικνύεται από την ανάλυση των επί μέρους στοιχείων, μεταφράζει το μέγεθος και κυρίως τον χαρακτήρα των δραστηριοτήτων της δυτικής ατμοπλοΐας στο σύνολο του συριανού εμπορίου και ή ναυτιλιακή πολιτική του Όθωνα την προσπάθεια του Κράτους να επωφεληθεί από την αύξηση της δυτικής διείσδυσης στην οικονομική ζωή των Βαλκανίων και της Έγγυς Ανατολής. Στην οπτική αυτή ή στάση των εμπορών της Σύρου απέναντι στο ατμόπλοιο δεν αντανακλά κανενός είδους υπέρβαση των ναυπηγικών και κεφαλαιουχικών δυνατοτήτων που επιβάλλει ή τοπική οικονομία. Απλά στοχεύει στην επιπλέον ενίσχυση των εμπορικών τους πρακτικών. Γι' αυτόν ακριβώς τό λόγο, όταν οι Συριανοί αποτυγχάνουν να συνδεθούν άπευθείας με τό νεό μέσο ναυτιλιακής δραστηριότητας, ζητούν τή συνδρομή του Κράτους, ή όποία παρέχεται σύμφωνα με τίς δυνατότητες που προσφέρει τό συνολικό σύστημα και όχι σύμφωνα με τίς επιδιώξεις των Συριανών. Αυτό και μόνο άρκει νά εξηγήσει τήν επενδυτική συμπεριφορά των Συριανών τήν περίοδο που εκδηλώνεται άμεσα και κατά τρόπο συγκεκριμένο τό ελληνικό ενδιαφέρον για τή δημιουργία τής πρώτης έγχώριας ατμοπλοϊκής μονάδας και νά μάς ύποβάλει κάποιες ιδέες σχετικά με τά κριτήρια που καθορίζουν τίς ενέργειες των έπίσημων και άνεπίσημων φορέων τής αναπροσαρμογής. Συνδυάζοντας τίς παρατηρήσεις μας άναφορικά με τίς αντιδράσεις του έμπορικού κόσμου τής Σύρου απέναντι στο παλιό και τό νεό μέσο θαλάσσιας μεταφοράς με τίς διαπιστώσεις σχετικά με τά πλεονεκτήματα και τά μειονεκτήματα των ιστιοφόρων πλοίων και των ατμοπλοίων, σημειώσαμε τίς διαφορετικές οργανωτικές, οικονομικές και τεχνολογικές προϋποθέσεις που συνεπαγόταν ή υιοθέτηση του άτμου. Η σύγκριση αυτού του είδους μάς έδωσε τή δυνατότητα νά φτάσουμε σέ κάποιες ποσοτικές έκτιμήσεις για τήν παρουσία τής δυτικής ατμοπλοΐας στην Ανατολική Μεσόγειο, οί όποιες ως ένα βαθμό άντανακλούν τό νεό ρόλο που επιβάλλει τό ατμόπλοιο στο Κράτος. Τό ίδιο ακριβώς ισχύει και για τίς χώρες ύποδοχής του νέου μοντέλου ναυτιλιακής δραστηριότητας, οί όποιες έπρεπε νά έκσυγχρονιστούν σύμφωνα με τά νέα δεδομένα. Προσφέραμε τέλος άρκετά στοιχεία για τήν εξέλιξη τής εύρωπαϊκής ναυτιλίας κατά τή διάρκεια μιās περιόδου που μπορεί κάλλιστα νά θεωρηθεί ως μεταβατική περίοδος μεικτής χρήσης ιστίου και άτμου. Τό γεγονός ότι τά ιστιοφόρα άνταγωνίστηκαν σκληρά τά ατμόπλοια μέχρι τό τέλος τής δεκαετίας του 1880 δέν άναιρεί κανένα από τά βασικά χαρακτηριστικά τής περιόδου 1840-1860. Απλά ύποδεικνύει τούς λόγους που ό άτμός δέν επέβαλε νωρίτερα τήν κυριαρχία του επί του άνέμου. Και οί συνεχείς βελτιώσεις που συνεπάγονταν οί τεχνικές κυρίως άδυναμίες των πρώτων ατμοπλοίων, σέ συνδυασμό με τό χαμηλό κόστος κατασκευής και λειτουργίας των ιστιοφόρων, είναι πιστεύουμε από τίς κύριες αίτίες αυτής τής καθυστέρησης.

Κ. Παπαθανασόπουλος

Ἡ ἀγροτική παραγωγή στόν ἐλληνικό 19ο αἰώνα: σχέσεις καί εἰσοδήματα

Μέ τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ επιχειροῦμε νά διατυπώσουμε ὀρισμένες ἐρευνητικές κατευθύνσεις γιά διάφορα ἀνοικτά ζητήματα.

Στήν ἔρευνα γιά τήν «Κίνηση τῶν τιμῶν τῶν προϊόντων, τῶν μισθῶν καί τῶν ἡμερομισθίων στήν Ἑλλάδα ἀπό τό 1832 ὡς τό 1912», πού διεξάγεται στό πλαίσιο τοῦ προγράμματος τῆς Ἐπιτροπῆς Ἱστορίας τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας, αὐτό πού μᾶς ἔχει περισσότερο ἀπασχολήσει, τόσο ἀπό τήν ἀποψη τῶν δεδομένων ὅσο καί ἀπό τήν ἐρμηνευτική, εἶναι ὁ βαθμός συμμετοχῆς τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στή διαδικασία τῆς ἀγοράς πού διαμορφώνεται, ὥστε νά ἐντοπίσουμε τή σημασία καί τά ὅρια λειτουργίας τῶν τιμῶν τῶν προϊόντων πού γνωρίζουμε γιά τίς πόλεις. Ἐπίσης, ἰδιαίτερα μᾶς ἔχει ἀπασχολήσει ὁ χαρακτήρας (καί ὄχι τόσο ὁ τρόπος πληρωμῆς) τῶν ἡμερομισθίων. Ἡ ἐρμηνευτική, βέβαια, δέν μπορεῖ νά ἀναφέρεται ἀποκλειστικά στούς ἀριθμούς, ἀλλά διαμέσου τῶν ἀριθμῶν στίς σχέσεις πού αὐτοί μποροῦν νά ἐκφράσουν. Στήν περίπτωση τῶν τιμῶν, ἀναφέρεται στό βαθμό ἐξάπλωσης στήν ἀγροτική παραγωγή τῶν γενικῶν σχέσεων πού διαμορφώνονται σέ μιά ἀγορά, ἐνῶ στήν περίπτωση τῶν ἡμερομισθίων, στίς μισθωτές σχέσεις ἐργασίας, δηλαδή σέ κοινωνικές σχέσεις μέ καθοριστικό οἰκονομικό προσδιορισμό. Ἀγορά προϊόντων καί μισθωτές σχέσεις ἐργασίας μᾶς προσδιορίζουν τό μέτρο τῆς διείσδυσης τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων στήν παραδοσιακή ἀγροτική κοινωνία.

Συζητήσεις μέ συναδέλφους οδήγησαν στή διατύπωση αὐτῆς τῆς πρώτης παρουσίασης¹. Τό πρωταρχικό λάθος πού ἐπιδιώξαμε νά ἀποφύγουμε εἶναι ἡ μονοσήμαντη ἰδεολογική ἐρμηνεία τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, πού στήν περίπτωσή μας μποροῦσε νά μᾶς οδηγήσει σέ εὐκολες ἀπαντήσεις, ἐξαιτίας τῆς χρήσης τῶν ὀρων τιμῆ καί ἡμερομίσθιο ὡς κοινά σημαίνοντα ἀλλά γιά διαφορετικές ἱστορικές πραγματικότητες πού διέπονται ἀπό διαφορετικές σχέσεις. Γιά τοῦτο θεωροῦμε κατ' ἀρχήν

---

1. Ἀναφερόμαστε κυρίως σέ συζητήσεις μέ τόν Σπ. Ἀσδραχά καί τόν Γ.Ν. Μητροφάνη, στούς ὁποίους οφείλονται ὀρισμένες ἀπό τίς ἰδέες πού διατυπώνονται σέ αὐτό τό κείμενο, χωρίς γιά τοῦτο ὁ ὑποφαινόμενος νά ἀπαλλάσσεται ἀπό τή συνολική εὐθύνη. Τίς σταθερές γιά τήν ἀνάπτυξη καί τήν προβληματική τῆς ἔρευνας πού ἀναφέραμε ἔχει διατυπώσει ὁ Σπ. Ἀσδραχάς, «Ἡ κίνηση τῶν τιμῶν, τῶν ἡμερομισθίων καί τῶν μισθῶν (1832-1912). Συζήτηση γύρω ἀπό μιά ἔρευνα», στό *Ζητήματα Ἱστορίας*, Ἀθήνα 1983, σ. 175-198.

Πέτρος Πιζάνιας

άπαραίτητο ένα σύντομο όρισμό για τις μισθωτές σχέσεις εργασίας, όπως τις εννοούμε σήμερα όταν αναφερόμαστε στο ήμερομίσθιο, με κυρίαρχο τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, σχέσεις που δεν είναι τόσο αυτόνομες όσο οι σχέσεις της αγοράς.

Σε πλήρη έμπορευματική οικονομία, η τιμή της εργατικής δύναμης ως προς το κατώτερο επίπεδο της προσδιορίζεται από τη ζωάρκεια του εργαζόμενου. Αυτή η τιμή φυσικά είναι διαφορετική από την αξία που παράγει ο εργαζόμενος. Η διαφορά μεταξύ τιμής της εργατικής δύναμης και παραγόμενης αξίας προσδιορίζει την οικονομική βάση των σχέσεων εκμετάλλευσης. Η ζωάρκεια των εργαζομένων δεν προσδιορίζεται από έναν αφηρημένο τύπο δίαιτας που συνδυάζει θερμίδες και βιταμίνες, αλλά και τοπικές ή εθνικές συνήθειες ιστορικά προσδιορισμένες. Συνεπώς, είναι αναγκαία ή συγκεκριμένη έρευνα για τον έντοπισμό τους. Η φυσική αναπαραγωγή του εργαζόμενου με οποιοδήποτε επίπεδο ζωάρκειας εξαρτάται αποκλειστικά ή σε μεγάλο βαθμό από την αγοραστική ικανότητα που του παρέχει το ήμερομίσθιο του. Αυτό προϋποθέτει την εξάρτησή του από την αγορά εργασίας στην οποία πουλάει την εργατική του δύναμη και όπου ρυθμίζεται η τιμή της.

Έτσι, αν στη συγκεκριμένη ιστορική ανάλυση των ήμερομισθίων στον ελληνικό 19ο αιώνα εφαρμόζαμε τον τύπο των σύγχρονων σχέσεων μισθωτής εργασίας, θα προϋποθέταμε ότι υπάρχουν κάποιες σχέσεις κυριαρχίας εργοδότη προς εργαζόμενο, οι οποίες επιπλέον ορίζονται από τους μηχανισμούς κάποιας αγοράς εργασίας. Ακόμη, ότι οι σχέσεις αυτές θεμελιώνονται στην άπαλλοτρίωση των μέσων παραγωγής που διέθετε ο άμεσος παραγωγός. Συνεπώς, αυτός θα ήταν αδύνατο να αναπαρχθεί αλλιώς παρά ανταλλάσσοντας την εργατική του δύναμη έναντι χρημάτων (ήμερομίσθιο), με τα οποία θα αγόραζε μία ποσότητα εμπορευμάτων που θα προσδιόριζαν την πραγματική τιμή της. Η προβολή σύγχρονων σχέσεων στο παρελθόν θα μάς οδηγούσε σε λανθασμένη ανάγνωση των πηγών.

Γυρίζοντας στο κυρίως θέμα μας, θα προσπαθήσουμε να περιγράψουμε ορισμένα, κύρια κατά τη γνώμη μας, ζητήματα που προσδιόριζαν το χαρακτήρα της ήμερομισθίας απασχόλησης στον ελληνικό 19ο αιώνα και των εισοδημάτων που προέκυπταν από αυτή, με βάση τις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις σύμφωνα με τις οποίες διαμορφωνόταν αυτή η απασχόληση.

Στην παρούσα μελέτη δεν συμπεριλαμβάνονται τα εξαγώγιμα αγροτικά προϊόντα (σταφίδα, μπαμπάκι, καπνός). Ο δυναμικός έμπορευματικός χαρακτήρας αυτών των καλλιέργειών, αν και στον 19ο αιώνα δεν ανατρέπει πολλά από τα κύρια χαρακτηριστικά της παραδοσιακής γεωργίας, ωστόσο επιβάλλει ιδιαίτερη μελέτη.

Η τοκογλυφία και το διαθέσιμο χρηματικό εισόδημα

Το μήμα εκείνο του πληθυσμού από όπου θεωρητικά θα μπορούσαν να προέλθουν αγροτικοί εργάτες και εργάτες στην πόλη, δυνητικά μία νέα κοινωνική τάξη, είναι οι οικογένειες των μικρών καλλιεργητών, που, μαζί με την καλλιέργεια των δημητριακών, διατηρούν σε μεγάλο βαθμό και άλλες συμπληρωματικές καλλιέργειες και δραστηριότητες, οικιακές και μη. Δηλαδή, εκείνες που, πλάι στις παραδοσιακές αγροτικές εργασίες που προορίζονται σχεδόν αποκλειστικά για αυτοκατανάλωση,

* Αγροτική παραγωγή στον 19ο αι.

έχουν διευρύνει την καλλιέργεια των δημητριακών, προκειμένου να εμπορευματοποιήσουν το πλεόνασμά τους, επιδιώκοντας έτσι να καλύψουν ορισμένες από τις χρηματικές τους ανάγκες. Η κατηγορία αυτή αντιπροσωπεύει το μεγαλύτερο μέρος του συνολικού πληθυσμού².

Η γη ήταν κατακερματισμένη σε μικρές καλλιεργούμενες εκτάσεις³ αλλά ακόμη δεν έχει έντοπιστεί συγκεκριμένα το μέγεθος της μικρής καλλιέργειας και η σχέση της με τον αγροτικό πληθυσμό. Για τις ανάγκες αυτού του κειμένου θα προσδιορίσουμε το μέσο μέγεθος της μικρής καλλιέργειας και της προσόδου που προκύπτει από αυτήν με τα στοιχεία που διαθέτουμε, δηλαδή τις επίσημες στατιστικές. Έννοείται ότι οι μέσοι όροι των στατιστικών δεν παρέχουν αποδεικτική δυνατότητα, αλλά τάσεις μεγέθους για μία πρώτη προσέγγιση.

Σύμφωνα με τη γεωργική στατιστική του 1861, η μέση έκταση της οικογενειακής καλλιέργειας είναι τριάντα περίπου στρέμματα⁴.

Το μέγεθος αυτό δεν φαίνεται να ανατρέπεται μέχρι το τέλος του αιώνα, ενώ το 1929 φτάνει στα 25,5 στρέμματα⁵. Την προσέγγιση της μεικτής παραγωγής πραγματοποιούμε με τα μέσα μεγέθη που μάς δίνει η στατιστική του 1861⁶, χρησιμοποιώντας το στάρι ως το κατ'έξοχον εμπορεύσιμο προϊόν από όσα παράγονται στις μεικτές καλλιέργειες. Στην τεκμαρτή πρόσοδο φτάνουμε αφού συνυπολογίσουμε όλες τις δαπάνες, σε χρήμα και σε είδος, της οικογένειας. Αναλυτικότερα: στη φορολογία δεν θα προσθέσουμε το φόρο των ζώων που απασχολούνται άμεσα στην καλλιέργεια⁷, γιατί ήταν άπαλλαγμένα. Συνεπώς θεωρούμε ότι η αγροτική οικογένεια

2. Η κατανομή του ενεργού πληθυσμού κατά δραστηριότητες το 1861 φαίνεται ότι απέχει κάπως από την πραγματικότητα. Ωστόσο, αν μόνο σε αυτούς που αναφέρονται ως γεωργοί και κτηματίες διπλασιάσουμε τον αριθμό συνυπολογίζοντας ως ενεργούς και τις γυναίκες τους και αφού αύξησουμε αναλόγως τον ενεργό πληθυσμό, τότε οι γεωργοί θα αντιπροσωπεύουν το 55% και οι κτηματίες το 6% του εν λόγω πληθυσμού. Βλ. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, Αθήνα 1867, σ. 17.

3. Β. Παναγιωτόπουλος, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871», *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια το 19ο αι.*, Αθήνα 1980, σ. 224-228· επίσης, Σ.Α. Σπηλιωτάκης, *Στατιστική της Γεωργίας*, Αθήνα 1864, σ. ιβ· Ι.Α. Σούτσος, «Περί της ανάπτυξεως των οικονομικών πραγμάτων εν Ελλάδι από το 1833 μέχρι του 1860», έφ. *Ο Αιών*, αρ. 1972-3-4, Αθήνα 11-15-18 Μαρτίου 1861 και Κ. Τσέστων, *Η Ελλάς τω 1887* (μετάφραση από το αγγλικό), Αθήνα 1887, σ. 32. Φυσικά, ως μη φανταστούμε τους κτηματίες με εκτεταμένες φυτείες. Ο Σ.Α. Σπηλιωτάκης (ό.π., σ. ιβ') προσδιορίζει το γενικό όριο των μεγάλων ιδιοκτησιών στα 200 στρέμματα και ό,τι υπάρχει μεγαλύτερο το θεωρεί εξαιρετική και σπάνια περίπτωση. Ο ίδιος χαρακτηρίζει μεσαία ιδιοκτησία μία έκταση 80 στρεμμάτων (σ.κζ').

4. Σ.Α. Σπηλιωτάκης, ό.π., σ. ιγ'.

5. Ε. Γριτσόπουλος, «Η ιστορία της γεωργικής στατιστικής της Ελλάδος», *Στατιστικά Μελέται 1821-1971*, Αθήνα 1972, σ. 226.

6. Τα μέσα μεγέθη για την έκταση της μικρής αγροτικής καλλιέργειας, που μάς δίνει ο Σπηλιωτάκης το 1861, φαίνεται κατ'άρχην ότι επιβεβαιώνονται σε γενικές γραμμές και από μία δειγματοληπτική έρευνα στη σειρά *Δάνεια Έξοφλημένα*, του ΙΑΕΤΕ, όπου αναφέρονται υποθηκευμένες αγροτικές γαίες.

7. Το 1861 σε κάθε αγροτική οικογένεια αναλογούν κατά μέσο όρο τα εξής ζώα: βόδια-αγελάδες 1,5 ανά οικογένεια, μουλάρια 0,2 ανά οικ., γαϊδούρια 0,4 ανά οικ., και άλλα 0,45 ανά οικ. Τα ζώα αυτά είναι καταμερισμένα με τις ίδιες περίπου αναλογίες το κάθε είδος και

Πέτρος Πιζάνιας

όργωνει μόνη της την έκταση που καλλιεργεί και δεν υπολογίζουμε τα αντίστοιχα έξοδα. Δεν θα υπολογίσουμε φόρο οικιακών ζώων, γιατί πιστεύουμε ότι στις περιπτώσεις που εξετάζουμε ο αριθμός τους είναι κάτω από το φορολογήσιμο επίπεδο⁸. Ακόμη θεωρούμε ότι το άχυρο που μένει μετά το άλώνισμα δεν γίνεται αντικείμενο εμπορίου, έπειδή χρησιμοποιείται για τα ζώα, κυρίως όμως γιατί η τιμή του είναι πολύ χαμηλή σε σχέση με το κόστος της μεταφοράς του στην πλησιέστερη αγορά⁹.

Εντέλει, για να προσεγγίσουμε αυτό που κυρίως μας ενδιαφέρει, το καθαρό διαθέσιμο χρηματικό εισόδημα που προκύπτει από την εμπορεύσιμη παραγωγή, θα πρέπει να συμπεριλάβουμε στην προβληματική μας έναν ακόμη παράγοντα: τη χρηματοδότηση της παραγωγής και τη συνεπαγόμενη διαμόρφωση της αξίας του εμπορεύσιμου προϊόντος στον τόπο της παραγωγής. Τό ύψος της κατ' αρχήν προσδιορίζεται από το σύστημα της προαγοράς των εμπορεύσιμων προϊόντων από τους εμπόρους για την εξόφληση του δανεισμού που παρέχουν, με τοκογλυφική σχέση, στους άμεσους παραγωγούς. Σύμφωνα με μία αναφορά των Γεωργικών Συμβουλίων το 1853, ο δανεισμός αυτού του τύπου είναι εξαιρετικά διαδεδομένος σε όλες τις επαρχίες της χώρας¹⁰. Εννοείται ότι αυτό δεν ισχύει για το ελάχιστο εκείνο ποσοστό των ιδιοκτητών μεγαλύτερων εκτάσεων γής και μετά το 1861 ενός μέρους των σταφιδοπαραγωγών, που η γη τους ήταν υποθηκεύσιμη στην Εθνική Τράπεζα (ΕΤΕ) και συνεπώς μπορούσαν να δανειστούν με χαμηλό τόκο¹¹.

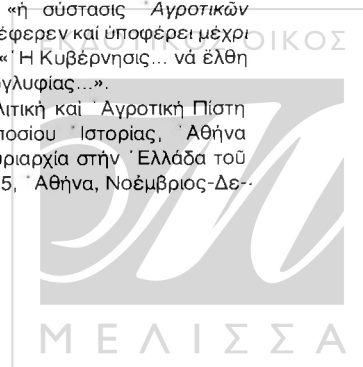
σε κάθε νομό· βλ. Α. Μανσόλας, *δ.π.*, σ. 50, 92-94. Φυσικά ο αριθμός και το είδος των ζώων θα ποικίλλει ανάλογα με το οικονομικό επίπεδο της κάθε οικογένειας, αλλά θυμίζουμε ότι οι προσεγγίσεις μας γίνονται με τα διαθέσιμα στοιχεία.

8. Πληροφορίες για την επιβαλλόμενη φορολογία παίρνουμε από τα: Α.Δ. Σίδερης, *Η ιστορική εξέλιξη της γεωργικής μας φορολογίας*, Αθήνα 1931· Σ. Σωτηρόπουλος, *Διατριβή περί της έγγείου φορολογίας* εν Ελλάδι, Αθήνα 1861· Σ.Α. Σπηλιωτάκης, *δ.π.*, σ. κζ'.

9. Για τη σχέση κόστους μεταφοράς-τιμής βλ. Ι.Α. Σοῦτσος, *Δοκίμιον περί οικονομικών μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα 1863, σ. 121-123.

10. Γ.Α.Κ., Υπ. Έσωτερικών, Έμποριο, «Σύνοψις αναφορών των Γεωργικών Συμβουλίων», φάκ. 260, 1853. Τα Συμβούλια αναφέρονται σε έντεκα περιοχές της παλιάς Ελλάδας και όχι πάντα στις φτωχότερες: Αττική, Βοιωτία, Εύβοια, Κυκλάδες, Μεσσηνία, Αρκαδία, Αργολίδα, Λακωνία, Κορινθία, Αχαΐα, Ήλιδα. Οι αναφορές στην τοκογλυφία είναι πολλές και ποικίλες, και παρόλο που δεν δίνουν πάντα συγκεκριμένα στοιχεία, αποκαλύπτουν την έκταση του φαινομένου που υποθέτουμε ότι συνδυάζεται με τον κατακερματισμό της καλλιεργούμενης γής. Οι πιο εντυπωσιακές για την έγκυρότητά τους είναι: *Επιστολαί Ι.Γ. Ευνάρδου πρὸς Γ. Σταῦρον*, Αθήνα 1923, σ. 102-103 (έπιστολή του 1843): Έγκύκλιος του Υπ. Έσωτερικών αρ. 81, «Περὶ τῆς καταστάσεως τῆς γεωργίας», τό 1859, στὸ *Έγκύκλιοι, Διαταγαί, Όδηγίαι, Διατάξεις τοῦ Υπ. Έσωτ. 1845-1862* Σ.Α. Σπηλιωτάκης, *δ.π.* (προλογικό σημείωμα, όπου απευθυνόμενος στὸν ὑπουργὸ Έσωτερικῶν τό 1863 γράφει: «ἡ σύστασις Ἀγροτικῶν Τραπεζῶν, ὅπως παύση ἡ τοκογλυφία, ἡ κυριώτερα μάστιξ, ἐξ ἧς ὑπέφερεν καὶ ὑποφέρει μέχρι τοῦδε ἡ Ἑλληνικὴ Γεωργία»): ἐπίσης τοῦ Α. Μανσόλα, *δ.π.*, σ. 48: «Ἡ Κυβέρνησις... νά ἔλθῃ εἰς συνδρομὴν τῆς γεωργίας... μαστιζομένης ὑπὸ ἀφορήτου τοκογλυφίας...».

11. Για τὴν ἀγροτικὴ πίστη βλ. Θ. Καλαφάτης, «Τραπεζικὴ πολιτικὴ καὶ Ἀγροτικὴ Πίστη 1861-1901», ὑπὸ ἔκδοσιν στὰ *Πρακτικά τοῦ Β' Διεθνοῦς Συμποσίου Ἱστορίας*, Αθήνα 18-25/9/1983· Π. Πιζάνιας, «Δανειστικὲς σχέσεις καὶ οικονομικὴ κυριαρχία στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ ἱδρυση τῆς ΕΤΕ, 1841-1847», *Ὁ Πολίτης*, τχ. 64-65, Αθήνα, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1983, σ. 47-58.

Άγροτική παραγωγή στον 19ο αί.

Στις τοκογλυφικές σχέσεις δανεισμού μεταξύ εμπόρων και άμεσων παραγωγών εγγύηση για τόν έμπορο-τοκογλύφο αποτελεί τό έμπορεύσιμο προϊόν που προκύπτει από τήν εργασία τής άγροτικής οικογένειας. Με βάση αυτές τις σχέσεις ή έμπορική σημασία τής παραγωγής καθορίζεται από τόν έμπορο-τοκογλύφο. Ό τελευταίος, από τήν θέση του δανειστή (συχνά και του ένοικιαστή των φόρων), ρυθμίζει τήν άξια του προϊόντος στον τόπο τής παραγωγής και με αυτή άποτιμάται ή άξια του πλεονάσματος τής παραγωγής. Από αυτήν και με αυτούς τούς όρους εξοφλείται τό δανεισμένο ποσό και οι τόκοι που τό έπιβαρύνουν¹². Συνεπώς, ή τιμή του προϊόντος, με βάση τήν όποία διαμορφώνεται ή άξία και κατ' έπέκταση τό οικογενειακό εισόδημα, δέν είναι αυτή τής αγοράς τής κοντινότερης πόλης, αλλά ή τιμή που προκύπτει στον τόπο τής παραγωγής από τις τοκογλυφικές σχέσεις και μέσω του συστήματος τής προαγοράς. Στην πραγματικότητα, βέβαια, δέν πρόκειται για τιμή όπως ήθα διαμορφωνόταν σε σχέσεις αγοράς, αλλά για έναν τρόπο έκτίμησης τής συνολικής άξιας τής κάθε οικογενειακής παραγωγής¹³.

Σύμφωνα με τις πληροφορίες για τήν τοκογλυφία που μάς δίνουν τα Γεωργικά Συμβούλια, προκύπτει ένα μέσο έπιτόκιο κατά νομό που κυμαίνεται από 28% για τό νομό Άττικής-Βοιωτίας τό κατώτερο, ως 65% για τό νομό Μεσσηνίας τό ανώτερο¹⁴. Στόν κανόνα αυτό ή Σύρα αποτελεί έξαιρέση. Ό μικρός άγροτικός πληθυσμός και ή μεγάλη συσσώρευση κεφαλαίων στό νησί δέν έπιτρέπουν τήν υπέρμετρη αύξηση του έπιτοκίου. Τό μέσο ποσοστό του τόκου στό όποιο αναφερόμαστε έδώ άφορά τούς γεωργούς, δηλαδή τούς μικρούς ιδιοκτήτες ή ένοικιαστές γής, όπου καλλιεργούνται

12. Αναφέρουν τά Γεωργικά Συμβούλια: «τά προϊόντα, αι ιδιοκτηοίαι των γεωργών είναι πάντοτε ικανή ασφάλεια και εύρίσκουσι με τόκους χρήματα καθότι είσιν οι έχοντες και ιδίως οι έμποροι, οίτινες δίδουσι αυτοίς έν καιρώ των αναγκών προστυχιζοντες, ως λέγουσι, τά ερχόμενα του έτους προϊόντα, αλλά και οι τόκοι και ό τρόπος ακόμη ούτος του δανείζειν είσι βαρέα και δυσβάστακτα. Οι τόκοι αναβαίνουν πολλάκις από 30 έως 40 %» δ.π., σ. 5. Και άλλοι: «Συνήθως προστυχιζουσιν οι γεωργοί τά προϊόντα των, οίον σίτον, μέλι, κηρόν, τυρόν, βούτυρον, έλαιον, λαμβάνοντες ανάγκη δανείων κατά 8βριον ή 9βριον διά ν' αγοράζωσιν εργατικούς βόας, οσάκις έγίνετο φθορά αυτών... και νά πληρώνωσιν ενίοτε τούς φόρους των. Τόν Ιανουάριον δε και Φεβρουάριον διά τήν τροφήν των οικογενειών των και πρός αποπλήρωσιν των υπολοίπων φόρων» δ.π., σ. 2. Τή λογική τής ρύθμισης τής τιμής από τό δανειστή συναντάμε και στην ΕΤΕ με τις εκτιμήσεις των τιμών των άκινήτων που κάνει ή τράπεζα μέσω των έντεταλμένων εκτιμητών της, προκειμένου νά δώσει κάποιο δάνειο. Όστόσο, τό επίπεδο των τιμών των άκινήτων που δέχεται ή τράπεζα, αν και είναι πάντα μικρότερο από αυτό που προτείνει ό ιδιοκτήτης που τό υποθηκεύει, είναι πιό κοντά στο επίπεδο των τιμών των διαφόρων αγορών. Και όπου αγορά δέν υπάρχει, ή ΕΤΕ, μέσω των τιμών από εκτιμήσεις που έγκρίνει τελικά, συμβάλλει αποφασιστικά στή διαμόρφωση του ανώτερου μάλλον επιπέδου τους.

13. Αναφερόμενοι στην τιμή στον τόπο της παραγωγής, τίθεται τό ζήτημα κατά πόσο μπορούμε νά συζητάμε με όρους τιμών μιάς άλλης έστω αγοράς, από τής πόλης. Κατά τή γνώμη μας όχι, γιατί δέν διαμεσολαβεί άμοιβαία χρηματική σχέση, καθώς και ρύθμιση της άξιας τής παραγωγής από τήν αγορά. Όστόσο, διατηρούμε τό σημαίνον τιμή.

14. Γεωργικά Συμβούλια, δ.π., σ. 1-15. Τό μέσο ποσοστό του τόκου κατά νομό φαίνεται νά ακολουθεί τό πιό διαδεδομένο στον ίδιο νομό σύστημα εκμίσθωσης τής γής. Με έπαρκείς πληροφορίες για τις εκμίσθώσεις και τήν τοκογλυφία πιθανόν νά διαπιστώναμε μιά αντίστοιχία μεταξύ τής απόδοσης των κεφαλαίων στον τοκογλυφικό δανεισμό και τής απόδοσής τους εφόσον επενδύονταν στην αγορά καλλιεργήσιμης γής.

Πέτρος Πιζάνιας

συνήθως τὰ δημητριακά¹⁵. Τό ὕψος τῆς τιμῆς στὸν τόπο τῆς παραγωγῆς ρυθμίζεται ἀπὸ τὸν ἔμπορο-τοκογλύφο σὲ σχέση μετὰ τὴν τιμὴ πού ἰσχύει στὴν κοντινότερη ἀγορά. Ἡ τιμὴ στὸν τόπο τῆς παραγωγῆς μειώνεται τουλάχιστον κατὰ τὸ ποσοστὸ τοῦ τόκου, τῶν ἐξόδων μεταφορᾶς καὶ τοῦ ἔμπορικοῦ κέρδους, σὲ σχέση μετὰ τὴν τιμὴ στὴν κοντινότερη ἀγορά. Ἔτσι διαμορφώνεται ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος μετὰ τὸ ὅποιο ἐξοφλεῖται τὸ δανειζόμενο ποσό.

Βέβαια, θὰ ὀδηγούμασταν σὲ ἓνα ἀδιέξοδο ἂν προσπαθοῦσαμε νὰ ἀνακαλύψουμε τὴν τιμὴ στὸν τόπο τῆς παραγωγῆς, ὥστε νὰ ὑπολογίσουμε στὴ συνέχεια τὴν ἀξία τοῦ παραγόμενου πλεονάσματος. Ἡ λογικὴ αὐτὴ προσέγγιση ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τίς πραγματικότητες τῆς ἐποχῆς, ὅπου οἱ ἀγοραῖες σχέσεις καὶ συνεπῶς ἡ τιμὴ τοῦ προϊόντος δὲν διαμεσολαβοῦν ρυθμιστικὰ στίς οικονομικὲς σχέσεις τῶν δύο συμβαλλομένων παρὰ ἑμμεσα, καὶ μόνο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἐμπόρου-δανειστῆ. Ἡ τιμὴ τοῦ προϊόντος στὴ διπλανὴ πόλιν δὲν εἶναι γιὰ τὸν ἄμεσο παραγωγὸ ἓνα ἀδιαμφισβήτητο κριτήριον γιὰ τὴ διάθεση τῆς παραγωγῆς του, παρὰ μόνο γιὰ τίς τυχόν ἀγορὲς του. Ἀκόμη, αὐτὴ ἡ σχέση δανεισμοῦ-προαγορᾶς, παρὰ τὸ ὅτι εἶναι γενικευμένη, ἐπιβάλλεται ἀτομικὰ στὸν κάθε παραγωγὸ καὶ συνάπτεται προφορικὰ.

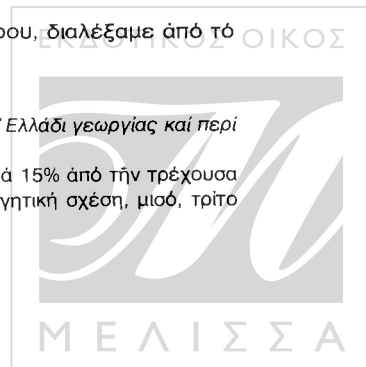
Ὡστόσο, γιὰ νὰ ὑπολογίσουμε τὸ διαθέσιμο χρηματικὸ εἰσόδημα τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ μποροῦμε νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ λογικὴ τοῦ ἐμπόρου-τοκογλύφου. Ὁ τελευταῖος, προκειμένου νὰ εἰσπράξει, μαζί με τοὺς τόκους, τὸ ποσὸ πού ἔχει δανείσει, πρέπει νὰ ὑπολογίσει τὴν ἀξία τοῦ προϊόντος πού θὰ πάρει ἀπὸ τὸν παραγωγὸ μετὰ βάση τὴν τιμὴν τοῦ στὴν τοπικὴ ἀγορὰ ἀπὸ ὅπου ἀρχίζει ἡ κυκλοφορία του. Συνεπῶς, ἂν ἀπὸ τὴ μεικτὴ παραγωγή τῆς μέσης καλλιεργούμενης ἔκτασης ἀφαιρέσουμε τίς φορολογικὲς ὑποχρεώσεις τῆς οἰκογένειας ἢ καὶ τὴν ἐκμίσθωση, μποροῦμε νὰ ὑπολογίσουμε τὴ συνολικὴ ἀξία τοῦ πλεονάσματος τοῦ ἐμπορεύσιμου προϊόντος μετὰ βάση τὴν τιμὴν τοῦ στὴν τοπικὴ ἀγορὰ. Ἀπὸ τὴ συνολικὴ ἀξία τοῦ πλεονάσματος ἀφαιρούμε τὸ ποσὸ πού ἔχει δανειστεῖ ἡ ἀγροτικὴ οἰκογένεια καὶ τοὺς τόκους του. Στὸν ὑπολογισμό αὐτὸ χρησιμοποιοῦμε τὴ μέση τιμὴ τοῦ σταριοῦ κατὰ νομὸ καὶ δὲν συμπεριλαμβάνουμε τὰ στοιχεῖα τοῦ ἔμπορικοῦ κέρδους πού μᾶς εἶναι ἄγνωστα, καθὼς καὶ τὰ μεταφορικά.

Ἀπὸ τίς ἀναφορὲς τῶν Γεωργικῶν Συμβουλίων μαθαίνουμε ὅτι τὸ ποσὸ πού δανεῖζεται ἐτησίως μιὰ ἀγροτικὴ οἰκογένεια κατὰ νομὸ εἶναι εὐθέως ἀνάλογο πρὸς τίς ἀσφάλειες πού παρέχει στὸ δανειστὴ τῆς, ἐνῶ ἀντίθετα τὸ ποσοστὸ τοκογλυφικῆς ἐπιβάρυνσης εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογο πρὸς τίς ἀσφάλειες αὐτές. Δηλαδή: ἡ ἰδιοκτησία τῆς καλλιεργούμενης γῆς εἶναι αὐξημένη ἀσφάλεια, ἐπομένως τὸ ποσὸ τοῦ δανείου αὐξάνεται καὶ τὸ ποσοστὸ τοῦ τόκου μειώνεται σχετικὰ. Ἡ ἐνοικίαση ἐθνικῆς γῆς ἢ ἡ ἐκμίσθωση ἐνός χωραφιοῦ ἴδιας ἔκτασης μετὰ τὸ ἰδιόκτητο αὐξάνουν τίς ὑποχρεώσεις τοῦ καλλιεργητῆ¹⁶ καὶ ἐπομένως μειώνουν τὸ πλεόνασμα. Συνεπῶς, τὸ δανειζόμενο ποσὸ εἶναι χαμηλότερο καὶ, ἐξαιτίας τῆς ἑλλειψῆς ἰδιοκτησίας, τὸ ποσοστὸ τοῦ τόκου ὑψηλότερο.

Γιὰ νὰ περιορίσουμε τὴ γενικότητα τοῦ ἐθνικοῦ μέσου ὅρου, διαλέξαμε ἀπὸ τὸ

15. Γεωργικά Συμβούλια, βλ. ἐπίσης Β. Σμυρνιαδῆς, *Περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι γεωργίας καὶ περὶ μεταβολῆς τοῦ φορολογικοῦ συστήματος*, Καλαμάτα 1861, σ. 7-8.

16. Οἱ ὑποχρεώσεις τοῦ ἐνοικιαστῆ ἐθνικῆς γῆς αὐξάνονται κατὰ 15% ἀπὸ τὴν τρέχουσα φορολογία, καὶ τοῦ ἐκμισθωτῆ αὐξάνονται, ἀνάλογα μετὰ τὴν καλλιεργητικὴν σχέσιν, μισό, τρίτο κτλ.

* Αγροτική παραγωγή στον 19ο αι.

σύνολο των νομών της χώρας τέσσερις, όπου χρησιμοποιούμε τα μέσα μεγέθη του κάθε νομού ως προς την παραγωγή και τον τοκογλυφικό δανεισμό. Την ίδια λογική ακολουθούμε και σε μία ένδεικτική περίπτωση, την έπαρχία Ξηροχωρίου του νομού Εύβοιας, ή οποία από τη σχέση σπόρου προς τη στρεμματική απόδοση παρουσιάζεται ως ή πλέον εύφορη. Οι τέσσερις νομοί στο έσωτερικό τους ή μεταξύ τους καλύπτουν τη μεγαλύτερη δυνατή ποικιλία εδαφών (ορεινές, ήμιορεινές, πεδινές) και το έμπορεύσιμο προϊόν που παράγουν είναι κατά κύριο λόγο τα δημητριακά και κατά δεύτερο τό λάδι ή ή σταφίδα, αναλόγως με τό νομό¹⁷. Έπειδή τό στάρι, όπως και όλα τα δημητριακά, καλλιεργούνται τό 19ο αιώνα με τό σύστημα της διετούς άγρανάπαυσης, για την έτήσια παραγωγή θά υπολογίσουμε τό μισό της μέσης καλλιεργούμενης έκτασης, δηλαδή 15 στρέμματα¹⁸.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Στοιχεία παραγωγής σταριού 1861

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	Ν Ο Μ Ο Ι				ΕΠΑΡΧΙΑ
	Αττικής Βοιωτίας	Αχαιας Ηλιδος	Εύβοιας	Αρκαδίας	Ξηροχωρίου
Κτηματίες	1.622	2.050	1.069	2.511	29
Γεωργοί	10.525	19.555	9.723	16.283	1.986
Ίδιόκτητη γή (στρέμ.)	108.818	61.700	75.311	74.648	19.803
Έθνική γή (στρέμ.)	43.179	44.145	5.798	68.690	457
Μεικτή παραγωγή (όκ./στρέμ.)	87,5	84	65	64	92,5
Σπορά (όκ./στρέμ.)	12,5	13	10,5	12	12
Μέση τιμή (δρχ./όκά)	0,3	0,3	0,32	0,28	0,32
Ποσό δανεισμού (δρχ./οικογέν.)	100-200	70-200	70-200	50-150	200
Έπιτόκιο έτήσιο (%)	35-20	40-20	40-15	45-30	15

Πηγή: Σ.Α. Σπηλιωτάκης, *δ.π.*, σ. 2-3, 88, 96, 98, και πίνακας 1· Α. Μανσόλας, *δ.π.*, σ. 51, 58-60· Γεωργικά Συμβούλια, *δ.π.*, σ. 1-2.

Με βάση τις πληροφορίες που αναγράφονται στον πίνακα 1 και αφού αφαιρέσουμε τα έξοδα που αναλογούν (πίνακες 2-4), υπολογίζουμε τό χρηματικό πλεόνασμα για τρεις διαφορετικές περιπτώσεις: α) ιδιόκτητη γή, β) ένοικιασμένη έθνική γή και γ) εκμίσθωση από ιδιοκτήτη. Από τό χρηματικό πλεόνασμα αφαιρούμε τό δανεισμένο ποσό και τούς τόκους που του αναλογούν, για νά καταλήξουμε στο διαθέσιμο χρηματικό εισόδημα. Τά δάνεια τά υπολογίζουμε με τη λογική της ασφάλειας και του κινδύνου σύμφωνα με την όποια δίνονται. Στην καθαρή παραγωγή των ιδιόκτητων γαιών υπολογίζουμε τό μεγαλύτερο ποσό με τό χαμηλότερο τόκο και τό αντίστροφο για την περίπτωση των εκμισθωτών. Για τούς ένοικιαστές έθνικής γής υπολογίζουμε

17. Για τη σύγκριση των παραγόμενων προϊόντων κατά νομό, βλ. τούς πίνακες στον Α. Μανσόλα, *δ.π.*, σ. 58-9, 65, 70, 72-3, 75.

18. Ι.Α. Σούτσος, *Δοκίμιον*, σ. 93.

Πέτρος Πιζάνιας

ένα ποσό αύξημένο, όσο είναι ή διαφορά μεταξύ της εκμίσθωσης και της ένοικιάσης έθνικης γής, αλλά μέ αύξημένο έπιτόκιο. Τό ποσό και τό επιτόκιο τών δανείων προέρχονται, όπως άναφέραμε, από τίς πληροφορίες πού μάς παρέχουν οί άναφορές τών Γεωργικών Συμβουλίων. Τό ποσό άντιπροσωπεύει τό μέσο όρο γιά κάθε νομό και γιά κάθε περίπτωση γής, και άντιστοιχώς τό έπιτόκιο.

Από τά στοιχεία τών πινάκων μπορούμε νά υποθέσουμε ότι γιά τούς παραγωγούς τό διαθέσιμο εισόδημα από τό έμπορεύσιμο προϊόν είναι άρνητικό¹⁹.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

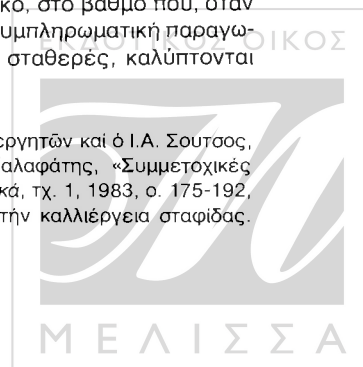
Υπολογισμός καθαρής γαιοπροσόδου 1861
Καλλιέργεια 15 στρεμ. ιδιόκτητης γής

	Ν Ο Μ Ο Ι				ΕΠΑΡΧΙΑ
	Αττικής Βοιωτίας	Αχαΐας Ήλιδος	Εύβοίας	Αρκαδίας	Ξηροχωρίου
ΜΕΙΚΤΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ (όκ.)	1312,5	1260	975	960	1387,5
ΕΞΟΔΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ					
1. Σπόρος (όκ.)	187,5	195	157,5	180	180
2. Δεκάτη (όκ.)	131,25	126	97,5	96	138,75
3. Έκκλησιαστικά- άγροφύλακα 2,5%	32,81	31,5	24,38	24	34,69
4. Μεταφ. του φόρου στις κρατικές απο- θήκες 3%	39,38	37,80	29,25	28,8	41,63
5. Θεριατικά- άλωνιστικά 15%	196,88	189	146,25	144	208,13
Σύνολο εξόδων (όκ.)	588	576	455	473	603
Τεκμαρτή πρόσοδος (όκ.)	724	684	520	487	784
ΧΡΗΜΑΤΙΚΟ ΠΛΕΟΝΑΣΜΑ (δρχ.)	217	205	166	136	251
Ποσό δανείου	200	200	200	150	200
Τόκοι δανείου	40	40	30	45	30
Διαθέσιμο εισόδημα (δρχ.)	-23	-35	-64	-59	+21

Πηγή: Βλ. πίνακας 1.

Μπορούμε επίσης νά τό θεωρήσουμε μέ βεβαιότητα μηδενικό, στό βαθμό πού, όταν υπάρχει μικρή άρνητική διαφορά, εξισορροπείται από άλλη συμπληρωματική παραγωγή. Οί χρηματικές άνάγκες τής οίκογένειας, έκτακτες και σταθερές, καλύπτονται

19. Τά ίδια διαπιστώνει γιά όρισμένες κατηγορίες μικρών καλλιεργητών και ό Ι.Α. Σουτσας, «Περί τής άναπτύξεως...», ό.π., άρ. 1972, 11.3.1861. Ό Θ. Καλαφάτης, «Συμμετοχικές άγροτικές εκμεταλλεύσεις στην Αίγιαλεία (1870-1886)», Τά Ιστορικά, τχ. 1, 1983, σ. 175-192, σημειώνει μία παρόμοια περίπτωση, άν και ιδιαίτερη, πού άφορά τήν καλλιέργεια σταφίδας.

Άγροτική παραγωγή στον 19ο αί.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Υπολογισμός καθαρής γαιοπροσόδου 1861
Καλλιέργεια 15 στρεμ. εθνικής γης

	Ν Ο Μ Ο Ι			
	Αττικής Βοιωτίας	Αχαιας Ηλιδος	Εύβοιας	Αρκαδίας
ΜΕΙΚΤΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ (όκ.)	1312,5	1260	975	960
ΕΞΟΔΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ				
1. Σπόρος (όκ.)	187,5	195	157,5	180
2. Δεκάτη (όκ.)	131,25	126	97,5	96
3. Εκκλησιαστικά- αγροφύλακα 2,5%	32,81	31,5	24,38	24
4. Μεταφορά του φόρου στις κρατικές απο- θήκες 3%	39,38	37,80	29,25	28,8
5. Θερισιτικά- άλωνιστικά 15%	196,88	189	146,25	144
6. Ενοίκιο εθνικής γης 15%	196,88	189	146,25	144
Σύνολο εξόδων (όκ.)	785	765	601	617
Τεκμαρτή πρόσδοος (όκ.)	528	495	374	343
ΧΡΗΜΑΤΙΚΟ ΠΛΕΟΝΑΣΜΑ (δρχ.)	158	149	120	96
Ποσό δανείου	135	95	95	70
Τόκοι δανείου	47	38	38	31
Διαθέσιμο εισόδημα (δρχ.)	-24	+16	-13	-5

Πηγή: Βλ. πίνακας 1.

κατ' αρχήν από την προσφυγή στον τοκογλυφικό δανεισμό, αναπαράγοντας έτσι τις συνθήκες παραγωγής μηδενικού εισοδήματος. Έννοείται ότι αυτές οι συνθήκες είναι δυσμενέστερες σε περιόδους σιτοδείας ή φυσικής καταστροφής των μέσων παραγωγής του καλλιεργητή.

Ο τοκογλυφικός δανεισμός είναι μία θεμελιακή σχέση μεταξύ έμπορικού τοκογλυφικού κεφαλαίου και άγροτικής παραγωγής²⁰, με βάση την οποία καθορίζεται το ύψος του διαθέσιμου εισοδήματος των άμεσων παραγωγών. Η διαφορά μεταξύ τεκμαρτής προσόδου και διαθέσιμου εισοδήματος διοχετεύεται στον έμπορο-τοκογλύφο μέσω των σχέσεων δανεισμού, σχέσεις στις οποίες έντοπιζουμε τον κύριο

20. Πβ. για την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Η ελληνική οικονομία στον ΙΗ' αιώνα. Οι μηχανισμοί», *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ΙΗ' και ΙΘ' αί.*, Αθήνα 1982, σ. 22-23.

Πέτρος Πιζάνιας

μηχανισμό ιδιοποίησης του πλεονάσματος από ιδιώτες κεφαλαιούχους. ²¹ Η φορολογία λειτουργεί συμπληρωματικά προς αυτή τη σχέση, και ο τρόπος που υπολογίζεται (σταθερό ποσοστό στη μεικτή παραγωγή χωρίς αναλογική κλιμάκωση) δεν διευκολύνει την επέκταση της παραγωγής μέσω επενδύσεων χρήματος ή εργασίας²¹. Επίσης, η είσπραξη των φόρων των δημητριακών σε είδος μέχρι το 1880 μάς υποδεικνύει έμμεσα την αδυναμία των άμεσων παραγωγών να πληρώσουν με χρήμα.

Με μηδενικό εισόδημα θα έπρεπε λογικά να είχε αναπτυχθεί μία διαδικασία αποπτώσεως των αγροτικών οικογενειών στις οποίες αναφερόμαστε, με όλες τις γνωστές κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις, που όμως, εάν είχαν υπάρξει, θα

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Υπολογισμός καθαρής γαιοπροσόδου 1861
Καλλιέργεια 15 στρεμ. εκμισθωμένης γης

	Ν Ο Μ Ο Ι			
	Αττικής Βοιωτίας	Αχαΐας Ηλίδος	Εύβοιας ¹	Αρκαδίας
ΜΕΙΚΤΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ (όκ.)	1312,5	1260	975	960
ΕΞΟΔΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ				
1. Σπόρος (όκ.)	187,5	195	157,5	180
2. Δεκάτη (όκ.)	131,25	126	97,5	96
3. Εκκλησιαστικά- αγροφύλακα 2,5%	32,81	31,5	24,38	24
4. Μεταφορά του φόρου στις κρατικές απο- θήκες 3%	39,38	37,80	29,25	28,8
5. Θεριστικά- άλωνιστικά 15%	196,88	189	146,25	144
6. Εκμίσθωση 1/2 ή 1/3	362	342	173	243
Σύνολο εξόδων (όκ.)	950	918	628	716
Τεκμαρτή πρόσδοος (όκ.)	363	342	347	244
ΧΡΗΜΑΤΙΚΟ ΠΛΕΟΝΑΣΜΑ (δρχ.)	109	103	111	68
Ποσό δανείου	100	70	70	50
Τόκοι δανείου	35	28	28	22
Διαθέσιμο εισόδημα (δρχ.)	-26	+5	+13	-4

1. Εκμίσθωση 1/3.
Πηγή: Βλ. πίνακας 1.

21. Σ. Σωτηρόπουλος, ό.π., σ. 4-6.

* Αγροτική παραγωγή στον 19ο αί.

μᾶς ήταν ἀρκούντως γνωστές σήμερα²². Ἐφσὺ, λοιπόν, τὸ χρηματικὸ εἰσόδημα εἶναι μηδενικὸ γιὰ τοὺς παραγωγούς, ἢ φυσικὴ τους ἀναπαραγωγή δέν εἶναι δυνατόν νά καλύπτεται ἀπὸ τὴν ἐργασία ποὺ καταβάλλουν γιὰ τὴν καλλιέργεια τοῦ ἐμπορεύσιμου προϊόντος, ἀλλὰ ἀπὸ ἄλλες συμπληρωματικὲς ἐργασίες.

Ἐργασιὰ οἰκογένεια καὶ αὐτοκατανάλωση

Τὰ μέσα ἀντιστάθμισης τῆς ἀγροτικῆς οἰκογένειας ἐναντὶ τῆς μηδενικῆς γαιοπροσόδου ἀναπτύσσονται πρὸς ποικίλες κατευθύνσεις: κατ' ἀρχὴν μὲ τὴν ἐργασία ὅλων τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας ποὺ τὸ προϊόν τῆς προορίζεται γιὰ αὐτοκατανάλωση. Ἡ παραδοσιακὴ αὕτὴ δραστηριότητα²³ διατηρεῖται παράλληλα μὲ τὴν καλλιέργεια τοῦ ἐμπορεύσιμου προϊόντος καὶ ἀποτελεῖ τὴν κύρια ὑλικὴ βάση ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξασφαλίζεται ἡ φυσικὴ ἀναπαραγωγή τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας.

Ἡ βασικὴ διατροφή τους μαρτυρεῖ γιὰ τὸν αὐτοκαταναλωτικὸ προορισμὸ ποὺ ἔχουν τὰ περισσότερα προϊόντα τῆς ἐργασίας τους. Τὸ ψωμί ἀπὸ ἀλεύρι σίκαλης ἢ καλαμποκιοῦ ἢ κριθαρένιο ἢ μὲ πρόσμειξη σταρένιου ἀλευριοῦ, ἀκόμη τὸ κρασί, τὰ ζαρζαβατικά, τὰ χορταρικά, τὸ τυρί, τὸ γάλα, τὸ λάδι καὶ ἀραιότερα τὸ κρέας εἶναι προσαρμοσμένα ἀνάλογα μὲ τὴν τοπικὴ παραγωγή, τὸ φυσικὸ περιβάλλον καὶ τίς συνήθειες²⁴. Ἡ ἴδια λογικὴ ἀκολουθεῖται στὴν κατασκευὴ τοῦ ρουχιμοῦ²⁵ καὶ κατ' ἀναλογία στὴν κατασκευὴ τῆς κατοικίας, μὲ τὴν χρησιμοποίησιν τῶν ἐπιτόπιων ὑλικῶν, καθὼς καὶ στὸ φωτισμὸ καὶ τὴ θέρμανση²⁶.

Ἡ φορολογία ρυθμίζει ἐπίσης τὸ ἐπίπεδο τῆς παραγωγῆς γιὰ αὐτοκατανάλωση. Οἱ λαχανόκηποι μέχρι μισὸ στρέμμα, ἓνα δύο πρόβατα ἢ κατσίκες, μία κυμῆλη, οἱ κόττες, οἱ ἐλάχιστες ρίζες ἀμπέλι σὲ κάποιον ἀπομακρυσμένον χωράφι καὶ τὸ σύνολο τῆς οἰκιακῆς παραγωγῆς εἴτε δέν ὑπόκεινται σὲ φορολογία²⁷ εἴτε μποροῦν νά τὴ διαφύγουν μὲ εὐχέρεια. Ἐπίσης, τὰ ὄψιμα δημητριακὰ ποὺ δέν χρειάζεται νά ἀλυνιστοῦν, ἐφόσον δέν προορίζονται γιὰ τὴν ἀγορά, ἀποφεύγουν τὴ φορολογία ποὺ ὁ ὑπολογισμὸς τῆς γίνεται συνήθως στὸ ἀλώνι²⁸. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο, ἀλλὰ καὶ μέσω τῶν χρηματικῶν ὑποχρεώσεων ποὺ ἐπιβάλλει, ἡ φορολογία εἶναι συμπληρωματικὸς μηχανισμὸς τοῦ τοκογλυφικοῦ δανεισμοῦ καὶ στὴ σφαῖρα τῆς αὐτοκατανάλωσης: ἡ

22. Βλ. Κ. Kautsky, *La question agraire. Etude sur les tendances de l'agriculture moderne* (γαλλικὴ μετάφραση), Παρίσι 1900· ἀναστατικὴ ἐκδόση, Παρίσι 1979.

23. Σπ. Ι. Ἀσδραχάς, «Γαιοπρόσόδος καὶ ὑποχρεωτικὸς ἐκχρηματισμὸς τῶν ἀγροτικῶν οἰκονομιῶν», ὁ.π., σ. 79-84, 143-4.

24. Cl. Stéphanos, *La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et medical*. Extrait du *Dictionnaire Encyclopedique des Sciences Medicales*, Παρίσι 1884, σ. 481-484.

25. Cl. Stéphanos, ὁ.π., σ. 484-5.

26. Cl. Stéphanos, ὁ.π., σ. 479-481. Πληροφορίες γιὰ τὴν ἐργασία τῆς ἀγροτικῆς οἰκογένειας μὲ προορισμὸ τὴν αὐτοκατανάλωση δίνει καὶ ὁ Fr. Thiersch, *De l'état actuel de la Grèce et des moyens d'arriver a sa restauration*, Λιψία 1833, σ. 333 (: ἐλληνικὴ μετάφραση Α. Σπηλίου, *Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Καποδίστρια*, τ.Α', Ἀθήνα 1972, σ. 290-298).

27. Σ. Σωτηρόπουλος, ὁ.π., σ. 10-12.

28. Σ. Σωτηρόπουλος, ὁ.π., σ. 21-22.

Πέτρος Πιζάνιας

άγροτική οικογένεια δεν έχει συμφέρον νά αυξήσει την παραγωγή που προορίζεται για την αυτοκατανάλωση, γιατί απλώς θά επιβαρυνθεί φορολογικά για προϊόντα που δεν είναι έμπορεύσιμα από την ίδια, αλλά και δεν αποτελούν έγγυηση για τό δανειστή της. Μακροπρόθεσμα, η μόνη της λύση είναι η έντατικοποίηση της έμπορεύσιμης παραγωγής.

Τήν περίοδο στην οποία αναφερόμαστε, οι μικροί καλλιεργητές που είναι στο επίκεντρο της προβληματικής μας, δηλαδή οι κατ' έσοχόν παραγωγοί της γαιοπροσόδου²⁹, είναι προφανές ότι αποκτούν δική τους έκμετάλλευση μόνο από τη στιγμή που κάνουν δική τους οικογένεια. Και τοῦτο δεν οφείλεται στον κατακερματισμό της καλλιεργούμενης γῆς, γιατί αυτή, ἔτσι κι ἄλλιως, ἀναδιανέμεται μέ διάφορα συστήματα στους κληρονόμους τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς έκμετάλλευσης³⁰. Ὅφειλεται στό ὅτι ἡ παραγωγική ἐνότητα δεν είναι ὁ ἀρχηγός τῆς έκμετάλλευσης ἀλλά ἡ οἰκογένεια. Χωρίς αὐτή τῇ μονάδα παραγωγῆς δεν ὑπάρχει ἀγροτική έκμετάλλευση παρά μόνο μέ πολύ σύγχρονες σχέσεις, πού είναι ἀγνωστες τότε. Καί οἱ μεγαλύτερες ιδιοκτησίες φαίνεται νά καλλιεργοῦνται μέ κολιγικές σχέσεις, δηλαδή πάλι ἀπό οἰκογενειακές παραγωγικές ἐνότητες. Ὁ έσωτερικός καταμερισμός καί ἡ ἀντίστοιχη ἱεραρχία τῆς ἀγροτικῆς οἰκογένειας θά πρέπει νά ἀντιμετωπιστοῦν ὡς σχέσεις συγγένειας πού ἀναφέρονται ὄχι μόνο στήν ιδιοκτησία καί στά κληρονομικά δικαιώματα τοῦ κάθε μέλους, ἀλλά ἐπίσης καί στίς ὑποχρεώσεις του στό σύνολο τῆς ἐργασίας πού σχετίζονται μέ τά έμπορεύσιμα καί τά αὐτοκαταναλωνόμενα προϊόντα.

Γενικά γνωρίζουμε ὅτι τό μέρος ἐκεῖνο τῆς παραγωγῆς πού προορίζεται γιά τήν αὐτοκατανάλωση ὀλοκληρώνεται σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τήν ἐργασία τῆς γυναίκας καί ἐν μέρει τῶν παιδιῶν ἀπό μία ἡλικία καί ὕστερα, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι ἀπουσιάζουν πλήρως ἀπό τήν ἐργασία πού ἀπαιτεῖται στίς έμπορεύσιμες καλλιέργειες. Ἐννοεῖται ὅτι στό πλαίσιο τῆς αὐτοκατανάλωσης ἐντάσσουμε τό σύνολο τῶν οἰκιακῶν ἀγροτικῶν ἐργασιῶν (π.χ. κατασκευή-συντήρηση τοῦ ρουχισμοῦ τῆς οἰκογένειας) καθώς καί των ἐργασιῶν γύρω ἀπό τήν κατοικία (καλλιέργεια λαχανόκηπου, ἀνάπτυξη-συντήρηση μικρῶν ζώων κλπ.). Φυσικά, θά μπορούσε νά ἀντιταχθεῖ σέ αὐτή τήν ὑπόθεση ὅτι οἱ ἐργασίες αὐτές εἶναι χωρίς σημασία, γιατί δεν εἶναι παραγωγικές καί συνεπῶς δεν παράγουν ἀξία. Ὡστόσο, μία τόσο λογιστική ἀντίληψη γιά τήν ἀξία θά ἀγνοοῦσε τό γεγονός ὅτι οἱ ἐργασίες αὐτές στό πλαίσιο τῆς αὐτοκατανάλωσης, μέ τῇ μορφή ὑπηρεσιῶν ὅσο καί μέ τῇ μορφή προϊόντων διατροφῆς, ἀντιστοιχοῦν σέ μεγάλο βαθμό στό κόστος τῆς φυσικῆς ἀναπαραγωγῆς τῆς οἰκογένειας. Καί στίς περιπτώσεις ὅπου συγκεντρώνονται οἱ προϋποθέσεις, εἶναι δυνατή ἡ ἐμπορευματοποίηση κάποιου πλεονάσματος τῆς οἰκιακῆς παραγωγῆς³¹, πού ὅσο μικρό χρηματικό ποσό καί ἂν ἀποφέρει εἶναι ὑπολογίσιμο σέ συνθήκες μηδενικοῦ εἰσοδήματος. Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας μέσα στήν ἀγροτική οἰκογένεια ὀρίζεται μεταξύ τῶν φύλων καί τῶν ἡλικιῶν καί συνεπῶς συμπίπτει μέ τίς σχέσεις συγγένειας μεταξύ τῶν μελῶν τῆς, σχέσεις πού λόγω τῆς γενικῆς κοινωνικῆς τους καθιέρωσης καί παραδο-

29. Ι.Δ. Σοῦτσος, «Περί τῆς ἀναπτύξεως...», ὁ.π.

30. Βλ. Γ.Λ. Μάουρερ, Ὁ ἑλληνικός λαός (Χαϊδελέβερν 1833), μετάφραση Ὁλγας Ρομπάκη, εἰσαγωγή, ἐπιμέλεια, σχολιασμός Τάσου Βουρνά, Ἀθήνα 1976, σ. 146-260.

31. Cl. Stéphanos, ὁ.π., σ. 482.

Άγροτική παραγωγή στον 19ο αι.

χής επιβάλλουν συγκεκριμένο ρόλο στο κάθε μέλος της οικογένειας: μόνιμο (για τη γυναίκα) και προσωρινό (για τα παιδιά)³².

Τό μηδενικό, λοιπόν, χρηματικό εισόδημα αντίσταθμίζεται κατ' αρχήν από τη σταθερή τάση της οικογένειας να εξασφαλίζει στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό τη φυσική της αναπαραγωγή με την αυτοκατανάλωση. Έτσι περιορίζεται σημαντικά το κόστος της έμπορεύσιμης καλλιέργειας, έπειδή δεν συμπεριλαμβάνεται σέ αυτήν το κόστος της φυσικής αναπαραγωγής της οικογένειας. Η εργασία των μελών της οικογένειας, που τα προϊόντα της προορίζονται για την αυτοκατανάλωση, δεν αποτελεί μία οικονομική κατηγορία που ρυθμίζεται στα πλαίσια μιάς αγοράς. Οι παράγοντες που προσδιορίζουν αυτή την εργασία άντανακλώνται στον καταμερισμό της στο έσωτερικό της οικογένειας. Ο καταμερισμός και η οικογενειακή ιεραρχία προϋποθέτουν ως οικονομική λογική την εξασφάλιση της φτηνής φυσικής αναπαραγωγής της οικογένειας και με τις ελάχιστες δυνατές χρηματικές απαιτήσεις³³.

Ωστόσο, αντίσταθμισμα στην τοκογλυφική πίεση δεν μπορεί να αποτελεί μόνο η αυτοκατανάλωση, γιατί από αυτήν δεν προκύπτουν παρά φυσικές απολαβές. Είναι λοιπόν αναγκαίες και κάποιες χρηματικές εισροές στην οικογένεια, γιατί, όπως υπαινιχθήκαμε προηγουμένως, η οικονομία της δεν είναι αυτόρκης, αλλά μεικτή.

Τά ημερομίσθια και ο ελεύθερος χρόνος

Οι πληροφορίες για τη μισθωτή εργασία στον αγροτικό χώρο είναι περιορισμένες. Και δεν αναφερόμαστε στο ύψος των ημερομισθίων που μπορούμε να έντοπισουμε σέ ποικίλες άρχαιακές πηγές, ούτε στον τρόπο πληρωμής για τον οποίο κάποιες πληροφορίες μας παρέχουν οι λαογραφικές πηγές. Αναφερόμαστε κυρίως στο βαθμό συμμετοχής του αγροτικού πληθυσμού που μας απασχολεί εδώ, ως ημερομισθίων εργατών, στην αγροτική παραγωγή που η ολοκλήρωσή της απαιτεί πρόσληψη εργατικών χεριών: επίσης, στα έργα ύποδομής που έκτελει το κράτος, τα όποια, παρά το γεγονός ότι είναι ύποτυπώδη από την άποψη της οικονομικής ανάπτυξης, αποκτούν τη σημασία τους αν αντιμετωπιστούν από την οπτική της περιστασιακής

32. Για το ζήτημα αυτό ενδεικτικά βλ. K. Kautsky, *ό.π.*, ιδίως σ. 48-54· P. Laslett, «La famille et le ménage: approches historiques», *Annales, E.S.C.*, 4-5, Ιούλιος-Οκτώβριος 1972, σ. 847-872· J. Cuisenier, «Parenté et organisation sociale dans le domaine turc», *στό ίδιο*, σ. 923-948· A. Barthez, *Famille, travail et agriculture*, Παρίσι 1982· Ch. Delphy, «Agriculture et travail domestique: la réponse de la bergère à Engels», *Nouvelles Questions Feministes*, 5, 1983, σ. 3-17· B. Vernier, «Emigration et dérèglement du marché matrimonial», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, τχ. 15, Ιούνιος 1977, σ. 31-58 και «La circulation des biens, de la main d'œuvre et des prenomes à Karpathos: du bon usage des parents et de la parenté», *στό ίδιο*, τχ. 31, Ιανουάριος 1980, σ. 63-87.

33. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο τρόπος που αμείβονται οι νεαρές χωριάτισσες υπηρέτριες στίς αστικές οικογένειες. Τους διαθέτουν κατοικία, ντύσιμο και τροφή και, όταν (και εφόσον) επρόκειτο να παντρευτούν, μιά κάποια προίκα. Δηλαδή, στο καινούριο άφεντικό στοιχίζουν όσο θα κόστιζαν στον πατέρα τους στο χωριό αν έμεναν μαζί του. Βλ. L. Garnett, *Balkan Home-life*, Λονδίνο 1917· παραθέτει η Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Προίκα ή περί του θρησκευτικού βίου των Νεοελλήνων», *Ο Πολίτης*, τχ. 55, Νοέμβριος 1982, σ. 44.

Πέτρος Πιζάνιας

άπασχόλησης. Αύτές οι εργασίες, διεσπαρμένες στον εθνικό χώρο σέ μικρά έργα και αντίστοιχα χρηματικά ποσά, υποθέτουμε ότι προσφέρουν περιστασιακή άπασχόληση στον αγροτικό πληθυσμό³⁴. Νύξεις γιά τίς παραπάνω δυνατότητες άπασχόλησης συναντάμε καί σέ κάποιες μαρτυρίες της έποχής³⁵.

Η τοκογλυφική πίεση στό κόστος της παραγωγής οδηγεί στην άναζήτηση συμπληρωματικού χρηματικού εισοδήματος καί ή πιό πρόσφορη δυνατότητα είναι ή ημερομίσθια άπασχόληση. Φυσικά, αυτό δέν έξυπονοεί την όριστική άπομάκρυνση της οίκογένειας από την αγροτική παραγωγή. Τά σχετικά ύψηλά ήμερομίσθια προσελκύουν σέ αύτές τίς εργασίες μέλη της αγροτικής οίκογένειας. Τό συμπληρωματικό χρηματικό εισόδημα πού προκύπτει περιορίζει σέ κάποιο βαθμό τόν τοκογλυφικό δανεισμό.

Ο μέσος όρος των αγροτικών ήμερομισθίων στη δεκαετία του 1850 φτάνει στό ίδιο ύψος καί συχνά ξεπερνάει τό 1/25 του μέσου μισθού της ομάδας των κατώτερων υπαλλήλων της ΕΤΕ³⁶. Τό ίδιο μπορούμε νά παρατηρήσουμε γιά τή χρονική περίοδο 1875-85 στην περιοχή της Αίγιαλίας καί σέ εργασίες πού άφορούν την καλλιέργεια της σταφίδας³⁷. Μάλιστα, στη δεύτερη περίπτωση, τό μέσο αγροτικό ήμερομίσθιο είναι κατά 25-35% ύψηλότερο από τό 1/25 του μέσου μισθού πού προαναφέραμε. Τά ήμερομίσθια στά δημόσια έργα της πρωτεύουσας, αλλά καί της έπαρχίας, φαίνεται ότι βρίσκονται σέ κάπως χαμηλότερα επίπεδα συγκριτικά μέ τά αγροτικά, δεδομένου ότι ή ζήτηση εργασίας στά έργα αυτά δέν έπηρεάζεται από τίς αύξημένες έποχικές ανάγκες της αγροτικής παραγωγής, έπειδή τά ίδια τά έργα είναι περιορισμένης έμβέλειας. Καί σέ αύτή την περίπτωση, τό ύψος του ήμερομισθίου των άνειδικευτων εργατών –σέ εργασίες, δηλαδή, πού μπορεί νά κάνει ένας αγρότης– κινείται στά ίδια περίπου επίπεδα μέ τό μέσο μισθό πού προαναφέραμε³⁸. Θά πρέπει έδω νά σημειώσουμε ότι οι μισθοί των τραπεζικών, άν τούς συγκρίνουμε κατά ιεραρχική κλίμακα μέ

34. Γιά τά έργα βλέπε ιδίως: Γ.Α.Κ., Ύπ. των Έσωτερικών, VIII, «Κατασκευή πόλεων καί χωρίων», φάκ. 225-242, καθώς καί μία λεπτομερέστατη περιγραφή των πραγματοποιημένων έργων: [Α.Γ. Κουντουριώτης], «Άναφορά πρός την Α. Μεγαλειότητα τόν Βασιλέα του έπί των έσωτερικών Ύπουργείου» (1856-1859). Οι οικονομολόγοι καί γενικώς οι λόγιοι του 19ου αιώνα, έκτος από έλάχιστες εξαιρέσεις, σέ μία «φυγή πρός τά έμπρός», άσχολούνται μέ τή θεωρητική γενίκευση προβλημάτων πού θά μπορούσαν νά προκύψουν στην ελληνική κοινωνία άν ήταν βιομηχανικά άνεπτυγμένη. Έτσι, τό πραγματολογικό τους ύλικό άναφέρεται καί φυσικά προέρχεται από διάφορες άλλες κοινωνίες, αλλά όχι από την ελληνική.

35. C. Leconte, *Etude économique de la Grèce, de sa position actuelle, de son avenir*, Παρίσι 1847, σ. 433· E. About, *La Grèce contemporaine* (Παρίσι 1855), ελληνική μετάφραση Α. Σπήλιου, *Η Ελλάδα του Όθωνος*, Άθήνα χ.χ., σ. 102· καί Α. Τομπάζης, *Τά παραγωγικά στοιχεία έν τή ελληνική γεωργία*, Λιψία 1871, σ. 37.

36. Γιά τά ήμερομίσθια βλ. Α. Μανσόλας, *δ.π.*, σ. 55. Γιά τούς μισθούς άς μου έπιτραπεί νά παραπέμψω, Π. Πιζάνιας, *Salaires et revenus en Grèce 1842-1923. L'exemple des employés de la Banque Nationale de Grèce*, Παρίσι 1984 (πολυγραφημένη διδακτορική διατριβή· ή ελληνική διατύπωση υπό έκδοση).

37. Θ. Καλαφάτης, «Συμμετοχικές έκμεταλλεύσεις...», *δ.π.*, σ. 184.

38. Γιά τή δεκαετία 1836-45, κάποιες πληροφορίες μάς δίνουν οι λογαριασμοί κατασκευής των άνακτόρων: Γ.Α.Κ., «Κατασκευή των άνακτόρων», φάκ. 247-268 καί 300-301. Γιά τίς χρονιές 1866-68, βλ. ΙΑΕΤΕ, σειρά «Έξοδα», φάκ. 9 (πληροφορίες γιά τόν Πειραιά). Καί γιά τά μέσα της δεκαετίας του 1880 βλ. Κ. Τσέστων, *δ.π.*, σ. 34-35, 40.

Ἀγροτική παραγωγή στὸν 19ο αἰ.

ἄλλους ἀντίστοιχους, εἶναι οἱ ὑψηλότεροι ποὺ συναντᾶμε στὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες βαλκανικὲς χώρες.

Μιά πρώτη, λοιπόν, διαπίστωση εἶναι ὅτι τὰ ἀγροτικά ἡμερομίσθια στὴν Ἑλλάδα, τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἀφορᾶ, εἶναι ὑψηλά³⁹. Καὶ εἶναι λογικό, ἀφοῦ ἡ περιστασιακὴ ἀπασχόληση στὰ δημόσια ἔργα καὶ ἡ εποχικὴ στὴν ἀγροτικὴ παραγωγή δὲν μποροῦν νὰ διαμορφώσουν μιὰ σταθερὴ καὶ συνεχῶς αὐξανόμενη προσφορά ἐργασίας, ποὺ θὰ εἶχε ὡς ἐπίπτωση τὴ συμπίεση τῶν ἡμερομισθίων σὲ χαμηλότερα ἐπίπεδα. Ἡ μετανάστευση θὰ πρέπει νὰ ἐπιτείνει κατὰ τόπους τὸ φαινόμενο τῶν ὑψηλῶν ἡμερομισθίων ἐπεὶδὴ οἱ μετανάστες προέρχονται κατὰ τεκμήριο ἀπὸ τὰ φτωχότερα τμήματα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, δηλαδή ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἰδιαίτερα ἐπιδιώκουν τὴν ἀπασχόληση σὲ ἡμερομίσθια ἐργασία.

Θὰ ἦταν τυπικὰ πιὸ σωστὸ νὰ ὑπολογίσουμε τὸ πραγματικὸ ὕψος τοῦ ἀγροτικοῦ ἡμερομισθίου μὲ βάση τὴν ἀγοραστικὴ ἱκανότητα ποὺ παρέχει στὸν ἐργάτη⁴⁰. Στὸ βαθμὸ, ὥστόσο, ὅπου ἡ ἀπασχόληση εἶναι ἐποχικὴ ἢ καὶ περιστασιακὴ, αὐτὸς ὁ ὑπολογισμὸς εἶναι χωρὶς σημασία καὶ δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς ὁδηγήσει σὲ κανένα συμπέρασμα⁴¹. Ἄν γνωρίζαμε μὲ ἀκρίβεια τὸ μέσο ἀριθμὸ τῶν ἡμερομισθίων ποὺ πραγματοποιοῦν κάθε χρόνο κάποιες, ἀντιπροσωπευτικὲς γιὰ τὴν περίπτωση, ἀγροτικὲς οἰκογένειες, θὰ μπορούσαμε νὰ ὑπολογίσουμε τὸ εἰσόδημα ποὺ προκύπτει ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀπασχόληση. Ἀλλὰ μὲ μιὰ τέτοια τελειοθηρικὴ λογικὴ θὰ παγιδευόμασταν, γιὰ τὴν ὥρα, σὲ ἀδιέξοδο, ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης σχετικῶν πληροφοριακῶν πηγῶν. Θὰ προσπαθήσουμε, λοιπόν, νὰ σταθμίσουμε αὐτὸ τὸ εἰσόδημα ὑπολογίζοντας κατ' ἀρχὴν τὸν διαθέσιμο ἐλεύθερο χρόνο μιᾶς ἀγροτικῆς οἰκογένειας μέσα σὲ ἓναν ἐτήσιο καλλιεργητικὸ κύκλο.

Ἀπὸ τίς 365 ἡμέρες τοῦ χρόνου ἀφαιροῦμε 86 εορτάσιμες, μαζί μὲ τίς Κυριακές, 70 ἡμέρες γιὰ τὸ θερισμὸ, τὸ ἀλώνισμα, τὸ λίχνισμα τῶν ὄσμων δημητριακῶν, 20 γιὰ τὸ καθάρισμα, τὸ ὄργωμα καὶ τὴ σπορά, 30 γιὰ τὴν προετοιμασία καὶ τὴ συλλογὴ τῶν πρῶμων δημητριακῶν (συμπληρωματικὲς καλλιέργειες) καὶ 100 ἡμέρες κακοκαιρίας, κυνηγίου κλπ.⁴². Οἱ 59 ἡμέρες ποὺ παραμένουν ἐλεύθερες ἀφοροῦν κυρίως τὸν ἀρχηγὸ τῆς οἰκογένειας ποὺ πραγματοποιεῖ τίς παραπάνω ἐργασίες, καὶ λιγότερο τὰ ὑπόλοιπα μέλη τῆς. Ἡ ἐργασία ποὺ ἀντιστοιχεῖ στίς αὐτοκαταναλωτικὲς δραστηριότητες, οἰκιακές καὶ ἐξωοικιακές, στὴν πραγματικότητα ἀφήνει περιορισμένο ἐλεύθερο χρόνο στὴ γυναῖκα. Πολὺ περισσότερο ἂν σὲ αὐτές τίς ἐργασίες προσθέ-

39. Τὴν ἴδια διαπίστωση κάνει καὶ ὁ Κ. Τσουκαλᾶς, «Ἡ ἐξέλιξη τῶν ἡμερομισθίων στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19οῦ αἰῶνα. Μιά πρώτη προσέγγιση ἐνός ἀνοικτοῦ προβλήματος», *Ὁ Πολίτης*, τχ. 31, 1979, σ. 28.

40. Πβ. Κ. Τσουκαλᾶς, *ὁ.π.*, σ. 24-28.

41. Ὁ ὑπολογισμὸς τῆς ἀγοραστικῆς δυνάμεως τοῦ ἡμερομισθίου ἀρχίζει νὰ ἀποκτάει ἱστορικὴ σημασία μὲ τὴν ἐμφάνιση τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν· συνεπῶς, ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη χρονικὴ περίοδο καὶ ὕστερα, σὲ ὀρισμένους περιοχὰς καὶ ἐφόσον ἡ ἐργασία εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ κύριο μέσο γιὰ τὴ φυσικὴ ἀναπαραγωγὴ καὶ ὄχι ἓνα ἀπλό συμπληρωματικὸ εἰσόδημα τῆς ἀγροτικῆς οἰκογένειας. Π.χ., ἡ περίπτωση τῶν κοριτσιῶν ποὺ ἐργάζονται γιὰ νὰ συγκεντρώσουν τὴν προίκα τους. Βλ. Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Προίκα...», γ', *Ὁ Πολίτης*, τχ. 57-58, Ἰαν.-Φεβρ. 1983, σ. 48.

42. Βλ. Σ.Α. Σπηλιωτάκης, *ὁ.π.*, σ. κε', 88-95· Cl. Stephanos, *ὁ.π.*, σ. 370-387 καὶ Δ. Λουκόπουλος, *Γεωργικὰ τῆς Ρούμελης*, Ἀθῆνα 1938, σ. 163-73, 179-93, 240-54.

Πέτρος Πιζάνιας

σουμε τή συμμετοχή τής γυναίκας στο θερισμό, τό λίχνισμα και τό καθάρισμα του χωραφιού. Έπειδή ή γυναικεία εργασία αναφέρεται κυρίως στή συντήρηση και τή φυσική αναπαραγωγή τής οικογένειας, ή απασχόληση είναι συνεχής και συνεπώς ό ελεύθερος χρόνος περιορισμένος. Ακόμη, τό γυναικείο ήμερομίσθιο είναι χαμηλότερο από τό άνδρικό⁴³, συνεπώς ή οικονομική λογική τής οικογένειας επιβάλλει τή συμμετοχή των υπόλοιπων μελών της στις καθαυτό καλλιεργητικές εργασίες, ώστε νά αύξάνονται οι δυνατότητες του άντρα για αναζήτηση ήμερομίσθιας απασχόλησης. Υπολογίζουμε, λοιπόν, τόν ελεύθερο διαθέσιμο χρόνο τής γυναίκας στο 1/4 του άνδρικού, δηλαδή σέ 15 ήμέρες.

Φυσικά, οι δυνατότητες ήμερομίσθιας εργασίας δέν είναι ίδιες παντού. Ωστόσο, τά δημητριακά, τά άμπέλια και οι έλιές είναι καλλιεργείες που συναντάμε σέ όλους σχεδόν τούς νομούς, ένw τά σταφιδάμπελα, τό μπαμπάκι και οι μουριές σέ όρισμένους⁴⁴. Αύτές οι καλλιεργείες μπορούν νά προσφέρουν έποχική εργασία, που φυσικά ποικίλλει μεταξύ των νομών, των έποχων και των ειδικοτήτων που απαιτούνται για όρισμένες από αυτές. Τά δημόσια έργα αύξάνουν αυτές τις δυνατότητες.

Η περίοδος κατά τήν όποία παρουσιάζεται ή μεγάλη ζήτηση εργασίας σέ κάθε είδους άγροτική παραγωγή άρχίζει από τό τέλος Μαΐου και σταματά στο τέλος Οκτωβρίου. Στην καλοκαιρινή περίοδο, τό θέρισμα, τό άλώνισμα, τό λίχνισμα του όψιμου σταριού, δηλαδή του κατ' έξοχήν έμπορεύσιμου προϊόντος τής οικογένειας, συμπίπτει μέ τή συλλογή του μπαμπακιού και μέ τήν άρχή του τρύγου⁴⁵. Στην άρχή τής φθινοπωρινής περιόδου, τό καθάρισμα, τό όργωμα και ή σπορά του χωραφιού, καθώς και τό φύτεμα όρισμένων λαχανικών, συμπίπτουν μέ τήν ολοκλήρωση του τρύγου⁴⁶ και μέ τήν πρώτη περίοδο συλλογής τής έλιάς. Στην άρχή του χειμώνα, τό χάραγμα των αύλακιών στα άμπέλια και, στην άρχή τής άνοιξης, τό κλάδεμα τής έλιάς και των άμπελιών είναι ειδικευμένες εργασίες και δέν μπορούν νά προσφέρουν απασχόληση σέ μεγάλο αριθμό άγροτών. Η σύμπτωση, λοιπόν, τής περιόδου κατά τήν όποία παρουσιάζεται ή μεγάλη ζήτηση τής εργασίας μέ τις καλλιεργητικές ύποχρεώσεις τής κάθε οικογένειας δέν επιτρέπει σέ κανένα μέλος της, ακόμη και στην περίπτωση όπου οι έξωτερικές προϋποθέσεις ύπάρχουν, νά διαθέσει ολόκληρο τόν ελεύθερο χρόνο του σέ ήμερομίσθια απασχόληση. Υπολογίζουμε ότι τό μέγιστο δυνατό είναι 20 ήμέρες για τόν άντρα και 5 για τή γυναίκα.

Τό 1861, μέ βάση τό άνώτερο μέσο ήμερομίσθιο στον κάθε νομό, από τούς τέσσερις που αναφέρονται στους πίνακες 2-4, τό μέγιστο μέσο εισόδημα που μπορεί νά προκύψει από τήν ήμερομίσθια απασχόληση διαμορφώνεται ως έξης: 58 δρχ. στην Αττική-Βοιωτία, 60 δρχ. στην Αχαΐα-Ηλιδα, από 45 δρχ. στην Εύβοια και τήν Αρκαδία⁴⁷. Για νά δούμε τή σημασία που έχει αυτό τό εισόδημα στην οικονομία τής άγροτικής οικογένειας κάνουμε τούς ακόλουθους ύπολογισμούς: Στόν πίνακα που

43. Βλ. Σ.Α. Σπηλιωτάκης, *ό.π.*, σ. κε' και Θ. Καλαφάτης, *ό.π.*, σ. 184.

44. Σ.Α. Σπηλιωτάκης, *ό.π.*, σ. 18-32, 48-54.

45. Σ.Α. Σπηλιωτάκης, *ό.π.*, σ. 88-95.

46. Σ.Α. Σπηλιωτάκης, *ό.π.*, και Δ. Λουκόπουλος, *ό.π.*, σ. 308-18, 322-30.

47. Ο άνώτερος όρος των μέσων ήμερομισθίων στους τέσσερις νομούς τό 1861 διαμορφώνεται ως έξης: Αττική-Βοιωτία 2,5 δρχ. τό άνδρικό και 1,5 δρχ. τό γυναικείο, Αχαΐα-Ηλιδα 2,6 και 1,5 δρχ. αντίστοιχως, Εύβοια και Αρκαδία 2 και 1 δρχ. αντίστοιχως βλ. Σ.Α. Σπηλιωτάκης, *ό.π.*, σ. κε', 87.

Αγροτική παραγωγή στον 19ο αϊ.

άκολουθεί αφαιρούμε το άρνητικό εισόδημα που μας δίνουν οι πίνακες 2-5 από το εισόδημα που προκύπτει από την ήμερομίσθια απασχόληση. Στις περιπτώσεις όπου το εισόδημα από την εμπορεύσιμη παραγωγή είναι θετικό, τότε το προσθέτουμε σε αυτό των ήμερομισθίων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

(Ποσά σε δραχμές)

	ΙΔΙΟΚΤΗΤΗ ΓΗ			ΕΘΝΙΚΗ ΓΗ		ΕΚΜΙΣΘΩΣΗ	
	Εισόδημα από ήμε- ρομίσθια	Εισόδημα από την παραγωγή	Συνολικό χρηματικό εισόδημα	Εισόδημα από την παραγωγή	Συνολικό χρηματικό εισόδημα	Εισόδημα από την παραγωγή	Συνολικό χρηματικό εισόδημα
Αττική-Βοιωτία	58	-23	35	-24	34	-26	32
Αχαΐα- Ήλιδα	60	-35	25	16	76	5	65
Εύβοια	45	-64	-19	-13	32	13	58
Αρκαδία	45	-59	-14	-5	40	-4	41

Από τόν παραπάνω πίνακα μπορούμε να διαπιστώσουμε μία γενική τάση: την προσπάθεια της αγροτικής οικόγενειας να αντισταθμίσει με χρηματικά μέσα την τοκογλυφική πίεση που οδηγεί στο άρνητικό ή μηδενικό εισόδημα. Αύτη ή τάση είναι πιο σαφής στην περίπτωση της ιδιόκτητης γής, όπου και στους τέσσερις νομούς το διαθέσιμο εισόδημα έχει τη μεγαλύτερη απόκλιση από ό,τι στις άλλες δύο κατηγορίες γής. Όμως, σε καμία από τις τρεις κατηγορίες και τους τέσσερις νομούς το εισόδημα που προκύπτει από την ήμερομίσθια απασχόληση δεν πλησιάζει το δανειζόμενο ποσό μαζί με τους τόκους⁴⁸. Έδω πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι ο ελεύθερος χρόνος και το ήμερομίσθιο, συνεπώς το εισόδημα που αποφέρει, είναι υπολογισμένα με τους μέγιστους μέσους όρους.

Επομένως, το εισόδημα που προκύπτει από την ήμερομίσθια απασχόληση δεν μπορεί να υποκαταστήσει τόν τοκογλυφικό δανεισμό. Λογικά θα πρέπει να περιορίζει το ποσό που δανείζεται μία οικόγενεια ή απλώς να αναιρεί την κεφαλαιοποίηση των τόκων στην περίπτωση που, για διάφορες αιτίες, δεν θα άρκοῦσε ή σοδεία για την εξόφληση του δανείου.

Με αυτή την έννοια, ή ήμερομίσθια απασχόληση προσπαθεί να καλύψει κάποιες χρηματικές ανάγκες που διαμορφώνονται από την τοκογλυφική πίεση. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι για τη μεγάλη μάζα των μικρών καλλιεργητών αποτελεί ένα μηχανισμό εξισορροπητικό, μέσω του οποίου τους επιστρέφεται ένα μέρος της συνολικής παραγόμενης γαιοπροσόδου, που με τη σειρά της ξαναγυρίζει στην αγορά μέσα από υποχρεώσεις της οικόγενειας προς το δανειστή ή, στην καλύτερη περίπτωση, από καταναλωτικές ανάγκες.

Η οικονομική σημασία του χρόνου

Για να πραγματοποιηθεί τό συμπληρωματικό εισόδημα που προκύπτει από την ήμερομίσθια απασχόληση, εκτός από τις προϋποθέσεις που αναφέρονται στην έποχι-

48. Σύγκρινε με τά στοιχεία των πινάκων 2-5.

Πέτρος Πιζάνιας

κή ζήτηση της εργασίας, υπάρχουν και αυτές που άφορούν την οργάνωση του χρόνου των μελών της αγροτικής οικογένειας. Θυμίζουμε ότι ο καταμερισμός της εργασίας στην αγροτική οικογένεια ορίζεται από το φύλο και την ηλικία του κάθε μέλους, και οι ρόλοι χωρίζονται σε μόνιμους και προσωρινούς. Όμως, τα κενά που δημιουργεί η εποχική απομάκρυνση του άντρα από τις καλλιεργητικές εργασίες, τα καλύπτουν τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, και ιδίως η γυναίκα. Η εποχική ή περιστασιακή αλλαγή του ρόλου του άρχηγου της οικογένειας από καλλιεργητή σε ήμερομίσθιο εργάτη και αντίστροφα, συνεπιφέρει μία αντίστοιχη αλλαγή του ρόλου των υπόλοιπων μελών της οικογένειας, τα οποία μεταθέτουν προσωρινά το κύριο βάρος της εργασίας τους προς την εμπορεύσιμη καλλιέργεια. Η γυναίκα ήμερομίσθια απασχόληση είναι τόσο πολύ περιορισμένη, που δεν θέτει παρόμοια προβλήματα. Η αλλαγή του ρόλου του άρχηγου της οικογένειας και των υπόλοιπων μελών της δεν ανατρέπει το βασικό καταμερισμό μεταξύ φύλων και ηλικιών. Απλώς είναι μία χρονικά περιορισμένη προσαρμογή των ρόλων, που αυξάνει τον ελεύθερο χρόνο του άρχηγου της οικογένειας, δηλαδή του μέλους της που έχει τη δυνατότητα να πληρωθεί με το υψηλότερο ήμερομίσθιο στην εποχική αγορά εργασίας. Όσο πιο πολλές είναι οι ελεύθεροι διαθέσιμοι χρόνος στην περίοδο της μεγάλης ζήτησης εργασίας τόσο περισσότερες είναι οι πιθανότητες να αυξηθεί το συμπληρωματικό εισόδημα. Η διαθεσιμότητα του άντρα για ήμερομίσθια απασχόληση εξαρτάται από την πίεση που εξασκεί ή τοκογλυφία στο διαθέσιμο εισόδημα από το εμπορεύσιμο προϊόν και προσδιορίζεται από το βαθμό που η αυτοκατανάλωση μπορεί να εξασφαλίσει τη φυσική αναπαραγωγή. Ο άρχηγός της αγροτικής οικογένειας πουλάει σε μία τοπική-εποχική αγορά εργασίας όχι την εργατική του δύναμη, ως το μόνο μέσο που θα διέθετε για την εξασφάλιση της φυσικής του αναπαραγωγής, αλλά τον ελεύθερο χρόνο του, που αποκτά μέσω μιας εποχικής προσαρμογής του καταμερισμού εργασίας των μελών της οικογένειας. Με τέτοιες σχέσεις δεν μπορούμε να μιλάμε για καπιταλιστικό τύπου οικονομική σημασία του χρόνου.

Ο καθοριστικός παράγοντας στην αγροτική παραγωγή είναι το εμπορικό κεφάλαιο, που τοποθετείται σ' αυτήν μέσω του τοκογλυφικού δανεισμού. Στις χρηματιστικές σχέσεις, και ιδιαίτερα στις σχέσεις δανεισμού που είναι μία από τις κύριες απασχολήσεις των εμπορικών κεφαλαίων⁴⁹, το καθοριστικό κριτήριο που ρυθμίζει το ποσοστό του έπιτοκίου είναι η σχέση κινδύνου-ασφάλειας. Στην αγροτική παραγωγή, όπου οι υποθήκες είναι ανύπαρκτες ή χαμηλής αξίας, εγγύηση αποτελεί ή ίδια ή σοδειά. Εδώ, ενώ η διάρκεια του δανείου δεν ξεπερνά τον ένα χρόνο, δηλαδή τον κύκλο της παραγωγής, το έπιτόκιο –όπως είδαμε– είναι πολύ υψηλό, και ταυτίζεται με το τοκογλυφικό. Αντίθετα, όπου η ασφάλεια του δανείου είναι κατοχυρωμένη από υποθήκη –όπως στα δάνεια που παρέχει η ΕΤΕ– το έπιτόκιο δεν ξεπερνά το 8%, παρόλο που η διάρκειά του μπορεί να φτάνει τα είκοσι χρόνια⁵⁰. Στο επίπεδο του εμπορικού κεφαλαίου, λοιπόν, η οικονομική απότιμηση του χρόνου μηδενίζεται έναν-

49. Για μία ανάλογη απασχόληση των κεφαλαίων, μαζί με το εμπόριο, για τον 18ο αιώνα, Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Οι μηχανισμοί», *ό.π.*, σ. 23-24 και «Στρατηγική των κεφαλαίων και γραφειοκρατικές λειτουργίες. Μία περίπτωση μίσθωσης γαιοπροσόδου στα 1790», *Ζητήματα Ιστορίας*, σ. 79-91.

50. Π. Πιζάνιας, «Δανειστικές σχέσεις...», *ό.π.*, σ. 57-58.

Ἄγροτική παραγωγή στὸν 19ο αἰ.

τι ἐνὸς καθοριστικότερου κριτηρίου, πού ἀναφέρεται στὸ βαθμὸ ἀσφάλειας ἢ κινδύνου τῶν δανείων.

Στὸν ἐλληνικὸ 19ο αἰῶνα, ἡ ἐργασία πού καταβάλλει ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς εἶναι σχεδὸν ἡ μοναδική παραγωγικὴ ἐργασία. Στὴ βάση αὐτή, λοιπόν, θά μπορούσε νά προσδιοριστεῖ ἡ οἰκονομικὴ σημασία τοῦ χρόνου στὴν ἐργασία ἐν γένει. Ἀλλὰ ὁ τοκογλυφικὸς δανεισμὸς στὴν ἀγροτικὴ παραγωγή, δηλαδὴ ὁ δανεισμὸς μὲ ὅρους αὐξημένου κινδύνου, καὶ τὸ σύστημα τῆς προαγορᾶς τῆς παραγωγῆς γιὰ τὴν ἐξόφληση τοῦ δανείου, ἀφαιροῦν ἀπὸ τοὺς ἄμεσους παραγωγοὺς τὴ δυνατότητα νά ὑπολογίσουν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐργασίας τους μὲ τὴν τιμὴ τῆς ἀγορᾶς. Ἡ ἐμπορευματοποίηση τοῦ προϊόντος ἀπὸ τὸν ἐμπορο-τοκογλύφο καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν ἄμεσο παραγωγό, ἀποκλείει τὴν οἰκονομικὴ ἀποτίμηση τοῦ χρόνου ἐργασίας πού ἔχει καταβληθεῖ στὴν ἐμπορεύσιμη παραγωγή. Ἡ ἀγροτικὴ οἰκογένεια διατηρεῖ μιὰ ἐπεισοδιακὴ ἢ τυχαία σχέση μὲ τὴν τοπικὴ ἀγορά. Ἐπίσης, τὰ προϊόντα πού προορίζονται γιὰ τὴν αὐτοκατανάλωση εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἀξίες χρήσης, καὶ ἐπομένως ὁ χρόνος ἐργασίας πού ἀπαιτοῦν δὲν ἀποκτᾷ οἰκονομικὴ σημασία. Τέλος, στὸ ἐπίπεδο τῆς ἡμερομίσθιας ἀπασχόλησης, ἡ σημασία τοῦ χρόνου δὲν ἀναδεικνύεται σὲ οἰκονομικὸ κριτήριον, ἐπειδὴ ἡ ἐργασία χρησιμοποιεῖται περιορισμένα καὶ σὲ ἐποχικὴ βάση⁵¹.

Μὲ αὐτοὺς τοὺς ὅρους, ἡ ἀπαξίωση τῆς ἐργασίας τοῦ παραγωγικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι δεδομένη, καὶ κανένα κίνητρο δὲν τὸν ὑποκινεῖ νά ἀλλάξει τοὺς τεχνικούς, οἰκονομικούς καὶ κοινωνικούς ὅρους τῆς παραγωγῆς. Ἡ συμπίεση τοῦ διαθέσιμου χρηματικοῦ εἰσοδήματος σὲ μηδενικὸ ἐπίπεδο ἀπὸ τὴν τοκογλυφία, πού συνδυάζεται μὲ τὸν κατακερματισμὸ τῆς καλλιεργούμενης γῆς, εὐνοεῖ τὴν περιστασιακὴ ἀνάπτυξη τῆς ἡμερομίσθιας ἀπασχόλησης καὶ παράλληλα τὴν αὐτοκαταναλωτικὴ διαδικασία τῆς οἰκογενειακῆς παραγωγῆς, τὴν τελευταία ὡς κύρια προϋπόθεση τῆς φυσικῆς ἀναπαραγωγῆς τῆς οἰκογένειας. Στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς οἰκονομικῆς λογικῆς, ἡ μέγιστη ἐπιδίωξη τῶν ἄμεσων παραγωγῶν δὲν μπορεῖ νά ξεπερνᾷ τὴν προσπάθεια ἀνάπτυξης τοῦ επιπέδου ζωάρκειας. Ἄν, λοιπόν, ἀπὸ τὴ μεικτὴ παραγωγή ἀφαιρέσουμε τὴ φορολογία σὲ χρῆμα καὶ σὲ εἶδος, τὰ ἔξοδα καλλιέργειας καὶ, ἀπὸ τὸ πλεόνασμα, τὸ δανεισμένο ποσό μαζί μὲ τοὺς τόκους, αὐτὸ πού ἀπομένει στὴν ἀγροτικὴ οἰκογένεια ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς ἐργασίας πού ἔχουν καταβάλει ὅλα σχεδὸν τὰ μέλη τῆς εἶναι ἡ δυνατότητα ἐπιβίωσής τους⁵², σὲ διαφορετικὰ φυσικὰ ἐπίπεδα ζωάρκειας. Τὰ διαφορετικὰ αὐτὰ ἐπίπεδα ὀρίζονται ἀπὸ τὸ οἰκογενειακὸ εἰσόδημα, τὸ ὁποῖο εἶναι μεικτό, δηλαδὴ συντίθεται ἀπὸ φυσικοὺς καὶ χρηματικούς πόρους:

51. Φυσικά, στὴ βιομηχανία, ἡ οἰκονομικὴ ἀποτίμηση τοῦ χρόνου εἶναι καθοριστικὸ κριτήριον στὶς σχέσεις μισθωτῆς ἐργασίας. Ὡστόσο, ὁ μηδενισμὸς τῆς οἰκονομικῆς σημασίας τοῦ χρόνου πού ἐπικρατεῖ στὴν ἀγροτικὴ παραγωγή δὲν ἀναιρεῖται ἀπὸ τίς βιομηχανικὲς δραστηριότητες τοῦ κεφαλαίου, ἐπειδὴ ἀπὸ τὸ 1865 πού ἐμφανίζονται ὡς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα διατηροῦν μιὰ πολὺ περιορισμένη κοινωνικὴ βαρύτητα. Βλ. Α. Μανσόλας, *Ἀπογραφικαὶ πληροφορίες περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι ατμοκίνητων βιομηχανικῶν καταστημάτων*, Ἀθῆνα 1876, καὶ Σ.Π. Λοβέρδου, *Ὁ Ἑθνικὸς πλοῦτος*, Ἀθῆνα 1900, τ. Α' σ. 62-91, τ. Β' σ. 2-39.

52. Συγκριτικὰ βλ. K.H. Takahashi, «La place de la revolution de Meizi dans l'histoire agraire du Japon», στὸ *Du féodalisme au capitalisme: problèmes de la transition* (M. Dobb, P.M. Sweezy), τ. Β', Παρίσι 1977, σ. 65-72· ἐπίσης Labrousse, *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe s.*, Παρίσι 1933· κεφάλαιο «Ἡ πρόσοδος», στὸ P. Vilar, «Croissance économique et analyse historique», *Une histoire en construction*, Παρίσι 1982, σ. 66-67.

Πέτρος Πιζάνιας

αυτόκατανάλωση, καλλιέργεια έμπορεύσιμου προϊόντος και ήμερομίσθια άπασχόληση. Η ισορροπία μεταξύ των τριών αυτών πόρων, και κατά δεύτερο λόγο ή καλλιεργητική σχέση, ρυθμίζουν τό ύψος του άγροτικού εισοδήματος και συνεπώς τή δυνατότητα επιβίωσης τής οικογένειας.

Τό μεικτό άγροτικό εισόδημα έπιτρέπει στον άγροτικό πληθυσμό νά άντιστέκεται στή διαδικασία άποπτώχευσης πού θά οδηγούσε τό φτωχότερο τμήμα του στήν άποδέσμευση από τή γεωργία και τήν αναζήτηση έργασίας χωρίς όρους, έφόσον, φυσικά, αύτή ή δυνατότητα διαμορφωνόταν από άλλες διαδικασίες. Αναγκαία προϋπόθεση τής δυνατότητας άντίστασης του άγροτικού πληθυσμού είναι τό σχεδόν μηδενικό κόστος στήν έξασφάλιση τής φυσικής αναπαραγωγής, δηλαδή ή όργάνωση τής αυτόκαταναλωτικής παραγωγής από τόν άρχηγό μέ έργατικό δυναμικό τά μέλη της οικογενείας του.

Τό έμπορικό-τοκογλυφικό κεφάλαιο προσαρμόζεται στό καθεστώς τής μικρής οικογενειακής καλλιέργειας και ιδιοποιείται τό πλεόνασμα τής γαιοπροσόδου διαμέσου των σχέσεων δανεισμού⁵³. Οί σχέσεις έκμετάλλευσης πού άπορρέουν διαμορφώνονται μεταξύ του άγροτικού πληθυσμού και τής οικονομικά κυρίαρχης τάξης, των έμπόρων-τοκογλύφων. Η τάξη αύτή εύνοείται από τόν κατακερματισμό τής καλλιεργούμενης γης, έπειδή ή μικρή οικογενειακή καλλιέργεια είναι εκείνη πού, έξαιτίας τής πολύ χαμηλής άποδοτικότητάς της, έχει ανάγκη συνεχούς χρηματοδότησης. Η συνεπαγόμενη άπουσία διαθέσιμου χρηματικού εισοδήματος στό άγροτικό νοικοκυριό δέν έπιτρέπει τή διεύρυνση των σχέσεων αγοράς πρός τό κυριότερο τμήμα του παραγωγικού πληθυσμού παρά έπεισοδιακά ή περιορισμένα. Η διατήρηση των παραδοσιακών σχέσεων χρηματοδότησης και όργάνωσης τής παραγωγής έχει μεγάλες έπιπτώσεις κοινωνικής και οικονομικής καθυστέρησης στον άγροτικό πληθυσμό⁵⁴.

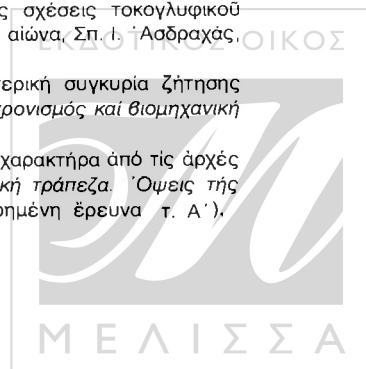
Η λογική τής χρηματικής συσσώρευσης πού πραγματοποιεί τό έμπορικό-τοκογλυφικό κεφάλαιο άνατρέπει τήν ισορροπία του μεικτού άγροτικού εισοδήματος και οδηγεί μακροπρόθεσμα στήν εμφάνιση φαινομένων καταχρέωσης τμημάτων του άγροτικού πληθυσμού⁵⁵. Τά φαινόμενα αύτά ύποδηλώνουν τή διαμόρφωση κάποιου διαθέσιμου έργατικού δυναμικού τό όποίο όμως δέν άποκτάει τήν πλήρη κοινωνική και οικονομική του σημασία παρά μόνο όταν συγκεντρωθούν όλες οι άπαραίτητες προϋποθέσεις έκβιομηχάνισης. Ός τότε ή έξωτερική μετανάστευση, και αύτή συμπληρωματική δραστηριότητα μέ σύνθετες έπιπτώσεις, συμβάλλει στήν άπορρόφηση του διαθέσιμου πλεονάζοντος έργατικού δυναμικού.

Πέτρος Πιζάνιας

53. Για τόν προσανατολισμό του κεφαλαίου στή γεωργία από τό 18ο αιώνα βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Ο ειδικός ρόλος τής γεωργίας στή διαμόρφωση των σχέσεων πόλης υπαίθρου τό 18ο αιώνα», *Ο Πολίτης*, τχ. 7, Αθήνα 1976, σ. 30-36 και άναδημοσίευση, *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα 1979. Για τίς σχέσεις τοκογλυφικού δανεισμού και τήν ιδιοποίηση του άγροτικού πλεονάσματος στό 18ο αιώνα, Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Οί μηχανισμοί», *ό.π.*, σ. 22.

54. Ο μηχανισμός αυτός ένισχύεται από τήν εύνοική έξωτερική συγκυρία ζήτησης όρισμένων άγροτικών προϊόντων. Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση*, σ. 224-232.

55. Τά φαινόμενα καταχρέωσης αρχίζουν νά παίρνουν έντατικό χαρακτήρα από τίς άρχές του 20ού αιώνα· βλ. Κ. Κωστής, *Άγροτική οικονομία και γεωργική τράπεζα. Όψεις τής έλληνικής οικονομίας στό μεσοπόλεμο, 1919-1928* (δακτυλογραφημένη έρευνα τ. Α').

Ίστορία, κοινωνικό πρόγραμμα, μοντερνισμός στήν πολεοδομική σκέψη του 1930

Ί Αναφορά στο μοντέρνο, αναφορά στην παράδοση, αναφορά στην αρχαιότητα, αυτές υπήρξαν οι τρεις μόνιμες αναφορές του αρχιτεκτονικού και πολεοδομικού λόγου στην Ελλάδα εδώ και εκατόν πενήντα χρόνια, από τον Καποδίστρια και μετά. Παρούσες στους Έλληνες ετερόχθονες αρχιτέκτονες, στους ξένους που έδρασαν εδώ (όπως ο Klenze) ή ο` αυτούς που επέδρασαν χωρίς να έλθουν (όπως ο Schinkel), πολλοί νομίσανε πριν είκοσι χρόνια, ότι επρόκειτο για μάχες χωρίς σημασία, για έναν ιδεολογικό καταναγκασμό, απόρροια της Μεγάλης Ίδεας και αντιδραστικό αντίδοτο στην πραγματικότητα του έμφύλιου. Πλάνη!

Γιατί οι ρίζες της διαμάχης γύρω από αυτό τό τρίπτυχο ήταν μέσα στον ίδιο τον αρχιτεκτονικό λόγο, μέσα στη λογική του, δηλαδή μέσα στον Διαφωτισμό του 18ου αιώνα. Μέ άλλα λόγια στον ορθολογισμό, σάν σύστημα, και στην κριτική σκέψη, σάν δημιουργία που άναιρεί και αναδημιουργεί συστήματα.

Ί Αναφορά στο Μοντέρνο σάν αίτημα για την πρόοδο (και φυσικά δεν καταλαβαίνουν όλοι με τον ίδιο τρόπο την «πρόοδο»). Ί Αναφορά στην παράδοση, τη λαϊκή παράδοση, σάν αίτημα για τη διάσωση ζωντανών, ή αναβίωση παλιών αξιών, ή σάν μάθημα αρχής. Ί Αναφορά, τέλος, στην αρχαιότητα, στο κλασικό, σάν υπερλαϊκή, αιώνια και τελικά υπερταξική αξία.

Ί Η παρουσία των τριών αναφορών στις εργασίες του IV CIAM¹ στά 1933, αλλά και πριν και μετά, βάζει στον σύγχρονο μελετητή ένα έννοιολογικό πρόβλημα: πρέπει να ερευνήσουμε τους διαφορετικούς λόγους χρήσης των τριών αναφορών, δηλαδή να κάνουμε αναφορά στην αναφορά.

Τότε θα μπει ένας αριθμός ερωτημάτων:

Τό άρθρο αυτό, με μικρές παραλλαγές, αποτέλεσε εισήγηση για τα πενήντάχρονα του IV CIAM, οργανωμένα από τό Τεχνικό Ίπιμελητήριο (Πολυτεχνείο, 14 Ίανουαρίου 1984).

1. CIAM=Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (Διεθνή Συνέδρια Σύγχρονης Αρχιτεκτονικής). Αυτά τα συνέδρια γίνονται με πρωτεργάτες τους πρωτοπόρους αρχιτέκτονες όλης της Εύρώπης. Τό IV CIAM συνέχεται πάνω σ΄ ένα καράβι μεταξύ Μασσαλίας και Πειραιά. Οι σύνεδροι μένουν μερικές μέρες στην Ίαθνα τον Αύγουστο του 1933.

Γιάννης Τσιώμης

– Η ὀρθολογιστική, οργανική ἢ λειτουργική πόλη, ὅπως τήν βρίσκουμε στά ντοκουμέντα τοῦ IV CIAM, εἶναι πάντα ἡ ἴδια καί κατανοεῖται ἀπό ὅλους πανομοιότυπα;
– Εἶναι σωστό νά θεωρήσουμε σάν ἓνα μπλοκ ὁμοιογενές ὅλους ὅσους συμμετεῖχαν στοῦ IV CIAM, τόσο τοὺς Ἕλληνες ὅσο καί τοὺς ξένους;
– Εἶναι σωστό μέ βάσης τίς ἀρχές πού ἐκφράζονται γιά λόγους τακτικῆς σέ τύπο μανιφέστου (πρόκειται γιά πολεμική!) νά βγάλουμε συμπεράσματα τόσο γιά τίς ρίζες τοὺς ὅσο καί γιά τὰ ἀποτελέσματά τους;
– Εἶναι σωστό ἀκόμα τό νά βγάλουμε ἀπό τό ἀποτέλεσμα (τήν ἰδεατή πόλη τῆς μετέπειτα «Χάρτας τῆς Ἀθήνας») συμπεράσματα γιά τό ἴδιο τό πρόγραμμα πού τή δημιούργησε;

Ἡ διασύνδεση προγράμματος καί ἀποτελέσματος ἔχει νόημα μόνο ἂν τὰ δεῖ κανεῖς μέσα στήν διαπλοκή τῶν διαφορετικῶν χρόνων καί θά ἴλεγα τῶν διαφορετικῶν συμφερόντων πού παίζονται μέσα στοὺς διαφορετικούς χρόνους. Γιατί «ὁ κόσμος εἶναι σύνολο γεγονότων, ὄχι πραγμάτων» καί «ὁ κόσμος διαλύεται σέ γεγονότα», ὅπως γράφει ὁ βιεννέζος φιλόσοφος Wittgenstein. Αὐτό πού ενδιαφέρει τήν ἱστορία καί τή ζωή εἶναι ἡ σύνδεση τῶν πραγμάτων, οἱ συγκεκριμένες καταστάσεις καί ὄχι τὰ πράγματα αὐτά καθαυτά.

Μέσα ἀπό τίς τρεῖς ἀναφορές πού ἐπeseήμανα θά ἴθελα τώρα νά διαβάσω καί μέ βάση τρεῖς νέους ἄξονες τὰ ντοκουμέντα τοῦ IV CIAM.

1) Μέσα ἀπό τόν τρόπο πού μιλοῦν καί διαχειρίζονται τήν ἱστορία.

2) Μέσα ἀπό τόν τρόπο πού ἐμπεριέχουν ἢ καί προτείνουν κοινωνικά προγράμματα.

3) Τέλος μέσα ἀπό τόν τρόπο πού καθορίζουν τήν modernite, δηλαδή τήν συγχρονία τῶν γεγονότων καί τῶν πραγμάτων γιά τήν δυναμική παραγωγή ἐνός νέου μέλλοντος.

Μιά τέτοιου εἴδους ἀνάγνωση θά μοῦ ἐπιτρέψει ὄχι νά κάνω μιά σύγκριση ἀνάμεσα στοὺς ξένους καί στοὺς Ἕλληνες ἀρχιτέκτονες ἀλλά νά προσπαθῶ νά ἐπανατοποθετήσω τίς διαφορετικοῦ εἴδους λογικές πού ἀντιμετώπισαν ἀπό τή μιά ἐκεῖνες οἱ κοινωνίες πού ὑποτίθεται «ἐφάρμοσαν» τίς ἀρχές τῶν CIAM, καί ἀπό τήν ἄλλη ἡ Ἑλλάδα πού ὁποσδήποτε δέν τίς ἐφάρμοσε σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τήν προγραμματισμένη πολιοδομία ἢ χωροταξία. Μὲ ἄλλα λόγια δέν μπορεῖ νά κριθοῦν τὰ CIAM μόνο μέσα ἀπὸ τὰ πολιτικά προβλήματα πού βάζουν οἱ νέες πόλεις, ἄς ποῦμε στή Γαλλία σήμερα, χωρίς νά σημαίνει ἀπὸ τήν ἄλλη ὅτι ἡ πολιοδομία μετὰ τό IV CIAM ἐγινε (ἢ δέν ἐγινε) χωρίς τό IV CIAM.

Θά δώσω μερικά παραδείγματα γιά νά συγκεκριμενοποιῶ μέσα σέ διαφορετικές καταστάσεις τή σημασία πού ἔχει ἡ διαφοροποίηση τῶν τριῶν ἀναφορῶν: ἡ μοντέρνα, ἡ παραδοσιακή, ἡ κλασική μέσα ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἄξονες πού προανέφερα.

1. Ἐπανάσταση καί κλασική ἢ ἀστική ἀρχιτεκτονική

Στά 1932 ὁ Λουνατσάσκι λέγει ἀναφερόμενος στοῦ Ἀνάκτορο τῶν Σοβιέτ: «δεδομένου ὅτι πρόκειται γιά νεοτεριστική κατασκευὴ καλύτερα εἶναι νά βασιστεῖ κανεῖς πάνω σέ μιά κλασική ἀρχιτεκτονική παρά σέ μιά ἀστική ἀρχιτεκτονική. Ἀκόμα καλύτερα: [νά βασιστοῦμε] στίς κατακτήσεις τῆς ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς».

Τί σημαίνει «νεοτεριστική ἀρχιτεκτονική» ἢ «ἐλληνική κλασική ἀρχιτεκτονική» σέ

Πολεοδομική σκέψη του 1930

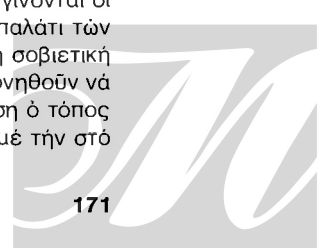
αντίθεση με την αστική, για τον Λουντασάρσκι; Αυτό το ερώτημα είναι τόσο εύλογο όσο είναι εύλογο να ρωτήσει κανείς και το τί σημαίνει για τον Le Corbusier «άρχιτεκτονική για τους προλετάριους» σε αντίθεση με ένα «παλάτι των Σοβιέτ που περιφρονεί το λαό και είναι έξω απ' το λαό», όπως γράφει ο ίδιος αρχιτέκτονας. «Ξέρω απόλυτα ότι ο λαός –όπως και ο μουζίκος– βρίσκουν αξιοθαύμαστο το βασιλικό παλάτι [...]. Αλλά είναι δυνατόν ή σκεπτόμενη κεφαλή των Σοβιετικών Δημοκρατιών να κολακεύει και καλλιεργεί γούστα που αποδεικνύουν την ανθρώπινη αδυναμία; Περιμέναμε από την ΕΣΣΔ την χειρονομία που [...] έξυψώνει και καθοδηγεί γιατί εκφράζει την κρίση την πιο ύψηλη και την πιο καθαρή. Διαφορετικά; Διαφορετικά δεν υπάρχει πια "Ένωση Σοσιαλιστικών Σοβιετικών Δημοκρατιών". Δεν θέλω να πω ότι είναι ουδέτερες οι αναφορές του Λουντασάρσκι στην ελληνική αρχιτεκτονική (τόν ακαδημαϊσμό), δεν είναι ουδέτερο ακόμα ότι την αντιπαραθέτει στην αστική, όπως δεν είναι ουδέτερη η αναφορά του Le Corbusier στο «προλεταριάτο» και στον «καθοδηγητικό ρόλο» που πρέπει να παίξει η «σκεπτόμενη κεφαλή», δηλαδή η ηγεσία του Κόμματος. Όμως τόσο στη μία όσο και στην άλλη περίπτωση δεν αρκεί η απλή αντιστροφή των ρόλων, δηλαδή: ο Λουντασάρσκι είναι άστος (άφου προτιμά τον ακαδημαϊσμό) και ο Le Corbusier επαναστάτης (άφου μιλά για προλεταριακή αρχιτεκτονική). Ούτε το ένα είναι αλήθεια ούτε το άλλο φυσικά – παρόλο που πιστεύω ότι στην συγκεκριμένη περίπτωση ο σοβιετικός ύπουργός πολιτισμού κάνει λάθος και ο έλβετο-γάλλος αρχιτέκτονας έχει δίκιο.

Τελικά η απάντηση θα έρθει πιθανώς αν εξεταστούν άλλου τύπου σκέψεις όπως για παράδειγμα ποιά είναι η σχέση ενός Λουντασάρσκι με την σύγχρονη (για την εποχή του) τεχνολογία κατασκευής, ποιά είναι η χρήση της τεχνολογίας σαν αισθητικός λόγος αλλά και σαν δυνατότητα πραγματοποίησης στην ΕΣΣΔ του 1932. Όπως θα πρέπει να προστεθούν σ' αυτά τα ερωτήματα και άλλα, που αφορούν τον ίδιο τον Le Corbusier: όχι μόνο ποιά είναι η σχέση της τεχνικής με τον σοσιαλισμό αλλά και ποιά είναι η τότε σχέση του τεχνικού Le Corbusier με τον σοσιαλισμό. Και έννοω τόσο την επιθυμητή (ή ανεπιθύμητη) όσο και την έκ των πραγμάτων σχέση που αναπτύσσεται. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα θεωρείται ότι ο «γυμνός βιομηχανισμός» του έργου του Le Corbusier –και ο όρος είναι της *Πράβντα*– δίνει μορφή «άποθνης για συνέδρια» ενώ, πάντα κατά την *Πράβντα*, θα έπρεπε «η σύγχρονη τεχνική να συνδεθεί με τις καλύτερες μεθόδους της κλασικής αρχιτεκτονικής».

Για τους αρχιτέκτονες η διπλή αντίφαση είναι φανερή: γιατί η κλασική αρχιτεκτονική γίνεται μάσκα της σύγχρονης οικοδομικής τεχνικής και τότε ισχύει αυτό που γράφει ο Hubert Damisch για τον Loos: «Μέσα σε μία ταξική κοινωνία, η απουσία διακόσμησης μπορεί να είναι και πάλι διακόσμηση, που μπορεί να αναλάβει (όλες) τις λειτουργίες σαν κενό στοιχείο». Όπως, λίγο πολύ, για την αστική τάξη του 19ου αιώνα το άετρωμα έπαιξε το ρόλο της κενής μορφής. Και αναγνώρισαν τον εαυτό τους μέσα απ' αυτή την κενή μορφή τόσο οι ναπολεόντειοι αυτοκράτορες και οι τραπεζίτες όσο και οι ούτοπικοί σοσιαλιστές.

Το ειδύλλιο του Le Corbusier με τη Μόσχα τελειώνει τη στιγμή που γίνονται οι προετοιμασίες για το IV CIAM και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τόσο το παλάτι των Σοβιέτ όσο και η γενική στροφή προς τον ακαδημαϊσμό, που επιβάλλει η σοβιετική ηγεσία, παίζουν ρόλο ώστε το συνέδριο να μην πάει, ή μάλλον να του αρνηθούν να πάει εκεί, στη Μόσχα. Και έτσι σε μία περίεργη αναλογική στάση και θέση ο τόπος Αθήνα θα παίξει το ρόλο του κενού τόπου. Του τόπου που επιδέχεται με την στο

ΕΚΔΟΣΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

171

ΜΕΛΙΣΣΑ

Γιάννης Τσιώμης

ἐπακρο ιστορική φόρτισή του τόν αντίθετικό λόγο, τόσο τό μαῦρο ὅσο καί τό ἄσπρο καί τό κόκκινο.

Ἡ ἐπιλογή τῆς Ἀθήνας ἀπό τό IV CIAM μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ἔτσι. Θά μπορούσε νά εἶχε γίνει στή Βαρσοβία. Ἀλλά γίνεται στήν Ἀθήνα. Ὅχι μόνο γιατί ἕνας ἐφοπλιστής-μαικήνας προσφέρει τό πλοῖο του –τό *Πατρίς II*– μέ τή μεσολάβηση τοῦ Christian Zervos, ἀλλά γιατί, κυρίως, ἡ ιστορική φόρτιση (γιά τοὺς ξένους συνέδρους πού δέν θεωροῦν ἢ δέν υφίστανται τήν Ἀθήνα σάν ἰδεολογικό χρωμόσωμα, σάν ἕνα σύμπλεγμα κατάρας καί περηφάνιας), γιατί λοιπόν ἡ ἄκρατη ιστορική φόρτιση ἐνός τόπου τόν κάνει οὐδέτερο γι' αὐτοὺς πού δέν τόν ζοῦν. Καί εἶναι ἡ ἀσυζήτητη καί ἀναμφίβολη ιστορική ἀναφορά πού ἐπιτρέπει ἔτσι στὸν σύγχρονο τεχνικό λόγο νά ἐμφανίζεται σάν οὐδέτερος λόγος. Ἡ μάλλον καλύτερα: νά ἐμφανίζεται σάν ἕνας ἄλλος λόγος.

Στίς 29 Ἰουλίου 1933, πάνω στό πλοῖο, ὁ Le Corbusier θεωρεῖ ὅτι ὁ μεταφραστής ἀλλοιώνει τήν σκέψη του γιατί μεταφράζει ὅτι «ἡ παράδοση τῶν ἐλληνικῶν μνημείων θά γίνει στήριγμα γιά νά ξεπεραστοῦν οἱ ἀμφιβολίες»². Καί συνεχίζουν τὰ πρακτικά: «Ἀλλά ὁ Le Corbusier βρίσκει ὅτι ἡ ομορφιά τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς δέν εἶναι κατάλληλη γιά νά γονιμοποιήσει τίς συζητήσεις» ... «Προβλήματα ὅπως ἀρχιτεκτονική καί αἰσθητική, ἀρχιτεκτονική καί πολιτική δέν εἶναι ζητήματα γενικῆς σημασίας καί εἶναι ἀπόλυτα ἐπικίνδυνο νά συζητηθοῦν. Αὐτό τό συνέδριο εἶναι συνέδριο Τεχνικῶν».

Ἔτσι ὁ πολιτικός λόγος ἀπ' τῇ μιά, ὁ ποιητικός λόγος ἀπ' τήν ἄλλη δέν ἔχουν θέση ἐκεῖνη τήν στιγμή καί σ' αὐτό τό Συνέδριο. Στή Μόσχα θά ἦταν διαφορετικά, στό Παρίσι ἢ στή Βιέννη ἐπίσης.

2. Ἡ τεχνική λύση γιά τό σοσιαλισμό ἢ τήν «πρόοδο»

Ἀντίθετα ὁ τεχνικός λόγος, ὁ λόγος γιά τήν ὀρθολογιστική πόλη καί τήν διαχείριση τῆς, εἶναι ζήτημα γενικῆς σημασίας πού κατὰ τὸν Le Corbusier (καί φυσικά καί γιά ἄλλα μέλη τῶν CIAM), εἶναι ὁ μόνος κατάλληλος. Κατάλληλος γιά τί; Κατάλληλος γιά νά συνενῶσει στό ὄνομα τῆς τεχνικῆς καί πάνω στίς νέες πραγματικές δυσκολίες ὅλους αὐτοὺς, ἀρχιτέκτονες καί τεχνικούς, πού ἔτσι κι ἄλλιῶς συνδέουν τό ζήτημα τῶν νέων ἐπιτεύξεων τῆς οἰκοδομικῆς τεχνολογίας καί τό ζήτημα τῆς πόλης μέ τό Κοινωνικό ζήτημα.

«Οἱ ἀρχιτέκτονες», λέει ἡ ἀνακοίνωση τῆς Saraz τοῦ 1928³, «ἀναγνωρίζουν ὅτι οἱ μεταβολές τῶν κοινωνικῶν δομῶν καί τῆς οἰκονομικῆς τάξης πραγμάτων ἐπιφέρει μοιραία μιά ἀντίστοιχη μεταβολή τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ φαινομένου». Τὴν συνεχὴ ἀναφορά: ὅτι ἡ πόλη εἶναι πρὶν ἀπ' ὅλα κοινωνικό φαινόμενο καί ἐπιζητεῖ τεχνικές λύσεις, θά τὴν βροῦμε παρούσα σέ ὅλες σχεδὸν τίς ἐπεμβάσεις τῶν συνέδρων στό IV CIAM, ὅπως φυσικά καί στήν τελικὴ ἀπόφαση.

2. Ὅλες οἱ παραπομπές προέρχονται ἀπὸ τό εἰδικό τεῦχος τῶν *Τεχνικῶν Χρονικῶν* πού βγήκε στὰ 1933 (ἐπανεκδόση 1984) μέ τὴν εὐκαιρία τοῦ συνεδρίου. Ἐδῶ θεωρήσαμε ὅτι δέν χρειάζεται εἰδικὴ παραπομπὴ στίς σελίδες.

3. Πόλη τῆς Ἑλβετίας ὅπου γίνεται τό I CIAM.

Πολεοδομική σκέψη του 1930

«Ή ανάγκη μεγαλύτερης αποτελεσματικής αποδόσεως προκύπτει ως συνέπεια του χρεοκοπημένου οικονομικού μας συστήματος», λέει ο Van Eesteren στο λόγο του. «Ή πολεοδομία είναι σύνθεση κοινωνιολογικών, πολιτικοοικονομικών και τεχνικών απόψεων, συναρμολογούμενων διά της μορφώσεως όλων των στοιχείων υπό της πολεοδομικής τεχνικής». Λέει ο Forbat, που μαζί με τον Ernest May δουλεύουν για την νέα σοβιετική πόλη Magnitogorsk. «Πολεοδομία είναι κοινωνικό φαινόμενο» ... «Περισσότερο από καλλιτέχνες είστε κοινωνιστές», φωνάζει απ' την δική του πλευρά ο Leger, που είναι, ίσως, αυτός που κατάλαβε τα περισσότερα. Ένω ο Giedion υπογραμμίζει τον άποτυχημένο διαχωρισμό «της εθνικής οικονομίας και Κράτους» που είχε ως συνέπεια τον «χωρισμό του αίσθηματος από την πραγματικότητα».

Μερικούς μήνες μετά την άνοδο του Χίτλερ (ο Gropius αναφέρεται διακριτικά, στο τηλεγράφημά του, στις δυσκολίες που αντιμετωπίζει στο Βερολίνο), τρία χρόνια πριν τον έμφυλο ισπανικό πόλεμο, την δικτατορία του Μεταξά, τό Λαϊκό Μέτωπο στη Γαλλία, οι άθηναικές μέρες του '33 του IV CIAM δεν είναι άπολιτικές. Καλύπτουν την απόγνωση ή τό άδιέξοδο που προκαλεί τό πολιτικό γεγονός με την βεβαιότητα του τεχνικού γεγονότος. Ίσως κάτι περισσότερο: γιά ένα μεγάλο μέρος των διανοουμένων της εποχής δεν υπάρχει άμφιβολία ότι ή οικονομική κρίση θά λήξει με την σοσιαλιστική άλλαγή. Ο πόλεμος είναι ακόμη μακριά.

Ή σχέση με τό Κράτος, δηλαδή με τό κύρος της εξουσίας (την *autorite*)· ή σχέση με την παραγωγή και την οίκονομία· ή σχέση με τον ρόλο του αρχιτέκτονα: αυτοί είναι οι τρεις προβληματισμοί, κατ' έξοχήν πολιτικοί προβληματισμοί απ' όσο ξέρω, που διασχίζουν απ' άκρου σ' άκρο τις έπεμβάσεις και συζητήσεις του IV CIAM. Και φυσικά οι άπαντήσεις είναι διαφορετικές γιάτί έξαρτώνται από τό ποιος μιλά και από ποιά πραγματικότητα. Ή μόνιμη πολιτική παθητική ήρεμία της Όλλανδίας δεν συγκρίνεται με την πολιτική άσάθθεια των βαλκανικών χωρών και την ταξική πάλη που άναπτύσσεται έδω.

Οι γερμανοί αρχιτέκτονες προσκείμενοι στό Κομμουνιστικό Κόμμα και που δουλεύουν στην (και γιά την) Σοβιετική Ένωση, δεν έχουν την ίδια αντίληψη με συναδέλφους τους όπως ο Gropius γιά τον ρόλο του αρχιτέκτονα μέσα στη νέα, στην όποια νέα κοινωνία. «Ο αρχιτέκτονας», γράφει ο Gropius στά 1919, «είναι ο μαίτρ που θά μετουσιώσει την έρημο σέ κήπο και θά ύψώσει θαύματα μέχρι τον ούρανό». «Κάτω ή σοβαρότητα», άπαντά ο Bruno Taut στά 1920. «Ή Αχ αυτές οι λέξεις: χώρος, πατριδα, στύλ. Άηδία! Καταστρέψτε τες, διαλύστε τες. Τίποτε νά μήν μείνει [...]. Διώστε τούς καθηγητές που φορούν περούκα [...]. Θάνατος σέ ό,τι είναι τίτλος, καριέρα, εξουσία».

Έτσι ή ουδετερότητα της τεχνικής διαλύεται μέσα στην ειδική επένδυση που κάνει κάθε ομάδα ή άτομο-μέλος αυτών των CIAM που θέλουν ν' αλλάξουν τον κόσμο. Τό αν ο σοσιαλισμός είναι φόβητρο ή έλπίδα αυτό είναι άλλο ζήτημα. Ή πιθανώς τό ζήτημα. Άλλά γιά όλους ισχύει αυτό που νιώθει ο Walter Benjamin, δηλαδή ή «απόγνωση γιά την τάξη τους». Απόγνωση που θά τον σπρώξει νά θέσει σάν άποστολή «την πολιτικοποίηση της ίδιας του της τάξης. Αυτή ή έμμεση επίδραση είναι ή μόνη στην όποια μπορεί νά έλπίζει ένας επαναστάτης συγγραφέας μέλος της άστικής τάξης».

Άν γιά τον άριστερό συγγραφέα φιλόσοφο άποστολή του είναι ή πολιτικοποίηση της τάξης του, γιά τον νέο αρχιτέκτονα σκοπός είναι ή τεχνικοποίηση και ή όρθολογιστική διαχείριση του χώρου (αίτημα των νεοκλασικών) άφου ξεπέρασε τό γενικό

Γιάννης Τσιώμης

αίτημα για επανάσταση και αφού ξεκαθάρισε ότι το βασικό πρόβλημα είναι η έγγεια ιδιοκτησία.

Έτσι αν η τεχνική μπαίνει πάντα μπροστά δεν είναι μόνο σάν ο ούδέτερος χώρος σύμπτωσης των απόψεων. Μπαίνει μπροστά γιατί πρόκειται για πραγματικό και μεγάλο πρόβλημα. Και πρόκειται για πρόβλημα γιατί μέσα από την τεχνική, την παραγωγή του βιομηχανικού τυποποιημένου αντικειμένου, του αρχιτεκτονήματος, της πόλης, της περιφέρειας, του Κράτους, του Κόσμου, θά ξαναμπει και πάλι το ζήτημα της παραγωγής, του καταμερισμού της εργασίας, της εξειδίκευσης, των νέων κοινωνικών ομάδων που θά την κατοχυρώσουν, δηλαδή των νέου τύπου τεχνικών στελεχών, της διοίκησης, της γραφειοκρατίας.

Ο Van Eesteren δεν μπορεί να «κατηγορηθεί» για επαναστατισμό. Νά πώς τοποθετεί, σέ φάσεις, τα τότε προβλήματα.

1) Υπάρχει σχέση αρχιτεκτονικής δημιουργίας και οικονομίας εν γένει.

2) « Η έννοια της αποδόσεως (rendement) δεν επιβάλλει παραγωγή αποδίδουσα έμπορικό κέρδος μέγιστον αλλά παραγωγή χρήζουσα καταβολήν εργασίας ελαχίστων».

3) Η ανάγκη μεγαλύτερης «άποτελεσματικής αποδόσεως» προκύπτει συνεπεία του χρεοκοπημένου οικονομικού μας συστήματος.

4) Η καλύτερη παραγωγή απορρέει από την αρχή του ορθολογισμού και της προτυποποίησης που θά χει επίδραση στην αρχιτεκτονική (σκέψη) και στην οικοδομική βιομηχανία (πραγματοποίηση).

5) Ο ορθολογισμός και η προτυποποίηση απαιτούν συλλογισμούς του αρχιτέκτονα για απλοποίηση στο έργοτάξιο και στο έργοστάσιο.

6) Τέλος χρειάζεται αναπροσαρμογή του καταναλωτή, τόσο του έντολοδόχου όσο και του χρήστη.

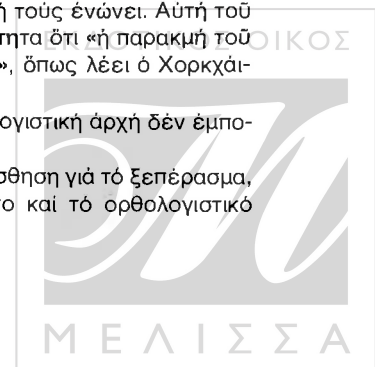
Όλα αυτά απαιτούν κατά τον Van Eesteren τον «περιορισμόν ορισμένων ατομικών αξιώσεων [...] διά την ικανοποίησιν των αναγκών της καταπιεζομένης σήμερον πλειονότητος». Και ο «περιορισμός των ατομικών αξιώσεων» θά επιτρέψει, ανάμεσα στα άλλα, την επιβολή του zoning, δηλαδή τη μελέτη των στοιχείων στο χώρο, καθώς και τις λειτουργίες των πόλεων και την κατάταξή τους της πόλης, δηλαδή τη σχέση κατοικίας-εργασίας-ψυχαγωγίας μέσα από την κυκλοφορία.

3. Ορθολογισμός, Κράτος και Πολεοδομία

Μέσα απ' αυτήν την περιγραφή που πανομοιότυπη μπορούμε να τη βρούμε και σέ άλλους ρήτορες-αρχιτέκτονες του IV CIAM, και παρ' όλες τις διαφορές που τους διακρίνουν, όπως τό ανέφερα πιο πριν, μία φιλοσοφική αρχή τους ένώνει: Αύτη του ορθολογισμού. Η πίστη στον όρθό λόγο ή μάλλον ή βεβαιότητα ότι «ή παρακμή του ορθολογισμού και ή παρακμή του ατόμου είναι ταυτόσημες», όπως λέει ο Χορκχάιμερ.

Τό Κράτος παίζει έδω τον κεντρικό ρόλο. Γιατί ή ορθολογιστική αρχή δεν έμποδίζει να υπάρχει διαφοροποίηση ανάμεσα σέ δύο θέσεις:

– Στις θετικιστικές θέσεις από τη μία (δηλαδή ή «ψευδαισθηση για τό ξεπέραςμα, μέ καταπίεση, του ανταγωνισμού ανάμεσα στο υποκείμενο και τό ορθολογιστικό καθολικό (universel) Κράτος»).

Πολεοδομική σκέψη του 1930

– Στόν γερμανικό ιδεαλισμό από τήν ἄλλη, πού θεωρεῖ ὅτι «ἡ μερική γνώση καί ἄρα ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου βασίζεται πάνω στή γνώση τῆς καθολικότητας (totalité)».

Καί εἶναι ἡ πραγματοποιημένη καθολικότητα (δηλαδή τό ἀπόλυτο Κράτος) πού θά επιτρέψει τή μερική γνώση καί δημιουργία. Αὐτή τήν «ἀδύνατη συμφιλίωση» (καταδικασμένη ἀπό τοὺς μαρξιστές κι ἀπό τή σχολή τῆς Φραγκφούρτης), προσπαθοῦν πιθανῶς οἱ ἀρχιτέκτονες τοῦ CIAM... Ἀπό τόν Ledoux μέχρι τόν Le Corbusier, περνώντας ἀπὸ τόν Schinkel, αὐτή εἶναι ἡ «ἀδύνατη εἰρήνευση» πού ἐπεξεργάζονται οἱ ἀρχιτέκτονες. Εἰρήνευση μέσα ἀπὸ τόν ἀντικειμενικό ὀρθολογισμό συνδεμένο μέ τήν κρατική σκοπιμότητα (τόν Κρατικό λόγο) καί τήν καθολικότητα (universalité). Τό ὄνειρο τῆς ἐνότητας καί τῆς καθολικότητας στήν ἀρχιτεκτονική, σ' Ἀνατολή καί Δύση, πέρασε μέσα ἀπὸ τό ὄραμα τῆς οὐδέτερης καθολικῆς τεχνικῆς καί τῆς ἁρμονίας. Αὐτό ἐκφράζει ὁ Le Corbusier στό «Ἀέρας - Ἦχος - Φῶς», στόν λόγο πού ἐκφωνεῖ στό Πολυτεχνεῖο. Ἀλλά τό ὄνειρο τῆς γενικῆς εἰρήνευσης σέ μιὰ ταξική κοινωνία εἶναι φυσικά ὀλοκληρωτικό ὄνειρο (καί πραγματικότητα πιά στή Γερμανία τοῦ 1933). Αὐτή εἶναι ἡ ἀξεπέραστη, γιὰ τήν ἐποχή του, τραγωδία τοῦ IV CIAM. Γιὰ νά τήν ξεπεράσει θά ἔπρεπε νά εἶχε λύσει τό ἄλυτο ἀπὸ τόν 18ο αἰῶνα, ἀπὸ τόν Διαφωτισμό καί ὡς σήμερα πρόβλημα τοῦ διχασμοῦ τοῦ ὀρθολογισμοῦ σέ λογική ἐλευθερία ἀπὸ τή μιὰ, σέ λογική ἀνελευθερία ἀπὸ τήν ἄλλη.

Εἶναι ἡ διαλεκτική τοῦ ὀρθολογισμοῦ ὅπου: 1) «Ἦδη ὁ μῦθος γίνεται ὀρθολογικός». 2) «Ὁ ὀρθολογισμός μεταβάλλεται σέ μῦθο», ὅπως γράφουν οἱ Adorno καί Horkheimer. Ἀλλά ἡ κατανόηση αὐτῆς τῆς διαλεκτικῆς θά σήμαινε τήν παρουσία καί κατανόηση τῆς κριτικῆς συνείδησης τοῦ Μάρξ, ὅσο καί τήν ἐφαρμογή τῆς κριτικῆς συνείδησης ἀπέναντι σ' αὐτή τήν ἴδια τήν τεχνική.

Εἶναι πιθανῶς αὐτό πού μέ ἓνα ὀρισμένο (καί περιορισμένο) τρόπο, ἐκ τῶν πραγμάτων, κατάλαβε τό Team ten¹, πού, ἂν δέν ἀπαρνήθηκε τήν ἀνάγκη καθολικῆς γνώσης τοῦ χώρου (τήν ἀναλυτική διαδικασία), ἀρνήθηκε ὅμως τήν καθολική ὁμοιοτύπη ἐπέμβαση. Δέχτηκε, δηλαδή, τήν ἀνάγκη πιστοποίησης τῆς ἱστορίας, ἀναζήτησε τήν ἀρχιτεκτονική ἀναγνωσιμότητα τοῦ τόπου καί τήν πιστοποίησή του μέ τήν ταυτότητα τοῦ ἀτόμου μέσα στόν τόπο: «τό αἶσθημα ὅτι εἴστε κάποιος, κάπου» ὅπως λέει ὁ A. Smithson.

Ἄν τώρα ἡ ἀρχιτεκτονική ἀναγνωσιμότητα διχάστηκε στήν ἐποχή μας, στήν δεκαετία τοῦ '70, σέ μιὰ πιό λεπτή ἐξειδίκευση τοῦ χώρου ἢ στήν προσθετική ἐπέμβαση χωρίς σύστημα ἢ στήν μνημειακή ἱστορικιστική ἐπέμβαση, αὐτό εἶναι μιὰ ἄλλη, ἡ δική μας ἱστορία. Πάντως καί ἐκεῖ ἔχουμε μιὰ νέα ἀντίφαση. Γιατί πιθανῶς καί ἡ θεωρητικοποιημένη ἰδέα τοῦ collage σάν ἀρχή, καί ὄχι ἐκ τῶν πραγμάτων, δηλαδή χωρίς ἀρχιτέκτονα, νά σημαίνει ἀδυναμία ἀντιμετώπισης τῆς μή-καθολικότητας. Δηλαδή μπορεῖ νά σημαίνει καί πάλι ἀδιέξοδο ἄλλου τύπου. Καί ἄρα ἔχουμε πάλι:

- πρόβλημα σέ σχέση μέ τό Κράτος
- πρόβλημα σέ σχέση μέ τήν παραγωγή καί τήν τεχνική
- πρόβλημα σέ σχέση μέ τόν ρόλο τοῦ ἀρχιτέκτονα σήμερα.

---

4. Team ten: Τό 1ο συνέδριο μετά τήν διάλυση τῶν CIAM στήν δεκαετία τοῦ '50, πού τοποθετεῖ τίς νέες πολεοδομικές ἀρχές μετά τόν πόλεμο.

Γιάννης Τσιώμης

Μπρός ο' αυτή τή δυσκολία μπορεί κάποιος, ό Venturi άς πούμε, νά χοντραίνει σήμερα τήν ένταση τής σχηματοποιημένης δωρικής κολόνας. Άλλά ή χτισμένη διφορούμενη είρωνεία στό Las Vegas, ή κάπου άλλου έκεί γύρω, δέν άπαντα στά προβλήματα τής σημερινής πόλης. Τήν σαρκάζει άπλώς.

4. 'Η 'Ελλάδα του 1930 καί ό πολεοδομικός μοντερνισμός

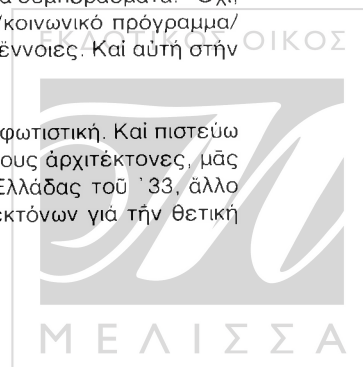
Σ' αυτά πού μέχρι τώρα προσπάθησα ν' άναπτύξω μέσα από τούς τρεις άξονες άνάλυσης τής 'Ιστορίας, του Κοινωνικού προγράμματος καί τής modernité, θά προσπαθήσω τώρα νά προσθέσω ένα ζήτημα πού ενδιαφέρει ιδιαίτερα τήν 'Ελλάδα.

Πρόκειται γιά τή σχέση πού προτείνεται, τότε, μέ τόν «άλλο» κόσμο, δηλαδή αυτόν πού δέν είναι τό κέντρο, πού δέν είναι ή βόρεια καί δυτική Εύρώπη, αλλά ή λεγόμενη περιφέρεια. Δέν ύπάρχει άμφιβολία, καί έχει τονιστεί από άλλους πριν από μένα, ότι, ενώ τό IV CIAM μιλά γιά εθνικές ιδιομορφίες, από τήν άλλη θεμελιώνει καί διεκδικεί ένα διεθνές μοντέλο. Κάτι τέτοιο, άν φαίνεται σαν παράδοξο, νομίζω ότι δέν είναι παρά ή φυσιολογική εξέλιξη τής μονοσήμαντης όρθολογιστικής επέμβασης. Μπρός στό δίλημμα «άρχιτεκτονική ή επανάσταση» καί από τή στιγμή πού σαν όρος γιά τή νέα άρχιτεκτονική μπήκε ή όρθολογιστική επέμβαση καί ό ρόλος του αρχιτέκτονα σαν ειρηνοποιού –άρχιτεκτονική έδώ σημαίνει μία ποιητική καί όχι ποιοτική τάξη– είναι φυσικά άδύνατο νά γίνει άποδεκτή ή μη όμοιόμορφη επέμβαση σέ οποιοδήποτε χώρο, σέ βορρά καί νότο, σ' άνατολή καί δύση. «'Η άρχιτεκτονική καί ή πολεοδομία μπορεί νά γίνουν οί μεγάλοι παιδαγωγοί», όπως λέει ό Le Corbusier στό 1937.

Γι' αυτόν δέν ύπάρχει κανένα πρόβλημα άποικιοκρατικής πολιτικής. Αντίθετα μάλιστα. Προτείνει τήν καλύτερευσή της μέσα από τήν πολεοδομία καί τήν άρχιτεκτονική. Άλλά ή όμοιόμορφη επέμβαση μέ «γυαλί καί άτσάλι» σ' όλη τή γή είναι γιά τόν Le Corbusier ή μοναδική καί μόνη δυνατή επέμβαση, τόσο παιδαγωγική όσο καί διορθωτική, γιά τήν επίτευξη όχι μόνο τής άποικιακής αλλά καί τής κοινωνικής παγκόσμιας ειρήνης. Καί αυτό είναι άναπόφευκτο. Τό Κράτος όντας ένα καί καθολικό καί ό όρθολογισμός μοναδικός, ή άποστολή γίνεται μία. 'Η «νέα άντικειμενικότητα» (πρώτη περίοδος των CIAM από τό 1892 έως τό 1933 κατά τόν Frampton) είναι τελικά καί ή τελική άντικειμενικότητα: όσο, όμως, ένας καί μοναδικός ήταν ό σοσιαλισμός (ή ή ιδέα γιά τόν σοσιαλισμό) τήν εποχή εκείνη.

Από τήν άποψη αυτή θά πρέπει νά ξαναϊδωθεί ή έννοια του μοντέλου έτσι όπως προτείνεται. Πρόκειται γιά μοντέλο; Ναι, άν πρόκειται νά δούμε τά άποτελέσματα του IV CIAM μέσα από τίς επίσημες ανακοινώσεις καί τά τελικά συμπεράσματα. Όχι, άν ή έρευνα, μέσα από τό τρίπτυχο πού πρότεινα (ιστορία/κοινωνικό πρόγραμμα/modernité), στραφεί στον τρόπο πού διαθρώνονται οί τρεις έννοιες. Καί αυτή στήν κάθε χώρα όπου τό μοντέλο-CIAM «είσάγεται».

'Η περίπτωση τής 'Ελλάδας είναι γι' αυτό εξαιρετικά διαφωτιστική. Καί πιστεύω ότι άν τό IV CIAM, καί ό τρόπος πού συζητιέται από τούς ξένους άρχιτέκτονες, μάς φωτίζει γιά τά συμβαίνοντα στον άρχιτεκτονικό χώρο τής 'Ελλάδας του '33, άλλο τόσο μάς φωτίζουν οί τότε συζητήσεις των έλλήνων άρχιτεκτόνων γιά τήν θετική

Πολεοδομική σκέψη του 1930

νεοτεριστική σημασία και τὰ ρήγματα πού υπάρχουν στόν ήθελημένα καθολικό εύρωπαϊκό λόγο του IV CIAM⁵.

Διαβάζοντας τίς επεμβάσεις τών ελλήνων συνέδρων ή αὐτῶν πού ἔγραψαν μέ τήν εὐκαιρία του IV CIAM θά δοῦμε ὅτι τό τρίπτυχο ἱστορία/κοινωνικό πρόγραμμα/modernité ἐμπλέκεται στὸν ἐλληνικό λόγο μέ ἓναν ἰδιαίτερο τρόπο. Ἡ μηχανή, ἡ σύγχρονη τεχνολογία, ἡ νέα οἰκοδομική τεχνική δέν θίγονται σάν ἀξίες καθεαυτές καί φαίνεται σάν γενικό αἶτημα ἡ «ἐπαναφορά τῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἰς τό πραγματικό τῆς ἐπίπεδο, δηλαδή τό οἰκονομικό καί τό κοινωνικό», ὅπως γράφει ὁ Παπαδάκης.

Ἐκεῖ ὅμως πού παρατηροῦνται περισσότερο οἱ διαφοροποιήσεις εἶναι στοὺς τρόπους σύνδεσης τῆς «νέας πραγματικότητας», τῆς μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς, μέ τό κοινωνικό πρόγραμμα ἀπὸ τῆς μιάς, μέ τήν ἱστορία ἀπὸ τήν ἄλλη. «Ἡ μεγάλη βιομηχανία κατακτᾷ τὴν οἰκοδομή, εὐρισκόμεθα εἰς τὴν ἀπαρχὴν μιᾶς βιομηχανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἡ ὁποία θ' ἀναπτύσσεται σύμφωνα μέ τοὺς καθολικοὺς οἰκονομικοὺς νόμους», προσθέτει ὁ Σαπόρτας, ζητώντας ὅμως τὴν προσαρμογὴ τῆς μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς στὰ δεδομένα τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Ἐνῶ ὁ Δεσποτόπουλος κάνει σαφὴ ἀναφορά στὸν σοσιαλισμό, μιλά γιὰ τό πέρασμα ἀπὸ τὴν πολεοδομία στὴ χωροδομία καί γιὰ τὴν ἀλυσίδα Πόλη-Χώρα-Κράτος-Κόσμος: «Ἡ ὠργανωμένη ζωὴ ἐξαπλοῦται καθ' ὅλην τὴν χώραν καί συνδέεται πρὸς ὅλον τὸν κόσμον διὰ τῶν τεχνικῶν μέσων τῆς ἐπιστήμης τὰ ὅποια διαθέτει καί μέλλει νὰ διαθέσει ἡ νέα ἐποχὴ. Οὕτως ὁ δημιουργούμενος Νέος Πολιτισμός καθίσταται διεθνής». Ὁ καθολικὸς σχεδιασμός γίνεται ἔτσι αἶτημα εἴτε αὐτὸς συνδέεται μέ τὴ σοσιαλιστικὴ πόλη εἴτε ὄχι. «Καί τό πρόγραμμα τῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς ἀνάπτυξης δέν μπορεῖ παρά νὰ εἶναι κρατικό».

Καί ἐδῶ ἔχουμε ἓνα σημαντικό ἱστορικό φαινόμενο γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Γιατί αὐτὴ εἶναι καί ἡ μόνιμη θέση τοῦ Τεχνικοῦ Ἐπιμελητηρίου, ἀπὸ τὴν ἵδρυσή του μέχρι τὴν ἐποχὴ πού ἐξετάζουμε. Ἀπὸ τῆς μιάς σύμβουλος τοῦ Κράτους, ἀπὸ τὴν ἄλλη, προσπαθώντας νὰ κατοχυρώσει τό ἐπάγγελμα τοῦ μηχανικοῦ καί μετὰ ἀρχιτέκτονα, προωθεῖ τὴν προβληματικὴ τοῦ κρατικοῦ προγραμματισμοῦ καί ἐπέμβασης. Στὰ χαρτιά, τό Τ.Ε.Ε. πραγματώνει πρῶτον τὸ ὄνειρο τοῦ Le Corbusier. Κάτι περισσότερο: ἀσχολεῖται ἀπὸ τό 1933 μέ τό ζήτημα τῆς προτυποποίησης καί, σὲ ἀριθμὸ ἀρθρῶν στὸ Δελτίο του, προσπαθεῖ νὰ ἐντοπίσει ποιά πρέπει νὰ εἶναι ἡ νέα φυσιογνωμία τῶν τεχνικῶν καθὼς καί οἱ ἀπαραίτητες νέες σχέσεις μεταξὺ τοπικῆς αὐτοδιοίκησης καί Κράτους γιὰ μιὰ ὀρθολογιστικὴ διαχείριση τοῦ χώρου.

Θά πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ τὸν Δεκέμβρη τοῦ 1931 ὡς τίς 15 Ἀπριλίου 1932, παρουσία τοῦ Βενιζέλου, συζητιοῦνται γιὰ τὸν προγραμματισμὸ τὰ παραγωγικὰ ἔργα, τὰ συγκοινωνιακὰ προβλήματα, τὰ βιομηχανικὰ ζητήματα καί οἱ ἐγχώριες πηγές ἐνέργειας, τό κτηματολόγιο, τὰ γενικὰ πολεοδομικὰ τῆς χώρας, οἱ ὑπόνομοι καί ἄλλα ἔργα ὑποδομῆς κλπ. Τὸ 1934 ὁ πρόεδρος τοῦ Τεχνικοῦ Ἐπιμελητηρίου Ν. Κιτσίκης, μιλώντας γιὰ τὴν ἀνάγκη «σύγχρονου τεχνικοῦ ἐξοπλισμοῦ» («outillage national» ὅπως τὸν ἀναφέρει γαλλικά) σὲ πολυετές πρόγραμμα, προτείνει τὴν δημιουργία «ἡμικρατικοῦ ὀργανισμοῦ ἐξευρέσεως κεφαλαίων». Τὸ σκεπτικὸ τοῦ Κιτσίκη βασιζε-

5. Ἡ ἐρευνα πού ἔχει κάνει πάνω σ' αὐτό τό ζήτημα καί γι' αὐτὴ τὴ συνάντηση ὁ ἀρχιτέκτονας Δημήτρης Παπαλεξόπουλος εἶναι περισσότερο ἀπὸ διαφωτιστικὴ.

Γιάννης Τσιώμης

ται στη διαπίστωση της ανάγκης εξοπλιστικῶν ἔργων καί σ' αὐτήν τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους νά τὰ ἐκτελέσει.

Ἡ μελέτη αὐτῶν τῶν χρόνων μάς δείχνει, τέλος, ὅτι πρόβλημα γνώσης ἀπ' τῆ μεριά τῶν ἑλλήνων μηχανικῶν γιά τίς τεχνολογικές καί τεχνικές ἐπιτεύξεις δέν ὑπάρχει. Ὅπως ὑπάρχει συνειδητοποίηση ὅτι ὁ ρόλος τῶν ἀρχιτεκτόνων θά πρέπει νά συνδεθεῖ μέ τήν κρατική ὀρθολογιστική παραγωγή. Τήν *autorite*, ὅπως θά 'λεγε ὁ Le Corbusier. Ὅμως ἡ πρόταση Κιτσίκη γιά τήν δημιουργία ἡμικρατικοῦ οργανισμοῦ ἐξεύρεσης ἰδιωτικῶν κεφαλαίων γιά τόν ἐξοπλισμό τῆς χώρας καί τό γεγονός ἀκόμα ὅτι αὐτός ὁ οργανισμός δέν ἐγινε, ἐπισημαίνει ἀπό τότε αὐτό πού ὅλοι μας ξέρουμε: δηλαδή, στήν προκείμενη περίπτωση, τόσο τήν ἀπουσία τοῦ Κράτους ὅσο καί αὐτήν τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας γιά μεγάλα ἐξοπλιστικά ἔργα.

Ἄν οἱ πρόσφυγες φέρνουν ἐπί τάπητος τό πρόβλημα τῆς λαϊκῆς κατοικίας (καί μαζί τῆς λαϊκῆς κατανάλωσης), ἂν ἡ νέα πραγματικότητα ὁδηγεῖ μοιραία καί ὀρθολογιστικά στήν ἀρχιτεκτονική σκέψη καί στίς προτάσεις γιά τή νέα πόλη, οἱ θεσμοί πού δέν φτιάχνονται ἀφήνουν μετέωρες αὐτές τίς ἴδιες τίς προτάσεις καί τὰ συνέδρια.

5. Ἡ βασική ἀναντιστοιχία

Ἡ βασική ἀναντιστοιχία βρίσκεται ἐδῶ. Γιατί ἔτσι περιορίζεται ἡ ἀρχιτεκτονική δυνατότητα καί ἔργο στό ἀντικείμενο, π.χ. στήν πολυκατοικία, στό σχολεῖο, στό ἐξαιρετικό κτίριο, καί αὐτά ὄχι σάν στιγμές τῆς πόλης ἀλλά σάν τίς μοναδικές δυνατότητες δημιουργικῆς ἐκφράσης ἀλλά καί ἐπαγγελματικῆς δραστηριότητας τοῦ ἀρχιτέκτονα. Ὁ δρόμος πιά γιά τίς παρανοήσεις μέ τούς μεγάλους ἀδελφούς τῶν CIAM εἶναι ἔτσι ἀνοιχτός. Τόσο στή μεταχείριση τῶν ἱστορικῶν μορφῶν, ὅσο καί στήν παράδοση καί τή μοντέρνα ἀρχιτεκτονική. Καί ἐπανάλθα ἔτσι στίς τρεῖς ἀρχικές στιγμές.

Ὅταν ὁ Le Corbusier στήν ἀρχή τοῦ «Ἐέρας - Ἦχος - Φῶς» δηλώνει ὅτι «ἡ Ἀκρόπολη τόν ἔκανε ἐπαναστάτη» συνδέει τήν ἀντίληψή του γιά τήν ἱστορία –καί ὄχι τήν ἱστορική ἐννοια πού περικλείει ἡ Ἀκρόπολη– μέ τή σύγχρονη ἐπαναστατική πρακτική του. Ἡ κατανόηση τῆς ἱστορίας–«Ἀκρόπολη» δέν εἶναι ἴδια μέ αὐτήν τῆς «ἱστορίας τῆς Ἀκρόπολης». Καί ἐκεῖ μπορεῖ νά γίνει, καί γίνεται, παρανόηση ἀπό τούς ἑλληνες ἀρχιτέκτονες, πού ὑποκαθιστοῦν στά 1933 τή νόηση πού μπορεῖ νά 'χει κανεῖς καί πού εἶναι ἱστορική πράξη, δηλαδή πραχτική μέσα στήν ἱστορία (ἡ ἐπαγγελματική πραχτική) μέ τή σημασιολογική ἐρμηνεία πού εἶναι ἡ πραχτική τῆς ἱστορίας (δηλαδή ἡ δουλειά πάνω στήν ἱστορία). Καί αὐτό θά συμβεῖ καί μέ τήν παράδοση. Ἡ παράδοση πού, ὅπως ἀναφέρει ὁ Kenzo Tange, «ἄλλοτε γίνεται καταλύτης τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ λόγου, ἄλλοτε βοηθά τήν ἀνάλυση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς» καί ἄλλοτε, θά προσθέσω, παίρνει θέση ἡθικῆς ἀξίας (δηλαδή θέση παθητική).

Ὁ Henri Sauvage, γιά νά χτυπήσει τόν Le Corbusier, λέει στά 1929 ὅτι ὁ ἴδιος εἶναι «παραδοσιακός ἀλλά συνάμα μοντέρνος καί ὀρθολογιστής». Μιά τέτοια δήλωση («τό αἶσθημα σὺν τῇ λογικῇ», λέει) ἐπισημαίνει, γιά τή Γαλλία ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, τίς ἀντικρουόμενες σχολές καί μόνο. Πράγμα θεμιτό. Στήν Ἑλλάδα ὁμως ἐκφράζει τήν ἐπαγγελία τῆς ἀδύνατης ἀρχιτεκτονικῆς. «Ὁρθολογισμός, φονκσιοναλισμός, κονστρουκτιβισμός: λέξεις κτυπητές χωρίς σαφή σημασία», γράφει ὁ Σαπόρτας.

Πολεοδομική σκέψη του 1930

Αντίθετα «οί θεσμοί που δεν φτιάχνονται» υποχρεώνουν τόν Ήλια Ήλιο να κάνει στά 1937 ένα ύστατο εγκώμιο στο κουτί, «Κουτίων εγκώμιο», δηλαδή στίς λίγες πολυκατοικίες των μαθητών του Bauhaus, δίνοντας με χιοῦμορ καί οξυδέρκεια τήν μάχη τῆς ἀπογυμνωμένης αἰσθητικῆς σάν ἓνα εἰρωνικό χαιρετισμό στήν ἀνύπαρκτη οἰκονομία που δέν θά φτιάξει πόλεις. Καί μετά ὁ Πικιώνης.

Ζητώντας «νά ἀντιμετωπίσουμε στοχαστικά τίς λύσεις που μάς προσφέρει ἡ Δύσις», ἐκφράζει τό αἶτημα τῆς ἀναγνώρισης τοῦ ἀρχιτέκτονα ὡς ὑποκειμένου. Καί ἐνῶ αὐτό δέν εἶναι ὑποχρεωτικά ἀντιθετικό αἶτημα ἀπό τό αἶτημα των «ὀρθολογιστών» τοῦ IV CIAM (ὁ Le Corbusier θά συμφωνοῦσε), ἀπό τήν ἄλλη γίνεται ἡ μοναδική ὑποχρεωτική λύση αὐτοσυντήρησης τῆς ἀρχιτεκτονικῆς πρακτικῆς. Ἡ ἀδυναμία τοῦ Κράτους (ἂν ὄχι τό Κράτος τό ἴδιο) ὑποχρεώνει ἔτσι στήν ἀναφορά-φυγή στό Ἔθνος: «ἂν θέλουμε νά εἴμαστε ἐργάτες culture [λέξη τοῦ Πικιώνη στά γαλλικά] καί ὄχι εἰσαγωγεῖς πολιτισμοῦ».

Αφήνοντας τόν Πικιώνη στή μοναξιά του ἄς δοῦμε πῶς, ἐδῶ στήν Ἑλλάδα, ἀντικαταστάθηκαν οἱ λέξεις. Ἴσως μέ τή λύση τοῦ Ὀρλάνδου που βαπτίζει τό παραδοσιακό σέ μοντέρνο (τά κυκλαδίτικα σπίτια, «ἀρχέτυπα τῆς νεωτέρας ἀρχιτεκτονικῆς») παρακάμπτοντας ἔτσι τήν προκατασκευή καί τήν ὀρθολογιστική κατασκευή.

Τό πρόβλημα τοῦ IV CIAM τῶν βιομηχανικῶν χωρῶν ἦταν ὅτι δέν μπόρεσε νά ἐπεξεργαστεῖ τόν ὀρθολογισμό παρά μόνο σάν ἀπόλυτη ἀξία γιατί δέν μπόρεσε νά ἐφαρμόσει τήν τεχνική καί συνάμα τήν κριτική τῆς τεχνικῆς (καί αὐτό εἶναι πρόβλημα τῆς modernite ἀπό τόν Διαφωτισμό καί ἐδῶ).

Στήν Ἑλλάδα ὅμως καί μιά δεύτερη μετάθεση. Τά πανθομολογούμενα ἀδιέξοδα καί ἡ μὴ ἀναπόκριση τῶν θεσμῶν εἴτε μετέτρεψαν τό ζήτημα τῆς ὀρθολογιστικῆς πόλης, τῆς ὀργανικῆς ἢ λειτουργικῆς ἂν θέλετε, σέ ἄπιαστη ὀραματική Ἀτλαντίδα, εἴτε τήν καταπόντισαν αὐθαίρετα καί τήν καταδίκασαν πρὶν ἀκόμα τήν ονειρευτοῦμε ἢ τήν μορφοποιήσουμε. Μὲ ἄλλα λόγια: οὔτε οὐτοπία, οὔτε πείραμα, οὔτε κἂν πρακτική ἀποτυχία.

Υπάρχουν πολλοί που πέθαναν ἀπό τόν ἄκρατο ὀρθολογισμό. Γι' αὐτό ἄλλωστε καί αὐτοί που ἐπέζησαν μπόρεσαν νά ἀντιδράσουν. Ὁ θάνατος ὅμως ἀπό ὀρθολογιστική ἀσιτία εἶναι οδυνηρότερος. Γιατί δέν μένει τίποτε καί κανεῖς. Καί ἴσως σήμερα, ὅπως λέει ὁ σκηνοθέτης J.-L. Godard, «τό πρόβλημά μας νά μὴν εἶναι πιά τόσο νά ἔχουμε ἰδέες καινούργιες ἢ παλιές. Τό πρόβλημά μας εἶναι ἀπλά καί μόνο νά ἔχουμε ἰδέες, νά μπορούμε νά ἔχουμε ἰδέες, καί νά θέλουμε νά μπορούμε». Μὲ συντομία θά ἔλεγα: ἡ ἐπεξεργασία εἶναι στυλ.

Γιάννης Τσιώμης

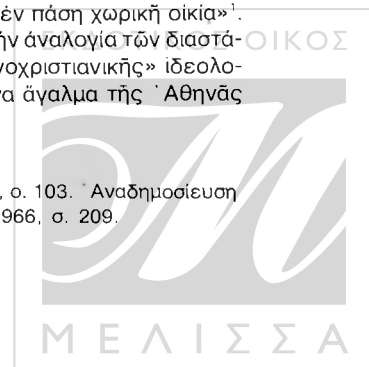
Ὁ Κοραῆς καὶ ὁ Ρήγας σέ ἔργο τοῦ Θεόφιλου

Ἡ τριετία ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση στὸ Γουδί (1909) ὡς τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους (1912) εἶναι ἡ πιὸ γόνιμη τῆς πηλιορείτικης περιόδου τοῦ Θεόφιλου. Τότε πραγματοποιεῖ τὰ μεγάλα τοιχογραφικά σύνολα σέ ἀκίνητα σχετικά εὐπορῶν μικροαστῶν: στὸ φουῖρνο τοῦ Βελέντζα (Ἑλλη Μεριά 1910), στὸ μανάβικο τοῦ μπαρμπα-Θανάση (Βόλος 1910), στὸ μπακάλικο τοῦ Σκοτίδα (Ἀνακασιά 1912), στὸ σπίτι τοῦ εὐκατάστατου μυλωνᾶ Γιάννη Κοντοῦ (Ἀνακασιά 1912) καὶ στὸ σπίτι τοῦ Μεσημβρινοῦ (Ἀνακασιά 1912). Ἀπὸ αὐτὰ σήμερα σώζονται μόνο τοῦ Κοντοῦ καὶ τοῦ Βελέντζα. Κατὰ τὴν ἴδια περίοδο φιλοτεχνεῖ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς καλύτερους πίνακές του σέ σανίδια ἢ χαρτόνια, ὅπως τὸν Κώστα Γαρέφη (1909), τὸν Πηλιορείτη (1910), τὸ Στρατόπεδο τοῦ Καραϊσκάκη (1911), τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο (1911), τὴ Χωροφυλακὴ τῆς Σάμου (1910), τὸ Θεόδωρο Γρίβα (1911), τὸν Παῦλο Μελᾶ (1909), τὸ ναυτικὸ σάκο μὲ τὸν Ἑλληνικὸ Στόλο (1911) καὶ ἄλλους.

Ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιόλογα ἔργα τοῦ αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι καὶ ἓνας πίνακας σέ σανίδι, διαστάσεων 64×46 ἐκατ., ποῦ ὡς τὰ 1955 ἀνῆκε στὴ συλλογὴ Γεώργιου Ρέπουλη στὸ Βόλο. Ἀργότερα τὰ ἔργα τῆς συλλογῆς αὐτῆς σκορπίστηκαν μὲ παλλήσεις, χωρὶς νὰ ξέρουμε ποῦ βρίσκονται σήμερα, ἐπειδὴ δὲν ζεῖ κανένα ἀπὸ τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας Ρέπουλη. Δὲν δημοσιεύθηκε οὔτε στὸ δικό μου βιβλίο *Ὁ ζωγράφος Θεόφιλος στὸ Πήλιο*, Βόλος 1939, οὔτε στὴ μεγάλη ἔκδοση τῆς Ἐμπορικῆς Τράπεζας Θεόφιλος, Ἀθῆνα 1966. Πρόχειρη δημοσίευσή της ἔγινε στὸ περιοδικὸ *Ἐλεύθερα Γράμματα* τοῦ Δημήτρη Φωτιάδη, ἀπὸ τὸν ὑποφαινόμενο, μὲ μόνη τὴν πληροφορία πὼς προέρχεται ἀπὸ χαλκογραφία καμωμένη στὶς Βρυξέλλες.

Ὁ πίνακας παριστάνει τὸ Ρήγα καὶ τὸν Κοραῆ νὰ ἀνασηκώνουν τὴν πληγωμένη Ἑλλάδα. Τὸ πρότυπο αὐτό, πιθανότατα ἀνατυπωμένο μὲ μικροαλλαγές, κυκλοφόρησε εὐρύτατα στὴν Ἑλλάδα ἀφοῦ «ἡδύνατό τις νὰ εὕρισκεν ἐν πάσῃ χωρικῇ οἰκίᾳ»¹. Ὁ Θεόφιλος δὲν κάνει πιστὴ ἀντιγραφή. Ἀλλάζει τελείως τὴν ἀναλογία τῶν διαστάσεων του καὶ προσθέτει στοιχεῖα χαρακτηριστικὰ τῆς «ελληνοχριστιανικῆς» ιδεολογίας: περισσότερα σπασμένα ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἓνα ἀγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς

1. Δ. Πετρακάκος, *Κοινοβουλευτικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, τ. Α', σ. 103. Ἀναδημοσίευση στὸ ἄρθρο τοῦ Λέανδρου Βρανούση, «Ρήγας», π. *Ἡώς*, Ἀθῆνα 1966, σ. 209.

Έργο του Θεόφιλου

επάνω σέ ψηλό βάθρο (ή ομοιότητά του μέ έργο του γλύπτη Previsan πού βρίσκεται στό σιδηροδρομικό σταθμό του Βόλου, έργο του 1884, είναι έντυπωσιακή), ένας Φοίνικας πού ξαναγεννιέται, τό μάτι του Θεού μέσα σέ τρίγωνο από τό οποίο ξεκινούν άκτίνες πού καταλήγουν σέ σύννεφα (θέμα πολύ συνηθισμένο σέ άγιογραφίες της έποχής), δύο άγγελoi πού σαλπίζουν, μία προτομή γενειοφόρου άντρα, δίπλα στην όποιά υπάρχουν γραμμένα τά όνόματα του Πίνδαρου, του Όμηρου και του Σοφοκλή, επάνω σέ σπασμένο μάρμαρο ή γραφή «Θερμοπούλαιο».

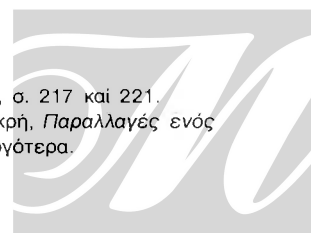
Στό κάτω μέρος του έργου υπάρχουν, σέ τέσσερις στήλες, στίχοι πού δέν διαβάζονται όλοι στη φωτογραφία. Άλλωστε, τά πρώτα γράμματα των στίχων της άριστερης στήλης και τά τελευταία της δεξιάς λείπουν, πιθανότατα από μεταγενέστερο περιορισμό των διαστάσεων του έργου στην τοποθέτησή του σέ πλαίσιο. Πάντως, χαρακτηριστικά του ύφους των στίχων είναι τά λόγια του Κοραή: «Γή και πάσης τερπνής εύδαιμονίας - Πηγή φωτός και ρίζα της σοφίας - Καλώς εύλογημένη - Γή ή λελαμπρυσμένη - μέ δόξαν άγαθή», «Φωταγωγός λαμπρός του Κόσμου».

Ο Ρήγας συχνά εμφανίζεται στη λαϊκή μας ζωγραφική και στό έργο του Θεόφιλου. Μόνο από τό Πήλιο θά μπορούσαμε νά σημειώσουμε πρόχειρα τά έργα του Θεόφιλου: «Ο Ρήγας Φεραίος έξάπτει τόν ύπέρ της Έλευθερίας πρόσ τους Έλληνες έρωτα», στό σπίτι του Κοντού (πρότυπο του τό γνωστό έργο του Φόν Ές), «Η Έλλάς άναγεννηθείσα και ό Ρήγας Φεραίος», στην πρόσοψη του φούρνου του Βελέντζα, παραλλαγή του ίδιου θέματος στό μπακάλικο του Σκοτίδα, «Ρήγας ό Φεραίος» σέ σανίδι διαστάσεων 24x18 εκατ. Επίσης τό «Ρήγα Φεραίο» του Καρδάση, στό σπίτι του Ίωαννίδη στον Άγιο Γεώργιο, 1881, καθώς και τό έργο του Θανάση Παγώνη πού θά σχολιάσουμε λίγο πιό κάτω.

Απ' όσο, όμως, ξέρω του Κοραή είναι ή μοναδική λαϊκή άπεικόνιση. Τό φαινόμενο δέν μπορεί νά είναι τυχαίο. Ο Κοραής ήταν πασίγνωστος στον έλληνικό λαό αλλά και άπό πολλά χαρακτηριστικά μέ τη μορφή του κυκλοφορούσαν, κι όπως ξέρουμε αυτά ήταν τά συνηθισμένα πρότυπα των λαϊκών μας ζωγράφων. Είναι χαρακτηριστικό πώς ένας άλλος λαϊκός ζωγράφος, ό Θανάσης Παγώνης, μεταπλάθει σέ τοιχογραφία του σπιτιού του στη Δράκια μία λιθογραφία τυπωμένη στά 1843 «έν Λουγδούνω». Από τίς τρεις μορφές της λιθογραφίας, τόν Κοραή, τό Ρήγα και τόν Ύψηλάντη, ζωγραφίζει μόνο τίς δύο παραλείποντας τόν Κοραή². Θαρρώ πώς ή εξήγηση βρίσκεται στό ότι ό Κοραής δέν είναι ούτε όμορφος ούτε λεβεντάνθρωπος· συμβαίνει άκριβώς τό αντίθετο. Στη λαϊκή μας αντίληψη ζωγραφιά και όμορφιά είναι έννοιες συνυφασμένες, όπως δηλώνεται σέ δημοτικά μας τραγούδια αλλά και στη συνηθισμένη φράση «όμορφος(-η) σά ζωγραφιά». Αντίθετο φαινόμενο είναι ή συχνή εμφάνιση του όμορφου και νέου Άθανάσιου Διάκου. Μόνο από μία λιθογραφία πού παριστάνει τη σύλληψή του, έργο του Δημίου τυπωμένο στό Παρίσι (1848), ξεκινούν 32 παραλλαγές της σέ ζωγραφική, χαρακτηριστική, λιθογλυπτική, χαλκούργια και ρεκλάμες Καραγκιόζη³. Πάμπολλες και οι προσωπογραφίες του.

2. Κίτσος Α. Μακρής, *Η Λαϊκή Τέχνη του Πηλίου*, Άθήνα 1976, σ. 217 και 221.

3. Από αυτές έννέα δημοσιεύονται στό άνάτυπο Κίτσου Α. Μακρή, *Παραλλαγές ενός ζωγραφικού θέματος*, Άθήνα 1950. Οι υπόλοιπες έπισημάνθηκαν άργότερα.

Ὁ μητροπολίτης Παῖσιος καί ἡ βλάχικη ἐπιγραφή τοῦ Κλεινοβοῦ: ἀλφάβητο καί ἐθνικό πρόβλημα

Ὁ ναός τῆς Μονῆς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, κοντά στόν Κλεινοβό (Κλεινό) Ἀσπροποτάμου, στήν περιοχή Καλαμπάκας, διακοσμήθηκε –μέρος του τουλάχιστον– στό τελευταῖο μάλλον τέταρτο τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα, στίς μέρες πού τόν ἐπισκοπικό θρόνο τῶν Σταγῶν (Καλαμπάκας) κατεῖχε ὁ Κύριλλος ἀπό τήν Κοζάνη ἢ ἀπό τήν Καστάνια. Ὅπως μνημονεύεται στήν κτητορική ἐπιγραφή (εἰκ. 1) –στόν ἐσωτερικό δυτικό τοῖχο, πάνω ἀπό τήν κεντρική εἰσοδο τοῦ ναοῦ– πού ὅμως δέν δίνει περισσότερα στοιχεῖα γιά τήν ἀκριβή χρονολόγηση διακόσμου καί ἐπιγραφῆς, δωρητές ἦταν οἱ ἱερομόναχοι Κυπριανός καί Θεόκλητος¹.

Δέν μπόρεσα νά βρῶ τόν ἐπίσκοπο Σταγῶν Κύριλλο στούς ἐπισκοπικούς καταλόγους πού δημοσιεύτηκαν μέχρι σήμερα καί πού παρουσιάζουν πολλά χάσματα –ἀν ὄχι καί λάθη, ὅπως νομίζω².

Οἱ τοιχογραφίες, ἔργο, κατά τήν ἐπιγραφή, τοῦ ζωγράφου Μιχαήλ Ἀναγνώστη Δημητρίου ἀπό τή Σαμαρίνα (ἀπό τά πρῶτα γνωστά ἔργα σαμαριναίων ζωγράφων³), ἀρκετά προσεγμένες στήν ἀπόδοση τῆς λεπτομέρειας, μέ κάποια πομπώδη θεατρική κίνηση, αἴσθηση τοῦ χώρου, διακοσμητικό αἶσθημα καί ἔντονες χρωματικές ἀντιθέσεις, μαρτυροῦν ἤδη τήν ἀποδοχή καί τήν ἐπίδραση αἰσθητικῶν λύσεων τοῦ

---

1. Παράρτημα ἀρ. 1. Κίτσος Μακρής, «Τό Μοναστήρι τοῦ Κλεινοβοῦ καί οἱ ἐπιγραφές του», ἐφ. *Τό Βῆμα*, 15 Αὐγούστου 1970 [ἀναδημοσίευση, *Βήματα*, Ἀθήνα, Κέδρος, 1979, σ. 252-257 (252)]· *Ἀρχαιολογικόν Δελτίον*, 23 (1968), Μέρος Β΄, Χρονικά, 1969, σ. 257-276 (Εὐτυχία Κουρκουτίδου).

2. Ν. Γιαννόπουλος, «Ἐπισκοπικοί κατάλογοι Θεσσαλίας», *Παρνασσός*, Ι΄ (1914), σ. 297-302, *Παρνασσός*, ΙΑ΄ (1915), σ. 172-174· *Θεολογία*, ΙΓ΄ (1935), σ. 21-31· *Θεολογία*, ΙΔ΄ (1936), σ. 137-139· *Θρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. ΙΑ΄, Ἀθῆναι 1967, σσ. 856-857. Ἕνας Κύριλλος πού φέρεται σάν ἐπίσκοπος Σταγῶν, μεταξύ 1846 καί 1853, δέν μπορεῖ νά εἶναι ὁ ἀναφερόμενος στήν κτητορική ἐπιγραφή. Γενική ἀναγραφή τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων, Ἰωάν. Ἀναστασίου, *Βιβλιογραφία ἐπισκοπικῶν καταλόγων τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καί τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 344.

3. Βλ. Ἀπ. Βακαλόπουλος, «Ἱστορικά ἐρευνᾶται ἐν Σαμαρίνῃ Δυτικῆς Μακεδονίας», *Γρηγόριος Παλαμάς*, ΧΧΙ, 1937, σ. 316-323, 363-369, 424-438 (ἰδιαίτερα, σ. 430).

Μίλτος Γαρίδης

μπαρόκ πάνω στην τέχνη της βυζαντινής παράδοσης. Μαρτυρούν ταυτόχρονα και κάποια προσπάθεια ανανέωσης και αναζήτησης ζωγραφικής ποιότητας, επιστρέφοντας σε εικονογραφικά πρότυπα του 15ου και του 16ου αιώνα – από μνημεία της περιοχής – που όμως αποδίδονται με ανανεωμένους τεχνοτροπικούς τρόπους. Πρόκειται δηλαδή για ένα ζωγραφικό σύνολο ιδιαίτερα ενδιαφέρον για την μελέτη των τάσεων της ζωγραφικής της βυζαντινής παράδοσης στα τέλη του 18ου αιώνα.

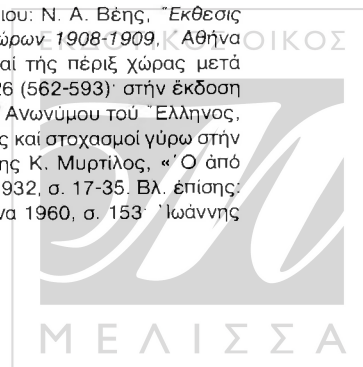
Δέν θα επιχειρήσω εδώ τη μελέτη αυτής της ζωγραφικής. Πρόθεσή μου είναι να παρουσιάσω, αυτή τη φορά, μία σειρά από επιγραφές και επιγραφικά κείμενα που συνοδεύουν τις τοιχογραφίες στις διάφορες χρονολογικές φάσεις τους. Πρόκειται για επιγραφές που έχουν ήδη, οι περισσότερες, δημοσιευθεί, δεν έχουν όμως πάντα συστηματικά μελετηθεί, δεν έχει τονισθεί ή σημασία τους, ούτε έχουν πάντα εντοπιστεί τα προβλήματα που θέτουν στην ιστορική έρευνα.

Ιδιαίτερα αυτό ισχύει για τη δεύτερη επιγραφή, μετά την κτητορική, που βρίσκεται δίπλα σ' αυτήν πάνω στο έσωράχιο του ανοίγματος της εισόδου του ναού, σ' όλο το πάχος του τοίχου. Πρόκειται για ένα κείμενο ανώδυνο, με στίχους του Ἀγίου Ζωσιμά, από εκείνα που γράφονται συχνά, αυτή την εποχή, στις εισόδους των εκκλησιών με πρόδηλη την πρόθεση δημιουργίας αισθήματος φόβου και κατάνυξης στον εισερχόμενο. Ἡ σημασία της επιγραφής δεν βρίσκεται στο περιεχόμενό της, αλλά στο γεγονός πως είναι γραμμένη σε τρεις γλώσσες, δηλαδή «ἐλληνικόν», στη λόγια και επίσημη εκκλησιαστική γλώσσα, «ἀπλοῦν», στη δημοτική κοινή της εποχής, και «βλάχικον», μ' ένα σύστημα με βάση το ελληνικό αλφάβητο, ἐμπλουτισμένο με διακριτικά σημεία για την απόδοση των φθόγγων της βλάχικης γλώσσας. Ἡ ὑπαρξη και μόνον αυτής της βλάχικης επιγραφής (εἰκ. 2) – μοναδικῆς ἀπ' ὅσο ξέρω και ὄχι μόνον στον ἐλληνικό χώρο – ἀποτελεῖ πρόβλημα που ἐλάχιστα ἔχει θιγεῖ, και δὲν ἔχει καθόλου μελετηθεῖ. Σὲ μία μάλιστα περίπτωση ἡ ὑπαρξη της βλάχικης επιγραφῆς συνειδητὰ ἀποσιωπήθηκε⁴. Ἡ ἀνάπτυξη και ἀνίχνευση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος θὰ εἶναι και τὸ κύριο θέμα αὐτῆς τῆς μελέτης.

Ἐς προχωρήσουμε ὁμως στὴν παρουσίαση και τῶν ὑπόλοιπων επιγραφῶν. Τὸ τρίτο επιγραφικό κείμενο δὲν ἀφορᾷ παρὰ ἔμμεσα τὸ ἱστορικό τῆς διακόσμησης τῆς ἐκκλησίας. Ἀναφέρεται ὁμως σὲ μία ἀντιφατική προσωπικότητα τῆς ἐποχῆς, τὸν Παῖσιο⁵, κλεινοβίτη ἱερωμένο με πλούσια δράση που διατηρεῖ στο διάστημα τῆς

4. Παράρτημα, ἀρ. 2. Ὁ Κ. Μακρῆς, «Τὸ Μοναστήρι τοῦ Κλεινοβοῦ», ὁ.π., *Βήματα*, δημοσίευσε γιὰ πρώτη φορά τὴ βλάχικη ἐπιγραφή. Ἀξίζει ἰδιαίτερη μνεία τὸ γεγονός πως ὁ Κ. Μακρῆς ἔθεσε τὸ πρόβλημα, ἔστω και συνοπτικά. Βλ. και Εὐτυχία Κουρκουτῖδου, *Ἀρχ. Δελτίον*, 23 (1968), Β' 2 Χρονικά, Ἀθήνα 1969, σ. 275-276.

5. Σχετικά με τὴν σταδιοδρομία και τὴν προσωπικότητα τοῦ Παΐσιου: Ν. Α. Βέης, *Ἐκθεσις Παλαιογραφικῶν και τεχνικῶν ἐρευνῶν ἐν ταῖς Μοναῖς τῶν Μετεώρων 1908-1909*, Ἀθήνα 1910· Ν. Α. Βέης, «Σύνταγμα ἐπιγραφικῶν μνημείων Μετεώρων και τῆς περὶ χώρας μετὰ σχετικῶν ἀρχαιολογημάτων», *Βυζαντίς*, Α', Ἀθήναι 1909, σ. 557-626 (562-593)· στήν ἐκδοση Γ. Βαλέτα τῆς *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας ἡτοι λόγος περὶ ἐλευθερίας*, Ἀνωνύμου τοῦ Ἑλληνοσ, Ἀθήνα 1957 (ἐκδοση τρίτη), βλέπε μελέτη τοῦ Ν. Α. Βέη, «Ἐρευνες και στοχασμοὶ γύρω στὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία και τὸν συγγραφέα της», σ. 8-41· Ἀποστολίδης Κ. Μυρτίλος, «Ὁ ἀπὸ Σηλυμβρίας Φιλιππουπόλεως Μητροπολίτης Παῖσιος», *Θρακικά*, 3, 1932, σ. 17-35. Βλ. ἐπίσης: Π. Ἀραβαντινός, *Βιογραφικὴ συλλογὴ*, ἐκδ. Κ. Θ. Δημαρά, Ἰωάννινα 1960, σ. 153· Ἰωάννης

Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Κλεινοβοῦ

σταδιοδρομίας του στενές ἐπαφές μέ τή γενέτειρά του καί τό μοναστήρι της. Πρόκειται, μάλιστα, ὅπως θά δοῦμε, γιά αὐτοβιογραφικό κείμενο τοῦ ἴδιου τοῦ κλεινοβίτη ἱερωμένου.

Κτητορική ἐπιγραφή Ἁγίων Ἀποστόλων Κλεινοβοῦ

Ὁ Παῖσιος ἀφοῦ χρημάτισε διάκος τοῦ Λαρίσης Μελετίου Δ', χειροτονήθηκε ἐπίσκοπος Σταγῶν στίς 12 Μαΐου 1784, ὅπου καί ἔμεινε περίπου μέχρι τό 1798. Σ' αὐτό τό διάστημα, ὁ Παῖσιος ὀργάνωσε σχολεῖα μέ ἑξοδά του στήν ἐπισκοπική του ἑδρα, στόν Κλεινοβό τή γενέτειρά του, καί ἄλλοι. Ἀναφέρεται σάν δωρητής, σέ ἐπιγραφές, σέ ἀφιερώματα καί σέ σημειώματα σέ Μονές τῶν Μετεώρων καί ἄλλοι στήν ἐπαρχία του⁶. Ἐτσι μέ ἑξοδά του κατασκευάσθηκε καί τό τέμπλο⁷ πού δώρησε τό 1789 στή Μονή τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τοῦ Κλεινοβοῦ, ὅπως ἀναφέρει ἡ σχετική ἀρχαῖκή ἐπιγραφή⁸. Στά 1798, μέ πατριαρχική καί συνοδική ἀπόφαση πῆγε στό Ἅγιο Ὄρος καί ὀργάνωσε ἕνα σχολεῖο στίς Καρυές. Τήν ἴδια χρονιά, καί μετά βραχύχρονη

Οἰκονόμος Λαρισσαίος, *Ἐπιστολαί διαφόρων*, ἐκδ. Γιάννη Α. Ἀντωνιάδη καί Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Ἀθήνα 1964, σ. 131, 136-7, 393, 539-40, 548, 559, 564-5, 568, 583. Εὐ. Σκουβαράς, *Ὀλυμπιώτισσα*, Ἀθήνα 1967, σ. 42, 146, 414, 550, 553.

6. Ν. Α. Βέης, «Σύνταγμα ἐπιγραφικῶν μνημείων», ὁ.π., σ. 562-565, 593.

7. Κ. Μακρής, «Τό Μοναστήρι τοῦ Κλεινοβοῦ», *Βήματα*, ὁ.π., σ. 253.

8. Παράρτημα, ἀρ. 3.

Μίλτος Γαρίδης

παραμονή στην Κωνσταντινούπολη, στάλθηκε πατριαρχικός έξαρχος στην Πελοπόννησο και στη Μάνη «...δι' ὑψηλοῦ βασιλικου ὀρισμοῦ καὶ γραμμάτων πατριαρχικῶν», με ἐντολή νά κηρύξει τήν ὑποταγή στό «βασιλεῖον κράτος», περιοδεύοντας πόλεις καί χωριά καί νουθετώντας τό χριστεπώνυμο πλήρωμα. Ὅπως ὁ ἴδιος λέει, ἐξετέλεσε μέ ἰδιαίτερο ζήλο καί εὐσυνειδησία τίς ἐντολές τῆς ὁθωμανικῆς διοίκησης καί τοῦ Πατριαρχείου, πού μέ ἀνησυχία παρακολουθοῦσαν τίς ἐπαναστατικές ζυμώσεις στην Πελοπόννησο, οἱ ὁποῖες βρίσκονταν σέ ἔξαρση καί ὑποδαυλίζονταν ἀπό τήν ἐκεῖ δραστηριότητα πρακτόρων τῆς ἐπαναστατικῆς Γαλλίας, ἰδιαίτερα τήν ἐποχή τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ναπολέοντα Μποναπάρτη στην Αἴγυπτο. Ἀφοῦ καθυσέχασε ἡ ἀναταραχή στην Πελοπόννησο, ἱκανοποιημένος ὁ Παῖσιος ἀνακλήθηκε στήν Πόλη ὅπου ἔμεινε δέκα χρόνια ἀναπτύσσοντας ἀξιόλογη ἐκπαιδευτική καί κοινωνική-φιλανθρωπική δραστηριότητα. Στά 1816 προβιβάστηκε στή μητροπολιτική ἐπαρχία τῆς Σηλυμβρίας καί, μετὰ ἀπό 18 μηνῶν παραμονή ἐκεῖ, στάλθηκε ἄθελά του καί παρά τίς ἀντιρρήσεις του, ὑπέργηρος ἤδη, στόν ὑψηλό μητροπολιτικό θρόνο τῆς Φιλippyούπολης, ὅπου ἀντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα καί συγκρούσεις ἀνάμεσα σέ ομάδες τῆς τοπικῆς ὀρθόδοξης κοινότητας. Πέθανε ἐκεῖ στό τέλος τοῦ 1821 ἢ στίς ἀρχές τοῦ 1822. Ἀφῆσε μέ τή διαθήκη του πολλά κληροδοτήματα στην ἐπαρχία Σταγῶν, σέ σχολεῖα καί Μοναστήρια, καθῶς καί τή βιβλιοθήκη του στή Μονή τῆς Ἁγίας Τριάδας στά Μετέωρα, ὅπου βρέθηκε καί σχολιασμένο ἀπό τόν Παῖσιο ἀντίτυπο τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας⁹.

Τά κυριότερα σημεῖα-σταθμοί τῆς σταδιοδρομίας τοῦ Παΐσιου, δίνονται –μετά τό ἀπαραίτητο προοίμιο πού ἀναφέρεται στή θεία οἰκονομία πού διέπει τά πάντα, ἀκόμα καί τίς ὑλικές οὐσίες καί ἐνέργεια– σ' ἓνα ἐκτενέστατο κείμενο μέ σαράντα γραμμές καί χίλιες περίπου λέξεις, πού ἔχει καταχωρηθεῖ γραπτά στην κόγχη τοῦ Διακονικοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ μοναστηριοῦ, καλύπτοντας τό κάτω μισό μιάς παλαιότερης τοιχογραφίας πού παριστάνει τό Ρωμανό τό Μελωδῶ (εἰκ. 3). Πρόκειται γιά αὐτοβιογραφία τοῦ ἴδιου τοῦ Παΐσιου, χρονολογημένη στίς 15 Ἰουνίου 1818¹⁰.

Ἔχουμε δηλαδή ἓνα σχεδόν ἀκριβές ἀντίγραφο –μέ μικρές ἀλλαγές ἢ παραλείψεις λέξεων καί μέ μερικά ὀρθογραφικά λάθη– τοῦ ἰδιόχειρου βιογραφικοῦ σημειώματος πού κατάγραψε ὁ Παῖσιος, συνεχίζοντας παλαιά συνήθεια, στόν Κώδικα τῆς Μητροπόλεως τῆς Φιλippyούπολης, λίγον καιρό μετὰ ἀπό τότε πού ἀνέλαβε τά νέα του μητροπολιτικά καθήκοντα. Τό κείμενο τῆς αὐτόγραφης αὐτῆς βιογραφίας ἀναφέρεται στίς δραστηριότητες τοῦ Παΐσιου μέχρι τήν ἄφιξή του στή Φιλippyούπολη, στίς 21 Μαΐου 1818, φέρνει τήν ὑπογραφή του καί τή χρονολογία τῆς 15 Ἰουνίου 1818¹¹.

9. Ν. Α. Βέης, «Σύνταγμα ἐπιγραφικῶν μνημείων Μετεώρων...», ὁ.π., σ. 564-565.

10. Παράρτημα, ἀρ. 4. Τό κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς δίνεται χωρίς εἰσαγωγή οὔτε καί σχόλιο καί μέ διορθωμένα μερικά ὀρθογραφικά καί γραμματικά λάθη, ἀπό τόν Κωνσταντῖνο Γῶγο, «Αὐτόγραφος Βιογραφία Παΐσιου Ἐπισκόπου Σταγῶν, Σηλυμβρίας, Μητροπολίτου Φιλippyουπόλεως», στό περ. *Μετεώρα*, Ι'-ΙΔ', 75-107, Τρίκαλα Θεσσαλίας, Δεκέμβριος 1960, σ. 42-44.

11. Ἀποστολίδης Κ. Μυρτίλος, «Ὁ ἀπό Σηλυμβρίας Φιλippyουπόλεως Μητροπολίτης Παῖσιος», *Θρακικά*, 3, ὁ.π., σ. 24-27 (ἀπό τόν Κώδικα τῆς Μητροπόλεως Φιλippyούπολης, φύλλα νγ'-νε'). Ἐκτενὴς περίληψη στά βουλγάρικα, Ivan Snegarov, «Grecki Kodeks na plovdiskata Mitropolija», *Zbornik na balgarskata Akademiya na Naukite*, βιβλίο ΧLI, 2, Σόφια 1949, σ. 260-261 (σελ. ἀνατύπου 84-85), ἀρ. ντοκουμέντου 163, φύλλα Κώδικα 63-65.

Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Κλεινοβοῦ

Τό ἀντίγραφο αὐτό τῆς βιογραφίας τοῦ Παΐσιου, γραμμένο σάν τοιχογραφία σέ δεύτερο στρώμα πάνω σέ μέρος τῆς παλαιότερης εἰκονογράφησης στήν κόγχη τοῦ Διακονικοῦ, μᾶς ἐπιτρέπει νά θεωρήσουμε αὐτές τίς παλαιότερες τοιχογραφίες τουλάχιστον σάν ἀρχαιότερες ἀπό τό 1818, ἤ καί ἀπό τό 1784, ὅταν ὁ Παΐσιος ἀνέβηκε στόν ἐπισκοπικό θρόνο τῶν Σταγῶν. Πρέπει νά χρονολογῶνται στήν ἐποχή πού ἐπίσκοπος Σταγῶν ἦταν ὁ Κύριλλος ἀπό τήν Κοζάνη (ἤ ἀπό τήν Καστάνια) ὅπως ἀναφέρεται στήν κτητορική ἐπιγραφή πού κατά περίεργο τρόπο δέν κάνει μνεῖα τοῦ χρόνου τῆς τοιχογράφησης, ἐνώ δίνει τό μήνα Δεκέμβριο πού τέλειωσαν οἱ ἐργασίες.

Πάντως εἶναι γεγονός πώς τό 1820 γίνονται ἐργασίες στό ναό τοῦ Κλεινοβοῦ καί συμπληρώνεται, ὅπως διαπίστωσα, ἡ τοιχογραφική διακόσμηση, τουλάχιστον στούς τρούλους τοῦ ναοῦ καί τοῦ νάρθηκα. Πράγματι, στή βάση τοῦ κεντρικοῦ τρούλου μά καί στίς βάσεις τῶν δύο ἀπό τοὺς τρεῖς τρούλους τοῦ νάρθηκα, σέ ταινίες μέ ψαλμικά ἢ ἄλλα λειτουργικά κείμενα, ἀναγράφεται τρεῖς φορές αὐτή ἡ χρονολογία: 1820 ἐν μηνί Νοεμβρίῳ· αὐκ· 1820 ἀπό ᾽Αδάμ 7325 (ἀντί γιά 7328).

Ὑποθέτω πώς ὁ Παΐσιος, ἀφοῦ ἀνέβηκε ἄθελά του στό μητροπολιτικό θρόνο τῆς Φιλιππούπολης, πού ἦταν καί τό ἀποκορύφωμα τῆς ἀρχιερατικῆς του σταδιοδρομίας, ἐγινε ξανά –ἐνα ἢ δύο χρόνια πρὶν ἀπό τό θάνατό του– δωρητής στό Μοναστήρι τῶν ᾽Αγίων Ἀποστόλων στή γενέτειρά του τόν Κλεινοβό ὅπου παλιότερα, τό 1789, εἶχε προσφέρει τό τέμπλο. Τότε θά ἀνέλαβε τή συμπλήρωση τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου, τουλάχιστον στό ἐπίπεδο τῶν τρούλων, φροντίζοντας νά μεταγραφεῖ στό μοναστήρι τῆς γενέτειράς του καί τό αὐτοβιογραφικό του σημείωμα πού εἶχε καταχωρίσει πρῶτα στόν Κώδικα τῆς Μητρόπολης τῆς Φιλιππούπολης καί γιά τό ὁποῖο φαίνεται πώς ἦταν ἰδιαίτερα περήφανος.

Ἡ τελευταία, γνωστή σέ μένα, ἐπιγραφή –ὑπάρχουν καί ἄλλες ἐπιγραφές στούς ᾽Αγίους Ἀποστόλους τοῦ Κλεινοβοῦ– θά πρέπει νά ολοκληρώθηκε μετὰ τήν τελευταία ἐπέμβαση τοῦ Παΐσιου καί τονίζει τήν ἰδιαίτερα στενή σχέση του μέ τό μοναστήρι. Ἐχει γραφεῖ στήν κόγχη τῆς Πρόθεσης καί περιέχει προτροπές στούς ἱερεῖς νά μνημονεύουν στίς λειτουργίες τό ὄνομα τοῦ Παΐσιου καθώς καί τῶν ἱερομόναχων Κυπριανοῦ καί Θεόκλητου «...ὅτι αὐτοῖ ἐφτιασαν τό τέμπλον καί τήν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησίας καί τά ἄλλα τοῦ μοναστηριοῦ»¹². Οἱ δύο ἱερομόναχοι ἀναφέρονται σάν δωρητές γιά τήν ἱστορία τῆς ἐκκλησίας, καί στήν κτητορική ἐπιγραφή. Ὁ Κ. Μακρής, πού δημοσίευσε καί σχολίασε τήν ἐπιγραφή τῆς Πρόθεσης¹³, ἐκφράζει τήν ἀπορία του «γιατί ὁ Παΐσιος παραλείπει σκόπιμα τό ὄνομα τοῦ προκατόχου του Κυρίλλου, στίς μέρες τοῦ ὁποίου ἐγινε τό μεγαλύτερο μέρος τῶν τοιχογραφιῶν».

Νομίζω πώς ὑπάρχει κάποια σύγχυση καί πώς, σ' αὐτό τό σημεῖο τουλάχιστον, πρέπει ν' ἀποδώσουμε δικαιοσύνη στόν Παῖσιο, ἄν εἶναι βέβαια ὑπεύθυνος γιά τή σύνταξη τῆς ἐπιγραφῆς. Γιατί στήν ἐπιγραφή τῆς Πρόθεσης μνημονεύονται μόνον οἱ δωρητές πού, ἐκτός ἀπό τόν Παῖσιο, εἶναι καί οἱ δύο ἱερομόναχοι. Ὁ ἐπίσκοπος

12. Παράρτημα, ἀρ. 5.

13. Κ. Μακρής, «Τό Μοναστήρι τοῦ Κλεινοβοῦ καί οἱ ἐπιγραφές του», *Βήματα*, ὁ.π., σ. 252-257 (256).

Μίλτος Γαρίδης

Κύριλλος δέν είναι δωρητής. Ἡ μνεία τοῦ ὀνόματός του στήν κτητορική ἐπιγραφή δέν εἶναι παρά χρονολογική ἔνδειξη.

Ἀντιφατική φυσιογνωμία ὁ Παῖσιος κινιέται συνειδητά καί μέ ἐνθερμο ζήλο μέσα στά πλαίσια τῆς ἰδεολογίας καί τῆς πολιτικῆς πού ἐφάρμοζαν, ἰδιαίτερα τίς τελευταῖες δεκαετίες πρὶν τὴν ἑλληνική ἐπανάσταση, οἱ ἀνώτατοι κύκλοι τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Συντηρητικός καί ἀντιδραστικός, ὅπως ἤδη ἔχει χαρακτηριστεῖ¹⁴, πολέμιος τῶν ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ καί τῶν ἐπαναστατικῶν κινήσεων, γίνεται ἄριστο ἐκτελεστικό ὄργανο τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας, ἀρνητής καί πολέμιος τῶν νέων ἰδεῶν τῆς ἐθνικῆς ἀπελευθέρωσης.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὅμως, εἶναι –μέ τὸν τρόπο του– θερμός πατριώτης, δουλεύει εἰλικρινά γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καί πνευματική ἀνύψωση τοῦ γένους. Τουλάχιστον αὐτό δείχνει ἡ πολὺπλευρη καί ἀκούραστη ἐκπαιδευτική του δραστηριότητα. Ἐπιπροσθέτως, Βλάχος ὁ ἴδιος καί εὐαίσθητοποιημένος ἴσως γι' αὐτό τὸ λόγο σέ ὀρισμένα θέματα, ὁ Παῖσιος διατηρεῖ ἀκόμα κάτι ἀπὸ τὸ οἰκουμενικὸ πνεῦμα, παραδοσιακή πολιτική τοῦ Πατριαρχείου πού θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του διάδοχο καί συνεχιστὴ τῆς βυζαντινῆς οἰκουμενικῆς ἰδέας. Βέβαια, ἡ γνωστή του ἐκπαιδευτικὴ δράση ἀφορᾷ ὀργάνωση ἑλληνικῶν σχολείων. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικό γιὰ ὀρισμένες πτυχές τῆς προσωπικότητάς του κάτι πού ὁ ἴδιος ἀναφέρει. "Ὅταν τὸ 1821 στὴ Φιλιππούπολη, μετὰ τὸ ξέσπασμα τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης, στέλνει στά χωριά τῆς ἐπαρχίας του τίς κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν ἐγκυκλίους τοῦ Πατριαρχείου καί τὰ ἀναθέματα ἐναντίον τους, φροντίζει νὰ τίς σχολιάσει καί νὰ τίς μεταφράσει καί στὴ βουλγάρικη γλῶσσα¹⁵.

Αὐτὴ τοῦ ἡ ἐνέργεια ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσει κανεῖς πὼς δέν θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἐχθρικά διατεθειμένος καί ἀπέναντι στὴν κίνηση γιὰ τὴν προώθηση καί ἐγγραμματισμὸ τῆς βλάχικης γλώσσας. Δέν εἶχε, βέβαια, τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὸ γράψιμο τῆς βλάχικης ἐπιγραφῆς στὸ Μοναστήρι τῆς γενέτειράς του, πού πρέπει νὰ χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνοδο τοῦ Παΐσιου στὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο τῶν Σταγῶν. Ὅμως ἡ ἰδιαιτέρα στενὴ τοῦ σχέση μετὰ τὸ Μοναστήρι θὰ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἀπαιτήσῃ τὴν ἀπόσβεση καί καταστροφή τῆς ἐπιγραφῆς ἂν, ἀπὸ προσωπικὴ τοποθέτηση, δέν δεχόταν τὸ γεγονὸς τῆς ὑπαρξῆς της. Δέν τὸ ἔκανε, ὅπως καί δέν κατάστρεψε τὸ ἀντίτυπο τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας πού βρέθηκε στὴ βιβλιοθήκη του.

Ἡ βλάχικη ἐπιγραφή

Ἡ ὑπαρξη καί μόνο τῆς βλάχικης ἐπιγραφῆς ἀποτελεῖ πρόβλημα. Κι αὐτὸ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἀνώδυνο, ὅπως ἤδη τὸ χαρακτηρίσαμε, περιεχόμενο της. Πρόκειται γιὰ τὴ μοναδική, ἀπ' ὅσο ξέρουμε, γνωστὴ τουλάχιστον ἐπιγραφή σὲ βλάχικη γλῶσσα, στὸν ἑλληνικὸ καί βαλκανικὸ χῶρο. Γραμμένη δίπλα στὴν κτητορική ἐπιγραφή, σ' ἓνα μνημεῖο σὲ βλάχικη καί βλαχόφωνη περιοχή, οφείλεται ἀσφαλῶς σὲ πρωτοβουλία Βλάχων –τοῦ ἐπισκόπου Κύριλλου ἢ μᾶλλον τῶν ἱερομονάχων

14. Ν. Α. Βέης, «Ἐρευνες καί στοχασμοὶ γύρω στὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία καί τὸν συγγραφέα της», ὁ.π., σ. 10-11.

15. Ἀποστολίδης Κ. Μυρτίλος, «Ὁ ἀπὸ Σηλυμβρίας Φιλιππουπόλεως Μητροπολίτης Παῖσιος», *Θρακικά*, 3, ὁ.π., σ. 32-34.

Οι επιγραφές του Κλεινοβου

Ἡ τρίγλωσση επιγραφή: Ἑλληνικόν - ἀπλοῦν - βλάχικον

Κυπριανοῦ καί Θεόκλητου– πού κάνουν τήν πρώτη προσπάθεια νά εκφραστοῦν δημόσια, πάνω στούς τοίχους ενός μνημείου καί μέ ἐπίσημο χαρακτήρα, στή μητρική τους γλώσσα.

Μᾶς διαφεύγει ἡ ἀκριβής χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς. Εἶναι ὅμως σύγχρονη καί γραμμένη μέ τό ἴδιο χέρι, μέ τήν κτητορική ἐπιγραφή, κι ἐκεῖνη ἀχρονολόγητη, καί μέ τήν πρώτη εἰκονογράφηση τῆς Μονῆς. Δηλαδή τήν ἐποχή πού ἐπίσκοπος Σταγῶν ἦταν ὁ Κύριλλος. Νομίζω λοιπόν πώς μπορούμε –ὅπως εἶπαμε παραπάνω– νά δεχθοῦμε μιά χρονολογία λίγο πρὶν ἀπό τό 1784.

Μέ τήν πρωτοβουλία τους αὐτή, ἐκεῖνοι πού παράγγειλαν τή βλάχικη ἐπιγραφή παίρνουν θέση ἀπέναντι σ' ἓνα πρόβλημα πού ἀρχίζουν νά ἀντιμετωπίζουν οἱ βλάχικοι πληθυσμοί αὐτή τήν ἐποχή, καί ἀνταποκρίνονται θετικά –ἂν ὄχι καί μαχητικά– στό κίνημα γιά τήν προώθηση καί καλλιέργεια τῆς βλάχικης γλώσσας. Δέν πρόκειται τόσο γιά τήν ἀνάγκη νά γίνουν κατανοητά τά θρησκευτικά κείμενα στή λαϊκή γλώσσα, γιατί εἶναι γνωστό πώς οἱ κουτσοβλαχικοί πληθυσμοί ἦταν καί εἶναι δίγλωσσοι. Μιά ἐπιγραφή ἀπευθύνεται κυρίως σ' ἐκείνους πού εἶναι σέ θέση νά τή διαβάσουν. Καί ὅσοι ἤξεραν νά διαβάζουν ἦταν ὁποσδήποτε κάτοχοι τουλάχιστον καί τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Πρόκειται ἐπομένως γιά ἓνα εἶδος μανιφέστου πού, προβάλλοντας διεκδικητικά τή βλάχικη γλώσσα, ἐκφράζει ταυτόχρονα καί κάποια συνειδητοποίηση τῆς ἰδιαιτερότητας πού ἐκδηλώνεται τήν ἐποχή ἐκεῖνη, κάπως ἐντονότερα ἀπό πρὶν, ἀνάμεσα στούς κουτσοβλαχικούς πληθυσμούς. Αὐτή ἡ συνειδητοποίηση τῆς ἰδιαιτερότητας τῶν Βλάχων πού ἐκδηλώνεται σάν προσπάθεια ἀναγνώρισης, προώθησης, μελέτης καί καλλιέργειας τῆς γλώσσας τους, συνδέεται

ΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

189

ΜΕΛΙΣΣΑ

Μίλτος Γαρίδης

βέβαια και με τις μεταναστευτικές κινήσεις και με τη δημιουργία ελληνικών και βλαχοελληνικών κοινοτήτων στις πόλεις της Κεντρικής Ευρώπης. Συνδέεται ακόμα και με το γενικότερο κίνημα του Διαφωτισμού και κατ' αρχήν δεν βρίσκει μεγάλη αντίδραση από την πλευρά του Πατριαρχείου που έμμένει ακόμα, εν μέρει τουλάχιστον, στην οικουμενική ιδέα της Ὁρθοδοξίας. Από μιάν άλλη πλευρά εκφράζει, νομίζω, και την αντίδραση μέρους τουλάχιστον του βλάχικου πληθυσμού, απέναντι σε κηρύγματα σαν του Κοσμά του Αιτωλού, λαϊκή ιδεολογία που αποβλέπει στην άφομοίωση και το γλωσσικό εξελληνισμό των μη ελληνόφωνων ὀρθόδοξων πληθυσμών στις ελληνικές ή στις διεκδικούμενες σαν ελληνικές επαρχίες, και που θα βρεί λίγο αργότερα την έκφρασή της και στην ιδεολογία των λογίων. Η προβολή της ιδιαιτερότητας των Βλάχων μέσα από τη γλώσσα τείνει άραγε στη διεκδίκηση ιδιαίτερης βλάχικης ή άλλης μη ελληνικής εθνικής συνείδησης ή μήπως αποβλέπει στην αναγνώριση αυτής της ιδιαιτερότητας μέσα σ' έναν δοσμένο και αποδεκτό από τους Βλάχους ευρύτερο ελληνικό εθνικοπολιτιστικό κορμό; Ή ακόμα αυτές οι δύο τάσεις διαμορφώνονται βαθμιαία και συνυπάρχουν συγκρουόμενες ανάμεσα στους βλάχικους πληθυσμούς; Νά ένα άλλο ερώτημα που ζητά κάποια απάντηση.

Εφ' όσον πρόκειται για μία γλώσσα σαν τη βλάχικη που δεν έχει ακόμα γραπτή παράδοση, θα πρέπει να εξετάσουμε αν έχουμε να κάνουμε με μιά αυτόνομη και απομονωμένη απόπειρα μεταγραφής της γλώσσας, εδώ με βάση το ελληνικό αλφάβητο, ή αν η προσπάθεια αυτή εντάσσεται σε μία κίνηση που ήδη έχει εκδηλωθεί. Η πρώτη μου εντύπωση είναι –παρόλο που το κείμενο είναι πολύ βραχύ και δεν προσφέρεται έστω σε μιά έρευνα σε βάθος– πως πραγματικά, στην περίπτωση που μάς ενδιαφέρει, έχει εφαρμοστεί κάποιο σύστημα συγκεκριμένο που έμπεριέχει και διακριτικά σημεία για την απόδοση της ιδιαίτερης φωνητικής αξίας φωνηέντων και διφθόγγων της βλάχικης γλώσσας, που δεν αποδίδονται με το ελληνικό αλφάβητο χωρίς ορισμένες προσαρμογές. Για τα σύμφωνα δεν βλέπω τέτοια προσπάθεια προσαρμογής, εκτός από το *μπ* και το *ντ* που αποδίδονται όπως και στα ελληνικά.

Ξέρουμε τώρα πως στη Μοσχόπολη, εμπορικό και πολιτιστικό κέντρο με συμπαγή βλάχικο πληθυσμό, πόλη γνωστή για τα εκπαιδευτικά της ιδρύματα, την Ἀκαδημία και το τυπογραφείο της, που ακμάζει γύρω στα μέσα του 18ου αιώνα και μέχρι την καταστροφή της στα 1769-70¹⁶, έχουν γίνει ήδη οι πρώτες γνωστές απόπειρες για τον έγγραφματισμό και τον επιστημονικό καθορισμό της βλάχικης γλώσσας (μά και της αλβανικής) μέσα στα πλαίσια της εκπαιδευτικής δραστηριότητας της Ἀκαδημίας

16. Σχετικά με τη Μοσχόπολη: Θ. Βελιανίτης, «Μία εξαφανισθείσα πόλις, ή Μοσχόπολις της Β. Ἡπείρου», *Ἡμερολόγιον Μεγάλης Ἑλλάδος*, 1922, σ. 226-233· Εὐλόγιος Κουρίλλας, *Ἡ Μοσχόπολις καὶ ἡ Νέα Ἀκαδημία αὐτῆς*, Ἀθήνα 1935· Φάνης Μιχαλόπουλος, *Μοσχόπολις. Αἱ Ἀθῆναι τῆς Τουρκοκρατίας, 1500-1769*, Ἀθήνα 1941· Μητροπολίτης Ξάνθης Ἰωακείμ Μαρτινιανός, *Ἡ Μοσχόπολις 1330-1930* (ἐπιμέλεια Στίλπωνος Π. Κυριακίδου), Θεσσαλονίκη 1957· Τηλέμαχος Μ. Κατσουγιάννης, *Περὶ τῶν Βλάχων τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν. Α' Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Κουτσοβλάχων*, Θεσσαλονίκη 1964, Β' *Ἐκ τοῦ Βίου καὶ τῆς Ἱστορίας τῶν Κουτσοβλάχων ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 16-28· Val. Parahagi, *Aromanii Moscoroleni si comertul venetian in secolele al XVII-lea si al XVIII-lea*, Βουκουρέστι 1935· Anastase N. Hacıu, *Aromânii*, Focsani 1936.

Οί επιγραφές τοῦ Κλεινοβού

καί τοῦ τυπογραφείου¹⁷. Κι αὐτό μάλλον μέ ἀντικειμενικό σκοπό τή διευκόλυνση τῆς ἐκμάθησης τῆς ἐλληνικῆς –πολιτιστικοῦ φορέα– ἀπό βλαχόφωνους, ἀλβανόφωνους μά καί βουλγαρόφωνους ὀρθόδοξους πληθυσμούς.

Ἐκεῖ στή Μοσχόπολη συντάχθηκε καί μάλλον τυπώθηκε μέσα στή δεκαετία 1760-1770, τό πρῶτο Λεξικόν Ἑλληνικόν Ἀπλοῦν καί Βλαχικόν καί Ἀλβανικόν¹⁸ ἀπό τόν διευθυντή τῆς Ἀκαδημίας Θεόδωρο Ἀναστάσιο Καβαλλιώτη. Τό 1770 τό Λεξικό τοῦ Καβαλλιώτη ἀνατυπώνεται, κατά τόν Φ. Μιχαλόπουλο, μέ ἄλλο τίτλο στή Βενετία¹⁹. Ὁ Καβαλλιώτης, ἐκτός ἀπό τό Λεξικό, μεταφράζει καί ἐκκλησιαστικά ἀποσπάσματα στή βλάχικη γλώσσα²⁰. Γιά νά γράψει τά βλάχικα, μά καί τά ἀλβανικά, χρησιμοποιεῖ τό ἐλληνικό ἀλφάβητο ἐμπλουτισμένο μέ ὀρισμένα ἰδιαίτερα διακριτικά σημεῖα γιά νά ἀποδώσει μερικούς φθόγγους πού δέν ἀποδίνονται μέ τό ἐλληνικό ἀλφάβητο. Δέν φαίνεται ὅμως νά ἀκολουθεῖ ἕνα αὐστηρά καθορισμένο σύστημα. Ἀπλά ἀκολουθεῖ, μάλλον, μιά συνηθισμένη πρακτική ἀνάμεσα στούς ὀρθόδοξους Βλάχους καί Ἀλβανούς ὅταν, σπάνια, ἔγραφαν κάτι στή γλώσσα τους, στίς νότες καί κεντρικές βαλκανικές περιοχές.

Στή Μοσχόπολη γράφτηκε καί τό δεῦτερο, τετράγλωσσο τώρα (Ρωμαιο-Βλαχικο-Βουλγαρο-Ἀλβανικό), Λεξικό τῶν βαλκανικῶν γλωσσῶν ἀπό τόν Καθηγητή τῆς Νέας Ἀκαδημίας Δανιήλ τόν Μοσχοπολίτη πού τυπώθηκε ἀρκετά ἀργότερα, τό

17. Φ. Μιχαλόπουλος, *Μοσχόπολις*, σ. 19.

18. Ὁ Φ. Μιχαλόπουλος, *Μοσχόπολις*, σ. 21, γράφει πῶς τό Λεξικό αὐτό, συνταγμένο ἀπό τόν Θεόδωρο Ἀναστάσιο Καβαλλιώτη, τυπώθηκε στή Μοσχόπολη τό 1770, καί πῶς τό ἀναφέρει ὁ William Martin Leak πού τό εἶδε κάπου στά ταξίδια του. Κανένα ἀντίτυπο του δέν ἔχει σωθεῖ. Ὅμως ὁ William Martin Leak, *Recherches in Greece*, Λονδίνο 1814, σ. 381, λέει πῶς εἶδε καί χρησιμοποίησε ἕνα «λεξικό ρωμαῖκο, ἀλβανικό, βλάχικο, βουλγάρικο», «from the small book called Λεξικόν Τετράγλωσσον printed in the greek characters, I believe at Moscopolis, about fifty years ago». Ἴσως νά πρόκειται γιά παλαιότερη ἐκδοση τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Καβαλλιώτη, τετράγλωσσου ὅμως καί ὄχι τρίγλωσσου, ἢ γιά μιά παλιότερη, ἀγνωστη ὅμως ἐκδοση, τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ Δανιήλ τοῦ Μοσχοπολίτη. Ἡ, ἀκόμη, μπορεῖ νά πρόκειται καί γιά παλαιότερο λεξικό, ἄλλου συγγραφέα καί ἀγνωστου σέ μᾶς.

19. *Πρωτοπείρια παρὰ τοῦ σοφολογιώτατου καί Αἰδουσιμωτάτου Διδασκάλου, Ἱεροκλήρυκος καί Πρωτοπαπᾶ Κυρίου Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιώτου, τοῦ Μοσχοπολίτου, ξυντεθειῖσα, καί νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα, δαπάνη τοῦ ἐντιμωτάτου Κυρίου Γεωργίου Τρίκουπα, τοῦ καί Κοσμήτορος ἐπιλεγομένου ἐκ πατρίδος Μοσχοπόλεως, Ἑνετίοιν αὖτο 1770, παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι*. Πρώτη παρουσίαση καί μερική ἀνατύπωση ἀπό τόν Johann Thunmann, *Untersuchungen uber die, Geschichte der ostlichen europäischen Völker*, I, Λιπία 1774. Ἀκόμη ἀπό τόν Gustave Meyer, *Albenische Studien*, Βιέννη 1895. Ἐχει βιβλιογραφηθεῖ στή *Bibliographie Hellénique* τοῦ Legrand, 2, Παρίσι 1923, No 732, σ. 126-128. Ἐπίσης στή *Bibliographie Aibanaise*, τοῦ Legrand, Παρίσι 1912, σ. 44-45 καί στούς Ioan Bianu-Nerva Hodos, *Bibliografia Romaneasca Veche*, II, No 373, σ. 194-195. Βλ. Per. Papahagi, *Scrittori Aromani în secolul al XVIII-lea (Cavalioti-Ucuta-Daniil)*, Βουκουρέστι 1909, σ. 38-39. Victor Papacostea, «Povestea unei carti Protopenia lui Cavalioti "ein Unicum"» στή: V. Papacostea, *Civilizatie Romaneasca si civilizatie balcanica*, Βουκουρέστι 1983, σ. 397 κέ. καθὼς καί 365 κέ. καί τίς σημειώσεις τῆς Cornelia Papacostea-Danielopolu, *ὁ.π.*, σ. 519-521.

20. Φ. Μιχαλόπουλος, *Μοσχόπολις*, σ. 21.

Μίλτος Γαρίδης

1802²¹. Στόν πρόλογο του ό βλάχος συγγραφέας γράφει, μέσα σ' άλλα, πώς τό προορίζει κυρίως γιά τούς μή ελληνόφωνους νέους ώστε νά μπορέσουν νά έπωφεληθοῦν από τά βιβλία, γιά κάθε έπιστήμη, πού τυπώνονται στό έλληνικά. 'Ακόμα γιά νά μπορέσουν νά γίνουν κι αὐτοί "Έλληνες, αλλάζοντας πατρίδα μαζί μέ τή μητρική τους γλώσσα. Λίγο πολύ, μέσα στό πνεῦμα τῶν διδασκῶν τοῦ Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ.

Τό σύστημα μεταγραφῆς μέ ελληνικούς χαρακτήρες καί διακριτικά σημεῖα, ὄχι αὐστηρά καθορισμένο, είναι σχεδόν τό ἴδιο μέ τό τοῦ Καβαλλιώτη. Μέ τόν ἴδιο περίπου τρόπο εἶναι γραμμένο καί τό μόνο γνωστό τώρα, μά καί ἀχρονολόγητο, βλάχικο χειρόγραφο, ὁ Κῶδιξ Dimonie (Didahia alu ayu Antoniū)²², καθώς καί ἡ βλάχικη έπιγραφή στοῦς 'Αγίους 'Αποστόλους τοῦ Κλεινοβοῦ. Πράγματι, ἡ μεταγραφή μέ ελληνικούς χαρακτήρες, τῶν λίγων συμφῶνων πού βρίσκουμε στήν έπιγραφή, συμφωνεῖ μάλλον μέ τό σύστημα τοῦ Καβαλλιώτη, παρά μέ τό περισσότερο μελετημένο, ὅπως θά δοῦμε, σύστημα πού θά ἀκολουθήσει ἀργότερα ὁ Κων. Οὔκοῦτας. 'Απ' αὐτό ἀντλοῦμε ἕνα ἀκόμα έπιχείρημα γιά χρονολόγηση τῆς έπιγραφῆς τοῦ Κλεινοβοῦ, τουλάχιστον πρίν ἀπό τό 'Αλφαβητάριο τοῦ Κ. Οὔκοῦτα.

Εἶναι πολύ πιθανό νά εἶχαν περιληφθεῖ, μέσα στό πρόγραμμα τῆς Σχολῆς τῆς Μοσχόπολης, καί μαθήματα γιά τή μελέτη τῶν βαλκανικῶν γλωσσῶν. "Ομως δέν γίνεται μνεῖα στίς πηγές γιά ἰδιαίτερο βλάχικο ἢ ἀλβανικό σχολεῖο²³.

Φαίνεται πώς στή Μοσχόπολη ἔγιναν ἀπόπειρες γιά τή δημιουργία ἰδιαίτερου ἀλβανικοῦ ἀλφαβήτου, καθώς καί τυπογραφικῶν στοιχείων γι' αὐτό τό ἀλφάβητο, ἀπό τόν ἱερομόναχο Γρηγόριο πού μετάφρασε στό ἀλβανικά τήν Παλαιά καί τήν Καινή Διαθήκη καί πού διηύθηνε τό τυπογραφεῖο²⁴. Κάτι τέτοιο έπιχείρησε καί ὁ Καβαλλιώτης μέ τό βασισμένο στό ελληνικό ἀλφάβητο σύστημά του. Δέν ἀποκλείεται

21. Εἰσαγωγική Διδασκαλία – Περιέχουσα Λεξικόν Τετράγλωσσον τῶν τεσσάρων κοι-/νῶν Διαλέκτων, ἤτοι τῆς ἀπλῆς Ρωμαϊκῆς, τῆς / ἐν Μοισία Βλαχικῆς, τῆς Βουλγαρικῆς / καί τῆς 'Αλβανικῆς, / Συντεθεισα ἐν ἀρχῇ χάριν εὐμαθείας τῶν Φιλολόγων ἀλ-/λογλῶσσων νέων παρὰ τοῦ Αἰδεσιμωτάτου, καί Λογιωτάτου Δι-/δασκάλου, Οἰκονόμου, καί 'Ιεροκήρυκος Κυρίου Δανιήλ τοῦ ἐκ / Μοσχοπόλεως. Καλλυνθεῖσα δέ καί ἐπαυξηνηθεῖσα τῇ προσ-/θήκῃ τινῶν χρειῶν καί περιεργείας ἀξίων, καί εὐλα-/θῶς ἀφιερωθεῖσα τῷ Πανιερωτάτῳ, καί Λογιωτάτῳ / Μητροπολίτῃ Πελαγονείας, 'Υπερτίμῳ, καί 'Εξάρχῳ πάσης Βουλγαρικῆς Μακεδονίας Κυρίῳ Κυρίῳ Νεκταρίῳ / τῷ ἐκ Μουντανίων / Οὗ καί τοῖς ἀναλώμασι τύποις ἐκδεδόται δι' ὠφέλειαν τῶν 'Επαρχιωτῶν αὐτοῦ ευλαθῶν Χριστιανῶν. / 'Εν ἔτει σωτηρίῳ αἰθ' 1802. Μερική ἀνατύπωση, μαζί μέ τό Λεξικό, στό Per. Papahagi, *Scriitori Aromani în secolul al XVIII-lea*, σ. 103-186. Καταχωρημένο στό Ioan Bianu-Nerva Hodos, *Bibliographia Românească Veche 1508-1830*, τ. II, fasc. V, 1796-1806, Βουκουρέστι 1909, No 654, σ. 439-443· Em. Legrand, *Bibliographie Albanaise*, No 121, σ. 49-52.

22. Τό ἀναφέρει ὁ Per. Papahagi, *Scriitori Aromani*, σ. 319-321. (P. Th. Dachset, «Erster Jahresbericht des Instituts für ruminischen Sprache», σ. 4-7).

23. Φ. Μιχαλόπουλος, *Μοσχόπολις*, σ. 21.

24. Φ. Μιχαλόπουλος, *Μοσχόπολις*, σ. 23· Γεωργ. Ζαβίρας, *Νέα 'Ελλάς*, 'Αθήνα 1872, σ. 236, 244.

Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Κλεινοβοῦ

ὁμως νά ἔγιναν καί προσπάθειες νά ἐφευρεθοῦν εἰδικά στοιχεῖα καί γιά τή βλάχικη γλώσσα²⁵.

Πάντως τό πρῶτο βλάχικο ἀλφαβητάριο (*Νέα Παιδαγωγία*), γραμμένο μέ καθαρά διδακτική πρόθεση –κάτι πού προϋποθέτει, ἴσως, καί εἰδικά ὁργανωμένα μαθήματα βλάχικης γλώσσας, ἂν ὄχι καί σχολεῖο– ἐκδόθηκε, πολύ μετά τήν καταστροφή τῆς Μοσχόπολης, τό 1797, στή Βιέννη, στό τυπογραφεῖο τῶν Μαρκιδῶν Πούλιου, ἀπό τόν μοσχοπολίτη Κωνσταντῖνο Οὔκούτα, Πρωτοπαπά στήν ὀρθόδοξη ἐκκλησία τοῦ Πόζναν, στήν Πρωσσία²⁶. Τό ἀλφαβητάριο αὐτό, πού ἀπευθύνεται κυρίως στίς βλάχικες κοινότητες τῆς Κεντρικῆς καί Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, περιέχει ἕνα ἀναλυτικό καί μελετημένο σύστημα μεταγραφῆς τῆς βλάχικης γλώσσας, πάντα μέ βάση τό ἑλληνικό ἀλφάβητο, πολύ περισσότερο προωθημένο ἀπό τό σύστημα τοῦ Καβαλλιώτη. Περιέχει ἀκόμα μετάφραση στά βλάχικα ἐκκλησιαστικῶν καί λειτουργικῶν κειμένων, καθὼς καί μιάν εἰσαγωγή, στά βλάχικα, ὅπου γίνεται ἡ ἀπολογία τῆς βλάχικης γλώσσας –σέ ἀντίθεση μέ τόν Καβαλλιώτη καί τόν Δανιήλ– ἐξαίρεται ἡ ἀνάγκη γιά τοὺς Βλάχους, ἰδιαίτερα στήν Ξενιτεία, νά προσεύχονται καί νά γνωρίζουν τίς θεῖες γραφές στή γλώσσα τους, διατηρώντας τήν καθαρότητά της. Πάντως εἶναι χαρακτηριστικό πὼς ἀποφεύγει τή σύγκρουση καί τήν πολεμική μέ τοὺς ὁπαδούς τῆς διδασκαλίας στήν ἑλληνική γλώσσα, καί δέν προβάλλεται στό κείμενό του κανένα σύνθημα ἐθνικοῦ τύπου.

Εἶναι ἄξιο ἰδιαίτερης προσοχῆς τό γεγονός ὅτι ὁ Κ. Οὔκούτας παραμένει στή διεκδίκηση γιά τήν ὑπεράσπιση, προώθηση, διδασκαλία καί σεβασμό τῆς βλάχικης γλώσσας, καθὼς καί γιά τήν ἀναγνώριση τῆς ἰδιαιτερότητας τῶν Βλάχων, χωρίς νά ἐπεκτείνεται καί σέ διεκδικήσεις ἐθνικές. Καί τό σύστημα πού προτείνει καί ἐφαρμόζει γιά τόν ἐγγραμματισμό τῆς γλώσσας βασίζεται πάντα, ὅπως καί στοὺς πρὶν ἀπ' αὐτόν μοσχοπολίτες, στό ἑλληνικό ἀλφάβητο. Ἡ γραφή πού υἱοθετεῖ συμβάλλει καί τονίζει τήν ἐμμονή τοῦ Κ. Οὔκούτα νά ἐντάξει τό κίνημά του στό

25. Εἶναι γνωστό πὼς καί ἀργότερα ἔγιναν ἀπόπειρες γιά τή δημιουργία ξεχωριστοῦ ἀλβανικοῦ ἀλφαβήτου, ἰδιαίτερα τό 1844 ἀπό τόν Naum Veqilharxhi (1797-1866) καί πὼς τυπώθηκαν ἀλβανικά βιβλία μ' αὐτό τό ἀλφάβητο (S. Shuteriqi-K. Bihiku-M. Domi, *Historia e Letërsisë Shqipe*, II, Τίρανα 1959, 217-221, εἰκ. 17). Τό ἂν ἔγιναν, παράλληλα, ἀπόπειρες καί γιά δημιουργία ἀλφαβήτου γιά τή βλαχική γλώσσα καί μέχρι ποιοῦ σημείου ἐνδεχόμενα αὐτές οἱ ἀπόπειρες προωθήθηκαν, μένει πρόβλημα ἀνοιχτό. Ξέρω πὼς στίς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων ὑπάρχουν ἕνας ἢ δύο πέτρινοι σταυροὶ ἀπό ταφικά μνημεῖα, ἀκόμη γιά μένα ἀγνωστῆς προέλευσης, μέ ἐπιγραφές χαραγμένες σέ ἀγνωστὴ γραφή. Μήπως ἄραγε πρόκειται γιά ἕνα ἀπ' αὐτά τὰ ἀλφάβητα;

26. *Νέα Παιδαγωγία / ἦτοι / Ἀλφαβητάριον / εὐκόλον / τοῦ μαθεῖν τὰ νέα παιδιά τὰ ῥωμανο-θλά-/χικα γράμματα εἰς κοινὴν χρῆσιν τῶν Ῥωμανο-θλάχων / Νῦν πρῶτον / Συνετέθη καὶ ἐδιορθώθη / παρὰ τοῦ αἰδεσιμωτάτου ἐν ἱερεῦσιν / Κυρίου Κυρίου / Κωνσταντίνου / τοῦ Οὔκούτα, Μοσχοπολίτου, Χαρτοφύλακος / καὶ πρωτοπαπᾶ ἐν τῇ Ποσσανίᾳ τῆς / μεσημβρινῆς Πρωσίας, / Καὶ δι' αὐτοῦ χάριν ἐδόθη εἰς τύπον διὰ / καύχημα τοῦ Γένους / Ἐν Βιέννῃ, 1797 / Τύποις τῶν Μαρκιδῶν Πούλιου.* Ἀνατύπωση τῆς *Νέας Παιδαγωγίας* τοῦ Κ. Οὔκούτα σὺν Per. Papahagi, *Scriitori Aromâni în secolul al XVIII-lea*, σ. 55-191. Ioan Bianu, *Analele Acad. Rom. Sect. II*, τ. XXX, 1907-1908, σ. 6-7· Ioan Bianu-Nerva Hodos, *Bibliografia Românească Veche 1508-1830*, τ. II, fasc. V, 1796-1806, Βουκουρέστι 1909, No 613, σ. 398-403, εἰκ. 318, 319, 320.

Μίλτος Γαρίδης

εϋρύτερο ελληνικό κίνημα. Μπορούμε να πούμε πώς μένει μέσα στα ιδεολογικά πλαίσια του κινήματος (καί του κηρύγματος) του Ρήγα Φεραίου. Μπορεί να μην είναι έντελώς χωρίς σημασία το γεγονός πώς τό βιβλίο του Κ. Ούκούτα τυπώθηκε στη Βιέννη, στο τυπογραφείο των Μαρκιδών Πούλιου· είναι ίσως μάλιστα τό τελευταίο ή από τά τελευταία βιβλία πού τύπωσαν οί Μαρκίδες.

Έχει ιδιαίτερη σημασία πώς ή επιμονή του Κ. Ούκούτα στη χρήση του ελληνικού αλφαβήτου καί, ένδεχόμενα, στην ιδεολογία του Ρήγα έκδηλώνεται μετά την εποχή πού τό έχθρικό άπέναντι στις μή ελληνικές γλώσσες κίνημα μέ λαϊκό χαρακτήρα του Κοσμά του Αίτωλου²⁷ θά μπορούσε νά είχε προκαλέσει έντονες άντιελληνικές άντιδράσεις από μέρος των μή ελληνόφωνων πληθυσμών. "Η άκόμα, μετά τίς κινήσεις των Βλάχων στό έξωτερικό (ιδιαίτερα στην παροικία της Βουδαπέστης γύρω στά 1807²⁸) μά καί στις περιοχές της νότιας Βαλκανικής, γιά την είσαγωγή της βλάχικης γλώσσας στην Έκκλησία, πού προκάλεσαν άργότερα φανατικές άντιδράσεις των λογίων οπαδών της ελληνικής παιδείας καί γλώσσας. Άρκεϊ νά άναφέρει κανείς, χαρακτηριστικά, τόν ύβριστικό λίβελλο κατά της κίνησης αυτής καί ιδιαίτερα κατά της βλάχικης γλώσσας, πού δημοσίευσε στά 1810 ό Νεόφυτος Δούκας²⁹.

Άν ή κίνηση του Κ. Ούκούτα, μέσα στις παροικίες του έξωτερικού πιά, προωθούσε, καί στό έθνικό επίπεδο, την προσέγγιση μέ τούς Ρουμάνους καί την κατά κάποιον τρόπο προσχώρηση πρός τή ρουμανική έθνική ιδεολογία, τότε καί τό σύστημα μεταγραφής, πού θά πρότεινε, θά έπρεπε λογικά νά βασίζεται στό κυριλλικό άλφάβητο, πού μ' αυτό γράφανε τότε τή ρουμάνικη γλώσσα³⁰. "Η, τουλάχιστον, θά πρότεινε τό λατινικό άλφάβητο πού προωθούνταν τότε μέσα στό ρουμάνικο έθνικό κίνημα στην Τρανσυλβανία, καί πού θά υιοθετηθεί λίγο άργότερα από άλλους Βλάχους έθνικιστές διανοούμενους.

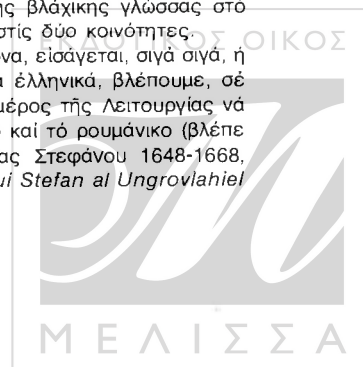
Γιατί ή στενότερη έπαφή άνάμεσα στους Κουτσοβλάχους των παροικιών καί τούς Βλάχους από τίς ρουμάνικες χώρες καί την Τρανσυλβανία, ιδιαίτερα μέσα στην

27. Μ. Γκιόλιας, *Ό Κοσμάς Αιτωλός καί ή εποχή του*, Άθήνα 1972· Κ.Σ. Κώνστας, «Κοσμάς Αιτωλός καί Όρλώφεια. Άπό την πατριωτική δράση του μεγάλου άναγεννητή», *Ηπειρωτική Έστία*, 18 (1969), σ. 296-301.

28. Ι. Μαρτινιανός, *Η Μοσχόπολις 1330-1930*, σ. 141-145· Per. Papahagi, *Scriitori Aromani*, σ. 18-20.

29. Νεόφυτος Δούκας, «Λόγος περί καταστάσεως σχολείου». Περιέχεται στην έκδοση: *Μαξίμου Τυρίου Λόγοι*, Βιέννη 1810, σ. XXXIII-XL· βλέπε καί επανέκδοση στό: Per. Papahagi, *Scriitori Aromani in secolul al XVIII-lea*, σ. 51-54. Βλέπε σχετικά μ' αυτό τό θέμα, *Άπολογία ιστορική καί κριτική υπέρ του Έρω Κλήρου της Άνατολικής Έκκλησίας κατά των συκοφαντιών του Νεοφύτου Δούκα, συγγραφείσα παρά Κυρίλλου Κ. 1815*, χωρίς ένδειξη τόπου, όπου ό συγγραφέας άποφαίνεται κατά της είσαγωγής της βλάχικης γλώσσας στό Σχολείο καί στην Έκκλησία γιά νά άποφευχθεί ή ρήξη άνάμεσα στις δύο κοινότητες.

30. Είναι χαρακτηριστικό πώς όταν, πρός τά τέλη του 17ου αιώνα, είσάγεται, σιγά σιγά, ή ρουμάνικη γλώσσα στην Έκκλησία, δίπλα στά σλαβονικά καί στά ελληνικά, βλέπουμε, σέ ορισμένα λειτουργικά χειρόγραφα βιβλία, τό σέ ελληνική γλώσσα μέρος της Λειτουργίας νά γράφεται κι αυτό μέ κυριλλικούς χαρακτήρες, όπως τό σλαβονικό καί τό ρουμάνικο (βλέπε χαρακτηριστικά τό Λειτουργiάριο του Μητροπολίτη Ούγγροβλαχίας Στεφάνου 1648-1668, δημοσίευση στό: Dr. G. Popescu-Vilcea, *Slujebnicul Mitropolitului Stefan al Ungrovlahiei (1648-1668)*, Βουκουρέστι 1974, εικόνες σέ fac-similé).

Οι επιγραφές του Κλεινοβού

Ουγγαρία, στάθηκε ισχυρό ερέθισμα για την προσέγγιση μερίδας των Κουτσοβλάχων προς τη ρουμανική ή ρουμανίζουσα εθνική ιδεολογία. Μέσα στα πλαίσια της κίνησης για την προώθηση και τόν έγγραμματισμό της βλάχικης γλώσσας, αυτή ή τάση έκφράστηκε κυρίως μέ την υιοθέτηση ενός αλφαβήτου μέ βάση τό λατινικό αλφάβητο.

Ό Γεώργιος Κωνσταντίνου Ρόζιας, στίς *Έξετάσεις περί τών Ρωμαίων ή τών όνομαζομένων Βλάχων*³¹, ταλαντεύεται ανάμεσα στό σλαβονικό ή τό λατινικό αλφάβητο, γιά νά προτείνει τελικά, τό 1809, τό λατινικό³². Ό Μιχαήλ Γ. Μπογιατζής, στή *Γραμματική Ρωμανική, ήτοι Μακεδονοβλαχική*³³, προτείνει αλφάβητο μέ βάση τό λατινικό. Καί οί δύο στά εισαγωγικά τους κεφάλαια, γραμμένα στά ελληνικά, υπεραμύνονται τής βλάχικης γλώσσας καί αφήνουν νά διαφαίνεται ή αντίθεσή τους προς την ελληνική έθνική ιδεολογία, άν όχι καί κάποια προσέγγιση προς τη ρουμανική ιδεολογία. Έξάλλου, στό καθαρά γλωσσικό επίπεδο, ή μεταγραφή μέ λατινικούς χαρακτήρες τής βλάχικης γλώσσας εύνόησε την προώθηση μιās μορφής βλάχικης πού τείνει νά συγχέεται μέ τη ρουμανική. Οί «Ρωμανο-γραικο-γερμανικοί Διάλογοι. Α΄ Διάλογος μεταξύ ενός Ρωμάνου καί ενός Γραικού», πού περιέχονται στή Γραμματική του Μ. Μπογιατζή, είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικοί γι' αυτήν την τάση.

Άρκετά άργότερα, γύρω στά μέσα του 19ου αιώνα καί μετά, κάθε προσπάθεια μεταγραφής καί καλλιέργειας τής βλάχικης γλώσσας μέ λατινικούς χαρακτήρες φαίνεται πώς εγκαταλείπεται άνάμεσα σ' εκείνους τούς κύκλους τών Βλάχων πού προσχωρούν στή ρουμανική έθνική ιδεολογία καί προπαγάνδα. Γιά τούς Βλάχους οργανώνονται σχολεία όπου τούς μαθαίνουν τη ρουμανική καί μόνο γλώσσα. Στήν Έκκλησία εισάγουν τη ρουμανική γλώσσα καί όχι τη βλάχικη. Τά βλάχικα τά γράφουν μόνον γιά την καταγραφή λαογραφικών προφορικών κειμένων ή άκόμα γιά γλωσσολογικές καί φιλολογικές μελέτες.

Δέν είναι χωρίς σημασία τό γεγονός πώς μέσα στην κίνηση γιά τόν έγγραμματισμό

31. *Untersuchungen über die Romanier oder sodenannten Wlachen, welche jenseits der Donau wohnen ; auf alte Urkunden gegründet von Georg Constantin Rosa, Zuhörer der Physiologie und Geburtschulze auf der medizinischen Universitäts Fakultät zu Pesth in Hungarn.* Έξετάσεις περί τών Ρωμαίων ή τών όνομαζομένων Βλάχων όσοι κατοικούσιν άντιπέρα του Δουνάβεως, επί παλαιών μαρτυριών τεθεμελιωμένοι, παρά Γεωργίου Κωνσταντίνου Ρόζια, Άκροατού τής Φυσιολογίας, καί Μαμμικής έν τω τής Ίατρικής Σχολείω, μέρει του έν τη κατ' Ούγγαρίαν Έλευθερουπόλει Πέστη Κειμένου Πανδιδακτηρίου. Πέστη (Mathias Trattner) 1808. Ρουμανική μετάφραση: Sergiu Hagiadi, *Cercetari despre Romanii de dincolo de Dunare*, Κραϊόβα 1867. Βλ. Ρ. Papahagi, *Scriitori Aromăni*, σ. 7, σημ. 3. Ioan Bianu-Nerva Hodos, *Bibliografia Româneasca Veche 1508-1830*, II, fasc. VI, Βουκουρέστι 1910, No 753, σ. 537-538.

32. Ρ. Papahagi, *Scriitori Aromani*, σ. 7, σημ. 3 (ρουμανική μετάφραση Γ. Κ. Ρόζια, *Maestria Chiuvasirii romanesti cu litera latinești, care sunt literale Romanilor ceăle vechi*, Πέστη 1809).

33. *Γραμματική Ρωμανική ήτοι Μακεδονοβλαχική, σχεδιασθείσα καί πρώτον εις φώς άχθείσα υπό Μιχαήλ Γ. Μποϊατζή, διδασκάλου τής ένταύθα άπλοελληνικής Σχολής [άκολουθεί ό ίδιος τίτλος καί στά γερμανικά], Έν Βιέννη τής Άουστρίας, έν τη Τυπογραφία του Ίωάννου Σνύρα 1813. Βλέπε Ioan Bianu-Nerva Hodos, *Bibliografia Româneasca Veche*, τ. III, fasc. I (1809-1814), Βουκουρέστι 1912, No 822, σ. 72-76. Ρ. Papahagi, *Scriitori Aromăni*, σ. 8, σημ. 1.*

Μίλτος Γαρίδης

καί τήν προώθηση της βλάχικης γλώσσας αναπτύχθηκαν καί συγκρούστηκαν δύο διαδοχικές διαφορετικές τάσεις, αναφορικά μέ τή χρησιμοποίηση ἀλφαβήτου βασισμένου στό έλληνικό, στό λατινικό ή άκόμα καί στό κυριλλικό. Δέν πρόκειται μόνον, ὅπως ὑποστηρίχθηκε³⁴, γιά μιάν εξέλικτική πορεία μέσα στίς διάφορες χρονολογικές φάσεις τής κίνησης. Γιατί, ἂν ἡ πρώτη χρήση τοῦ έλληνικοῦ ἀλφαβήτου μπορεῖ ἴσως νά ἐξηγηθεῖ –ἐκτός ἀπό ἄλλους παράγοντες– καί ἀπό τή μακρόχρονη συνήθεια καί ἐξοικείωση μέ τό έλληνικό ἀλφάβητο σέ περιοχές σάν τή Μοσχόπολη, ἡ ἐπιμονή τοῦ Κ. Οὔκούτα στήν υιοθέτηση ἑνός συστηματικά μελετημένου καί προετοιμασμένου γιά τή βλάχικη γλώσσα έλληνικοῦ ἀλφαβήτου μέσα στίς βλάχικες κοινότητες της Κεντρικής καί Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, ἐκφράζει ἤδη μιάν ἐπιλογή. Πολύ περισσότερο πού ἄλλοι Βλάχοι λόγιοι ἀποφαίνονται σχεδόν τήν ἴδια ἐποχή γιά τό λατινικό ἀλφάβητο καί τό υιοθετούν.

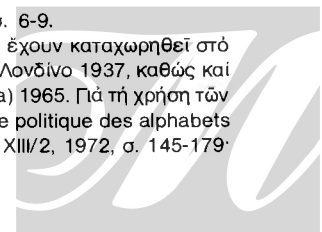
Πρόκειται λοιπόν γιά ἕνα πρόβλημα μέ ἰδεολογικές προεκτάσεις πού συνδέεται μέ μιάν ἰδιαίτερη συμβολική, αἰσθηματική καί ἰδεολογική φόρτιση καί σημασία πού ἔχουν ἀποκτήσει ὀρισμένα ἀλφάβητα, μέσα σέ συγκεκριμένες ἱστορικές καί πολιτικές συνθήκες. Ὅταν μπαίνει πρόβλημα ἐπιλογῆς, υιοθέτησης καί χρήσης τοῦ ἑνός ἢ τοῦ ἄλλου ἀλφαβήτου γιά μιᾶ γλώσσα πού δέν ἔχει ἄκόμα γραφεῖ ἢ πού ξαναγράφεται ἀπό ἰδιαιτερές ἐθνικο-θρησκευτικές ἢ ἄλλες ομάδες γιά δική τους καί μόνον χρήση, αὐτή ἡ ἐπιλογή ἀνταποκρίνεται, φυσιολογικά, σέ κριτήρια ἰδεολογικά καί συναισθηματικά. Δέν μιλῶ, βέβαια, τόσο γιά τήν ἐπιλογή πού γίνεται στήν ἐποχή μας, ἴσως καί μέ ἐπιστημονικά κριτήρια –ἀλλά καί τότε ὄχι μόνον ἐπιστημονικά– ἀπό ἐδικούς ἐπιστήμονες γλωσσολόγους γιά τό γράψιμο μιᾶς γλώσσας στήν Ἀφρική, στήν Ἀμερική ἢ στά νησιά τοῦ Εἰρηνικοῦ, ἀλλά γιά ἐπιλογές πού γίνονται φυσιολογικά, μέσα στούς κόλπους μιᾶς ἀνθρώπινης ομάδας καί ἀπό τά ἴδια τά μέλη της.

Τό ἀλφάβητο πού ἐπιλέγεται σ' αὐτές τίς περιπτώσεις γίνεται τό κοινό σημεῖο ἀναφορᾶς καί ταύτισης ἢ προσέγγισης πρὸς ἄλλη ἢ ἄλλες πολιτιστικές ομάδες κοινῆς καταγωγῆς (ἀληθινῆς, διεκδικούμενης ἢ καί ὑποτιθέμενης), κοινῆς ἢ συγγενικῆς θρησκευτικῆς καί πολιτικῆς ἰδεολογίας. Ἡ, ἄκόμα, ἡ ἐπιλογή γίνεται γιά νά ἐκφράσει τή θέληση γιά ἰδεολογική ταύτιση καί προσέγγιση πρὸς τήν πολιτιστική ἢ θρησκευτική ομάδα πού κατ' ἐξοχὴν χρησιμοποιεῖ αὐτό τό ἀλφάβητο.

Μπορεῖ νά ἀναφέρει κανεῖς πολλά παραδείγματα μιᾶς τέτοιας πρακτικῆς ἀπό διάφορους ἱστορικούς καί γεωγραφικούς χώρους, πού μποροῦν νά συγκροτοῦν κάτι σάν ἱστορικό νόμο. Γιά νά μὴν ἀνατρέξουμε σέ ἀπώτερες ἱστορικές εποχές, ἄς περιοριστοῦμε σέ μιάν ἐποχή ἀπό τά τέλη τοῦ Μεσαίωνα μέχρι τά μισά τοῦ 19ου αἰώνα, καί ἄς διαλέξουμε τά παραδείγματά³⁵ μας μέσα στόν οἶκεό σέ μᾶς ἱστορικό καί γεωγραφικό χῶρο:

34. Per. Papahagi, *Scriitori Aromăni în secolul al XVIII-lea*, σ. 6-9.

35. Πολλές ἀπό τίς πληροφορίες πού δίνονται στά παραδείγματα ἔχουν καταχωρηθεῖ στό *The Gospel in Many Tongues*, British and Foreign Bible Society, Λονδίνο 1937, καθώς καί στό Κ. Μ. Musaev, *Alfavit Jazykov narodov S.S.S.R.*, Μόσχα (Nauka) 1965. Γιά τή χρήση τῶν ἀλφαβήτων, πβ. Ε. Zakhos - Papazahariou, «Babel balkanique, Histoire politique des alphabets utilisés dans les Balkans», *Cahiers du Monde russe et soviétique*, XIII/2, 1972, σ. 145-179.

Οι επιγραφές του Κλεινοβοῦ

Οἱ τουρκόφωνοι ὀρθόδοξοι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας χρησιμοποιοῦν τὴν ἐλληνικὴ γραφὴ, τὰ λεγόμενα καραμανλίδικα, μὲ ὀρισμένα διακριτικὰ σημεῖα, γιὰ νὰ γράψουν τὴν τουρκικὴ γλῶσσα, ποὺ χρησιμοποιοῦν, ἐν μέρει, καὶ στὴ λατρεία. Κι αὐτὸ ἤδη, φαίνεται, ἀπὸ τὸν 14ο-15ο αἰῶνα. Ἐνῶ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα τυπώνονται βιβλία μ' αὐτὴ τὴ γραφὴ. Ἡ γραφὴ αὕτῃ γίνεται γι' αὐτοὺς τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς, ἡ γέφυρα ποὺ τοὺς συνδέει τόσο μὲ τὴν Ὀρθοδοξία ὅσο καὶ μὲ ἕναν εὐρύτερο Ἑλληνισμό. Τὸ ἐλληνικὸ ἀλφάβητο χρησιμοποίησαν καὶ οἱ λίγοι ἄρμενόφωνοι ὀρθόδοξοι γιὰ νὰ γράψουν τὴ γλῶσσα τους.

Ἀντίθετα, οἱ Φραγκοχιώτες καθολικοὶ γράφουν τὰ ἐλληνικά –υπάρχουν καὶ τυπωμένα βιβλία– μὲ λατινικοὺς χαρακτήρες. Ἔχουμε, δηλαδή, ἐπανάληψη παλιότερου φαινομένου, ὅταν στὴ Νότια Ἰταλία, τὸ Μεσαίωνα, γράφονταν συχνὰ τὰ ἐλληνικά μὲ λατινικοὺς χαρακτήρες. Οἱ ἐλληνόφωνοι Τοῦρκοι τῶν Ἰωαννίνων γράφουν θρησκευτικοὺς ὕμνους καὶ ἄλλα κείμενα σὲ ἐλληνικὴ γλῶσσα, ἀλλὰ μὲ τὸ ἀραβικὸ ἀλφάβητο, ἐνῶ οἱ ἐπίσης ἐλληνόφωνοι γιαννιώτες Ἑβραῖοι ἔχουν γράψει τὰ ἐλληνικά μὲ τὴν ἑβραϊκὴ γραφὴ³⁶.

Τουρκόφωνοι ἢ κουρδόφωνοι, Ἀρμένηδες ὅμως στὴ θρησκεία καὶ στὴ συνείδηση, ἔγραφαν καὶ τύπωναν, τὸν περασμένο αἰῶνα καὶ στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας, βιβλία σὲ τουρκικὴ καὶ κουρδικὴ μὲν γλῶσσα, ἀλλὰ μὲ ἄρμενικοὺς χαρακτήρες.

Οἱ τουρκόφωνοι, ἀλλὰ ὀρθόδοξοι, Γκαγκαούζοι, στὴ Μολδαβία, Βεσσαραβία καὶ Ντομπρουτζά, γράφουν τὴ διάλεκτο τους μὲ τὸ κυριλλικὸ ἀλφάβητο, ἐνῶ οἱ ταταρόφωνοι Καραίτες (Κριμαία, Οὐκρανία), αἰρετικοὶ Ἑβραῖοι, γράφουν τὰ ταταρικά καὶ μὲ τὴν ἑβραϊκὴ γραφὴ.

Τὸ περισσότερο χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἐπιμονῆς στὴ χρῆση μιᾶς γραφῆς, κοινὸ σημεῖο ἀναφορᾶς καὶ γέφυρα ἐπαφῆς, μᾶς τὸ δίνουν οἱ διαφορὲς ἑβραϊκὲς κοινότητες καὶ ομάδες. Ὅλες οἱ μητρικὲς γλῶσσες ὀργανωμένων ἑβραϊκῶν ἐθνοθρησκευτικῶν ομάδων ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὴ δική τους καὶ μόνον χρῆση –καὶ δίπλα στὴν ἑβραϊκὴ, νεκρὴ γλῶσσα τῆς λατρείας καὶ τῆς πολιτιστικῆς ἔκφρασης– μὲ τὴν ἑβραϊκὴ γραφὴ. Αὐτὸ ἰσχύει, μέχρι τώρα, γιὰ τὸ γίντις ἢ ἑβραιογερμανικά, γιὰ τὸ λαντίνο ἢ ἑβραιοϊσπανικά, γιὰ τὰ ἑβραιοαραβικά στὴ Βόρεια Ἀφρική καὶ τὴ Μέση Ἀνατολή, γιὰ τὰ ἑβραιοπερσικά, γιὰ τὰ γεωργιανά.

Γιὰ τὸν ἐγγραμματισμὸ τῆς ἀλβανικῆς γλῶσσας, χρησιμοποιήθηκαν κατὰ καιροῦς,

---

Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελοκίδου, «Ξενόγλωσσα κείμενα μὲ ἐλληνικὴ γραφὴ», Ὁ Ἑρμηνεύτης, 1', 1972, σ. 69-111· Αναστάσιος Ἰορδάνογλου, «Καραμανλίδικες ἐπιγραφές τῆς Ἱερας Μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Βαλουκλῆ Κωνσταντινουπόλεως», Βαλκανικά Σύμμεικτα, 1, 1981, σ. 61-92 (ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία). Γιὰ τίς βιβλιογραφίες τῶν καραμανλίδικων ἐντύπων, Φ. Ἡλιοῦ, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863 (ΚΝΕ/ΕΙΕ, Τετράδια ἐργασίας, 4, 1983), σ. 19'. Βλ. ἐπίσης Σ. Α. Χουδαβερδόγλου - Θεοδότου, «Ἡ τουρκόφωνος ἐλληνικὴ φιλολογία 1453 - 1924», Ε.Ε.Β.Σ., τ. Ζ', Ἀθήνα 1930, σ. 299-307· S. Salaville "Un Acahiste turc avec acrostiche alphabétique grec", ΕΕΒΣ., ΚΓ', Ἀθήνα 1953, σ. 484-490.

36. Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. Βασίλης Α. Πυρρινέλλας, «Οἱ ὁμολογιᾶς τῶν Τουρκογιαννιωτῶν», Ἡπειρωτικά Χρονικά, τ. ΙΒ', Ἰωάννινα 1937, σ. 160-169· Ἰωσήφ Μάτσας, «Ἑβραιοελληνικοὶ θρηνοί», Πρακτικά Δ' Συμποσίου Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου (Ἡπειρος - Μακεδονία - Θράκη), Θεσσαλονίκη 1983, σ. 155-180· Γ. Ι. Ἀναστασιάδης, «Χαϊ-Χουρούμ (ἄρμενόγλωσσοι Ἕλληνες», π. Μικρασιατικά Χρονικά, τ. Δ', Ἀθήνα 1948, σ. 37-46.

Μίλτος Γαρίδης

καί ανάλογα μέ τή θρησκεία, τό άραβικό άλφάβητο άπό τούς μουσουλμάνους, τό ελληνικό άπό τούς όρθόδοξους καί τό λατινικό άπό τούς καθολικούς. Μιά τέτοια πρακτική προβάλλει ξεκάθαρα, νομίζω, τούς πόλους έλξης τών διάφορων θρησκευτικών ομάδων, καί άνταποκρίνεται πρός ορισμένους ιδεολογικούς καί συναισθηματικούς τους προσανατολισμούς. Ό άλβανικός έθνικισμός προχώρησε καί στή δημιουργία μικτών ή όλότελα καινούργιων άλφαβήτων γιά νά άποφύγει αυτόν τόν σκόπελο καί γιά νά βρεϊ κοινό σημείο αναφοράς πού θά εύνοοῦσε καί θά διευκόλυνε τή διαμόρφωση καί τή στερέωση κοινής έθνικής ιδεολογίας. "Αν, τελικά, υιοθετήθηκε τό σημερινό λατινογενές άλφάβητο, αυτό έγινε έπειδή τελικά θεωρήθηκε τό περισσότερο ούδέτερο, άφοῦ ήδη είχε εύρύτατη χρήση σ' ένα πλατύ φάσμα εύρωπαϊκών γλωσσών καί άνεξάρτητα άπό τίς έθνοθρησκευτικές ομάδες.

Μά άκόμα καί στήν εποχή μας, ή πολιτική έξουσία, έχοντας συνειδητοποιήσει τή συμβολική καί μυστική φόρτιση καί σημασία ορισμένων άλφαβήτων, έπιχειρεί νά δώσει συγκεκριμένους δικούς της προσανατολισμούς σ' αυτή τή φόρτιση, επιβάλλοντας μεταρρυθμίσεις άλφαβήτων γιά νά πετύχει άπώτερες μακροπρόθεσμες πολιτικές επιδιώξεις³⁷.

Στήν περίπτωση λοιπόν τών Βλάχων, καί σχετικά μέ τίς πρώτες τουλάχιστον άπόπειρες γιά έγγραμματισμό τής βλάχικης γλώσσας, ή υιοθέτηση τής ελληνικής γραφής θά μπορούσε άπλά καί μόνον νά σημαίνει –έκτός άπό τήν προβολή καί συνειδητοποίηση τής ιδιαιτερότητάς τους– έμμونه στήν Όρθοδοξία καί στά σύμβολά της. Όπό τή στιγμή όμως πού τέθηκε γιά τούς Βλάχους, μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο, πρόβλημα ένταξης, ταυτότητας καί άποδοχής μιάς έθνικής ιδεολογίας –έστω καί στήν πρώτη της έκφανση– μπαίνει καί θέμα έπιλογής άνάμεσα στό ελληνικό ή στό κυριλλικό, καί κατ' επέκταση στό λατινικό άλφάβητο. Τά δύο πρώτα άλφάβητα μπορούν νά χαρακτηριστούν σάν άρρηκτα συνδεδεμένα μέ τήν Όρθοδοξία, ένώ τό λατινικό άρχίζει νά συνδέεται, αυτή τήν εποχή, μέ τούς άμεσους στόχους

37. Είναι χαρακτηριστικό τό γεγονός πώς ή σοβιετική έξουσία εύνόησε, άν δέν επέβαλε, μεταξύ 1930 καί 1940, σέ μία σειρά άπό γλώσσες λαών μουσουλμανικής κοινότητας καί τουρκικής, γιά τούς περισσότερους, καταγωγή, άλφάβητα σχεδόν ταυτόσημα καί κυριλλικής έμπνευσης. Δέν έπρόκειτο, βέβαια, γιά άναζήτηση άλφαβήτων-έργαλείων γιά μία τελειότερη γραπτή άπόδοση αυτών τών γλωσσών. Κι αυτό τό μέτρο πάρθηκε άφοῦ ήδη –πρίν πολύ λίγα χρόνια– είχε υιοθετηθεί, γι' αυτές τίς ίδιες γλώσσες καί μέ τοπικές πρωτοβουλίες, τό λατινικό άλφάβητο σέ άντικατάσταση του άραβικού. Δέν χωράει άμφιβολία πώς στήν άπόφασή τους αυτή οι σοβιετικές άρχές οδήγήθηκαν άπό τόν συλλογισμό πώς ή υιοθέτηση κυριλλικής έμπνευσης άλφαβήτου θά διευκόλυνε τήν προσέγγιση τών μουσουλμανικών λαών πρός τούς Ρώσους, καθώς καί τήν ένίσχυση τών δεσμών άνάμεσα στίς διάφορες έθνικές ομάδες της Ε.Σ.Σ.Δ., ένώ, παράλληλα, ό παραμερισμός τής αραβικής γραφής, σημείου κοινής αναφοράς, θά άμβλυνη τά αισθήματα άλληλεγγύης άπέναντι στους άλλους μουσουλμανικούς λαούς. Παρόμοιο μέτρο, έξάλλου, πάρθηκε καί στή Σοβιετική Μολδαβική Δημοκρατία, μετά τήν προσάρτησή της στήν Ε.Σ.Σ.Δ. τό 1940. Έκεϊ έπιβλήθηκε ή γραφή τής ρουμάνικης γλώσσας μέ τό κυριλλικό άλφάβητο, τής ίδιας γλώσσας πού γράφεται μέ τό λατινικό άλφάβητο στή Ρουμανία.

Παραμφερείς σκέψεις κυριάρχησαν καί σχετικά μέ τή μεταρρύθμιση τής γραφής στήν Τουρκία. Μέσα στή σκέψη του Όαταούρκ, τό λατινικό άλφάβητο θά έφερνε τούς Τούρκους πιά κοντά στήν Ευρώπη, άπομακρύνοντάς τους ταυτόχρονα άπό τίς άνατολίτικες μουσουλμανικές καταβολές τους.

Οί επιγραφές του Κλεινοβού

του ρουμανικού έθνικού κινήματος. Η επιλογή πιά δέν έχει μόνο οάν άντικείμενο τήν έκφραση έμμονής στήν Όρθοδοξία, κάτι πού θά μπορούσε νά ισχύσει γιά τούς άλβανόφωνους όρθόδοξους πού κάνουν χρήση τής ελληνικής γραφής. Γιά τούς Βλάχους ή επιλογή ξεπερνά αυτό τό πλαίσιο καί σημαίνει κάποια τοποθέτηση άπέναντι στό πρόβλημα ένταξης καί έθνικής ταυτότητας, πού τέθηκε όπωσδήποτε γιά τούς βλάχικους πληθυσμούς. Όλοι οί Βλάχοι, βέβαια, δέν τοποθετήθηκαν μέ τόν ίδιο τρόπο άπέναντι στό πρόβλημα καί γι' αυτό τό λόγο ή σύγκρουση άνάμεσά τους θά ήταν άναπόφευκτη.

Η έμμονή, ιδιαίτερα του Κωνσταντίνου Ούκούτα, στήν υιοθέτηση του ελληνικού άλφαβήτου καί ή άποδοχή του άλφαβήτου αυτού από σημαντικό μέρος του βλάχικου πληθυσμού καί μάλιστα στίς κοινότητες του έξωτερικού, σημαίνει, νομίζω, πώς αυτοί οί Βλάχοι, ενώ επιμένουν στήν ιδιαιτερότητά τους, θεωρούν ταυτόχρονα πώς άποτελούν τμήμα ενός ευρύτερου Έλληνισμού καί δέχονται τήν έθνική του ιδεολογία όπως εκφράζεται στά κηρύγματα του Ρήγα. Δηλαδή εκφράζουν έτσι τήν αντίθεσή τους τόσο πρός τά κηρύγματα του Κοσμά του Αίτωλου ή τά γραπτά του Νεοφύτου Δούκα πού άποβλέπουν στήν εξάλειψη τής ιδιαιτερότητάς τους, όσο καί πρός τήν προσέγγιση καί τήν ταύτισή τους μέ τή ρουμανική ή ρουμανίζουσα έθνική ιδεολογία.

Μέσα σ' ένα τέτοιο ή παρόμοιο κλίμα πρέπει νά κινήθηκαν καί εκείνοι πού φρόντισαν νά γραφτεί ή βλάχικη επιγραφή στον Κλεινοβό. Όσο γιά τό πρόβλημα καί μόνο τής γραφής καί τής καλλιέργειας τής βλάχικης γλώσσας, θά πρέπει νά τονίσουμε πώς έγιναν ορισμένες προσπάθειες, κατά τά τέλη του 18ου αιώνα, γιά μελέτη καί καθορισμό της. Όμως αυτές οί προσπάθειες μελέτης τής βλάχικης ως γλώσσας άυτοτελοϋς προωθήθηκαν μόνον στό βραχύ διάστημα όπου ή βλάχικη γράφηκε με ελληνικούς χαρακτήρες. Κι αυτή ή κίνηση έντάσσεται μέσα στά πλαίσια ενός ευρύτερου ελληνικού έθνικού κινήματος.

Μίλτος Γαρίδης

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Οί Έπιγραφές

1. Κτητορική επιγραφή.

† ΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΕΝΔΟΞΩΝ ΚΑΙ ΠΑΝΕΥΦΗΜΩΝ / ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ, ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΕΣΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΤΑΓΩΝ ΚΥ ΚΥ ΚΥΡΙΛΟΥ / του εκ κώμης Κοζάνης ΔΙΑ / ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΤΩΝ ΕΝΑΣΚΟΥΜΕΝΩΝ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ / ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ ΚΑΙ / ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ, ΔΙ ΕΠΙΣΤΑΣΙΑΣ ΚΥ ΠΑΝΑΚΗ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΑΚΕΛΑΡΙΟΥ / ΠΡΟΕΣΤΟΤΟΣ, ΔΙΑ / ΧΕΙΡΟΣ ΤΟΥ ΕΥΤΕΛΟΥΣ ΚΑΙ ΑΜΑΡΤΩΛΟΥ, ΜΙΧΑΗΛ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ / ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ / ΣΑΜΑΡΙΝΗΣ ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΝ, ΕΤΕΛΕΙΣΘΗ ΔΟΞΑ ΤΩ ΑΓΙΩ / ΘΕΩ.

[Στ. 2 Ίωως Καστάνιας αντί Κοζάνης]

Μίλτος Γαρίδης

2. Ἐπιγραφή πάνω στό ἐσωράχιο τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ.

»ΣΤΙΧΟΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΖΩΣΙΜΑ.

ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ. »ΦΟΒΩ ΠΡΟΒΑΙΝΕ, ΤΗΝ ΠΥΛΗΝ ΤΗΣ ΕΙΣΟΔΟΥ.

»ΤΡΟΜΩ ΛΑΜΒΑΝΕ, ΤΩΝ ΘΕΙΩΝ ΜΥΣΤΗΡΙΩΝ,

»ΙΝΑ ΜΗ ΚΑΤΑΦΛΕΧΘΗΣ ΠΥΡΙ ΤΩ ΑΙΩΝΙΩ.

ΑΠΛΟΥΝ. »ΣΚΙΑΖΟΥ ΚΙ' ΕΜΠΑΙΝΕ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ,

»ΤΡΕΜΕ Κ' ΕΠΕΡΝΕ ΤΗΝ ΘΕΙΑΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑΝ.

»ΚΟΛΑΣΣΕΣ ΚΑΙ ΦΩΤΙΑΙΣ, ΑΝ ΘΕΛΗΣ ΓΙΑ ΝΑ ΦΥΓΗΣ,

ΒΛΑΧΙΚΟΝ. »ΊΝΤΡΑ ΜΠΑΣΙΑΡΕΚΑ, ΚΟΥ ΜΟΥΛΤΑ ΠΑΒΡΙΕ.

»ΤΡΙΑΜΠΟΥΡΑ ΛΟΥΝΤΑΛΟΥΙ ΜΑΡΙΑ ΚΟΥΜΝΙΚΑΤΟΥΡΑ,

»ΦΩΚΟΛΟΥ ΑΚΣΙ ΣΗ ΚΟΛΑΣΙΑ ΤΡΑ ΣΚΑΚΗ.

3. Κτητορική επιγραφή τοῦ Τέμπλου (μικρογράμματα).

Οὐχ' ὥς τό πάλαι στάμνον ἡδέ λυχνίον,
ἴσχει σκιώδη τέμπλεον πέρι τοδέ,
θεῖον δέ χριστόν σῶμα, ὥς ὑπέρ φύσιν,
ζωηρόν ἄρτον, ἐκ ψυχῶν σωτηρίαν
ἀρχιθύτοιο σταγέων παΐσιου
τοῦ κλεινοβίου ἰθύνοντος ἐγράφη
ἐπιστατοῦντος ἀνδρός ἐκ κρίτου μάλα
κυροῦ Θεοδώρου τε τοῦ παπά χριστου.

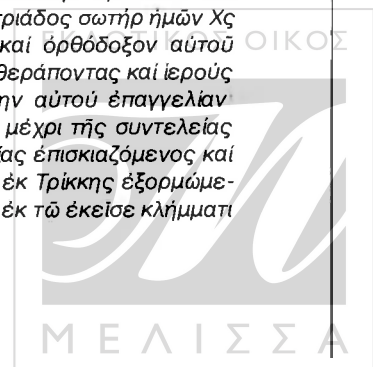
Ἐν ἔτει σωτηρίῳ

1789 κατά μῆνα

† Ἰανουαρίου 15

4. Ἐπιγραφή στήν Κόγχη τοῦ Διακονικοῦ. Αὐτοβιογραφία Παΐσιου (μικρογράμματα).

Οὐδέν τῶν ἐν τῷ κόσμῳ ὅσα ἐν οὐρανῷ καί ὅσα ὑπ' οὐρανόν ἐπὶ τῆς γῆς ὃ μὴ
ὑπόκειται καὶ διεξάγητε, τη μακαρία καὶ θειοτάτῃ προνοίᾳ ^{2/} καὶ οὐ μόνον ἐφορεῖσθαι
αὕτη οἰκονομεῖ καὶ διεξάγει, ὅσα νοερᾶς καὶ λογικῆς ἔχονται δυνάμεως καὶ οὐσίας
κτῆματα καὶ ὅσα μόνον ἐμψυχου καὶ ^{3/} φυτικῆς δυνάμεως, ἀλλ' ἐξικνεῖται ἡ αὐτῆς
ροπή καὶ ἐνέργεια ἐπὶ τῶν ἀψύχων καὶ ἀνεσθήτων καὶ ἄχρι τῶν ἐγκάτων τῆς γῆς,
μετάλων λέγω καὶ ^{4/} ὑπογείων ὑδάτων καὶ περιγείων, οὐδέν γάρ ἀπρονόητον, οὐδέν
ἡμελημένον, δι' ὃ καὶ ὁ προ(φη)τάναξ θαβιδ βοᾷ λέγων: ἐθαυμαστώθῃ ἡ γνώσις σου
Κε καὶ πάν ^{5/}τα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας, τὴν δὲ τοιαύτην θειοτάτην πρόνοιαν καὶ
διεξαγωγὴν πολλῶ πλέον ἐκτείνει καὶ ἐνεργεῖ ὁ εἰς τῆς ἀγίας τριάδος σωτὴρ ἡμῶν Χς
καὶ Θς ὁ δι' ἡμᾶς ^{6/} ἐνανθρωπήσας, ἐπὶ τὴν ἀγιωτάτην καὶ ὀρθόδοξον αὐτοῦ
ἐκκλησίαν, ἐχομένως δὲ καὶ ἐπὶ τοὺς ἐκκλησιαστικούς αὐτοῦ θεράποντας καὶ ἱερούς
ὑπουργούς, κατὰ τὴν ^{7/} ἐν ἱεροῖς εὐαγγελίοις ἀψευδεστάτην αὐτοῦ ἐπαγγελίαν
Ἰδοὺ ἐγὼ μεθ' ὑμῶν εἰμὶ πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς ὑμῶν μέχρι τῆς συντελείας
τοῦ αἰῶνος. ὑπὸ ταύτης ^{8/} τῆς θειοτάτης καὶ μακαρίας προνοίας ἐπισκιαζόμενος καὶ
ἐπισκεπτόμενος καγὼ ὁ ἐλάχιστος τῶν ἀρχιερέων παῖσιος, ὁ ἐκ Τρίκκης ἐξορμώμε-
νος τῆς θετταλίας ἐκ ^{9/} κομπολόεως κλεινοβοῦ καὶ πρότερον ἐκ τῷ ἐκεῖσε κλήμματι

Έπιγραφικό κείμενο στην κόγχη τοῦ Διακονικοῦ. Αυτόβιογραφία Παΐσιου

Μίλτος Γαρίδης

χρηματίας χρόνους ἱκανός ἐπίσκοπος σταγῶν, εἶτα ἐκεῖθεν ἀπάρας διὰ πατριαρχικῆς συνοδῆς ¹⁰/κῆς προσκλήσεως καὶ ἐπιταγῆς διέπλευσα εἰς τό ἀγιόνυμον ὄρος τοῦ ἁθωνος ὅπου κατ' ἐκκλησιαστικὴν διακέλευσιν καὶ παντός τοῦ ἡμετέρου γένους ἐπικρίσιν καὶ ψῆ ¹¹/φον ἐσυστησάμην ἐν ἑλληνικόν σχολεῖον ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῶν καρεῶν πρὸς γύμνασιν καὶ μαθήτευσιν τῶν καλογεροπαίδων καὶ ὑποτακτικῶν καὶ ἄλλων νέων ἐξωθεν ἐρ ¹²/χομένων ἐπὶ συλλογῇ ἐράνου καὶ συνδρομῇ παρὰ τε τῶν σεβασμίων μοναστηρίων καὶ παρὰ τῶν ἱερέων σκύτεων καὶ κελίων, εἰς ἐκπλήρωσιν τοῦ ἐτησίου μισθοῦ τοῦ ¹³/ ἑλληνικοῦ καθηγητοῦ καὶ μετὰ τὴν περέωσιν τοιοῦτου θεαρέστου ἔργου διακελεύσει ἐκκλησιαστικὴ ἀνήλθον εἰς τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων. παραμείνας ἐκείσε μερὶ ¹⁴/κόν τινα καιρόν, οὐ πολλοῦ μέντοι παραρρυέντος καιροῦ χρείας κατεπειγουσῆς κατ' ὑψηλὴν ἐπιταγὴν τοῦ βασιλείου κράτους πρὸς τὴν ἀγιωτάτην ἐκκλησίαν ¹⁵/ ἀπεστάλθην ἔξαρχος εἰς πελοπόννησον καὶ λακωνικὴν λέγω, τὴν μάνην καὶ περιήλθον ταύτας κατὰ πόλεις καὶ κομποπόλεις δι' ὑψηλοῦ βασιλικοῦ ὀρισμοῦ καὶ γραμμάτων ¹⁶/ πατριαρχικῶν συνοδικῶν διδασκῶν καὶ στηρίζων τὸν χριστεπώνυμο λαόν καὶ ὑποτελῆ ἐπ' εὐνομίᾳ εἰρήνῃ καὶ ὀφειλομένη ὑποταγῇ ἐπὶ τὸ βασιλεῖον κράτος, καθότι ¹⁷/ τότε ὁ ἐκ γῆς καὶ χαμερπῶν ἀνυψωθεὶς γάλλος ναπολέων μπονεπάρτης, δυνάστης καὶ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας αὐτονόμως ἀναγορευθεὶς κατεπάτησε καὶ κατεκυρίεω ¹⁸/σε ἱκανοὺς τόπους τῶν πέριξ ἐκείσε βασιλειῶν, ἀπέπλευσε δὲ καὶ εἰς αἰγυπτὸν, στρατοπεδεύσας καὶ κρατήσας κακείνης, καὶ δι' οἰκειῶν κατασκόπων καὶ σκευ ¹⁹/ωριῶν ἐνέτεινε τὰ δολερὰ αὐτοῦ δίκτυα τῆς ταραχῆς καὶ ἀποστασίας καὶ ἐν πελοποννήσῳ καὶ λακωνίᾳ, τῆς θείας δὲ προνοίας ἄλλως δουλευσαμένης τὰ κατ' ἐκείνον τὸν χώρον ²⁰/ ἢ ἐκεῖνος ἡννόμεναι εἰρήνῃ πάλιν καὶ εὐνομίᾳ ἐγένετο ἐν τῷ πελοποννησιακῷ καὶ λακωνικῷ λαῷ καὶ ἡ πρέπουσα ὑποταγῇ καὶ φορολογία ἐπὶ τὸ βασιλεῖον κράτος. ἐγὼ μετὰ τὴν ²¹/ ἐκτέλεσιν τοῦ τοιοῦτου ἐξαρχικοῦ ὑπουργήματος ἀπάρας τῆς πελοποννήσου, ἀνῆλθον εἰς βασιλεύουσιν, κάκεισε περιέμεινα χρόνους δέκα, διορισθεὶς ὑπὸ τῆς ²²/ ἁγίας ἐκκλησίας καὶ τῶν προυχόντων τοῦ γένους ποτέ μεν ἐπὶ τὴν ἐφορίαν καὶ ἐπιτροπικὴν τοῦ εἰς κουροῦτζεσμεν γενικοῦ καὶ πατριαρχικοῦ σχολείου, ποτέ δὲ εἰς ²³/ τὰ νοσοκομεῖα πόλεως καὶ γαλατᾶ. εἶτα ψήφῳ ἐκκλησιαστικῇ ἀρχιερεὺς ἀνεδείχθη τῆς ἱερᾶς μητροπόλεως σηλυβρίας, ἐνθα διαρκέσας καὶ ἀρχιερατεύσας ²⁴/ ἐπὶ μῆνας δέκα ὀκτὼ εἰρηνικῶς καὶ εὐχαρίστως μετὰ τοῦ ἐκείσε χριστεπωνύμου λαοῦ, αἰφνης καὶ παρ' ἐλπίδα δι' ἐξάρχου πατριαρχικοῦ καὶ συνοδικῶν γραμμάτων ²⁵/ καὶ διὰ σακτζῆ ἐπετάχθη, ἵνα ἀνέλθω εἰς βασιλεύουσιν ἀμεταθέτως καὶ ἀνυπερθέτως, ὑπείκων δὲ τῷ ἐκκλησιαστικῷ ἐπιτάγματι κατὰ τὸ ὀφειλόμενόν μοι χρέος, ²⁶/ καὶ ἀβουλήτως ἀπεδήμησα εἰς πόλιν, κακεῖ εὖρον ἐκτελεσθεῖσας τὰς ἐκκλησιαστικὰς ψήφους τῆς μεταθέσεώς μου κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὑποτύπωσιν καὶ ἀπόντως μου ²⁷/ καὶ ἀντὶ σηλυβρίας, φιλιππουπόλεως, ὅτε παναγιώτατος δεσπότης κύριος Κύριλλος θεοσεβῶς καὶ ἀρίστως πατριαρχεύων, καὶ ἡ περὶ αὐτόν ἱερὰ σύνοδος τῶν σεβαστῶν ἁγίων ²⁸/ γερόντων προσεφώνησάν με, καλῶς ἡλθες ἅγιε φιλιππουπόλεως, τὸ αἰφνίδιον τοῦ ἀκούσματος, καὶ τῆς ἁθρώας μεταθέσεως ἢ πράξις ἔφερε μοι θόρυβον παρα ²⁹/χρῆμα καὶ ἀθυμίας καὶ ἤρξαντο οἱ οφθαλμοί μου δακρυρροεῖν καὶ κλαίειν, στυγνάζων καὶ ἀθυμῶν, καὶ προσκλαιόμενος τῆς ὁδοιπορίας τὸ μάκρος ἄχρι τῆς φιλίππου, ³⁰/ ἐν ταύτῃ μου τῇ πρεσβυτικῇ ἡλικίᾳ διὰ τε τὸ πολυφρόντιστον τῆς ἐπαρχίας ταύτης, καὶ διὰ τὰς ἐκείσε ἐμφιλοχωρούσας τῶν χ(ριστι)ανῶν καὶ ἔριδας, ³¹/ κινήθέντων κατὰ τοῦ προαρχιερατεύσαντος προκατόχου μου Κυ ³²/ Ἰωαννικίου, ὅθεν ἐκὼν ἀέκων ὑπέκλινα δουλικῶς τὸν αὐχένα, καὶ ἀνεδεξάμην ταύτην ³²/ τὴν ἐπαρχίαν φιλιππουπόλεως μετὰ χρέους αὐλικοῦ πουργεῖων τριακοσίων ἐξήκοντα, εὐρέθησαν

Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Κλεινοβοῦ

παλαιά ἐπὶ τοῦ προκατόχου μου διακόσια ἐξήκοντα ^{33/} καὶ ἑκατὸν προσετέθησαν τὰ νεωστί σὺν τῇ γενομένη ποσοτικῇ προσθήκῃ τῶν πεντήκοντα πέντε πουγγείων ἀπὸ τῆς γενικῆς διανομῆς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ^{34/} χρέους τοῦ κοινοῦ καθ' ὅλας τὰς ἐπαρχίας τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου, τὰ δὲ ἰδιά μου χρέη, ἃ ἐδαπανήθησαν εἰς τακτικά δωρήματα ἐν πόλει φιλοτιμήματα ^{35/} καὶ ἐλέη, κὰν τῇ ἐπαρχίᾳ εἰς δῶρα προυχόντων ἐξωτερικῶν καὶ ἡμετέρων χριστιανῶν συνεποσώθησαν ἄχρι τῶν πεντήκοντα χιλιάδων, καὶ ἀρξάμενος τῆς ^{36/} ὁδοῦ διὰ τὸ ὧδε, ἐφθασα εἰς φιλιπούπολιν κατὰ τὴν κα' μαΐου τοῦ χιλιοστοῦ ὀκτακοσιαστοῦ ὀκτακεδεκάτου ἔτους ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῶν ἁγίων καὶ ἰσαποστόλων Κωνσταντίνου ^{37/} καὶ Ἑλένης υποδεχθεὶς παρὰ τῶν εὐλογημένων μου χριστιανῶν προκρίτων καὶ ἰδιωτῶν σὺν πάσῃ φιλοφροσύνῃ καὶ δεξιότητι, ὃ δὲ πανάγαθος θεὸς γένοιτο μοι ^{38/} ὁδηγὸς τῶν πρακταίων βοηθὸς καὶ ἀντιλήπτωρ ἐπὶ τὰ βάρη τοῦ ζυγοῦ μου τὰ τε πνευματικά καὶ ὑλικά καὶ διατηρήσοι ἐν ὁμονοίᾳ εὐτυχία καὶ ἀκυμάντῳ ^{39/} διαγωγῇ πάντας τοὺς εὐλογημένους χριστιανούς τῆς ἐπαρχίας ταύτης καὶ τέλος ἀξιῶσοι πάντας ἡμᾶς ποιμένα τε καὶ ποῖμνιον τῆς οὐρανοῦ καὶ ἀνεκλα ^{40/} λήτου μακαριότητος, γένοιτο γένοιτο.

ἔτει σωτηρίῳ αῳω' : 'Ιουνίου : ιε'

5. Ἐπιγραφή στήν κόγχη τῆς Πρόθεσης.

Παΐσιου ἀρχιερέως
Κυπριανοῦ - Θεοκλήτου τῶν ἱερομονάχων
γονέων καὶ συγγενῶν αὐτῶν

ὅποιος ἱερεὺς ἂν δέν πάρῃ ξεχωριστὴν
μερίδα διὰ αὐτὰ τὰ ονόματα θέλει
δῶσει λόγον τῷ Θεῷ ὅτι αὐτοὶ ἐφθιασαν
τόν τέμπλον καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς
ἐκκλησίας καὶ ἄλλα τοῦ μοναστηριοῦ.

Προσεγγίσεις

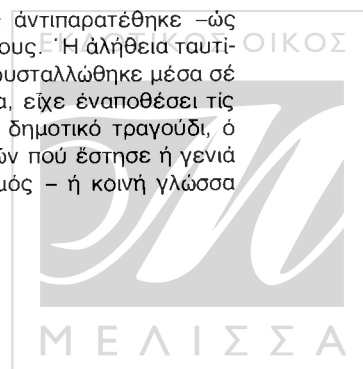

Τό τραγούδι και η ομάδα

Ἡ βεβαιότητα πώς τὰ δημοτικά τραγούδια ἀπηχοῦν μέ τρόπο αἰόλο καί ἀδιαμφισβήτητο τό σύνολο τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ –καί σ' ἓνα εὐρύ κιόλας χρονικό ἀνάπτυγμα– ἔχει περάσει ἀπό τρεῖς, τουλάχιστον, ἰδεολογικές προσαρμογές, κι ἔχει γιά τὰ καλά ἐμπεδωθεί στή συνείδησή μας.

Πρῶτα πρῶτα ἀπό τήν ἐποχή πού ἡ νεοελληνική λογιόσυνη πάσχιζε νά στερεοποιήσει τή μορφή τῆς ἑλληνικῆς συνείδησης. Τά ἴδια χρόνια, γύρω στά μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα, ἄρχισε νά μπολιάζει καί τό δημοτικό τραγούδι στό συνειδησιακό μόρφωμα πού συνέθετε. Μέσα σ' ἐκείνη τήν παλλόμενη ἀπό τὰ ἐθνικά ἰδανικά προσπάθεια νά προσδιοριστεῖ ἡ φυσιογνωμία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ὁ «λαός» δέν μπορούσε νά ἐννοηθεῖ παρά ὡς σύνολο: οἱ Ἕλληνες, σέ ἀντιπαράθεση μέ τὰ ἄλλα ἔθνη. Κάθε διάκριση στά ἔνδον τοῦ συνόλου κινδύνευε νά οδηγήσει σέ ἀτοπες παραμορφώσεις· λόγου χάρι κάποιοι ποιμενικοί πληθυσμοί ἐνδέχεται νά συσχετίζονταν πιο ταιριαστά μέ τούς ἄλβανούς γειτόνους τους παρά μέ τούς Ἕλληνες νησιῶτες, εἴτε οἱ ἀστικοί πληθυσμοί τῶν Ἑπτανήσων νά ἐμφανίζονταν πιο κοντά μέ τούς Ἰταλούς ὁμόλογούς τους παρά μέ τούς Μακεδόνες γεωργούς. Καί πάει λέγοντας. Τά πάμπολλα κοινά πολιτισμικά στοιχεῖα τῶν βαλκανικῶν πληθυσμῶν ἀπειλοῦσαν τόν σαφή ἐθνικό προσδιορισμό κάθε συνόλου. Ἀλλῶστε καί οἱ γείτονές μας σέ ἀνάλογο κλίμα αὐτοπροσδιορίστηκαν.

Ἐπειτα ἦρθε τό κίνημα τοῦ δημοτικισμοῦ. Καί ὁ λαός ἀντιπαράτεθηκε –ὡς σύνολο καί πάλι– στούς δάσκαλους καί στούς καθαρευουσιάνους. Ἡ ἀλήθεια ταυτίστηκε μέ τή δημοτική γλῶσσα· καί καθὼς αὕτη ἡ ἀντίληψη κρυσταλλώθηκε μέσα σέ μιά κοινωνική ομάδα πού, στριμωγμένη ἀπό ποικίλα ἀδιέξοδα, εἶχε ἐναποθέσει τίς ἐλπίδες γιά λύτρωση στήν Ποίηση (ἔτσι, μέ κεφαλαῖο), τό δημοτικό τραγούδι, ὁ ποιητής λαός, ὑψώθηκαν στήν κορυφή τοῦ συστήματος ἀξιῶν πού ἔστησε ἡ γενιά τοῦ μαχόμενου δημοτικισμοῦ. Αὐτά, καί ὁ Διονύσιος Σολωμός – ἡ κοινή γλῶσσα ἀναιρούσε κάθε πιθανή ἐνσταση περί ἀντιφάσεων.

Τό τραγούδι και η ομάδα

Ἡ Ἀριστερά κληρονόμησε τό οἰκοδόμημα ετοῦτο. Ἐδωσε βέβαια τό δικό της χρώμα στήν ἀντίθεση: ὁ λαός –πάντα ὡς σύνολο– ἀντιπαρτίθεται στούς κοτσαμπάσηδες ἀρχικά, στούς ἀστούς κατόπιν. Τό δημοτικό τραγούδι εἶναι ἡ λαϊκή ἐκδοχή τῆς πραγματικότητας· στήν ἀντίθετη ὁχθη βρίσκεται τό ἀστικοτσιφλικάδικο ψεῦδος.

Ἔτσι οἱ Ἀκρίτες ἐγίναν λαϊκοί ἡγέτες, καί ἡ κοινωνική πάλη πού περιγράφουν τὰ ἀκριτικά τραγούδια –εκείνη ἀνάμεσα στούς περιφερειακοὺς ἡγεμόνες καί τήν κεντρική ἐξουσία– δέν βρέθηκε τρόπος νά ἐπισημανθεῖ. Γιά τίς ἀνάγκες τῆς εθνικῆς ὁμοψυχίας δέν ἦταν νοητό νά ἀποδεχθοῦμε ἐνδοκοινωνικές συγκρούσεις· ὁ ἀντίπαλος ἐπρεπε νά βρίσκεται πάντα «ἐξω» – καί ἦταν οἱ Σαρακηνοὶ στήν περίπτωση. Οὔτε μιά «ἀριστερή» ἀνάλυση μποροῦσε νά ἀποδεχθεῖ ὅτι ὁ λαός θά ἐξυμνοῦσε τή μιά ἀπό τίς δύο μερίδες τῆς ἀρχουσας τάξης.

Τό ἴδιο καί μέ τὰ κλέφτικα. Ὅτι μποροῦσαν νά ἀποτελοῦν τήν ἐκφραση μιᾶς ἐνδοαρματολικῆς διαμάχης γιά τή διεκδίκηση τοῦ ἡγετικοῦ κύρους, καί νά ἐντάσσονται στά πλαίσια τῶν ἐθνικῶν ἢ τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων ἔμμεσα, μέσα ἀπό ποικίλες προσαρμογές, δέν ἦταν κάτι τό νοητό. Ὁχι. Τό κλέφτικο ἀντικαθρεφτίζει τήν ἀντίθεση Ἑλλήνων-Τούρκων ἢ λαοῦ-κοτσαμπάσηδων. Νέτα σκέτα.

Τό πλούσιο σέ πληροφορίες ἀρχεῖακό ὕλικό πού δημοσιεύτηκε στόν 17ο τόμο τοῦ περιοδικοῦ Ὁ Ἑρηνιστής ἀπό τόν π. Χρυσόστομο Φλωρεντή, σχετικά μέ τίς κοινοτικές διαμάχες στήν Πάτμο τοῦ 19ου αἰῶνα, ἐπιτρέπει νά διακρίνουμε μέ τήν ἐπιθυμητή γιά τόν ἱστορικό ἐνάργεια, τίς ἀντιπαλότητες ἀνάμεσα στά πρόσωπα πού διεκδικοῦν τήν κοινοτική ἡγεσία καί τίς διαδοχικές συσπειρώσεις πού δημιουργοῦνται κάθε φορά γύρω ἀπό τοὺς ἐπικρατέστερους. Δέν εἶναι τώρα ἡ στιγμή νά προχωρήσουμε στήν ἀνάλυση τῶν ὁσων πληροφοριῶν ἀποδεδειγμένων ἀπό τὰ κείμενα αὐτά· πληροφορίες πού καταδεικνύουν τήν οργάνωση καί τή στρωματογραφία τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας. Ὅ,τι μᾶς ἀφορᾷ εἶναι νά ἐπισημάνουμε πῶς ἡ πρόσβαση στήν κοινοτική ἐξουσία ἐπιτυγχάνεται μέ βίαιες ἀντιπαράθεσεις πού ἐκδηλώνονται μέ τήν τρομοκρατία τοῦ συνόλου τῆς κοινότητος καί καταλήγουν στή δολοφονία τοῦ ἀντίπαλου.

Μέσα στό κλίμα αὐτό τῶν ἀλλεπάλληλων φόνων, ὁ Πέτρος Σταματίου, γιός τοῦ γνωστοῦ μας ἀπό τόν Κοραή Σταμάτη Πέτρου, δολοφονεῖται στίς 22 Ἀπριλίου 1851, μέρα μεσημέρι, σ' ἓνα καφενεῖο τῆς Χώρας. Ὁ ἴδιος ὁ Πέτρος Σταματίου εἶχε σκοτώσει λίγο παλιότερα κάποιον ἀπό τοὺς ἀντιπάλους του, ἐνῶ ὁ γιός του, ὁ Γεώργιος Πέτρου, ἐκδικήθηκε μέ πανομοιότυπο τρόπο τόν δολοφόνο τοῦ πατέρα του μερικά χρόνια ἀργότερα. Αὐτό πού ἔχει σημασία δέν εἶναι τόσο οἱ φόνοι· εἶναι πῶς οἱ φονιάδες ἀσκοῦσαν μιά γενικότερη τρομοκρατία καί χάρη στήν τρομοκρατία, ἀκριβῶς, ἀποκτοῦσαν τό ἐπιθυμητό κύρος πού τοὺς ἐπέτρεπε νά φτάσουν ὡς τήν ἐξουσία. Τό ἂν, καί ποιές, κοινωνικές, εὐρύτερες δηλαδή, ἀντιπαλότητες συνιστοῦν τό ὑπόστρωμα ἐτούτης τῆς διαμάχης, εἶναι κάτι πού δέν ἔχει ἀποκρυπτογραφηθεῖ γιά τὰ δικά μου τουλάχιστον μάτια, ἀλλά καί κάτι πού δέν ἔχει, ὅπως θά δοῦμε, νόημα γιά τὰ ὅσα θά ἐπισημάνουμε. Ἀς συγκρατήσουμε ὅ,τι προείπαμε· πῶς δηλαδή οἱ φόνοι ἀποτελοῦν τήν κορύφωση, καί πῶς ἡ βία γινόταν αἰσθητή ἀπό ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινότητος.

Σύμφωνα λοιπόν μέ τὰ ὅσα διέσωσε ἡ προφορική παράδοση, τήν ὥρα πού κηδεύονταν ὁ Πέτρος Σταματίου, τοῦ τραγούδησαν αὐτό τό μοιρολόι:

*Καλέ Πετρή, καπανταή, κι ἀγγελοστρατιώτη,
ὁ Μαρκουλῆς σοῦ τήν ἐπήρε τήν ἀκριθὴ σου νιότη.*

Ἄλεξης Πολίτης

Καπανταῆς· δηλαδή ἀρχιπαλικαράς. Μαρκουλῆς· μάλλον κανένα παρατσούκλι τοῦ φονιά, πού λεγόταν Ἀπόστολος Φραγκοῦλης. Ἡ ἴσως τοῦ καφετζῆ, ἐνός Λουκά Μάρκου. Τέλος ὁ κάπως ἄμετρος δεῦτερος στίχος εὐκόλα ὁμαλύνεται ἀν λογαριάσουμε τίς συνεκφωνήσεις. Αὐτά ὡς πραγματικά σχόλια.

Βέβαια σέ κάθε ξόδι ὑπάρχουν καί πληρωμένες ἀπό τήν οἰκογένεια μοιρολογίστρες. Ἀλλά γιά νά ἀπομνημονευθεῖ τό δίστιχο καί νά τό θυμοῦνται τέσσερις πέντε γενιές ἀργότερα, θά πεῖ πῶς ἡ εὐνοϊκή κρίση εἶχε τή συναίνεση τῆς κοινωνίας. Ὁ λαός ἦταν λοιπόν μέ τό μέρος τοῦ Πέτρου Σταματίου, ὄχι μέ τούς ἀντιπάλους του.

Ὅμως στήν Πάτμο τραγουδοῦν κι ἕνα ἄλλο σχετικό δίστιχο:

*Ἀρρωστοι ξερρωστήσετε, κρυμμένοι ξεκρυφτεῖτε,
καί τόν Πετρή σκοτώσανε καί νά μὴ φοβηθεῖτε.*

Ἐδῶ δηλαδή ἡ εἰκόνα παρουσιάζεται ἀνάστροφα: μέ τόν θάνατο τοῦ Πέτρου Σταματίου ἀπελευθερώνεται ὁ κόσμος ἀπό τόν φόβο πού σκόρπιζε ὁ μακαρίτης. Ὁ λαός, τό δημοτικό τραγούδι, βρίσκεται τώρα στό ἀντίπαλο στρατόπεδο.

Ἄν ἐχρησιμοποίησα τό παράδειγμα αὐτό εἶναι πρῶτα πρῶτα γιά τή διαφάνειά του. Δέν εἶναι τό μόνο· νομίζω ὥστόσο πῶς ἀρκεῖ γιά νά δείξει τή σκέψη μου. Ἀλλά διάλεξα τό παράδειγμα καί γιά κάποιον ἐπιπλέον λόγο.

Μιά στατική κοινωνική ἀνάλυση θά μάς οδηγούσε στή λογική ὅτι ἡ πατινιώτικη κοινωνία, ὅπως καί κάθε μικροκοινωνία, ἦταν διαιρεμένη στίς φατρίες της. Ἄλλοι ἦταν μέ τόν φονιά κι ἄλλοι μέ τόν σκοτωμένο· κι ἡ κάθε πλευρά σκάρωσε κι ἀπό ἕνα τραγούδι γιά νά στηρίξει μέ τό λεκτικό ἐτοῦτο ὄπλο τήν ἀποψή της γιά τό περιστάτικό. Πίσω ἀπό τίς φατρίες κρύβονται ἐνδεχομένως κοινωνικά συμφέροντα, καί, ἀν τά στοιχεῖα καί ὁ λογισμός μας ἐπαρκοῦν, θά καταφέρουμε νά διευκρινήσουμε ποιά κοινωνική μερίδα ἦταν μέ τόν Πέτρο Σταματίου καί ποιά ἐναντίον του.

Μπορεῖ νά ἦταν καί ἔτσι τά πράγματα. Ἡ μία μερίδα θρήνησε, ἡ ἄλλη λυτρώθηκε, καί τό τραγούδι βοήθησε τούς οπαδούς τῆς καθεμιᾶς νά ἀποκτήσουν περισσότερη συνοχή καί δύναμη. Ὅμως τά ἔγγραφα πού περιέχει ἡ μελέτη πού χρησιμοποίησά μᾶς ἀνοίγουν τό δρόμο γιά νά ἐντοπίσουμε κι ἄλλους μηχανισμούς, δυναμικούς, καί μᾶς ἐπιτρέπουν νά ἀποτολμήσουμε κι ἕναν δεῦτερο ἐξηγητικό συλλογισμό.

Κάθε φορά πού διαπράττεται μία ἀπό τίς ἀλλεπάληλες δολοφονίες, οἱ κάτοικοι τῆς Πάτμου χρειάζεται νά κάνουν ἀνακρίσεις καί τά σχετικά, καί νά ὑποβάλουν μία ἀναφορά στίς τουρκικές ἀρχές. Ἀπό τίς ἀναφορές λοιπόν διαπιστώνουμε πῶς περίπου τά ἴδια πρόσωπα –γιατί ὑπογράφουν ὀνομαστικά– καταγγέλλουν τόν ἐκάστοτε σκοτωμένο καί δικαιολογοῦν τόν φονιά. Εὐνόητη, βέβαια, συμπεριφορά: ὁ φονιάς ἦταν καί ὁ νικητής, καί ἡ κοινὴ γνώμη, μέ τό καλὸ ἢ μέ τό ζόρι, βρισκόταν τελικά στό στρατόπεδο τοῦ ἰσχυροῦ τῆς ἡμέρας. Ἐτσι πότε τό ἕνα καί πότε τό ἄλλο δίστιχο ἐκπροσωποῦσε τά αἰσθήματα τοῦ λαοῦ – ἡ τέλος πάντων τῆς πλειοψηφίας.

Ὅμως τό τραγούδι εἶναι ἀπό τή φύση του εἶδος μνημοτεχνικό· ἅμα τό μάθεις μία φορά, δύσκολα τό ξεχνᾷς. Ἐπανερχεται μόνο του στήν ἐπιφάνεια τῆς μνήμης, ἀκόμα κι ὅταν δέν τό ἐπιδιώκεις. Ἐτσι, μιάς καί οἱ ἐναλλαγές καί οἱ ἀνακατατάξεις στήν κορυφή τῆς κοινοτικῆς πυραμίδας ἦταν γοργές καί ἐφήμερες, γρήγορα οἱ ἀντιθέσεις ἔπαψαν νά κεντρώνονται γύρω ἀπό τό πρόσωπο τοῦ Πέτρου Σταματίου καί τῶν ἀπογόνων του. Στή συλλογικὴ μνήμη θά εἶχε ἐπιζήσει ἡ μορφή του ὡς ἡγέτης

Ἡ συλλογική μνήμη

καί ἡ συγκίνηση ἀπὸ τὸν βίαιον θάνατόν του. Κάποια στιγμή λοιπὸν τὰ δίστιχα ἀναδύθη-
καν, καὶ καθὼς δὲν ὑπῆρχε πιά τίποτα ποὺ νὰ τὰ ἐμποδίζει, ἐπιβίωσαν παράλληλα.
Ἄν ἐκφράζουν κάτι, εἶναι πὼς ἡ συλλογική μνήμη ἰσοπεδώνει τὶς παλινδρομικὲς
ταλαντώσεις ἢ τὶς ἐσωτερικὲς ἀντιφάσεις ποὺ τὴ θρέφουν.

Ἀλέξης Πολίτης

Ἡ συλλογική μνήμη

ἕνας «Θίασος» - μιὰ ἐστία ἱστορίας

Στὶς 12 Φεβρουαρίου τοῦ 1974 ἀρχίζει τὸ γύρισμα τῆς ταινίας τοῦ Θόδωρου
Ἀγγελόπουλου Ὁ Θίασος, ποὺ ἀφηγεῖται, καθὼς ξέρουμε, τὴν ἐλληνικὴ ἱστορία
ἀπὸ τὸ 1939 (μεταξική δικτατορία) ὡς τὸ 1952 (παραμονὲς τῆς ἐκλογῆς τοῦ
στρατάρχη Παπάγου). Τὰ γεγονότα ποὺ βλέπουμε νὰ ἀναπαριστῶνται εἶναι
ἐντυπωμένα μέσα στὸ θυμητικὸ ἐνὸς θιάσου ποὺ διέτρεχε τὴ χώρα παίζοντας τὸ
εἰδυλλιακὸ δρᾶμα τοῦ Σπύρου Περραιῶ Ἡ κόλφω ἢ βοσκοπούλα. Ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν
«ἱντριγκα» τῆς ταινίας, ἀναμοχλεῦεται ἡ μνημονικὴ λειτουργία τῶν ἡθοποιῶν, στὸ
μέτρο ποὺ τὰ γεγονότα εἶναι σχετικὰ πρόσφατα καὶ ποὺ μεγάλος ἀριθμὸς αὐτῶν ποὺ
τὰ ἔζησαν βρίσκεται σήμερα στή ζωή. Ἔτσι, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀκόμα, μπορούμε νὰ
πούμε πὼς ἡ ταινία αὐτὴ εἰσάγει τὴ διάσταση τῆς ἱστορίας ὡς συλλογικῆς μνήμης,
διαμορφώνοντας μ' αὐτὸν τὸν τρόπο μιὰ τρίτη ἱστορία ἀνάμεσα στὴν ἐπίσημη καὶ τὴν
ἀντίθετή της.

Πρῶτα θὰ πρέπει νὰ ἀναρωτηθοῦμε μέ ποιό τρόπο γίνεται ἡ ἀναφορά στὴ
συλλογική μνήμη καὶ ἔπειτα γιατί ἔχει ἐπιλεγεῖ αὐτὸ τὸ εἶδος ἱστορικῆς μνήμης γιὰ
τὴν ἀφήγηση, μέσα στὴ γραφὴ μιᾶς ταινίας ποὺ δὲν ἀρνεῖται τὶς γραπτὲς πηγές: τὸ
κεῖμενο τοῦ Λένιν, αὐτὸ τῆς Βάρκιζας, ἡ προπαγάνδα τοῦ Παπάγου, ἡ «Ἐκκλήση
πρὸς τὸν ἐλληνικὸ λαό» ποὺ δημοσίευσε τὸ ΚΚΕ στὶς 6 Ὀκτώβρη 1944, συνυπάρχουν
μέ τὰ συνθήματα στοὺς τοίχους, τὰ τραγούδια, τοὺς μαγνητοφωνημέ-
νους μονολόγους, τὶς κραυγὲς τοῦ πλήθους, ἀλλὰ ἐμφανίζονται σὲ μικρότερη
συχνότητα ἀπὸ ὅ,τι ἀναπολοῦν γενικὰ οἱ ἡθοποιοὶ ἀπὸ τὸ 1939 ὡς τὸ 1952.

Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ θυμίσουμε ὅτι ὅλες σχεδὸν οἱ σκηνὲς δὲν εἶναι παρὰ
εἰκόνες κατευθειαν ἀπὸ τὶς προσωπικὲς ἀναμνήσεις τοῦ σκηνοθέτη, ὅπως ἔχει ὁ
ἴδιος πεῖ ἐπανειλημμένα. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, ἡ ταινία περιέχει αὐτοβιογραφικὰ
στοιχεῖα, γεγονόσ ποὺ τῆς προσδίδει μιὰν αὐθεντικότητα καὶ μιὰν ἀλήθεια, ἀλλὰ
ταυτόχρονα καὶ μιὰν ἐλευθερία ἐπιλογῆς τῶν γεγονότων ποὺ θέλει νὰ ἀναπαραστή-
σει. Δὲν θὰ ἦταν πρῶιμη ἡ διαπίστωση ὅτι στὴν ταινία βλέπουμε κυρίως τὶς εἰκόνες
ποὺ εἶναι ἀποτυπωμένες στὴ μνήμη τοῦ σκηνοθέτη: οἱ ἔρμηνοι δρόμοι τοῦ '39 καὶ τῆς
κατοχῆς, τὰ κλειστὰ σπίτια, τὸ καρότσι μέ τὰ πτώματα, τὰ τραγούδια τὶς νύχτες κατὰ

Μαρία Πάλλα

τή μάχη του Δεκέμβρη, τα συνθήματα για τον Παπάγο, και πολλές ακόμα.

Η πρώτη μνεία «συλλογικότητας» γίνεται διαμέσου ενός από τους ήρωες, του Πυλάδη: τα πλάνα 3 και 4¹ εμφανίζουν τον θίασο απέναντι στα γεγονότα, με διαφορετική σύνθεση ανάμεσα στο '39 και στο '52, και η επιστροφή στο παρελθόν μέσα στο πλάνο 3 (1952) γίνεται μέσα από το γερασμένο πρόσωπό του, αφού στο επόμενο πλάνο 4 (1939) είναι νέος, χωρίς μουστάκι, και μαζί με μία δεκαριά άλλους που βλέπουμε για πρώτη φορά. Μέσα από τις αναμνήσεις του Πυλάδη περνάει η μνήμη όλου του θιάσου και φθάνει ως το πλάνο 40², όπου η δράση επιστρέφει στο '52, τότε που η Ήλέκτρα κλείνει το παράθυρο για να σβήσει την προηγούμενη εικόνα (στο πλάνο 39, ένας λοχίας ύψώνει τη σημαία με τη σβάστικα)³: αυτά που θυμάται ο Πυλάδης τα θυμάται και η Ήλέκτρα, και ο άκκορντεονίστας, και όλα τα παλιά μέλη του θιάσου. Αμέσως μετά, στη διάρκεια των πλάνων 41-106, ζωντανεύει ό,τι έχει καταγραφεί στη μνήμη όλων μαζί των ήθοποιων, ενώ ένας τρίτος χρόνος συλλογικότητας, μέσα στα πλάνα 107-127, μάς επαναφέρει στο παρελθόν μέσα από τη μνήμη της Ήλέκτρας.

Τό τελευταίο πλάνο της ταινίας (131) έρχεται μετά από εκείνο που δείχνει τις προετοιμασίες στα παρασκήνια για την παράσταση (δράση στο '52) και παρουσιάζει τους ήθοποιούς μπροστά στο κτίριο του σιδηροδρομικού σταθμού στα 1939. Τα περισσότερα γεγονότα στα οποία ανατρέχουν αντιπροσωπευτικά η Ήλέκτρα και ο Πυλάδης, διαδραματίστηκαν παρουσία όλων των ήθοποιων και το πλάνο 131 δέν κάνει τίποτε άλλο από τό να βεβαιώνει ότι η ταινία που έχουμε δει είναι μία σειρά από εικόνες έντυπωμένες στη μνήμη όλων τους. Δίπλα στα γεγονότα των οποίων όλοι υπήρξαν μάρτυρες, υπάρχουν και αυτά στα οποία ένα μέλος του θιάσου έχει τη δική του αποκλειστική μνήμη που όμως τονίζεται και αξιοποιείται μόνον όταν αυτή αναφέρεται στη μνήμη που αφορά τό σύνολο: ο Άγαμέμνων (μονόλογος), ο Πυλάδης (μονόλογος), Χρυσόθεμις (μαυραγορίτης), η Ήλέκτρα (φαλαγγίτης, μονόλογος), ο άκκορντεονίστας (πλατεία Συντάγματος) είναι, έρήμην των υπολοίπων, οι κύριοι πρωταγωνιστές περιστατικών που είναι αλληλένδετα με αυτά που έχουν καταγραφεί στη μνήμη όλων.

Από την άλλη πλευρά, οι αναφορές στην επίσημη ιστορία επιτρέπουν τη δημιουργία ενός κλίματος συνεχούς πρόσκρουσης της συλλογικής μνήμης στην επιβεβλημένη ιστορία: οι ήθοποιοί γελούν δυνατά στο σύνθημα που ακούγεται από τό

1. Πλάνο 3: Οι ήθοποιοί με τις άποσκευές τους ο' ένα δρόμο, ένα megάφωνο ακούγεται, «Ψηφίστε τον Στρατάρχη», μεγάλα πανώ με συνθήματα υπέρ του Παπάγου. Ο Πυλάδης μπροστά, προχωρεί μόνος. Πλάνο 4: Ο Πυλάδης νέος, ακολουθείται από μία δεκαριά άλλους, όλοι ταξιδιώτες. Κάποιος, σέρνοντας ένα ποδήλατο, καλεί μηχανικά τους κατοίκους να υποδεχθούν τον Γκαίμπελς και τον Ιωάννη Μεταξά που θα περάσουν από την πόλη.

2. Πλάνο 40: Δωμάτιο ξενοδοχείου, η Ήλέκτρα μαυροντυμένη κλείνει απότομα τό παράθυρο, βάζει τό παλτό της. Ο Πυλάδης όπως τον έχουμε δει στο πλάνο 3 τη συνοδεύει και βγαίνουν στο διάδρομο. Βγαίνουν από άλλες πόρτες και οι άλλοι ήθοποιοί, οι ίδιοι του πλάνου 3, κατεβαίνουν τις σκάλες.

3. Στη διάρκεια αυτού του πρώτου χρόνου συλλογικότητας, εισάγεται και μία άλλη κοινωνική διάσταση, προϋπάρχουσα αυτής που έχουμε μέχρι τό πλάνο 40. Είναι αυτή της γενιάς των προσφύγων της μικρασιατικής καταστροφής.

Ἡ συλλογική μνήμη

μεγάφωνο, «Νά γιατί πρέπει νά ψηφίσουμε Παπάγο» (πλάνο 3), καί γυρίζουν τὰ νῶτα στὸν λόγο τοῦ ὑποψηφίου του (πλάνο 106). Ὁ Ἀγαμέμνων διαβάζει μέ κάποια δυσκολία τὸ ἀνακοινωθέν τοῦ στρατοῦ τὴν πρώτη μέρα τοῦ πολέμου (πλάνο 30), ἀφηγεῖται ὅμως μέ διαύγεια τὸ πῶς πέρασε ἀπὸ τὴ Μικρασία στὸ Κερασίνι καί πῶς ξεκίνησε τὴ νέα του ζωή (πλάνο 27). Στὸ ἐπίσημο κείμενο τῆς συμφωνίας τῆς Βάρκιζας ἀκούγεται ἀνάμεσα σέ ἄλλα ἀρθρα ὅτι «ἡ κυβέρνησις θά ἐξασφαλίσῃ, συμφώνως πρὸς τὸ Σύνταγμα καί τὰς ἀπανταχοῦ καθιερωμένας δημοκρατικὰς ἀρχάς, τὴν ἐλευθέραν ἐκδήλωσιν τῶν πολιτικῶν καί κοινωνικῶν φρονημάτων τῶν πολιτῶν, καταργοῦσα πάντα τυχόν προηγούμενον ἀνελεύθερον νόμον» (πλάνο 97). Γρήγορα ὅμως θά δοῦμε τρεῖς ἄνδρες νά μπαίνουν αἰφνιδιαστικά στὸ σπίτι τῆς Ἡλέκτρας (πλάνο 101) καί ἀστυνομικούς νά σέρνουν πολίτες μέσα ἀπὸ τὸ καφενεῖο ἐνῶ ἀκούγεται ἀπὸ ἓνα χωνί «Λαέ τῆς Ἑλλάδας, μέ τὴν ἐπιταγὴ τοῦ ἐγγλέζικου ἱμπεριαλισμοῦ παίζεται στίς 31 τοῦ Μάρτη ἡ αἰσχρότερη ἐκλογικὴ παρωδία... Ἡ συμφωνία τῆς Βάρκιζας ἦτανε μπλόφα. Ὁ λαὸς σέρνεται, μέσα σέ τρομοκρατία, σ' ἐκλογές πού θά νομιμοποιήσουν τὴν ἐπιβολὴ τῆς μοναρχοφασιστικῆς κυβέρνησης καί τὴν ἐπιστροφή τοῦ βασιλιᾶ – ἐγγυητὴ τῶν ἀγγλικῶν συμφερόντων καί τοῦ ντόπιου καί ξένου κεφαλαίου» (πλάνο 102). Ὅλα αὐτὰ ἡ Ἡλέκτρα τὰ βλέπει καί ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν τόπο τῆς συμπλοκῆς. Ὑπάρχει τὸ κείμενο τοῦ σχολικοῦ ἐγχειριδίου πού κρατᾷ ὁ μικρὸς καί τελειώνοντας τὴν ἀνάγνωση κοιτάζει τὴν Ἡλέκτρα ἐνῶ ἐκείνη ἀπλώνει τὸ χέρι στὰ μαλλιά του, φανερά ταραγμένη (πλάνο 99). Μποροῦμε τέλος ν' ἀναφέρουμε τὴν ἐπιγραφή στὰ γερμανικά καί ἑλληνικά *ΠΑ ΑΝΤΙΠΟΙΝΑ*, ἀρκετὰ μακριά ἀπὸ τοὺς ἡθοποιούς, πού βρίσκονται ἀκίνητοι κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τῶν κρεμασμένων ἀπὸ τὸ δέντρο (πλάνο 59). Ἡ ἱστορία εἶναι ἰδωμένη ἀπὸ τοὺς καθημερινούς ἀνθρώπους πού εἶναι οἱ φορεῖς τῆς, νά γιατί οἱ ἡθοποιοὶ ἀρνούνται ν' ἀκούσουν τὴν ἱστορία τοῦ ὑποψηφίου τοῦ Παπάγου, γιατί ἀκριβῶς ἀντιτίθεται σ' αὐτὴν πού βιώνουν οἱ ἴδιοι.

Πρὶν ἀσχοληθοῦμε μέ τὰ αἷτια πού ὤθησαν τὸν σκηνοθέτη νά δεῖ τὸ παρελθόν βρίσκοντας στήριγμα στὴ συλλογικὴ μνήμη, θά ἦταν χρήσιμο νά ἐπιχειρήσουμε μερικές σκέψεις πάνω στὸ φαινόμενο τῆς ὑποδοχῆς πού ἐπιφυλάχτηκε στὴν ταινία. Πῶς νά ἐξηγηθεῖ ὁ ἐνθουσιασμός μέ τὸν ὁποῖο αὐτὴ χαιρετίστηκε, ἂν δὲν ἦταν στὴν πραγματικότητα ἓνας ὕμνος στὴν ἱστορικὴ συνείδηση τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοῦ, στερημένου πληροφόρησης ἐπάνω σέ μία περίοδο πρόσφατη καί ἀπὸ πολλοὺς βιωμένη στὴν ὁποία ἦταν ἀπαγορευμένη καί ἡ ἀπλὴ ἀναφορά; Πῶς νά ἐξηγήσουμε ἀκόμα τὴν ἐπιδοκιμασία τοῦ κοινοῦ ὅλων τῶν χωρῶν στίς ὁποῖες προβλήθηκε ἂν δὲν ἐπλεκε τὸ ἐγκώμιο τῶν λαῶν, δηλώνοντας πῶς οἱ πιὸ σκληροὶ ἀγῶνες διεξάγονται ἀπὸ τοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους; Στὸ ντοκυμανταῖρ πού ἀκολουθοῦσε τὸ γύρισμα τῆς ταινίας⁴ ἓνας ἀπὸ τοὺς κομπάρσους ἔλεγε: «Εἶναι ὅλα αὐτὰ πού ζήσαμε καί ἓνα μνημεῖο στὴ θύμηση αὐτῶν πού χάσαμε». Ὁ ἴδιος ὁ σκηνοθέτης εἶπε στὸν A. Weber⁵: «Ἕνας γεράκος, κάπου στὴν Ἡπειρο, πού τὸν ρωτοῦσα ἂν κατάλαβε τίποτε ἀπὸ τὴν ταινία καί ἂν τοῦ εἶχε ἀρέσει, ἀπάντησε πῶς εἶχε δυσκολίες νά συλλάβει

4. *Ἡ ἄλλη σκηνή* τοῦ Μιχάλη Δημόπουλου, διαρκ. 50' (1974), ἐγχρωμη, μέ θέμα τὸ γύρισμα τοῦ *Θιασοῦ*.

5. Συνέντευξη 175 δακτυλογραφημένων σελίδων, ἀνέκδοτη, χωρὶς ἡμερομηνία, πού ὁ Θόδωρος Ἀγγελόπουλος ἔθεσε στὴ διάθεσή μου τὸ Μάρτη τοῦ '81.

Μαρία Πάλλα

αυτά τὰ πήγαινε-έλα στού παρελθόν, ἀλλά παρ' ὅλα αὐτά, εἶπε, «κατάλαβα πῶς ἦταν δικό μας, κάτι ἀπό μᾶς»⁶. Ἦταν ἡ πρώτη φορά πού κάποιος τολμοῦσε νά μιλήσει ἀνοικτὰ γι' αὐτὴν τὴν περίοδο, δείχνοντας γεγονότα πού ἦταν ζωντανὰ στὴ μνήμη τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων, ἡ πρώτη φορά πού μιά κινηματογραφικὴ ταινία ἐσκυβε συναισθηματικά πάνω ἀπὸ τὸν ΕΛΑΣ καὶ τὴν ἀριστερά. Ἡ ἱκανοποίηση τοῦ σκηνοθέτη θὰ ἔπρεπε νά εἶναι δικαιολογημένη, γιατί τὸ κοινὸ ἀνταποκρίθηκε στοῦ ἐγγεῖρημά του. Ὁ ἴδιος ξεκίνησε μιά ἀναδρομὴ στοῦ παρελθόν καὶ κατέληξε νά κάνει μιά ταινία πού δὲν ἔδειχνε παρὰ μιά ἱστορία λαϊκὴ στὴν ὁποία οἱ ἥρωες, οἱ μεγάλες προσωπικότητες καὶ οἱ ἄρχοντες –μόνοι ἄξιοι ἐνδιαφέροντος μέσα στὴν ἱστορικὴ ἀπόδοση τῶν θεσμῶν– ἔρχονται δεῦτεροι. Γιά τοὺς ἴδιους λόγους, ἡ ταινία ἐγινε ἀντικείμενο λατρείας ὅπου καὶ ἂν προβλήθηκε: ἡ ἱστορία τῶν λαϊκῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀκριβῶς ἀπλή καὶ «ἀνείπωτη» γιατί τὴν ἀγνοοῦν οἱ προσωπικότητες καὶ τὰ ἀρχεῖα.

Ἔτσι, τὸ ἐρώτημα πού προβάλλει αὐτὴ τὴ στιγμή εἶναι περίπου τὸ ἐξῆς: πῶς καὶ ποιά στιγμή ὁ Θόδωρος Ἀγγελόπουλος ἄρχισε νά διερωτᾶται γιὰ τὴν ἱστορία αὐτῆς τῆς περιόδου; Θὰ μπορούσαμε νά πούμε πῶς ἡ ἀναζήτηση ἦταν ταυτόχρονη μὲ τὴν ἀπόφαση νά γυρίσει ταινίες, ἀφοῦ ἡ δεῦτερη κιόλας ταινία του μεγάλου μήκους ἀσχολεῖται μὲ τὸ 1936 καὶ θίγει τὸ πρόβλημα τῶν μηχανισμῶν μιάς δικτατορίας πού μαίνεται, καὶ οἱ *Κυνηγοί* πού γυρίστηκαν μετὰ τὸν *Θίασο* προεκτείνουν τὰ προβλήματα τῆς περιόδου 1936-1952 μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Ὁ Ἀγγελόπουλος ἀνέκει στὴ γενιά πού στὰ παιδικὰ τῆς χρόνια παρατηροῦσε τὴν ἱστορία καὶ στὴ συνέχεια, μέχρι τὴν ὠριμὴ ηλικία, ἐβίωνε τὴν ἥττα, ἀλλά πού οἱ ἴδιοι οἱ νικητὲς ἀσυναίσθητα τὴν ὥθησαν στὴ διαρκὴ ἀναζήτησή του «πῶς ἐγινε καὶ φθάσαμε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο». Ἡ στροφὴ τοῦ Ἀγγελόπουλου πρὸς τὰ πίσω ἐμφανίστηκε ὅταν ἦταν ἀκόμα δικτάτορας ὁ Παπαδόπουλος, ὠρίμασε προπαντὸς μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ Πολυτεχνείου καὶ πῆρε συγκεκριμένη μορφή στὰ 1974, ὅταν ἡ ἐξουσία πέρασε στὰ χεῖρα τοῦ ἄλλου δικτάτορα Ἰωαννίδη. Ἡ γενιά τοῦ Ἀγγελόπουλου δὲν πῆρε μέρος οὔτε στὸν πόλεμο τῆς Ἀλβανίας οὔτε στὴν Ἀντίσταση οὔτε στὸν ἐμφύλιο πόλεμο. Ὅμως σηκώνει τὸ βάρος τους καὶ ὅταν τὸν Ἰούνιο τοῦ 1965 τὸ παλάτι ἀνέτρεψε τὸν Γεώργιο Παπανδρέου ἦταν αὐτὴ ἡ γενιά πού ἀντέδρασε στὴ συμπεριφορὰ μερικῶν βουλευτῶν καὶ στὸν κυνισμό τῶν Ἀνακτόρων. Αὐτὴ ἡ γενιά, μαζί μὲ τοὺς ὑπόλοιπους, ἀγωνίστηκε ἀπὸ τότε καὶ μέχρι τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς δικτατορίας τῶν συνταγματαρχῶν γιὰ δημοκρατικές ἐλευθερίες, γιὰ τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου στὴν παιδεία καὶ τὴν ἀξιοπρέπεια⁷. Δὲν πρέπει λοιπὸν νά μᾶς ξενίζει τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ταινίας γυρίστηκε ἐπὶ Ἰωαννίδη, ἂν ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῆς ὀριοθετοῦνται ἀπὸ δύο δικτατορίες (ἡ πρώτη δηλωμένη, ἡ δεῦτερη συγκαλυμμένη), ἢ ἂν γίνεταί κατ' ἐξακολούθησιν ἀναφορὰ στοῦ 1952, πού εἶναι τὸ παρὸν μέσα στὴν ταινία: αὐτὸ τὸ ἀντικομμουνιστικὸ παρὸν, πολὺ πλησίον καὶ ἐπὶκαιρο, αὐτὸ τῆς πραγματικότητας κατὰ τὸ γύρισμα, πού ἐπέβαλε στὸν σκηνοθέτη νά βλέπει τὸ ἐλληνικὸ παρελθόν ὡς μιά ἀκολουθία γεγονότων πού ὀδηγοῦν, μέσα ἀπὸ κατοχές, ἀπὸ τὴ μιά δικτατορία στὴν ἄλλη. Διερωτώμενος γι' αὐτὰ τὰ χρόνια, ἀναρωτιέται στὴν

6. «Πιστεύω ὅτι αὐτὴ ἡ ἀπάντηση ἦταν ἡ καλύτερη πού πῆρα γι' αὐτὴ τὴν ταινία» (Weber, σ. 170).

7. Γιὰ πρώτη φορά τὸ Μάρτη τοῦ '83 στὴ Θεσ/νίκη, τιμήθηκε ἡ νεολαία αὐτῆς τῆς ἐποχῆς καὶ οἱ ἐκδηλώσεις μεταδόθηκαν ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ τηλεόραση.

Ἡ συλλογική μνήμη

πραγματικότητα γιὰ τὴ γενιά του καὶ συγχρόνως γιὰ τὶς διαδικασίες πού ὀδήγησαν στὴ δικτατορία τῶν συνταγματαρχῶν⁸. Ὁ Θίασος λοιπὸν εκφράζει ταυτόχρονα μιὰν ἀνάγκη καὶ ἓνα καθήκον, μέ σκοπὸ νὰ καταλάβουμε τὴν παρούσα πραγματικότητα. Παίρνοντας ὑπόψη τοὺς παράγοντες πού ἐπηρέασαν ἀποφασιστικά τὴν ἱστορική πορεία τοῦ τόπου, ξεκαθαρίζουν τὰ πράγματα γιὰ τὶς συνθήκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ χώρα σύρθηκε στὴ δικτατορία τοῦ 1967: ἡ μακρὰ δικτατορία τῶν συνταγματαρχῶν θύμιζε πολὺ μιὰ ἄλλη κατάσταση, αὐτὴν ἐπὶ Παπάγου, πού τὴν ἀκολούθησε καὶ αὐτὴ μιὰ διακυβέρνηση ἀντικομμουνιστική: τὸ ὅλο πράγμα παρέπεμπε μέ τὴ σειρά του σὸ μεταξικὸ καθεστῶς. Ἡ ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων, ὅπως τὴν ὀρίζαν, ἦταν ἀντίθετη ἀπὸ τὶς εἰκόνες πού ὁ Ἀγγελόπουλος βίωνε ὡς ἔφηβος. Τὸ μάθημα ἱστορίας ἀπὸ τὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο γιὰ τὸ χάνι τῆς Γραβιάς δὲν ἔχει συνέχεια, γιὰτὶ ὑπάρχει παράλληλα μιὰ ἄλλη ἱστορία πού τὴν ἔχει ζήσει ὁ γιὸς τῆς Χρυσόθεμης. Νὰ γιὰτὶ μπορούμε νὰ θεωρήσουμε τὴ θέση τοῦ σκηνοθέτη ἀπέναντι στὴν ταινία ταυτόσημη μ' αὐτὴ τοῦ ἀγοριοῦ ἀπέναντι στὴν ἱστορία πού παρατηρεῖ. Ὅπως ἡ ταινία τὸ δείχνει, μόνη ἡ ἐπίσημη ἱστορία δὲν θά ἦταν σὲ θέση ν' ἀναπαραστήσει αὐτὰ τὰ γεγονότα⁹. Καὶ βέβαια, ἡ δικτατορία τοῦ 1967 δὲν ἦταν κάτι πού «ἔπεσε ἀπὸ τὸν οὐρανό». Ἐπρεπε λοιπὸν νὰ στραφεῖ πρὸς τὸ παρελθόν καί, γιὰ νὰ τὸ κάνει, ἡ συλλογική μνήμη τοῦ στάθηκε σημαντικὸς σύμβουλος. Εἶναι βέβαιον ὅτι οἱ γραπτὲς μαρτυρίες ἔγιναν σεβαστές, ἀλλὰ ἡ ταινία ἐδειξε πὼς δίπλα σ' αὐτὴ τὴν ἱστορία τῆς «κορυφῆς» ὑπάρχει μιὰ ἄλλη, αὐτὴ πού ζεῖ «ἀπὸ κάτω», εἰδωμένη ἀπὸ τὸν ἀπλὸ κόσμον καὶ ζωντανὴ μέσα στὸ μυαλό του. Ἡ συμφωνία Τσώρτσιλ-Στάλιν δὲν ἔφθασε ποτέ ὡς τοὺς ἀνθρώπους πού βλέπουμε μέσα στὴν ταινία, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ συμφωνία τῆς Βάρκιζας τοὺς ἀφοροῦσε ἀμεσα καὶ συνομολογήθηκε μαζί τους. Ὅ,τι ὑπάρχει μέσα στὴν ταινία πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι διαδραματίστηκε μπροστὰ στὰ βλέμματα τῶν «καθημερινῶν» ἀνθρώπων.

Μέ τὴν προβληματική του, ὁ Θίασος παρουσιάζεται ὡς ἓνα ἔργο πού διαθέτει ἰδεολογική ἔκφραση, ἄρα ὡς ἓνα μέσον πού διέθετε ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία τοῦ 1974 γιὰ νὰ ἐκφραστεῖ. Διαδοχικὲς μετατοπίσεις, τροποποιήσεις, δυναμικὲς συγκρούσεις, μηχανισμοὶ καὶ μηχανορραφίες δομοῦν μιὰ εἰδικὴ φιλικὴ γραφὴ μιᾶς ἱστορικῆς σελίδας, μέσα στὴν ὁποία ὁ δημιουργὸς ἐπιχειρεῖ νὰ πειραματιστεῖ σὲ μιὰ προσπάθεια κινηματογραφικῆς καὶ ταυτόχρονα ἱστορικῆς ἀναζήτησης. Ἀπὸ τὴ μιὰ ὑπάρχουν ὅλες ἐκεῖνες οἱ ἰδιαιτερότητες τῆς κινηματογραφικῆς γραφῆς¹⁰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ προβληματικὴ πάνω σὲ μιὰ κρίσιμη περίοδο (δικτατορία, πόλεμος, κατοχή,

8. Τὸ καθεστῶς τῆς δικτατορίας εἶναι κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος, νομίζω, πού ἐπέβαλε τὴν εἰδικὴ καὶ γιὰ μερικοὺς δυσανάγνωστη γραφὴ τῆς ταινίας.

9. «Ἐγὼ, στὴν κατοχή, ἦμουν φοιτητής... Εἶδα πολλὰς ταινίες ἱστορικὲς γιὰ τὴν κατοχή, ἐλληνικὲς καὶ ξένες. Δὲν μέ ἐπεισαν. Δὲν ἦταν μόνο ἡ ἐμφάνιση τῶν Γερμανῶν. Ἦταν προπαντὸς οἱ ἀγριότητες, οἱ φρικαλεότητες, ἡ πείνα, πού δὲν ἀναπαρασταίνονται» (Β. Παπαβασιλείου, σὲ συζήτησή μας τὸ Μάρτη τοῦ 1981).

10. Τὸ νὰ ἐπεκταθοῦμε σὲ ἀναλύσεις πάνω στὶς καινοτομίες καὶ στὰ προβλήματα πού θέτει ἡ ταινία, ὅπως ἡ ἀναπαράσταση, τὸ θέατρο, ἡ ἐπικὴ διάσταση καὶ τὸ θέατρο τοῦ Μπρέχτ, τὸ κοινόν, ἡ χρῆση τοῦ μελοδράματος, τοῦ μύθου, ἡ δουλειὰ τοῦ ἡθοιοῦ, ἡ ἐπανάσταση, ὁ χρόνος, ὁ χρόνος, ὁ ἦχος κλπ., καθὼς καὶ τὸ νὰ τὴν δοῦμε σὲ σχέση μέ ἄλλες ταινίες μέ παρόμοιους προβληματισμούς, ξεπερνᾶ τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς προσέγγισης.

Μαρία Πάλλα

επαναστατικό κίνημα, εμφύλιος πόλεμος) μέσα στο πρώτο μισό του αιώνα μας στην Ελλάδα. Η ενέργεια που ελευθερώνεται από αυτήν την ταινία είναι ένδεικτική μιάς συγκεκριμένης κοινωνίας –αύτης κατά την τελευταία δικτατορία– που προσπαθεί να καταλάβει την πραγματικότητα και να εξηγήσει την παρούσα κατάσταση αναζητώντας την ταυτότητά της.

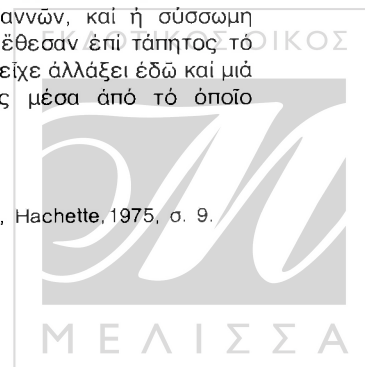
Είναι, νομίζω, κοινός τόπος ότι μία κινηματογραφική ταινία σκηνοθετημένη είναι ικανή να πληροφορήσει για την εποχή της. Ο Θίασος, επομένως, είναι ένα ντοκουμέντο: υπάρχει τό παρελθόν με τόν τρόπο που αυτό βιώνεται μέσα σε μία κοινωνία που ζει κάτω από ένα ανελεύθερο καθεστώς. Και επιπλέον, ένα ντοκουμέντο που προτείνει στον ιστορικό μία άλλη ανάγνωση της ιστορίας, μέσα στην οποία, όπως είδαμε, οι άπλοι και άνωνυμοι άνθρωποι σηκώνουν όλο το βάρος της.

Τρία σημεία για προσέγγιση θα πρέπει να τονίσουμε από δω και πέρα: το πρώτο έχει σχέση με τη θέση της ταινίας μέσα στην τρέχουσα ιστορία. Το δεύτερο, με τη δύναμη που περικλείει μία τέτοια ταινία, και το τρίτο, τέλος, με τις ίδιες τις «θέσεις» της.

Όπως περίπου έχουμε δει, ο ιστορικός προβληματισμός χαρακτηρίζει την ταινία στο σύνολό της. Υπάρχει μία κοινωνία ταραγμένη πριν από μία ταινία που προσπαθεί ανάμεσα στα άλλα και αυτή να καταδείξει την «ταραχή», ενώ η «ϊντριγκα» χρησιμοποιεί τη συλλογική μνήμη ως γνώμονα για την επιστροφή στο παρελθόν, που ή επίσημη ιστορία, κατά την εποχή του γυρίσματος, αρνιόταν. Κατά συνέπεια, την επομένη της δημόσιας προβολής της, η ταινία εμφανίστηκε ως φωνή αυτών που μέχρι τότε δεν μπορούσαν να ακουστούν. Έδειχνε ότι μία ολόκληρη ιστορική περίοδος καλυπτόταν από σιωπή, μία ζώνη σκιάς καθιστούσε απροσπέλαστη μία ολόκληρη σειρά γεγονότων και μία άποτυχημένη επανάσταση. Η ταινία έπαιρνε τό λόγο για λογαριασμό των νικημένων, πράγμα που έκανε πολλούς να την χαρακτηρίσουν κομμουνιστική (κρατική πλευρά), πολιτική ή μαρξιστική (κριτική και πολλοί θεατές) – ένα γεγονός παράξενο για τα ελληνικά κινηματογραφικά δεδομένα, που είχε ως συνέπεια την απόφαση της τότε κυβέρνησης να αρνηθεί να παρουσιαστεί ή ταινία στο κινηματογραφικό φεστιβάλ των Καννών.

Τό «γεγονός» είχε ήδη συμβεί από τη στιγμή που ο σκηνοθέτης και ο παραγωγός σε πρώτη φάση, και έπειτα οι ερμηνευτές και τό συνεργείο, αποφάσισαν τό γύρισμα μιάς τέτοιας ταινίας μέσα στην δικτατορία. Τό ήμι-παράνομο γύρισμα, με την ελπίδα ότι θά μπορέσει κάποτε ή ταινία να προβληθεί στο έξωτερικό, ήταν αυτό τό ίδιο μία πολιτική πράξη μέσα στην ιστορία του ελληνικού κινηματογράφου. Η θέση της κυβέρνησης Καραμανλή στη συνέχεια, καθώς και ο θόρυβος που αυτή προκάλεσε, δείχνουν πολύ καθαρά ως ποιο σημείο ή ταινία ήταν ικανή να ενοχλήσει την εξουσία, γιατί ή «είκόνα της πραγματικότητας που πρόσφερε φαινόταν τρομερά αληθινή»¹¹. Η κυβέρνηση αρνήθηκε να δώσει άδεια σε μία ταινία φιλοκομμουνιστική, κατά την κρίση της, για την κινηματογραφική αναμέτρηση των Καννών, και ή σύσσωμη αντίδραση του τύπου, οι συζητήσεις και τά επιχειρήματα έθεσαν επί τάπητος τό πρόβλημα για την κατάσταση που επικρατούσε και που δεν είχε αλλάξει εδώ και μία τριανταριά χρόνια: ή ταινία γινόταν λοιπόν τό γεγονός μέσα από τό όποιο

11. M. Ferro, *Analyse de film, analyse de Sociétés*, Παρίσι, Hachette, 1975, σ. 9.

Ἡ συλλογική μνήμη

καταδεικνυόταν ἡ ἐξουσία τῆς λογοκρισίας, παρά τίς υποσχέσεις γιά ἐλευθερία στην προοπτική τῆς δημιουργίας μιᾶς νέας δημοκρατίας μετά τόν Ἰούλιο τοῦ 1974.

Παρ' ὅλα αὐτά, τό νά θεωρήσουμε τήν ταινία φιλοκομμουνιστική θά ἦταν εὐκολο καί θά βασιζόταν σέ μιά βιαστική διαπίστωση. Σίγουρα ὁ διαλεκτικός ὕλισμός, ὁ μαρξισμός, ὁ σκεπτικισμός ἀκόμη ὑπάρχουν δυνάμει μέσα στή γραφή καί ἡ ἐπιλογή κλείνει πρὸς τήν πλευρά τῶν ἀριστερῶν, ἀλλά ὁ σκηνοθέτης ἔκανε, κατά τήν γνώμη μου, κάτι παραπάνω ἀπό μιά πολιτική ταινία: ἔκανε μιά βαθιά προσπάθεια νά ἀναρωτηθεῖ πάνω στήν ἱστορία αὐτοῦ τοῦ χώρου, στά ποικίλα προβλήματα πού αὐτή ἐπιφέρει, καί νά τά καταλάβει, γιά νά καταλάβει στή συνέχεια τήν πραγματικότητα τοῦ παρόντος. Ἄν ἡ ἱστορία ἐνδιαφέρεται γιά τήν ἰδιαιτερότητα καί ὄχι γιά τή μοναδικότητα τῶν γεγονότων, ὁ Ἀγγελόπουλος στοχάζεται πάνω στήν ἰδιαιτερότητα ἐνός λαοῦ πού βρέθηκε νικημένος ἐνῶ δέν ἦταν, καί ἐνός συγκλονιστικοῦ κινήματος πού συκοφαντήθηκε ὡς συμμοριακή ἀνταρσία.

Ἡ προβληματική τῆς ταινίας γιά τήν ἀναπαράσταση τῆς πραγματικότητας καί μάλιστα ἡ μετατροπή ἐνός ἀρχαίου μύθου σέ ἱστορία βιωμένη δείχνουν ἕνα στοχαστικό προβληματισμό πάνω στήν ἱστορία καί ταυτόχρονα μιά ποιητική ἀναζήτηση, στό μέτρο πού ἡ ταινία ὡς καλλιτεχνική ἔκφραση εἶναι πρὶν ἀπ' ὅλα ἕνα ἔργο πού ἐμπεριέχει τήν ποίηση. Τί μπορεῖ νά σημαίνει, πράγματι, μιά ταινία στήν ὁποία συνυπάρχουν ἡ ἱστορία καί ἡ πλαστική δημιουργία, ὅταν μέσα στό ἱστορικό ἀναγνωρίζουμε γεγονότα πού ἀγγίζουν τή διάσταση τοῦ μύθου καί μέσα στό μυθικό ἀνθρώπους πού ἀνάγονται σέ ἱστορικά πρόσωπα; Αὐτό τό ἐρώτημα ὁ σκηνοθέτης τό θέτει ὁ ἴδιος στόν ἑαυτό του, διαμέσου τῆς κινηματογραφικῆς ἐργασίας, ἐπιλέγοντας τό δρόμο τῆς συλλογικῆς μνήμης τῆς κοινωνίας στήν ὁποία ἀνήκει, παραμένοντας πάντα προσωπικός σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν τεχνική πού μπορεῖ νά χρησιμοποιήσει προκειμένου νά ἀναπαραστήσει τό παρελθόν. Δέν πρόκειται γιά μιά ταινία πού στοχεύει νά δώσει λύσεις ἢ μαθήματα ἱστορίας, ἀλλά γιά μιά ταινία πού θέτει ἐρωτήματα πάνω στήν ἱστορία. Αὐτό εἶναι, νομίζω, πού «ἐνδύει» τήν ταινία μέ ἱστορία, καί μέ βάση αὐτές τίς διαπιστώσεις πρέπει νά ἀναζητήσουμε τήν ἀξία τῆς ταινίας, ἡ ὁποία, παρουσιαζόμενη ὡς ἕνα ἐρώτημα, μᾶς ἐπιτρέπει πράγματι νά διακρίνουμε αὐτό πού θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε «ἱστορικό μάθημα» χωρίς ἀντίφαση, σέ σχέση μέ τήν πρόθεση τοῦ σκηνοθέτη. Πλάι στήν ἱστορία τῶν μεγάλων, ὑπάρχει μιά ἄλλη πού αὐτοί δέν μποροῦν ν' ἀπαλείψουν, γιατί ἀναπαύεται μέσα στή μνήμη τῶν κοινωνιῶν. Αὐτήν τήν ἱστορία πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη ἂν θέλουμε νά βρισκόμαστε σέ ἐγρήγορη ἀπέναντι στά γεγονότα τοῦ παρελθόντος καί τελικά μέσα στήν πραγματικότητα τοῦ παρόντος.

Τριάντα τρία χρόνια μετά τίς ἐκλογές πού ἀνέδειξαν νικητὴ τόν στρατάρχη Παπάγο, καί δέκα χρόνια μετά τό γύρισμα τῆς ταινίας, ὁ Θίαςος μιλά συγχρόνως γιά ἕνα παρελθόν καί γιά ἕνα παρόν. Ἄρα μαρτυρεῖ, ἄρα εἶναι ἕνα ἱστορικό ντοκουμέντο, μετατρέψιμο σέ γνώση «ἐνεργητική καί διαρκή»¹². Ἡ λειτουργία τοῦ χρόνου, πού εἶναι ἕνα πρόβλημα οὐσιωδῶς ἱστορικό, ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τήν ταινία μέ βάση δύο κυρίως ἄξονες, τό παρόν καί τό παρελθόν. Ὡς ὅλη ἡ ταινία εἶναι δομημένη στή βάση τῶν μετατοπίσεων ἀπὸ τό παρόν στό παρελθόν καί ἀντίστροφα,

12. M. Ferro, *Analyse*, ο.π., σ. 57.

Μαρία Πάλλα

μετατρέποντας έτσι το χρόνο σ' έναν κύκλο, που κλείνει μέσα του δεκατρία έτη. 'Ο χρόνος μέσα στην ταινία είναι ο κινητήρας της ιστορίας, ανάλογα με τα γεγονότα διαστέλλεται ή συστέλλεται, φανερώνοντας διαφορετικά επίπεδα ιστορικότητας:

1939-1952: 'Ιστορική περίοδος πλασματική, της 'ντρινγκας' το παρελθόν.

1974-1975: Τό γύρισμα της ταινίας' το παρόν.

1952: Τό παρόν της 'ντρινγκας, σέ σχέση με τό 1939' άρχή του παρελθόντος μέσα στην ταινία.

1922: Παρωχημένο παρελθόν, έκτός 'ντρινγκας, που όμως υπάρχει μέσα στην ταινία.

1985: 'Η έπιστροφή μας στην ταινία, αλλά και τό πλησίασμά μας ανά πάσα στιγμή (τό παρόν έκτός ταινίας, οποιοδήποτε παρόν μετά τό 1975).

Συμπερασματικά θά λέγαμε ότι ή ταινία είναι σήμερα άντικείμενο μιάς πολλαπλής προσπέλασης που άντιμετωπίζει την ιστορία ως παρωχημένη έμπειρία, την ιστορία άναπαριστώμενη από τόν κινηματογράφο.

Στό σημείο αυτό, είναι άπαραίτητες, κατά κάποιο τρόπο, μερικές σκέψεις πάνω στή συλλογική μνήμη ως έστία ιστορίας. Τό έρώτημα που προέχει γιά τόν ιστορικό θά ήταν περίπου τό έξης: τί είδους ποιότητες μπορεί νά έχει μία μνήμη που άγιοποιεί ορισμένα πρόσωπα, τάσσεται με τό μέρος των έθιμων, που άγνοεί τή χρονολογία; Καί όμως, στερημένα, ως ένα βαθμό, ιστορικής συνείδησης και μακριά από κάθε επαγγελματική άκριβολογία, άμφισβητεί παρ' όλα αυτά την «άλλη» ιστορία, αυτή στην όποία άντιτίθεται.

Ής θυμηθούμε ότι, έδώ και άρκετά χρόνια, όλα τά μέσα ένημέρωσης στην Έλλάδα επέστρεφαν, κάθε 'Οχτώβρη, στίς μνήμες μερικών μαρτύρων, έπωνύμων ή μή, γιά νά έτοιμάσουν έκπομπές ή άρθρα πάνω στό 1940. Στίς 25 Νοέμβρη 1982, στην πρώτη έκπομπή γιά την επέτειο του Γοργοποτάμου, ή τηλεόραση παρουσίασε τίς μαρτυρίες δύο πρώην άνταρτών, που άνήκαν άντίστοιχα στον ΕΔΕΣ και τόν ΕΛΑΣ. Οί άναπολήσεις έναλλάσσονταν διαδοχικές και διασταλ, 'νονταν κατά κάποιο τρόπο με φωτογραφίες και άποσπάσματα από ένα φίλμ άρχείο' χωρίς κριτικό σχόλιο από την πλευρά των δημοσιογράφων. Με τό ίδιο πνεύμα, στίς άρχές του 1983, άλλοι δημοσιογράφοι μεσολαβούσαν γιά νά ζωντανέψουν οί άναμνήσεις ορισμένων παλαιών περιπλανώμενων ήθοποιών σέ μιά ραδιοφωνική έρευνα («Κάθε μέρα παντού») πάνω στά θεατρικά «μπουλούκια» και ύστερα από τίς έρωταποκρίσεις ή έκπομπή τελείωνε με ένα έρώτημα που ήταν περίπου έτσι: «Πότε θά μελετηθεί σέ βάθος αυτό τό θέμα με τό οποίο κανείς ακόμα δέν έχει άσχοληθεί;» Δέν υπάρχει άμφιβολία ότι τά ελληνικά μέσα ένημέρωσης βρίσκονταν εκείνη τή στιγμή στην πρωτοπορία γιά τή χρήση της ζωντανής συλλογικής μνήμης, οργανώνοντας έτσι τή δική τους μνήμη. Αυτό που μάς ώθει στην έρευνα γιά την κατανόηση συγχρόνων φαινομένων είναι σίγουρα ή ύπαρξη μέσα μας της συλλογικής μνήμης, και έτσι ή άθρόα προσέλευση θεατών στή *Δίκη της Χούντας* (ταινία του 1981), ή έρευνα στίς φυλακές όπου βρίσκονται έγκλειστοι οί άυτουργοί του πραξικοπήματος του 1967, καθώς και ή έπιστροφή που γίνεται κάθε χρόνο στον τόπο του Πολυτεχνείου, είναι έκδηλώσεις που έρχονται κατευθείαν από την άναγκαιότητα και τή θέληση των άνθρώπων νά μή λησμονήσουν. Τό πρόβλημα της λήθης είναι ένα πρόβλημα μνήμης κι αυτή τή τελευταία ύπάρχει άνεξάρτητα από τίς διαθέσεις της έκάστοτε έξουσίας. Αύτή τή μνήμη θά έπρεπε νά την σώσουμε, προτού την εξασθενήσει ό χρόνος κι «έπιστρέψει υπό μορφήν σκόνης».

Η συλλογική μνήμη

Ἡ μνήμη αὐτή θά μπορούσε νά ερευνηθεῖ μέ βάση τήν ἐτερότροπη πορεία της. Ὑπάρχει αὐτή πού κυριαρχεῖ στίς ἐνθυμήσεις ἐκείνων πού μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο ἔλαβαν μέρος στά γεγονότα, καί ἡ μνήμη αὐτῶν πού ὑπῆρξαν ἀπλοι μάρτυρες. Στήν πρώτη ἢ τή δεύτερη περίπτωση, οἱ προσωπικές ἀναμνήσεις, ἡ ποίηση, τά τραγούδια, τά ἡμερολόγια κλπ. θά ἦταν πηγές ἱστορίας πού προωθεῖται ἀπό τή συλλογική μνήμη. Ὅμως οἱ πιά πολλές πληροφορίες πού θά μπορούσαμε νά κερδίσουμε δέν εἶναι γραμμένες, ἀλλά συσσωρευμένες μέσα στίς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων. Ἐνα ἱστορικό ἀρχεῖο προφορικοῦ ὕλικου θά ἀποτελοῦσε πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση μιά πρώτη τάξεως ἱστορική πηγή. Ἀνώδυμη ἢ ὄχι, σχολική μνήμη, ἐργατική, κοινωνική μνήμη τῶν μέσων ἐνημέρωσης, μπορεῖ σίγουρα νά ἔχει μιά ἀδιαμφισβήτητη ἀξία: ὀργανώνοντάς την καί θέτοντας ἐρωτήματα, ὁ ἱστορικός μπορεῖ νά τήν ξυπνήσει, νά τήν ἐρεθίσει, νά τήν φωτίσει καί νά τήν ἀξιοποιήσει, νά βρεῖ τίς πιθανές ἀντιφάσεις καί νά πετύχει ἔτσι μιά γνώση πού δέν βρίσκεται μέσα στίς τωρινές γραπτές πηγές. Ἀνέκδοτα περιστατικά μποροῦν νά βοηθήσουν στήν διαμόρφωση μιᾶς γνώσης πού θά ἐπιτρέψει στή συνέχεια τή δημιουργία μιᾶς «ἱστορικής» μνήμης πάνω στά γεγονότα πού θέλουμε νά συγκρατήσουμε¹³.

Στή σύντομη προσέγγιση πού ἐπιχειρήθηκε ἐδῶ εἶδαμε ὅτι μιά σκηνοθετημένη ταινία μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ, ἀνάμεσα στά ἄλλα, ὡς ἐργαλεῖο, γιατί ἡ ἱστορία μπορεῖ νά ἀναπαρασταθεῖ καί μέσα ἀπό τήν τέχνη. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο, ἡ ἱστορία διαπερνᾷ τόν *Θίασο* καί ὁ *Θίασος* τήν ἱστορία.

Μαρία Πάλλα

---

13. Βλ. καί Σ. Ἀσοδραχάς, *Ζητήματα Ἱστορίας*, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1983.

Έρευνήτικά προγράμματα

Η συγκρότηση ενός συστήματος πληροφόρησης για την έρευνα:

**«Τιμές, Μισθοί και Ήμερομίσθια
στην Ελλάδα, 1832-1912»**

1. ΟΙ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ. Η διερεύνηση των εμπορικών δελτίων που δημοσιεύονται στις ελληνικές εφημερίδες του ΙΘ' αιώνα και αναφέρονται στην κίνηση των αγορών στις πόλεις, δείχνει το εύρος των οικονομικών κατηγοριών στις οποίες μπορούμε να παρακολουθήσουμε τις τιμές: τιμή στον κοινωνικό σχηματισμό του ΙΘ' αιώνα έχουν τα έμπορεύματα, τα ακίνητα, τα ζώα, τα δέντρα, τα νομίσματα, τα χρεώγραφα, τα συναλλάγματα, τα τραπεζογραμμάτια. Οι τιμές εμφανίζονται τώρα ως μεταβλητά χαρακτηριστικά τα οποία περιγράφουν συγκεκριμένες οικονομικές κατηγορίες. Η έρμηνεία τους, ή ανάλυση της εξέλιξής τους, ο προσδιορισμός των μηχανισμών που τις καθορίζουν συνδέονται με αυτές τις συγκεκριμένες κατηγορίες και με τα υπόλοιπα μεταβλητά χαρακτηριστικά τους. Τα εμπορικά δελτία μας αποκαλύπτουν ότι ένα έμπόρευμα χαρακτηρίζεται από το είδος, την ποιότητα, τον τόπο προέλευσης, την μονάδα μέτρησης, τους όρους πληρωμής και την τιμή του. Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά καθορίζουν την θέση ενός εμπορεύματος στη διαδικασία της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων στις ελληνικές αγορές του ΙΘ' αιώνα. Στη συνέχεια οι τιμές των εμπορευμάτων μπορεί να εντάσσονται σε διάφορες κατηγορίες: τιμές λιανικής ή χονδρικής, τιμές διαμετακόμισης, τιμές διατίμησης.

Στις πόλεις λοιπόν, γύρω από την έννοια της τιμής αναπτύσσεται ένα σύνολο δεδομένων των οποίων η ποικιλία αναδεικνύει την ύπαρξη ενός οικονομικού συστήματος, στο οποίο υπάρχουν όλες οι λειτουργίες ενός αναπτυγμένου εμπορίου. Την ίδια στιγμή στην αγροτική κοινωνία της υπαίθρου ή λειτουργία ή και ακόμη ή ύπαρξη των τιμών τίθενται σε άμφισβήτηση. Η οικονομική λειτουργία της αυτοκατανάλωσης αποτελεί μία σταθεροποιητική συνιστώσα της παραδοσιακής κοινωνικής δομής. Από

Σύστημα πληροφόρησης για μία έρευνα

τούς μισθωτούς του τριτογενούς τομέα ως νέας κοινωνικής κατηγορίας μέχρι το ζήτημα του χαρακτήρα των αγροτικών ήμερομισθίων, υπάρχει ένας οικονομικός χώρος στον οποίο ο τρόπος της άμοιβής της εργασίας είναι υπό διερεύνηση. Στην περίοδο 1832-1912 η ελληνική κοινωνία υπόκειται σε μεγάλους μετασχηματισμούς: ή διαμόρφωση του σύγχρονου κράτους, ή έδαφική ολοκλήρωση, ή σχηματισμός της εθνικής αγοράς, οι μετακινήσεις πληθυσμών, ή σύγκρουση παραδοσιακών και νέων κοινωνικών δομών.

Στά πλαίσια αυτά οι υποθέσεις εργασίας για την έρευνα «Τιμές, μισθοί και ήμερομισθία» δεν θα έπρεπε να οδηγούν προς μία μοναδική κατεύθυνση. Οι συζητήσεις των έρευνων (που έκτελούν το πρόγραμμα της Έπιτροπής Ίστορίας της Έθνικής Τράπεζας) σχετικά με αυτό το θέμα έδειξαν ότι τα έρευνητικά ενδιαφέροντα εκτείνονται σε ένα πλατύ φάσμα το οποίο καλύπτει σχεδόν όλα τα ιστορικά προβλήματα της διαμόρφωσης της ελληνικής οικονομίας κατά το ΙΘ' αιώνα¹.

Έτσι η έρευνα δεν μπορεί παρά να προχωρήσει από πολλές πλευρές. Να εκμεταλλεύεται διάφορα σύνολα δεδομένων και να τροφοδοτεί πολύπλευρες θεωρητικές αναζητήσεις². Μέσα σε αυτή τη διαδικασία ένυπαρχει το πρόβλημα του χειρισμού των δεδομένων.

2. ΣΥΝΟΛΑ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ. Στη διαδικασία της ιστορικής έρευνας οι υποθέσεις εργασίας και η διερεύνηση των πηγών έχουν σαν αποτέλεσμα το σχηματισμό συνόλων δεδομένων³. Στο επίπεδο των ατομικών έρευνών ο σχηματισμός των συνόλων αυτών αποτελεί μία ενδιάμεση φάση της εργασίας του ιστορικού. Κατά το στάδιο της σύνθεσης ή άμεση χρησιμότητά τους για τον ατομικό έρευνητή έχει ξεπεραστεί. Γεγονός που εκφράζεται από τις ομαδοποιήσεις των δεδομένων, οι οποίες γίνονται για να ενισχυθεί ή εκθεση των αναλύσεων και των συμπερασμάτων της έρευνας. Στις περιπτώσεις αυτές το σύνολο των δεδομένων υφίσταται ένα μετασχηματισμό διαμέσου του οποίου δεσμεύεται σε μία συγκεκριμένη εφαρμογή. Δεν είναι πλέον διαθέσιμο το σύνολο αλλά μία όψη του ή οποία είναι συνδεδεμένη με την ερμηνευτική λογική του συγκεκριμένου έρευνητή.

Στο επίπεδο των συλλογικών έρευνών οι οποίες στοχεύουν στο σχηματισμό μεγάλων συνόλων δεδομένων με ευρύτερο ενδιαφέρον, η κατάσταση είναι διαφορετική. Το σύνολο των δεδομένων αποτελεί ένα από τα κύρια αποτελέσματα της έρευνας και συνεπώς απαιτείται η συγκρότηση ενός *συστήματος πληροφόρησης*⁴ το

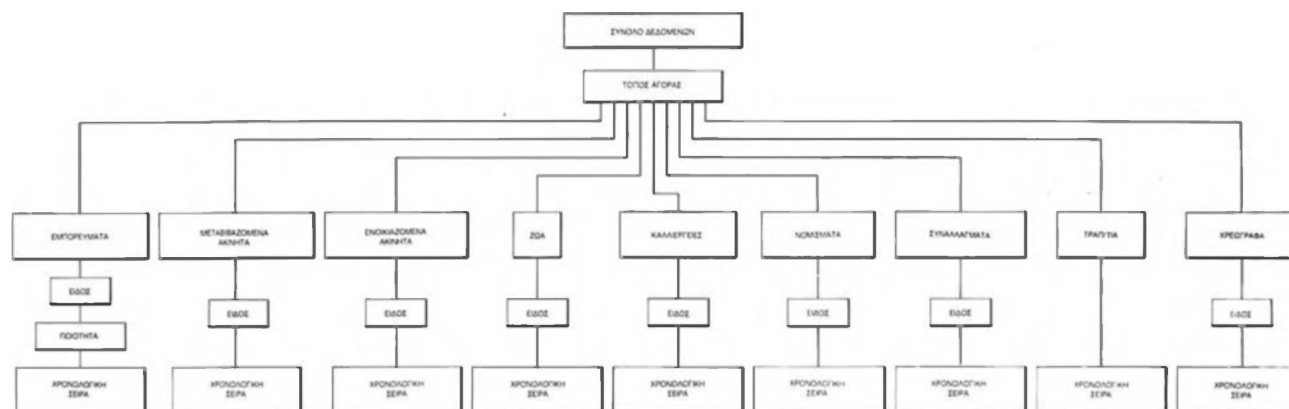
1. Σπ. Ι. Άσδραχάς, *Ζητήματα Ίστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983, σ. 174-198· Γ. Δερτιλής, *Έρευνα τιμών. Η μέθοδος και το παράδειγμα των όρων έμπορίου, 1860-1897*, Αθήνα 1980, «8η Συνάντηση έρευνων Ίστορικού Αρχείου ΕΤΕ» (πολυγραφημένο)· Γ. Λεονταρίτης, *Τιμές και ήμερομισθία τον 19ο αιώνα. Μεθοδολογικά προβλήματα*, Αθήνα 1981, «15η Συνάντηση έρευνων Ίστορικού Αρχείου ΕΤΕ» (πολυγραφημένο)· Γ. Ν. Μητροφάνης, *Η έρευνα των τιμών στην Ελλάδα 1832-1912. Ποσοτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 1984, ανακοίνωση στο «Ίστορικό Αρχείο ΕΤΕ» (πολυγραφημένο)· Π. Πιζάνιας, *Η έρευνα «Τιμές, μισθοί και ήμερομισθία στην Ελλάδα 1832-1912»*, Υποθέσεις εργασίας, Αθήνα 1984, ανακοίνωση στο «Ίστορικό Αρχείο ΕΤΕ» (πολυγραφημένο).

2. Σπ. Ι. Άσδραχάς, *ό.π.*, σ. 177.

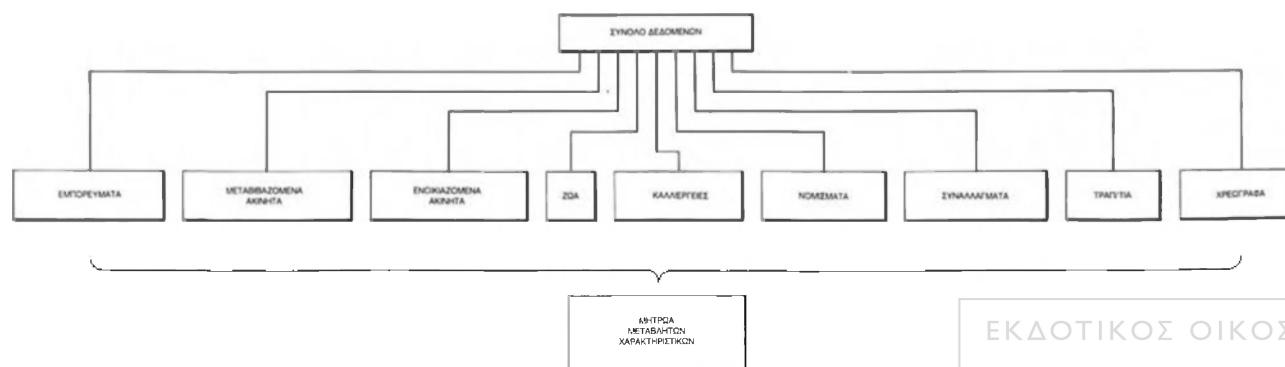
3. Roderick Floud, *An Introduction to Quantitative Methods for Historians*, Λονδίνο 1979, σ. 7-23.

4. J.G. Burch, Jr., F.R. Strater, G. Grudnitski, *Information Systems Theory and Practice*, Νέα Υόρκη 1979, σ. 26-31.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1
Δομή ταξινόμησης των δεδομένων στο αρχείο δελτίων

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2
Δομή ταξινόμησης των δεδομένων με τη χρήση ηλεκτρονικού υπολογιστή

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

ΜΕΛΙΣΣΑ

Σύστημα πληροφόρησης για μία έρευνα

οποίο θα εξυπηρετεί μία κοινότητα ενδιαφερόμενων ερευνητών. Η κυριότερη δομή οργάνωσης του συστήματος είναι η βάση δεδομένων⁵. Η δομή αυτή επιτρέπει την ταξινόμηση των πρωτογενών δεδομένων κατά τρόπο ώστε να διευκολύνεται ο άμεσος έντοπισμός τους. Στα πλαίσια της δομής οργανώνεται μία συγκεκριμένη λειτουργία αναζήτησης δεδομένων, τα οποία θα ικανοποιούν ορισμένα κριτήρια. Τα κριτήρια αναζήτησης ορίζονται από τον έρευνητή που χρησιμοποιεί το σύστημα και είναι σχετικά με τη συγκεκριμένη εφαρμογή που τον απασχολεί. Η ίδια λειτουργία δίνει τη δυνατότητα επιστροφής στην πηγή των πρωτογενών δεδομένων για τον έλεγχο των πληροφοριών που παρέχονται. Μία δεύτερη, εξίσου σημαντική λειτουργία του συστήματος, επιτρέπει τη συνεχή ενημέρωσή του με νέα σύνολα δεδομένων, τα οποία πιθανόν να υπάρξουν ως αποτέλεσμα μεταγενέστερων σχετικών έρευνών. Τα φυσικά μέσα που χρησιμοποιούνται για τη συγκρότηση του συστήματος πληροφόρησης ποικίλλουν από τους απλούς χάρτινους φακέλους ως τα πλέον σύνθετα συστήματα ηλεκτρονικών υπολογιστών. Η επιλογή του φυσικού μέσου είναι κυρίως πρόβλημα υλικής υποδομής.

Η κύρια αποστολή του συστήματος είναι η παροχή πληροφοριών μέσα σε λογικά χρονικά όρια αναζήτησης δεδομένων. Το φυσικό μέσο που θα χρησιμοποιηθεί ως φορέας του συστήματος αποτελεί το βασικό συντελεστή προσδιορισμού του χρόνου αναζήτησης. Ο έντοπισμός ενός μητρώου δεδομένων σε μία δελτιοθήκη που περιέχει π.χ. 100.000 δελτία, με τη βοήθεια ενός καλού εύρετηρίου, ίσως απαιτήσει 10'. Η ίδια αναζήτηση σε έναν ηλεκτρονικό υπολογιστή θα απαιτήσει μερικά κλάσματα του δευτερολέπτου.

Η συγκρότηση ενός συστήματος πληροφόρησης σύμφωνα με τα προηγούμενα απαιτεί σημαντική επένδυση έρευνητικής εργασίας, ή οποία αξιοποιείται κυρίως από την αποδέσμευση της δυναμικής των πηγών. Αποδέσμευση που πραγματοποιείται διαμέσου της δυνατότητας πολλαπλών προσεγγίσεων, οι οποίες επιτρέπουν διάφορες ομαδοποιήσεις, συσχετίσεις και ελέγχους των δεδομένων σε σχέση με συγκεκριμένες υποθέσεις εργασίας. Παράλληλα ή διατήρηση των πρωτογενών δεδομένων, στο πλαίσιο του συστήματος πληροφόρησης, επιτρέπει τη συνεχή επιστροφή στις πηγές ενισχύοντας έτσι τη διαλεκτική σχέση υποθέσεων εργασίας και πρωτογενών δεδομένων.

3. Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ. Μία από τις μεθοδολογικές αρχές της έρευνας είναι η μη διάσπαση της ενότητας των πηγών. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να σχηματίζονται σύνολα δεδομένων που αποτελούν ευρύτερες ενότητες με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Έτσι το σύστημα πληροφόρησης απαιτείται να είναι ανοικτό για να ενσωματώνει συνεχώς τα νέα σύνολα που θα προκύπτουν. Στην πλήρη ανάπτυξη του θα αποτελείται από αρχείο μικροφίλμ και από βάσεις δεδομένων. Για τη συγκρότηση των βάσεων χρησιμοποιούνται δύο φυσικά μέσα, ένα αρχείο δελτίων και ένα σύστημα ηλεκτρονικού μικροϋπολογιστή. Υπάρχει δηλαδή η αντίστοιχία: σύνολο δεδομένων, αρχείο μικροφίλμ, αρχείο δελτίων, περιφερειακή μνήμη μικροϋπολογιστή.

---

5. S. Atre, *Data Base, Structured Techniques for Design, Performance and Management*, Νέα Υόρκη 1980, σ. 12.

Γ. Ν. Μητροφάνης

Τό άρχείο τών μικροφίλμ περιέχει τά πρωτογενή δεδομένα στή μορφή όπου βρίσκονται στίς πηγές. Τό άρχείο δελτίων περιέχει τά πρωτογενή δεδομένα, μετασχηματισμένα κατά τέτοιο τρόπο ώστε νά άποτελοϋν στοιχεία μιάς δομής ταξινόμησης. Ή μορφή τής δομής αϋτής καθορίζεται ανάλογα μέ τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τοϋ κάθε συνόλου δεδομένων. Τό σύστημα μικροϋπολογιστή περιέχει τά δεδομένα τοϋ άρχείου τών δελτίων μέ σκοπό τήν ταχύτερη αναζήτηση δεδομένων σέ συνδυασμό μέ τή χρήση πολλαπλών κριτηρίων ταυτόχρονα.

Τό πρώτο σύνολο δεδομένων, μέ βάση τό όποιο έχει ήδη άρχίσει ή συγκρότηση τοϋ συστήματος πληροφόρησης, άποτελείται από 4.367 σελίδες έλληνικών έφημερίδων τής περιόδου 1832-1912⁶ περιέχει τό σύνολο τών εμπορικών δελτίων καί ανακοινώσεων πού καταχωρίζονται σ' αϋτές καί αναγράφουν οικονομικές πληροφορίες γιά τήν κίνηση τών αγορών στίς πόλεις Άθήνα, Πειραιά, Πάτρα, Ναύπλιο, Έρμούπολη καί Βόλο.

Τό γενικό σχήμα τής διαδικασίας προσέγγισης συνίσταται στόν έντοπισμό τών ομάδων πληροφοριών πού σχετίζονται μέ τό άντικείμενο τής έρευνας, καί στήν ανάλυσή τους μέ σκοπό τόν προσδιορισμό τών επιμέρους οικονομικών κατηγοριών καί τών αντίστοιχων μεταβλητών χαρακτηριστικών τους. Οί ομάδες πληροφοριών πού βρίσκονται στίς έφημερίδες είναι οί έξής:

- Έμπορικά δελτία: περιέχουν πληροφορίες γιά τήν κίνηση τών έμπορευμάτων, τών νομισμάτων, τών συναλλαγμάτων, τών τραπεζογραμμάτων καί τών χρεωγράφων.
- Άγγελίες: περιέχουν πληροφορίες γιά τίς μεταβιβάσεις ακινήτων καί γιά τούς πλειστηριασμούς.
- Διαφημίσεις: διαφημίζονται κυρίως έμπορεύματα λιανικής πώλησης.

Οί πληροφορίες αϋτές αναλύονται στίς ακόλουθες έννέα μονάδες ανάλυσης:

- (1) ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΑ
- (2) ΜΕΤΑΒΙΒΑΖΟΜΕΝΑ ΑΚΙΝΗΤΑ
- (3) ΕΝΟΙΚΙΑΖΟΜΕΝΑ ΑΚΙΝΗΤΑ
- (4) ΖΩΑ
- (5) ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΕΣ
- (6) ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ
- (7) ΣΥΝΑΛΛΑΓΜΑΤΑ
- (8) ΤΡΑΠΕΖΟΓΡΑΜΜΑΤΙΑ
- (9) ΧΡΕΩΓΡΑΦΑ

Σέ κάθε μία μονάδα ανάλυσης αντιστοιχεί ένας τύπος δελτίου, στό όποιο μεταγράφονται τά δεδομένα πού άφοροϋν τά μεταβλητά χαρακτηριστικά τής. Βασική άρχή σχεδιασμοϋ τοϋ δελτίου είναι ότι σέ κάθε ένα από τά στοιχεία πού τό άποτελοϋν αντιστοιχεί ένα μεταβλητό χαρακτηριστικό. Δηλαδή κάθε στοιχείο τοϋ δελτίου είναι φορέας μιάς μοναδικής πληροφορίας⁶. Στό δελτίο συμπεριλαμβάνονται επίσης όλα τά στοιχεία πού άφοροϋν τήν πηγή τών πρωτογενών δεδομένων.

Τά δελτία ταξινομοϋνται στό άρχείο δελτίων σύμφωνα μέ τή δομή ταξινόμησης πού έμφανίζεται στό διάγραμμα 1. Ή αναζήτηση δεδομένων διευκολύνεται από ένα εύρετήριο διαμέσου τοϋ όποίου εντοπίζονται τά επιμέρους ύποσύνολα δεδομένων. Τό κριτήριο αναζήτησης πρέπει νά είναι συνδυασμός τοϋ τόπου αγοράς, τής μονά-

6. J.M. Clubb, M.W. Trawgott, *Using Computers*, Ουάσιγκτον 1978, σ. 27-58.

Σύστημα πληροφόρησης γιά μιά έρευνα

δας ανάλυσης, του είδους, καί τής ποιότητας στήν περίπτωση των εμπορευμάτων. Βάσει αὐτῶν ἐντοπίζεται ἡ θέση τῶν ἀντίστοιχων χρονολογικῶν σειρῶν.

Τά ἴδια δελτία χρησιμοποιούνται γιά τή συγκρότηση τῆς βάσης δεδομένων μέ τή χρήση τοῦ μικροῦπολογιστή. Ἡ γενική μορφή τῆς δομῆς ταξινόμησης ἐμφανίζεται στό διάγραμμα 2. Στήν περίπτωση αὐτή οἱ μονάδες ἀνάλυσης ἀποτελοῦν τοὺς φακέλους καί τὰ ἀντίστοιχα δελτία τὰ μητρώα τῆς βάσης δεδομένων. Ἡ συγκρότηση τῆς βάσης πραγματοποιεῖται μέ ἓνα σύνθετο πρόγραμμα λειτουργίας τοῦ μικροῦπολογιστή, τό ὁποῖο ὀνομάζεται σύστημα διαχείρισης βάσης δεδομένων. Τό ἴδιο πρόγραμμα χρησιμοποιεῖται στή συνέχεια γιά τήν ἀναζήτηση δεδομένων, γιά τήν ἐκτέλεση διαφόρων πράξεων σύνοψης ἢ συσχέτισης δεδομένων, καί γιά τήν ἐνημέρωση τῆς βάσης μέ νέα στοιχεῖα. Ἀπό τό διάγραμμα 2 εἶναι ἐμφανές ὅτι ἡ διαδικασία ἀναζήτησης μπορεῖ νά βασιστεῖ σέ ἓνα κριτήριο τό ὁποῖο θά εἶναι συνδυασμός τῆς μονάδας ἀνάλυσης καί τῶν μεταβλητῶν χαρακτηριστικῶν τῆς. Ἐδῶ ὑπάρχει ἡ σημαντική διαφορά μεταξύ τῶν δύο φυσικῶν μέσων. Στό ἀρχεῖο δελτίων ἡ δομή ταξινόμησης περιορίζει τὰ στοιχεῖα πού θά ἀποτελοῦν τό κριτήριο ἀναζήτησης σέ τέσσερις συγκεκριμένες κατηγορίες (μονάδα ἀνάλυσης, τόπος, εἶδος, ποιότητα) καί ἐπιτρέπει μόνο τόν ἐντοπισμό ὑποσυνόλων δεδομένων. Στό μικροῦπολογιστή τό κριτήριο ἀναζήτησης μπορεῖ νά ἀποτελεῖται ἀπό τή μονάδα ἀνάλυσης καί ὅποιαδήποτε ἀπό τὰ μεταβλητά χαρακτηριστικά πού συνθέτουν τό ἀντίστοιχο μητρώο δεδομένων. Συγχρόνως ἡ ἀναζήτηση μπορεῖ νά εἶναι κάθετη ὡς τό ἐπίπεδο ἑνός συγκεκριμένου μεταβλητοῦ χαρακτηριστικοῦ τό ὁποῖο θά ἐντάσσεται σέ ἓνα συγκεκριμένο ἐπίσης μητρώο. Σύμφωνα μέ τὰ προηγούμενα ἡ διαδικασία συγκρότησης τοῦ συστήματος πληροφόρησης πραγματοποιεῖται σέ τρία στάδια, μέ τελικό τήν ὀργάνωση τῆς βάσης δεδομένων στό μικροῦπολογιστή. Ἡ χρήση τοῦ τελευταίου ἀπελευθερώνει σέ σημαντικό βαθμό τήν πληροφοριακή δυναμικότητα τῶν διαθέσιμων πηγῶν.

Κατά τή φάση σχεδιασμοῦ τοῦ συστήματος πληροφόρησης πραγματοποιήθηκε στατιστική δειγματοληψία στό σύνολο τῶν δεδομένων. Ἐτσι προσδιορίστηκε ὅτι μέ πιθανότητα 95% ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν δελτίων πού θά προκύψουν ἀπό τήν ἀποδελτίωση δέν θά εἶναι μικρότερος ἀπό 71.772 καί μεγαλύτερος ἀπό 100.780 δελτία. Ἀπό αὐτά τό 81% ἀναφέρεται στά ἐμπορεύματα πού κυκλοφοροῦν στίς ἐλληνικές ἀγορές κυρίως κατά τήν περίοδο 1860-1912. Ὑπάρχει ἐπομένως ἱκανός ἀριθμός δεδομένων γιά νά δώσει πληροφορίες πού ἀφοροῦν τή διαδικασία κυκλοφορίας τῶν εμπορευμάτων. Μέσα στά γεωγραφικά πλαίσια τῆς κάθε ἀγοράς θά συσταθοῦν χρονολογικές σειρές τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων ἀνά εἶδος, ποιότητα καί τόπο προέλευσης. Στά πρωτογενή δεδομένα οἱ τιμές ἀναφέρονται σέ ἡμερήσια χρονική βάση: ἔτσι θά συσταθοῦν χρονολογικές σειρές μηνιαίων μέσων ὄρων, οἱ ὁποῖες θά ἐπιτρέψουν ἐνδιαφέρουσες ἀναλύσεις τῶν ἐποχικῶν διακυμάνσεων τῶν τιμῶν. Ὁ σχηματισμός ετήσιων κατανομῶν συχνότητων ἐμφάνισης τῶν ἐμπορευμάτων, στίς ἐπιμέρους τοπικές ἀγορές, θά δώσει πληροφορίες σχετικά μέ τή διαχρονική διαφοροποίηση τῆς κυκλοφορίας τους. Θά ὑπολογιστοῦν διάφοροι ἀριθμοδείκτες, οἱ ὁποῖοι θά δώσουν τήν εἰκόνα τῆς εξέλιξης τῶν τιμῶν καί θά χρησιμοποιηθοῦν στή συνέχεια στήν ἀνάλυση τῶν μισθῶν καί ἡμερομισθίων. Τέλος ὑπάρχει ἡ δυνατότητα συσχετίσεων τῶν χρονολογικῶν σειρῶν τῶν τιμῶν, στά πλαίσια τῶν τοπικῶν ἀγορῶν ἀλλά καί διαπεριφερειακά, οἱ ὁποῖες θά ἐξυπηρετήσουν τήν ἀνάλυση τῆς διαδικασίας ολοκλήρωσης τῆς ἐθνικῆς ἀγοράς.

Ἀπό τό ὑπόλοιπο 19% τοῦ συνόλου τῶν δελτίων τὰ περισσότερα ἀναφέρονται στά νομίσματα, συναλλάγματα, χρεῶν γραφα καί στό ποσοστό ὑπερτίμησης τῶν τραπε-

Γ. Ν. Μητροφάνης

ζογραμμάτων. Ὑπάρχουν ἀρκετές πληροφορίες οἱ ὁποῖες θά χρησιμοποιηθοῦν στήν ἐρευνα τῆς εξέλιξης τοῦ νομισματικοῦ καί πιστωτικοῦ συστήματος στήν Ἑλλάδα τοῦ 10^{ου} αἰῶνα.

Ἡ επέκταση τῆς ἐρευνας πρὸς τὴ διερεύνηση τῆς διαμόρφωσης τῶν τιμῶν στό χωρὶς τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, πρὸς τοὺς μισθοὺς⁷ καί τὰ ἡμερομίσθια θά δώσει νέα σύνολα δεδομένων. Τὰ σύνολα αὐτά θά ἀναλύονται, θά συγκροτοῦν βάσεις δεδομένων καί θά ἐντάσσονται στό σύστημα πληροφόρησης.

Ἐπομένως μία ἀπὸ τίς βασικὲς κατευθύνσεις τῆς ἐρευνας εἶναι καί ἡ ἀνάπτυξη ἐνός πληροφοριακοῦ δυναμικοῦ. Ὑπάρχει μία διαδικασία διαμέσου τῆς ὁποίας τὰ πρωτογενῆ δεδομένα διατηροῦνται μὲ τὴ μορφή ποὺ βρίσκονται στίς πηγές καί συγχρόνως μετασχηματίζονται γιὰ νὰ ἀποτελέσουν στοιχεῖα μίας δομῆς ταξινομήσεως. Προβλέπονται οἱ λειτουργίες ἀμεσης σύνδεσης τῶν ταξινομημένων δεδομένων μὲ τίς πηγές καί οἱ λειτουργίες ἀναζήτησης πληροφοριῶν μὲ συγκεκριμένα κριτήρια. Ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι τὰ δεδομένα τῆς ἐρευνας μποροῦν νὰ ἀναζητοῦνται, νὰ ἐντάσσονται στήν ὁποιαδήποτε ἐρευνητικὴ ἐφαρμογή, νὰ ομαδοποιοῦνται ἀλλάζοντας μορφή καί συγχρόνως νὰ παραμένουν διαθέσιμα στήν ἀρχικὴ μορφή τους στό πλαίσιο τοῦ συστήματος πληροφόρησης.

Γ. Ν. Μητροφάνης

---

7. Γιὰ τοὺς μισθοὺς βλ. Π. Πιζάνιας, *Salaires et revenus en Grèce, 1842-1923; L'exemple des employés de la Banque Nationale de Grèce*, Παρίσι 1984 (πολυγρ. διδ. διατριβή· ἡ ἐλληνικὴ διατύπωση ὑπὸ ἐκδόση).

Χρονικό

Τό Συμπόσιο γιά τή νεοελληνική πόλη (Σεπτ. 1984): κοινοί παρανομαστές καί ιδιοτυπίες

Ἡ Ἑταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ ὀργάνωσε Διεθνές Συμπόσιο Ἱστορίας διεπιστημονικοῦ χαρακτήρα στήν Ἀθήνα καί στήν Ἑρμούπολη στίς 26-30 Σεπτεμβρίου 1984, μέ αντικείμενο τή νεοελληνική πόλη ὡς ἱστορικό φαινόμενο. Στόχος τοῦ Συμποσίου ἦταν νά συμβάλει στόν ἐμπλουτισμό τῆς θεματικῆς καί τήν ἀνανέωση τῆς προβληματικῆς τῆς ἐλληνικῆς ἱστοριογραφίας.

Πραγματικός ἀπολογισμός τοῦ Συμποσίου, ἀπό τήν ἀποψη τοῦ στόχου αὐτοῦ, δέν μπορεῖ νά γίνει ἀκόμα, μιά καί δέν μπορούμε νά προεξοφλήσουμε ὅτι ὁ θεματικός πλοῦτος, ἡ πολλαπλότητα τῶν προσεγγίσεων καί ἡ ποικιλία τῶν ζητημάτων πού τέθηκαν, θά γονιμοποιήσουν ἀποτελεσματικά τίς ἱστορικές σπουδές στήν Ἑλλάδα. Ὅσον ἀφορᾷ ὅμως τίς σημερινές τάσεις πού κατέγραψε τό Συμπόσιο, ἄς μᾶς ἐπιτραπῇ μιά πρώτη γενική διαπίστωση: τόν τόνο ἔδωσαν ἐδῶ ὄχι τόσο οἱ πραγματικές συνθέσεις ὅσο οἱ ἀναλυτικές προσεγγίσεις τοῦ μερικοῦ, οἱ «μονογραφίες» δηλαδή πού ἀναφέρονταν, ἀποσπασματικά, σέ συγκεκριμένες πόλεις. Μ' ἄλλα λόγια, τό Συμπόσιο ἀποτύπωσε τήν τάση τῆς νέας ἐλληνικῆς ἱστοριογραφίας νά πλησιάζει τό συγκεκριμένο, νά ἐνσκήπτει στήν ἰδιαίτερη περίπτωση τάση εὐεξηγήτη γιά μιά ἱστοριογραφία πού, ἂν εἶναι σχετικά νέα, ἔχει ταυτόχρονα κάποιο βεβαρυμένο παρελθόν, ἔχει δηλαδή ὑποφέρει ἀρκετά ἀπό καταχρηστικές γενικεύσεις.

Ὡστόσο οἱ ποικίλες ὀπτικές καί προβληματικές, μέσα ἀπό τίς ὁποῖες ἐξετάστηκαν οἱ συγκεκριμένες πόλεις, ἀναδεικνύουν τελικά κάποιους κοινούς παρανομαστές πού προσδιόρισαν καί τή διάταξη τῆς ὕλης τοῦ Συμποσίου. Στό ἐπίπεδο αὐτό εἶναι δυνατή καί ἡ σύντομη περίληψη τῶν ἐργασιῶν του. Τήν ἐπιχειροῦμε ἐδῶ, μέ πλήρη συνείδηση τῶν ἐγγενῶν ἀδυναμιῶν καί ἀναπόφευκτων παραλείψεων τῆς, ἀφιερώνοντας τή συνέχεια τῆς μικρῆς αὐτῆς παρουσίας σέ μιά μόνο συνεδρία τοῦ Συμποσίου, πού εἶχε σχετικά σαφέστερο περίγραμμα, καθώς ἀφοροῦσε μιά συγκεκριμένη

Χρονικό

καί μοναδική στο είδος της πόλη, τη συνεδρία δηλαδή την αφιερωμένη στην Έρμούπολη.

Πρώτος μείζων κοινός παρονομαστής, πρώτος κύκλος όμιλών στο Συμπόσιο: οι «όθωμανικές κληρονομίες», δηλαδή τα στοιχεία εκείνα της μεγάλης διάρκειας πού, μέσα στο πλαίσιο της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας, διαμόρφωσαν τη φυσιογνωμία του αστικού ιστού και βάρυναν αποφασιστικά στις τύχες των ελληνικών πόλεων. Σπαράγματα σύνθεσης επιχειρήθηκαν εδώ, καθώς έγινε λόγος για τα τυπικά γνωρίσματα της όθωμανικής – αλλά και της άραβικής – πόλης. Οι ανακοινώσεις κάλυψαν στη συνέχεια όλο σχεδόν το φάσμα των αστικών κέντρων της Αυτοκρατορίας, χωρίς όμως να συνθέτουν και την τυπολογία τους: από το μεγάλο έμπορικό λιμάνι πού ήταν ή Σμύρνη του 18ου αιώνα ως τα βενετοκρατούμενα Χανιά και την πρώιμη οθωμανική Αθήνα, για να φτάσουμε μέχρι την τυπική, κτηνοτροφική και έμπορική, κωμόπολη του όρεινου ήπειρωτικού χώρου. Στούς αντίποδες, αναγκαίο συμπλήρωμα της ζωής των χριστιανικών πληθυσμών τον καιρό της όθωμανικής κυριαρχίας, ή μεγάλη έμπορική πόλη πού βρίσκεται έξω από την Αυτοκρατορία και προσελκύει τον έλληνισμό της διασποράς: ο λόγος εδώ, φυσικά, για την Τεργέστη.

Δεύτερος κοινός παρονομαστής: ή τομή πού αντιπροσωπεύει ή δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους, ή χαρακτήρας της παρέμβασής του στις αστικές δομές, ο ρόλος του νέου θεσμικού πλαισίου στον μετασχηματισμό των πόλεων πού εντάσσονται, διαδοχικά, στο διευρυνόμενο έθνικό έδαφος. Η ανασυγκρότηση των πόλεων υπήρξε πράγματι πρωταρχικό μέλημα του νέου κράτους: ο πολεοδομικός σχεδιασμός αρχίζει ήδη από την περίοδο του Καποδίστρια. Αυτό φάνηκε από τις σχετικές ανακοινώσεις αλλά και από την έκθεση με τα σχέδια των ελληνικών πόλεων (1828-1900) πού όργάνωσε το ύπουργείο Χωροταξίας, Οίκισμου και Περιβάλλοντος στο πλαίσιο του Συμποσίου. Η πολιτική αυτή βούληση, πού στην έφαρμογή της προσέκρουσε, φυσικά, στις αδράνειες και τις αντιστάσεις της κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας, μαρτυρεί την έπιθυμία των ήγετικών ομάδων να «οργανώσουν όρθολογικά» τον αστικό αλλά και το σύνολο του έθνικού χώρου σύμφωνα με τις κλασικές αρχές της εύρωπαϊκής πολεοδομίας του 19ου αιώνα. Το αποτέλεσμα όμως δεν ήταν, και δεν μπορούσε να είναι, άλλο από μία νέα, ανέκδοτη κάθε φορά, σύνθεση της πολιτικής παρέμβασης και των αδρανειών του παρελθόντος. Τα συγκεκριμένα παραδείγματα πού παρουσιάστηκαν στο Συμπόσιο, από τούς μετασχηματισμούς της Τρίπολης και του Ναυπλίου ως την όργάνωση του πρώτου οδικού δικτύου της χώρας, είκονογράφησαν παραστατικά αυτό το πλέγμα των προθέσεων, των δεκτικότητων και της πρωτότυπης αλλά όχι πάντα πετυχημένης σύνθεσής τους.

Από την άλλη μεριά, ή κρατική πολεοδομική παρέμβαση στη Βόρεια Ελλάδα τον 20ό αιώνα έπρεπε να αντιμετώπισει τις ιδιομορφίες της παγίωσης των διαδοχικών εθνικών συνόρων και της πολυεθνικής σύνθεσης του πληθυσμού. Αναλυτικά παρουσιάστηκαν τέλος τα στάδια της μετάβασης μιάς πόλης της Μακεδονίας, της Νάουσας, από την αυτοδιοικούμενη κοινότητα της Τουρκοκρατίας στο σύγχρονο αστικό κέντρο, και από τις πρωτοβιομηχανικές δραστηριότητες προς τη βιομηχανία, μία εξέλιξη πού ευνοήθηκε και από τον σημαντικό πλούτο της περιοχής σέ πηγές υδραυλικής ενέργειας.

Η επόμενη θεματική ένότητα, οι οικονομικές λειτουργίες της νεοελληνικής πόλης, μοιραία αγκάλισε μεγάλη ποικιλία θεμάτων. Νέες οικονομικές λειτουργίες και οι έπιπτώσεις τους στον αστικό ιστό: εδώ ο λόγος κυρίως για τη βιομηχανία, αυτή

Συμπόσιο για τη νεοελληνική πόλη

τήν κατεξοχήν άστική δραστηριότητα, για τις προϋποθέσεις πού άπαιτεί ή εγκατάστασή της, για τις μεταλλαγές που συμπαρασύρει στην οργάνωση του άστικού χώρου και κυρίως στις κοινωνικές δομές του· αλλά ό λόγος και για τις νέες έμπορικές λειτουργίες και τις διαφοροποιήσεις πού συνεπιφέρουν στον ιστό μιάς πόλης τής Πελοποννήσου όπως τό Αίγιο. Νέες οικονομικές λειτουργίες, μετατοπίσεις των αξόνων έπικοινωνίας και αναδιατάξεις στο σύνολο του άστικού δικτύου: μετά την προσάρτηση ή Ραψάνη, ήμιορεινή κωμόπολη τής Θεσσαλίας, παρακμάζει σέ ωφέλος τής πόλης τής πεδιάδας, τής Λάρισας, ενώ στην ευρύτερη περιοχή γεννιέται ένα νέο λιμενικό κέντρο, ό Βόλος. Τέλος, τό άστικό δύκτυο και ή διαμόρφωση τής έσωτερικής αγοράς: έδώ, ό ρόλος μιάς μικρής έπαρχιακής πόλης στο δίκτυο έμποροπανηγύρεων. Στην ίδια ένότητα, έγιναν κάποιες νύξεις και για τις διαφοροποιήσεις του άστικού από τό άγροτικό, στο επίπεδο των δημογραφικών συμπεριφορών ή του χαρακτήρα όρισμένων θεσμών όπως ή προίκα.

Αναγκαία συνθήκη για την ανάπτυξη του άστικού τομέα, τό φαινόμενο τής άγροτικής έξόδου και του σχηματισμού τής έργατικής δύναμης στην πόλη αποτέλεσε άντικείμενο ξεχωριστής συνεδρίας και αντιμετώπιστηκε, στην αρχή, μέ τρόπο σφαιρικό: στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, ό άγροτικός τομέας δέν τροφοδοτεί σταθερά την πόλη μέ άφθονο έργατικό δυναμικό· οι έργατικές δυνάμεις παραμένουν προσκολλημένες στη γή, ή τροφοδοτούν, πρós τό τέλος του αιώνα, τό μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα πρós τις 'Ηνωμένες Πολιτείες. Αντίθετα, τόν 20ό αιώνα, οι μαζικές εισροές έργατικού δυναμικού στην πόλη όφείλονται ουσιαστικά σέ πολιτικές και όχι οικονομικές συγκυρίες, δηλαδή τή Μικρασιατική καταστροφή και την άνταλλαγή πληθυσμών πού έπακολούθησε (1922), και τόν έμφύλιο πόλεμο του 1945-1949. Έξειδικευμένες ανακοινώσεις άσχολήθηκαν στή συνέχεια μέ την δομή του ένεργου πληθυσμού πού άπασχολείται στον λεγόμενο «δευτερογενή» τομέα (1909-1936), μέ τόν ρόλο των γυναικών στο σχηματισμό του βιομηχανικού έργατικού δυναμικού, τέλος μέ την προέλαση, τή φυσιογνωμία και τις δομές του πληθυσμού τής νεοσύστατης έκείνης πόλης πού ήδη από τό τέλος του 19ου αιώνα είχε γίνει τό πιό σημαντικό βιομηχανικό κέντρο τής Ελλάδας, δηλαδή του Πειραιά.

Και μέ τόν Πειραιά φθάνουμε στην Αθήνα. Γιατί στην πραγματικότητα, ό Πειραιάς δέν είναι παρά ή «άντένα» τής πρωτεύουσας στην θάλασσα, ή έμπορική και βιομηχανική «ζώνη» του χρηματικού και διοικητικού κέντρου τής χώρας, ό ένας από τους δύο πόλους αυτού του διπολικού γίγαντα πού έγινε τελικά τό συγκρότημα τής Αθήνας. Τό Συμπόσιο για τή Νεοελληνική Πόλη άφιέρωσε, όπως ήταν φυσικό, μιά συνεδρία στον «γίγαντισμό» τής Αθήνας, όπου έγινε προσπάθεια νά αναλυθούν τά στάδια αυτής τής υπερτροφικής συγκέντρωσης και νά έντοπισθούν οι μηχανισμοί χάρη στους οποίους πραγματοποιήθηκε: μηχανισμοί οικονομικοί, πολιτικοί, αλλά και ιδεολογικοί, όσους αποδεσμεύει ή ίδια ή έπιλογή του «κλεινού άστεως» ως πρωτεύουσας στα 1834.

Ο λόγος και οι ιδεολογίες για την πόλη άπασχόλησαν μιά άκόμα συνεδρία του Συμποσίου. Και έδώ, φυσικά, τό εύρος των θεμάτων πού εξέτάστηκαν ήταν μεγάλο: οι λέξεις-έννοιες του χώρου και ή ιστορία τους, ή μυθιστορική άνάπλαση του άστικού χώρου μέ τους κοινωνικούς προσδιορισμούς της (ή Αθήνα και ή Κέρκυρα μέσα από λογοτεχνικά κείμενα), ή αρχιτεκτονική μορφή σάν έκφραση τής ιδεολογίας συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων (ή Θεσσαλονίκη του 19ου αιώνα), τέλος ή έπιρροή του ίδιου του άστικού περιβάλλοντος στην διαμόρφωση τής τοπικής-ταξικής συνείδησης.

Χρονικό

Οι εργασίες του Συμποσίου στην Αθήνα έληξαν με μιά συζήτηση στρογγυλής τράπεζας ανάμεσα στους: Σπύρο Ασδραχά, Jean Bouvier, Alberto Caracciolo, Βασίλη Παναγιωτόπουλο, Gyorgy Ranki, Nikolai Todorov και Γιάννη Τσιώμη, με θέμα «Γένεση του καπιταλισμού και άστικό φαινόμενο» – συνειρμός που στην πραγματικότητα βρισκόταν στην άφετηρία του Συμποσίου.

Δέν είναι φυσικά περίεργο που σ' ένα Συμπόσιο για τη νεοελληνική «πόλη» έγινε τόσο συχνά λόγος και για τα μεγάλα κοσμοπολίτικα κέντρα της Αυτοκρατορίας ή έξω από αυτήν, και για τις κωμοπόλεις ή τα ορεινά ήμιαστικά-ήμιαγροτικά κέντρα του ελλαδικού χώρου: τό νεοελληνικό κράτος δέν περικλείει, στά σύνορα του 19ου αιώνα, καμιά σημαντική «πόλη», καμιά από εκείνες τις πολυάνθρωπες έμπορικές πολιτείες που άνθοϋσαν στά παράλια της Μεσογείου– ό γιγαντισμός της Αθήνας είναι άλλωστε σχετικά πρόσφατο φαινόμενο. Ούτε είναι συνεπώς περίεργο που τό Συμπόσιο τίμησε ιδιαίτερα μιά πόλη έντελώς νέα, δημιούργημα της πολιτικής συγκυρίας της έλληνικής Έπανάστασης, την πόλη που χτίστηκε στους βράχους του νησιού της Σύρας και πήρε τό όνομα του θεοϋ του έμπορίου, άφθϋ οί οικιστές της δημιούργησαν εκεί, μέσα σέ λίγα χρόνια, τό σημαντικότερο εμπορικό κέντρο της Ανατολικής Μεσογείου. Τήν ώρα, πράγματι, που στην ήπειρωτική Ελλάδα οι άδράνειες της παραδοσιακής άγροτικής κοινωνίας άναβάλλουν την «άπογείωση» της οικονομίας του νέου κράτους, ή Έρμούπολη, πόλη 20.000 κατοίκων ήδη από τη δεκαετία του 1840, γνωρίζει άνάπτυξη θεαματική και καθαρά «άστική». Όλα τά «τυπικά» γνωρίσματα του καπιταλισμού σέ έμβρυακή μορφή προσφέρονται έδω στην περιέργεια του ιστορικού, διαφανή, χωρίς νοθεύσεις, άκριβώς έπειδ ή βρίσκονται στην γένεσή τους: ή έμπορική συναλλαγή και ή τραπεζική λειτουργία, ή μικρή βιοτεχνία, τό συγκεντρωμένο εργαστήριο και ή βιομηχανία: κοινωνικές συσώρευσεις και άναπτυγμένη οικονομία άγοράς: μέ άλλα λόγια, ή διαδικασία συσώρευσης του κεφαλαίου: τό φαινόμενο αυτό, θεμέλιο των σύγχρονων κοινωνιών, άποτελεί έδω και πολλά χρόνια ζητούμενο των ιστορικών της «καθυστερημένης περιφέρειας» της Εϋρώπης του 19ου αιώνα, ώστε δέν ήταν δυνατόν νά τους αφήσει άδιάφορους αυτός ό προπομπός του καπιταλισμού που ήταν ή Έρμούπολη.

Η τελευταία λοιπόν συνεδρία του Συμποσίου έγινε στη Έρμούπολη και άφιέρωθηκε στο πρώτο άστικό κέντρο της νεότερης Ελλάδας. Τό ενδιαφέρον των ιστορικών άπαττύχθηκε, βέβαια, σέ έδαφος λίγο πολύ προετοιμασμένο, χάρη στη συνδρομή πολλαπλών, εύνοϊκών για την έρευνα, περιστάσεων. Καί πρώτα άπ' όλα, είναι ή ίδια αυτή ή πόλη που έμπνέει, ή άτμόσφαιρα που άποπνέει αυτό τό «ζωντανό μουσεϊο» του 19ου αιώνα. Στο περιθώριο της παλirroιας της έσωτερικής μετανάστευσης που αλλοίωσε, τις τελευταίες δεκαετίες, τη φυσιογνωμία των ελληνικών πόλεων, ή Έρμούπολη διέσωσε σχεδόν άθικτο τό δομημένο χώρο της, πράγμα σπάνιο σέ μιά χώρα που πλήρωσε την καθυστερημένη, και γι' αυτό βιαστική, είσοδο της στη νεότερη έποχή μέ τό τίμημα της καταστροφής, ή και της έξαφάνισης, των ιστορικών οικισμών της.

Άλλη εύνοϊκή περίσταση για την ιστορική έρευνα: τό πλούσιο άρχείο του Δήμου της Έρμούπολης. Έδω και έξι χρόνια, μιά ομάδα νέων ιστορικών, μέλη της Εταιρίας Μελέτης Νέου Έλληνισμού, βάλθηκε νά περισυλλέγει, νά διασώζει, νά καταγράφει και νά ταξινομεϊ στοίβες έγγραφων, ώστε νά τά καταστήσει προσιτά στην έρευνα. Έκπρόσωπος της ομάδας παρουσίασε στο Συμπόσιο την πορεία της

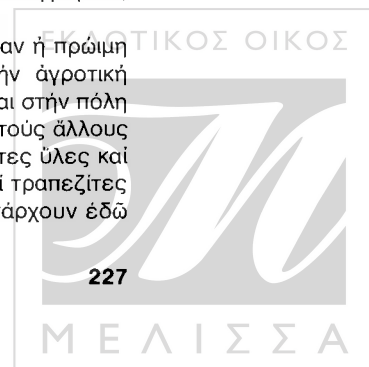
Συμπόσιο για τη νεοελληνική πόλη

έργασίας αυτής, ανέλυσε τόν τρόπο ταξινόμησης που επιλέχτηκε, μίλησε για τη δουλειά που μένει να γίνει και τέλος ανάγγειλε την προσεχή έκδοση του καταλόγου του 'Αρχείου. Τό έργο έχει άρχισει να δίνει καρπούς: όλοι σχεδόν οι ιστορικοί που παρουσίασαν τις μελέτες τους στην 'Ερμούπολη, έχουν ήδη χρησιμοποιήσει τη νέα και πλούσια αυτή πηγή της ιστορίας της σύγχρονης 'Ελλάδας.

Οι συνθήκες της δημιουργίας της 'Ερμούπολης είναι σχετικά καλύτερα γνωστές και δέν άπασχόλησαν ιδιαίτερα τούς όμιλητές: ξέρουμε πράγματι ότι ή Σύρος, μέ τούς καθολικούς κατοίκους της, βρισκόταν υπό γαλλική προστασία κατά τόν πόλεμο της άνεξαρτησίας κι έτσι αποτέλεσε ιδανικό καταφύγιο για τούς πρόσφυγες που συνέρρεαν από όλα τά σημεία του 'Αρχιπελάγους, της επαναστατημένης 'Ελλάδας και της Μικράς 'Ασίας, και ειδικότερα, μετά τό 1822, από τή Χίο και τά Ψαρά. Τό νησί έποικίζεται λοιπόν από ένα προσφυγικό πληθυσμό έμπορων, ναυτικών και τεχνιτών, αλλά και από μάζες άνδρων και γυναικών σέ κατάσταση ένδειας. Τά πιό δυναμικά στοιχεία αυτού του προσφυγικού πληθυσμού, και συγκεκριμένα οι χιώτες έμποροι, που φέρνουν μαζί τους κάποιες περιουσίες, τήν έμπορική τους πείρα και, κυρίως, τό προνόμιο της έπαφής μέ τούς έλληνικούς έμπορικούς οίκους της διασποράς, από τό Λονδίνο ως τήν 'Οδησό, από τήν Τεργέστη ως τήν 'Αλεξάνδρεια και από τή Σμύρνη ως τή Μασσαλία, θά καταστήσουν μέσα σέ λίγα χρόνια τήν 'Ερμούπολη άναγκαιο ένδιάμεσο σταθμό στά ρεύματα των άνταλλαγών άνάμεσα στην 'Ανατολή και τή Δύση, ένα είδος «άποθήκης» του διαμετακομιστικού έμπορίου στην άνατολική Μεσόγειο. Και συνάμα, ή 'Ερμούπολη θά γίνει τό κέντρο της άνανεωμένης ίστιοφόρου έμπορικής ναυτιλίας, ή κεντρική «πίάτσα» για τό ναύλωμα των έλληνικών καραβιών που κυριαρχούν και πάλι στις μεταφορές των σιτηρών από τή Μαύρη Θάλασσα στή Μασσαλία και τό Καντίξ. Ένας από τούς εισηγητές άνέλυσε τήν πλεονεκτική γεωγραφική θέση της Σύρου, που συνέβαλε σημαντικά στην έπιτυχία της: τό νησί βρίσκεται πάνω στή διασταύρωση των μεγάλων θαλάσσιων δρόμων που διασχίζουν τό άνατολικό τμήμα της Μεσογείου, μέσα στά πιό φιλόξενα, για τήν ίστιοπλοία, νερά του 'Αρχιπελάγους.

Ώστόσο ή γένεση αυτή της νέας πόλης δέν ήταν άνώδυνη και μιά από τις άνακινώσεις στάθηκε σέ ορισμένες όψεις της, μάλλον παραμελημένες από τήν έπίσημη ιστοριογραφία. Άναφέρθηκε δηλαδή στις συγκρούσεις που μοιραία άνέκυψαν άνάμεσα στους νεοφερμένους και τούς αυτόχθονες κατοίκους της 'Ανω Σύρου: πρόκειται για τή σύγκρουση άνάμεσα σέ δύο άνταγωνιστικούς τρόπους παραγωγής, δύο άσυμβίβαστους τρόπους ζωής, άντιθετικές πολιτισμικές καταβολές και νοοτροπίες: από τή μιά μεριά, ή άγροτοκτηνοτροφική παραδοσιακή κοινωνία της 'Ανω Σύρου, και από τήν άλλη οι κεφαλαιοϋχοι έμποροι-έπιχειρηματίες της 'Ερμούπολης. Άλλά και στό έσωτερικό του πληθυσμού της νέας πόλης παρατηρούνται ρήγματα: κοινωνικές διαφοροποιήσεις που κρύβονται πίσω από τό δηλωτικό της προέλευσης επίθετο: οι Χιώτες και οι μή-Χιώτες, ή Χιακή και ή άντι-Χιακή μερίδα, δηλαδή: οι πλούσιοι και οι άλλοι...

Τό θέμα όμως που άπασχόλησε τις περισσότερες άνακινώσεις ήταν ή πρώτη βιομηχανική άναπτυξη της 'Ερμούπολης, μοναδική στην κατεξοχήν άγροτική 'Ελλάδα του 19ου αιώνα. 'Η μεταποιητική δραστηριότητα έγκλιματίζεται στην πόλη από τή στιγμή της ίδρυσής της και άναπτύσσεται παράλληλα και χάρη στους άλλους τομείς, τή ναυτιλία και τό έμπόριο. Πολλές οι εύνοϊκές συνθήκες: πρώτες ύλες και κατεργασμένα προϊόντα άφθονούν στην άγορά της πόλης: έμποροι και τραπεζίτες παρέχουν σημαντικές διευκολύνσεις: τέλος, και τό σημαντικότερο, υπάρχουν έδω

Χρονικό

διαθέσιμα χέρια, μ' άλλα λόγια ένα εργατικό δυναμικό σχετικά άφθονο και συχνά ειδικευμένο. Η παραγωγή στρέφεται καταρχήν στους τομείς που εύνοούνται ιδιαίτερα από το εμπόριο και τη ναυτιλία, δηλαδή στην κατεργασία των δερμάτων, που διακινεί σε μεγάλες ποσότητες το συριανό μεγαλεμπόριο, και στη ναυπηγική. Παράλληλα, πλάι στα βυρσοδεψεία, που εξελίσσονται, στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, σε μεγάλες εξαγωγικές μονάδες, και δίπλα στο ναυπηγείο, που άπασχολεί, την ίδια περίοδο, πάνω από χίλια άτομα καθημερινά, αναπτύσσεται πλήθος μικρών βιοτεχνικών επιχειρήσεων που κατεργάζονται το σίδερο και το ξύλο, τα σχοινιά και τα χρώματα, χωρίς να ξεχνάμε και τη μικρή βιομηχανία τροφίμων, ζωτική για μία πόλη χωρίς αγροτική ένδοχώρα.

Ωστόσο το ενδιαφέρον και τα ερωτηματικά των ιστορικών δεν συγκεντρώθηκαν τόσο στη θεαματική ανάπτυξη όσο στην παρακμή της Έρμούπολης. Γιατί, πράγματι, η πρώτη ήταν ληξιπρόθεσμη, ενώ η δεύτερη είναι κιόλας μία πραγματικότητα στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Οι ομιλητές αναζήτησαν τα αίτια της κρίσης, αυτής της παρατεταμένης κρίσης που δεν έλεγε να τελειώσει, και τις αντιδράσεις απέναντι στην κρίση. Αίτια οικονομικά, γενικότερα και ειδικότερα, αίτια πολιτικά, τεχνολογικές αλλαγές, και η στιγμή της σύγκλισής τους, στη δεκαετία 1880. Ο λόγος πρώτα απ' όλα για την επανάσταση που έφερε ο άτμος στη ναυσιπλοΐα, στους ρυθμούς, τις συνήθειες, τα δρομολόγια και τους σταθμούς της: η άτμοπλοΐα θριαμβεύει τελικά στο τμήμα αυτό της μεσογειακής λεκάνης από τη δεκαετία 1870 και έπειτα, αναπλάθει τα δίκτυα, μικραίνει τις αποστάσεις και δεν χρειάζεται πια τόν ενδιάμεσο σταθμό, τη «σκάλα» της Έρμούπολης. Όπως και η οικονομική ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής, που ξεκινά, άργα αλλά σταθερά, την ίδια εποχή, άχρηστεύει τον ρόλο της «αποθήκης» που συγκέντρωνε τα εμπορεύματα προς διαμετακόμιση. Η παρακμή της ιστιοπλοΐας συμπαρασύρει την ναυπηγική και ολόκληρο τον κόσμο της μικρής βιοτεχνίας που ζούσε από αυτήν, όπως άλλωστε η αποκοπή από το εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων και η αποσύνθεση των παλαιών εμπορικών δικτύων συμπαρασύρουν την απώλεια των εξωτερικών αγορών, των Βαλκανίων και της Τουρκίας, όπου απευθυνόταν η έρμουπολίτικη βυρσοδεψία. Τέλος, με την αφύπνιση των νέων βαλκανικών εθνικισμών, η πολιτική ρωγμή που είχε έγκαινα στεί με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, αναπτύσσεται σε ρήγμα, και πλήττει καίρια την γεωγραφική και οικονομική ενότητα, που χαρακτήριζε κάποτε τον χώρο αυτόν της ανατολικής Μεσογείου. Η νησιωτική πόλη είναι τώρα υποχρεωμένη να «διαλέξει στρατόπεδο», να αναδιπλωθεί στο εσωτερικό της εθνικής οικονομίας. Αλλά εκεί πρωτοστατεί ένα άλλο αναπτυσσόμενο αστικό κέντρο: η πρωτεύουσα με το λιμάνι της, τον Πειραιά. Αυτό που ήταν πλεονέκτημα τόν καιρό της άκμης, δηλαδή ο νησιωτισμός, γίνεται τώρα αναπηρία. Χωρίς ζωτική ένδοχώρα, η νησιωτική πόλη δεν μπορεί να ανταγωνιστεί το μεγάλο ήπειρωτικό λιμάνι. Χάνοντας έτσι, σε όφελος αυτού του τελευταίου, την κυρίαρχη θέση της στο διαμετακομιστικό και εξωτερικό εμπόριο, η Έρμούπολη χάνει και τις ουσιαστικές πηγές του πλούτου της.

Μολαταύτα η παρακμή της Έρμούπολης δεν υπήρξε τόσο απότομη όσο ξαφνική ήταν η άκμή της. Η παρακμή, προβλέψιμη από τη δεκαετία του 1860 κιόλας, αναπτρέπη ήδη από τη δεκαετία του 1880, δεν γενικεύτηκε και δεν οδήγησε στην εγκατάλειψη παρά μόνον στον μεσοπόλεμο. Όλοι οι ομιλητές διαπίστωσαν, κάποτε και με έκπληξη, ότι η νησιωτική οικονομία αντιστάθηκε για καιρό στην πτώση, και ότι οι κεφαλαιούχοι της άντεδρασαν έγκαιρα στην συρρίκνωση των παλαιών επικερδών

Συμπόσιο για τη νεοελληνική πόλη

επιχειρήσεων τους, μεταφέροντας ουσιαστικά τα κεφάλαιά τους από το μεγαλεμπόριο και την τράπεζα στη βιομηχανία. Κι έτσι, κατά την περίοδο της παρακμής και της κρίσης, ή έρμουπολίτικη οικονομία γνωρίζει μετασχηματισμούς από τους οποίους οι πιο σημαντικοί είναι όσοι παρεμβαίνουν στη βιομηχανική δομή της: πρόκειται, σύμφωνα με μία ανακοίνωση, για τη μετάβαση από το εργαστήριο στη βιομηχανία, ή από τη βυρσοδεψία στην κλωστοϋφαντουργία. Πράγματι, η κλωστοϋφαντουργία αναπτύσσεται θεαματικά στο νησί από το τέλος της δεκαετίας 1880· στις αρχές του αιώνα μας αριθμεί πάνω από δεκαπέντε μηχανικές εγκαταστάσεις και εξασφαλίζει τη διαβίωση των κατοίκων της πόλης μέχρι το 1930. Αυτός ο δομικός μετασχηματισμός των παραγωγικών και γενικότερα οικονομικών δραστηριοτήτων συμβαδίζει και με άλλους, όσους παρεμβαίνουν συγκεκριμένα στη δομή του πληθυσμού· η τελευταία μπορεί να μελετηθεί διεξοδικά, όπως προτάθηκε, μέσα από τα δημοτολόγια, όπου καταγράφονται τα επαγγέλματα των κατοίκων. Οι όμιλητές εντόπισαν επίσης τις μεταλλαγές στις νοοτροπίες που συνεπιφέρει αυτή η αναδίπλωση της Έρμούπολης στον έαυτό της, την εμφάνιση κάποιας «επαρχιακής συνείδησης», τάσεων σκλήρυνσης και, κυρίως, την εμφάνιση μιάς ταξικής συνείδησης: το πέρασμα από την ιδιότητα του τεχνίτη σ' εκείνη του εργάτη σηματοδοτείται από τις πρώτες απεργίες που οργάνωσαν το 1879 οι εργάτες του ναυπηγείου και των βυρσοδεψείων, εκείνοι δηλαδή ακριβώς που απειλούνταν περισσότερο από τους συντελούμενους μετασχηματισμούς. Αναδείχθηκε τέλος ο ρόλος του Δήμου στη συλλογική προσπάθεια να αντιμετωπισθεί η κρίση: τα μεγαλοπρεπή δημόσια κτίρια που οικοδομούνται την εποχή της κρίσης είναι έργα γοήτρου προορισμένα να «ξορκίσουν το κακό».

Η ζωντανή συζήτηση που ακολούθησε ήταν απτή απόδειξη του ενδιαφέροντος που προκάλεσε η τύχη της Έρμούπολης. Προτάσεις και παρεμβάσεις ζητούσαν περισσότερες γνώσεις και μαρτυρίες, ήθελαν να ψηλαφίσουν τη «μεγάλη ιστορία» στην κλίμακα των ανθρώπων. Η στρατηγική των κεφαλαίων, εipώθηκε για παράδειγμα, θα μπορούσε να ανιχνευθεί μέσα από οικογενειακά αρχεία, που πρέπει να αναζητηθούν. Παρόμοια, θα μπορούσαμε να παρακολουθήσουμε τους βιομηχανικούς «μετασχηματισμούς» μέσα από την πορεία των πρωταγωνιστών τους, τεχνιτών αρχικά, κεφαλαιούχων επιχειρηματιών στη συνέχεια. Οι διαθήκες μπορούν να μάς δώσουν πλούσιες πληροφορίες για τη σύνθεση και την αναδιάρθρωση των περιουσιών, ενώ τα μητρώα του δημοτικού αρχείου, που αποτελούν σειρά μέχρι τον προχωρημένο 20ό αιώνα, προσφέρονται για τη μελέτη της συγκρότησης των οικογενειών και της δημοσιογραφικής συμπεριφοράς. Το ίδιο αυτό αρχείο παρέχει άλλωστε, χάρη στην άλληλογραφία της Νομαρχίας, πλήθος μαρτυριών για την ιστορία του συνόλου των Κυκλάδων.

Υπάρχουν επίσης στην Έρμούπολη και άλλες πηγές για την ιστορία της πόλης, όπως π.χ. τα αρχεία του Δημοτικού Νοσοκομείου. Τέλος, η ιστορία της Έρμούπολης θα μπορούσε να φωτιστεί ακόμα καλύτερα μέσα από τις έρευνες γύρω από τους μακρινούς συνομιλητές της, την Τεργέστη ή την Όδησσό, τη Μασσαλία ή το Λονδίνο. Μ' άλλα λόγια ιδέες και πλούσιο τεκμηριωτικό υλικό ανοίγουν εύρύ πεδίο στις ιστορικές μελέτες γύρω από την Έρμούπολη.

Η συνεδρία της Έρμούπολης φάνηκε να ευνόηθηκε από τον εξειδικευμένο χαρακτήρα του αντικειμένου της και από τη σχετική ομοιογένεια των εισηγήσεων (πέντε ιστορικοί, ένας γεωγράφος), χωρίς ωστόσο να δώσει απάντηση στα ερωτήματα που το Συμπόσιο έθετε στο σύνολό του: πώς θα περάσουμε από τις ιστορίες των πόλεων στην ιστορία του αστικού φαινομένου στη νεότερη Ελλάδα; Και

Χρονικό

πώς από τους παράλληλους λόγους των επιστημών στον διεπιστημονικό διάλογο; Φυσικά το Συμπόσιο, ούτε την αποσπασματικότητα απέφυγε πάντοτε, ούτε την συχνά «παραθετική», απλώς, παρουσία των διαφόρων επιστημών. Έθεσε όμως τα προβλήματα αυτά και πάντως ανταποκρίθηκε στην ανάγκη των ερευνητών που το οργάνωσαν και που συμμετείχαν να ξεφύγουν από την απομόνωση, τη μερικότητα και το μονόλογο όπου τους καταδικάζει συχνά ο τρόπος με τον οποίο διεξάγονται οι έρευνες στη χώρα μας.

Χριστίνα Ἀγριαντώνη
Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιάννου

Ἡλικίες καί ἱστορική διάσταση

Ο ἀναγνώστης τῶν Ἱστορικῶν θά εἶδε στό προηγούμενο τεύχος ἕνα συνοπτικό ἐρευνητικό πρόγραμμα μέ ἀντικείμενο τήν ἱστορικότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καί τῆς νέας γενεᾶς συνυπογραφόμενο ἀπό τόν ὑποφαινόμενο· θά ξέρει, ἴσως ἐπίσης, ὅτι ἀπό τήν 1η ὡς τίς 5 Ὀκτωβρίου 1984 ἐγίνε στήν Ἀθήνα ἕνα διεθνές συμπόσιο μέ τό ἴδιο ἀντικείμενο καί τοὺς ἴδιους φορεῖς, ἐκείνους δηλαδή ἀπό τοὺς ὁποίους προέκυψαν τόσο τό κείμενο ὅσο καί ὁρισμένες ἀπό τίς ἐρευνες πού ἐξαγγέλλει, ὁργανωμένο ὅμως ἀπό τήν Ἑταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ ὁ «Μνήμων». Ἐξυπακούεται, λοιπόν, ὅτι ἕνα σημεῖωμα ὑπογραφόμενο ἀπό ἕναν ἀπό τοὺς ὑπεύθυνους τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος καί τοῦ συμποσίου καί ἀναφερόμενο οὔτ' αὐτό τό τελευταῖο δέ μπορεῖ νά εἶναι ἄλλο τίποτε παρά ἕνα ἐπεξηγηματικό σχόλιο: τά Πρακτικά τοῦ συμποσίου πού παίρνουν ἤδη τό δρόμο τῆς δημοσιότητας θά δώσουν στό, ἐγγύς ἐλπίζω, μέλλον τήν εὐκαιρία γιά οὐσιαστικές κρίσεις.

Πρώτη ἐπεξήγηση: Τό συμπόσιο αὐτό, πού συγκέντρωσε στόν ἴδιο χώρο καί ἔφερε ἀντιμέτωπα μέ τό ἴδιο ἀντικείμενο διαφορετικά ἐπιστημονικά «βάρη», θέλησε νά ὑπηρετήσῃ δυό καλῶς ἐννοούμενες ἐρευνητικές καί ἱστοριογραφικές σκοπιμότητες. Ἀρχίζοντας ἀπό τήν τελευταία, νά δοκιμάσῃ σέ ποῖο βαθμό ἡ ἐννοια τῆς ἱστορικότητας τῆς παιδικῆς ἡλικίας καί τῶν νέων γενεῶν μπορούσε νά ἔχει μιά ἱστοριογραφική ἀπήχηση, μάλιστα σέ μιά στιγμή εὐνοϊκῆς ἱστοριογραφικῆς «συγκυρίας»: ὑπαινίσσομαι τίς διασταυρώσεις τῆς ἱστορίας μέ τήν ἀνθρωπολογία καί τίς ἀναφορές πού ἡ τελευταία συνέλκει στήν ἱστορικότητα τῶν ἡλικιῶν ἢ ἀκόμη τίς ἀντίστοιχες πού συνέλκουν οἱ κοινωνιολογικές προσεγγίσεις τῶν πρόσφατων ἐκρήξεων, ὅσες σημειώθηκαν στό χώρο τῶν νεανικῶν κινημάτων· ἀκόμη, γιά νά μείνω σέ ἐκδηλα παραδείγματα, ὑπαινίσσομαι τοὺς ὁρίζοντες πού ἀνοίγει πρὸς τήν ἴδια κατεύθυνση ἡ ἱστορική δημογραφία, ἡ ἱστορία τῶν νοοτροπιῶν καί τῶν συμπεριφορῶν. Ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα αὐτό, στήν ἱστοριογραφική ἀλλιῶς «ἐπιχειρησιακότητα» τῆς ἐννοιας τῆς ἱστορικότητας τῶν ἡλικιῶν, ὑπῆρξε πολλαπλά θετική μέ κύριους

Ἡλικίες καί ἱστορική διάσταση

εκφραστές дуό από τούς συνέδρους, τόν Jacques Le Coff καί τόν José Gentil da Silva.

Ἡ ἐρευνητική σκοπιμότητα ἔχει νά κάμει περισσότερο μέ τό πεδίο πού εἶναι δυνατό νά ἐπιλεγεῖ ὡς σημεῖο ἱστοριογραφικῆς δοκιμῆς: ἕνα-ἕνα τὰ θέματα στά ὅποια στήριξαν τίς ἐρευνές τους καί πρὸς τὰ ὅποια ἐστρεψαν τίς ἀνακοινώσεις τους οἱ περισσότεροι ἀπὸ τούς συνέδρους δέν εἶναι φυσικά πρωτόγνωρα· ἀνήκουν σέ ἕνα γνωστικό κεφάλαιο κεκτημένο ἤδη ἀπὸ τὴν ἐθνική μας ἱστοριογραφία ἢ ἀπὸ κάποια ἄλλη κοινωνική ἐπιστήμη. Ἀπόμνε (καί ἀπομένει) αὐτὸ τό γνωστικό κεφάλαιο νά ἀνασηματοδοτηθεῖ εἴτε ἐνοφθαλμιζόμενο ἀπὸ τὴν ἱστορική αἴσθηση, ὅταν δέν ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ἱστοριογραφικοῦ κεκτημένου, εἴτε ἐνορχηστρωνόμενο σέ μία γενικότερη ὀπτική, σὴν ἐννοία δηλαδὴ τῆς ἱστορικότητας τῶν ἡλικιῶν. Στὸ βαθμὸ ὅπου ἕνα ἐρευνητικὸ πρόγραμμα περιορίζεται σὴν ἐξαπόλυση ἐρεθισμάτων χωρὶς νά προσφέρει καμία ὁργανωτική ἢ θεσμική πλαισίωση, ἡ ἀνασηματοδότηση τοῦ γνωστικοῦ κεφαλαίου εἶναι ἔργο τοῦ καθενὸς «ἀπομονωμένου» ἐρευνητῆ: ἕνας λόγος παραπάνω νά ἔχει τὴ δυνατότητα, ὅταν μάλιστα ἡ ἐρευνά του εἶναι ἐν τῷ γίγνεσθαι, νά γίνεи δέκτης καί πομπὸς μιᾶς προβληματικῆς σὴν ὅποια μετέχει μέ τὸν ἰδιάζοντα καί μερικευμένο ὅμως τρόπο πού συνεπάγεται κάθε ἐξειδικευμένη ἐρευνητικὴ προσέγγιση, θεματολογική, χρονική, γεωγραφική. Τὸ συμπόσιο ἤθελε ἀκριβῶς νά ὑπηρετήσῃ κι αὐτὴ τὴν ἀνάγκη προσφέροντας μιὰν ἀφορμὴ γιὰ τὴ δημιουργία κάποιας γενικότερης ἱστοριογραφικῆς ὤσμωσης.

Δεύτερη καί τελευταία ἐπεξήγηση: Ἐνα συνέδριο, ἕνα συμπόσιο ἀποβλέπει, γιὰ νά πάρουμε дуὸ ἀκράϊες περιπτώσεις, εἴτε σὴν ἀνακοίνωση πληροφοριῶν ἀπὸ εἰδικούς σέ εἰδικούς τοῦ θέματος εἴτε σὴν μετάδοση ἱστοριογραφικῆς ὀπτικῆς ἀπὸ εἰδικούς τοῦ θέματος σέ εἰδικούς ἄλλου θέματος μέσω τῆς συμμετοχῆς σὸ πρόβλημα. Ἡ συνάντηση γιὰ τὴν ὅποια γίνεται ἐδῶ λόγος κυμαίνεταν ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ дуὸ ἀκράϊα σημεία καί ἀπέβλεπε σὴν προσέγγιση τοῦ προβλήματος μέσω τῆς ἀποδέσμευσης τῆς ἱστορικῆς λογικῆς τοῦ συγκεκριμένου παραδείγματος. Ποικίλης προέλευσης τὸ τελευταῖο, ὑπαγόρευε ἀνάλογα μέ τίς ἐρευνητικές, μεθοδολογικές ἢ θεωρητικές διαθεσιμότητες καί τὸ θεματολογικὸ εὖρος τῆς συνάντησης: ἀντικαθρέφτιζε ὅ,τι ἰσχύει γιὰ κάθε ἱστοριογραφικὴ προσέγγιση, ἁλλίως τὴν ἀναζήτηση τῆς ἱστορικῆς, δηλαδὴ πραγματικῆς, τύχης τῶν παιδικῶν καί νεανικῶν ἡλικιῶν καί τὴν ἀνίχνευσή της μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῶν συλλογικῶν συνειδηῶσεων.

Δέν πρόκειται νά δεῖξω ἐδῶ μέ ποιούς τρόπους ἀποδεσμεύθηκε ἡ ἱστορία καί ἡ βίωσή της μέσα ἀπὸ τίς ἀνακοινώσεις πού ἀκούσθηκαν σὸ συμπόσιο: αὐτὸ θά μπορεῖ νά γίνεи ὅταν τὰ Πρακτικά τοῦ συμποσίου ἔρθουν στὰ χέρια τοῦ κριτικοῦ χρήστη. Θά ἤθελα μόνο νά ἐπισημάνω κάποια ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά αὐτῆς τῆς συνάντησης, ἰδίως σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐλληνικὴ συμμετοχή, κι αὐτὸ γιὰ ἕνα καί μοναδικὸ λόγο: γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν Ἑλλήνων συνέδρων ἀποτελοῦνταν ἀπὸ νέους ἐρευνητές, πολλοὶ ἀπὸ τούς ὁποίους βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νά παρουσιάσουν σὴ συνάντηση αὐτὴ ὅχι ὅ,τι εἶχαν ἐτοιμάσει ἀλλὰ ὅ,τι ἐτοιμάζουν. Πρῶτο χαρακτηριστικὸ ἢ θεματικὴ πολυμέρεια· δεύτερο, ἡ «ἱστορικοποίηση» προβλημάτων πού δέν εἶχαν τὴν ἀφορμὴ τους σέ ἔγνοιες ἱστορικές, ἱστορικοποίηση τῆς ἀνθρωπολογικῆς καί τῆς κοινωνιολογικῆς προσέγγισης κατὰ κύριο λόγο, πού οδηγεῖ, λογικά, σέ μετα-διεπιστημονικὲς ὀπτικές, μέσα ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ ἱστορία ὡς γνωστικὴ διαδικασία ἀποκτᾷ τὸ πραγματικὸ της εὖρος· τρίτο χαρακτηριστικὸ, ἡ μεγάλη διαχρονία πού ἐπιτρέπει νά προσδιορίσουμε ποιοτικὰ τὸν ἱστορικὸ χρόνο καί νά ἰδοῦμε πού σταματοῦν τὰ ὅρια τοῦ ἡμερολογιακοῦ καί ἀρχίζουν ἐκεῖνα τοῦ

Χρονικό

«βιωματικού» χρόνου, του χρόνου μέσα στον οποίο συγκροτείται ή ιστορική μνήμη και ή εργαλειώδη λειτουργία του ανθρώπου. Περισσότερο ως έναύσματα παρά ως ιστοριογραφικές αποκρυσταλλώσεις, αυτά τα τελευταία ανακλύπτουν από τη θεματολογία του συμποσίου και υποδεικνύουν τους χώρους στους οποίους δέ γίνεται παρά να δοκιμασθεί ή ιστοριογραφία μας, τολμώντας και αποδεσμευόμενη από τους «θετικιστικούς» της καταναγκασμούς.

Σπύρος Ἀσδραχάς

Ἡ ἱστορία τῆς ἔννοιας τοῦ εἴδους στὶς ἐπιστῆμες τῆς ζωῆς

Ἐνα συμπόσιο (Παρίσι 1985)

Στά τέλη Μαΐου 1985 ὁργανώθηκε στό Παρίσι ἀπό τό Ἰνστιτούτο Singer-Polignac καί μέ τήν ἐπιστημονική διεύθυνση τοῦ Καθηγητῆ Jacques Roger (τοῦ Πανεπιστημίου Παρίσι-1) καί τοῦ Jean-Louis Fischer (τοῦ CNRS) διεθνές συμπόσιο ἱστορίας τῆς ἐπιστήμης μέ θέμα «Ἡ ἱστορία τῆς ἔννοιας τοῦ εἴδους στὶς ἐπιστῆμες τῆς ζωῆς». Δεκαέξι ὁμιλητές, μέ πλήρη ἄνεση χρόνου (4 ὥριαιες ὁμιλίες κάθε μέρα, ἡ καθεμιά μέ ἡμίωρη συζήτηση πού ἐπακολουθοῦσε) κάλυψαν τήν ἱστορία τῆς ἔννοιας αὐτῆς ἀπό τοὺς πρωτόγονους λαοὺς (ὁ Atran) καί τόν Ἀριστοτέλη (ὁ Πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λυών P. Louis) μέχρι τίς μέρες μας, δηλαδή μέχρι τήν συνθετική ἐξελικτική θεωρία. Πολύτιμη συμμετοχὴ ἀποτέλεσε ἡ παρουσία τοῦ ὀγδοντάχρονου Ernst Mayr, ἑνὸς ἀπὸ τοὺς θεμελιωτές τῆς συνθετικῆς θεωρίας (καί ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἐπιζῶντες τους) ἀλλὰ σύγχρονα γνωστοῦ γιὰ τίς πολυάριθμες μελέτες του γιὰ τήν ἱστορία τῶν Βιολογικῶν Ἐπιστημῶν. Μεταξύ Ἀριστοτέλη καί Mayr τό ἐδεσματολόγιο ἦταν πλούσιο καί χορταστικό: Ὁ Anto Leikola (ἀπὸ τό Πανεπιστήμιο τοῦ Ἑλσίνκι) μίλησε γιὰ τίς ἀπόψεις τοῦ Λινναίου, ὁ Gerhard Müller (ἀπὸ τό Πανεπιστήμιο τοῦ Saar) γιὰ τό εἶδος στόν Ρεωμύρ, ἡ Roselyne Rey (ἀπὸ τό Παρίσι) γιὰ τίς φιλοσοφικές καί βιολογικές ἀπόψεις γιὰ τό εἶδος τοῦ Charles Bonnet. Ὁ Philip Sloan (τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Notre Dame) πρότεινε μιὰ νέα ἐρμηνεῖα γιὰ τίς ἀπόψεις τοῦ Buffon: οἱ ἀντιλήψεις τῶν πιθανοτήτων καί σειρῶν τοῦ Bernouilli ἀποτέλεσαν τόν βασικό καμβά πάνω στόν ὁποῖο βασίστηκαν οἱ ἔννοιες τοῦ Buffon. Σ' αὐτὴν τὴν ἐρμηνεῖα ἀντίδρασε ὁ Mayr ἐπισημαίνοντας τὴ σημασία πού ἔχουν τὰ φυσιοδιφικά ἐνδιαφέροντα καί ἐμπειρίες τοῦ Buffon στὴν διαμόρφωση τῆς ἔννοιας τοῦ εἴδους (μιὰς ἔννοιας πού ξεφεύγει ἀπὸ τὴν τυπολογία καί πού βασίζεται στὴν δυνατότητα γόνιμης διασταύρωσης). Ὁ Buffon ἀρχίζει, ἀναμφισβήτητα, ἡ νέα ἐποχὴ.

Οἱ γάλλοι παλαιοντολόγοι, μετὰ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καί οἱ Lamarck καί Cuvier ἀποτέλεσαν θέμα ἐξέτασης ἀπὸ τόν G. Laurent (τοῦ Καθολικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Angers). Ὁ R. W. Burkhardt, ὁ παγκόσμιος γνωστός εἰδικὸς στόν Lamarck

Ἡ ἔννοια τοῦ εἵδους

(τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Illinois στήν Urbana) ἐξέθεσε μέ ἰδιαίτερη σαφήνεια τίς διαδοχικές ἀλλαγές πού ὑπέστη αὐτή ἡ ἔννοια τοῦ εἵδους στά κείμενα τοῦ γάλλου ἐπιστήμονα. Ὁ Antonello La Vergata (τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Καλαβρίας) μίλησε γιά τούς ταξινομοῦς τοῦ 19ου αἰῶνα, ἐνῶ ὁ Pietro Corsi (τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Harvard) γιά τόν Virey, σύντροφος ἀλλά καί κριτικό τοῦ Lamarck. Ὁ Corsi πρότεινε νά ἀντιμετωπισθεῖ στό μέλλον ἡ ἱστορία τῆς Ἐπιστήμης ὅχι σάν ἱστορία τῶν ἐξεχουσῶν προσωπικοτήτων ἀλλά νά ἐπιχειρηθεῖ μία ἐξέταση ὅλων τῶν δεδομένων πού βοηθοῦν νά σκιαγραφήσουν τήν ἐποχή, δηλαδή οἱ βιογραφίες καί τῶν μεσαίου ἢ μικροῦ μεγέθους ἐπιστημόνων. Μόνο γνωρίζοντας ἔτσι τό ἐπιστημονικό κοινό γίνεται δυνατή ἡ κατανόηση τῶν ἐπιλογῶν στίς ὁποῖες προβαίνουν οἱ πρωταγωνιστές καί μέ τίς ὁποῖες προσπαθοῦν νά προσεταρτισθοῦν τίς συμπάθειες τοῦ μεγάλου πλήθους τῶν ὁμοτέχνων τους. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὁ Corsi πιστοποιεῖ ὅτι ὁ χωρισμός σέ ἀντίπαλα στρατόπεδα συχνά λίγο ἔχει νά κάνει μέ ἐπιστημονικές ἢ ἰδεολογικές διαφορές (στό ἴδιο στρατόπεδο βρίσκονται ἐπιστήμονες διαφορετικῶν πεποιθήσεων ἐνῶ σέ διαφορετικά στρατόπεδα βρίσκει συχνά κανεῖς ἐπιστήμονες μέ συγγενεῖς ἰδεολογίες) ἀλλά ὁ χωρισμός ἐρμηνεύεται συχνά ἀπό φιλίες, συμπάθειες κ.ἄ. Ὁ M. J. Hodge (τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Leeds) μίλησε γιά τήν ἀντίληψη τοῦ εἵδους στό Δαρβίνο.

Σέ μία ἐνδιαφέρουσα ὁμιλία του ὁ J.-L. Fischer (τοῦ CNRS) ἔδειξε πῶς ὁ Paul Broca, στά μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα, σπληνίζομενος στήν λανθασμένη παρατήρηση παραγωγῆς γόνιμων ὑβριδίων μεταξὺ δυό διαφορετικῶν εἰδῶν, τοῦ λαγοῦ μέ τό κουνέλι, προσπάθησε νά οἰκοδομήσει μιάν ἀντίληψη πολυφυλετικῆς καταγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή ὅτι οἱ διάφορες φυλές προῆλθαν καί ἀνήκουν σέ διαφορετικά βιολογικά εἶδη. Ἡ συζήτηση αὐτή συνεχίστηκε στήν γαλλική ἀνθρωπολογική ἐταιρία πού τότε ἰδρύθηκε. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Broca ἦταν φιλελεύθερος, δέν ὑπάρχει δηλαδή ἀπόλυτη συσχέτιση μεταξὺ πολυφυλετισμοῦ καί ρατσισμοῦ. Ἡ Anne Diara (τοῦ Πανεπιστημίου Angers) ἀνάπτυξε τίς ἀπόψεις τῶν βοτανικῶν Jordan, Vilmorin, Naudin καθώς καί τοῦ Felix le Dantec πού τόν θεώρησε ὡς τόν πρόδρομο τῆς νεότερης ἀριθμητικῆς ταξινομίας. Ὁ B. Fantini (τοῦ Πανεπιστημίου Sapienza στή Ρώμη) ἐξέτασε τήν ἐπίδραση τῆς μοριακῆς βιολογίας στόν καθορισμό τοῦ εἵδους ἐνῶ ὁ Ernst Mayr (ἀπό τό Harvard) ἀναφέρθηκε στίς ἀντιλήψεις τῆς συνθετικῆς θεωρίας.

Ὅλοι σχεδόν οἱ ὁμιλητές ἦταν ἱστορικοί τῆς ἐπιστήμης ἀλλά μέ σοβαρές γνώσεις τῆς βιολογίας. Οἱ ὁμιλίες αὐτές καθώς ἡ ἐναρκτήρια τοῦ καθηγητῆ J. Roger θά ἐκδοθοῦν μαζί μέ τίς συζητήσεις ἀπό τό Ἰνστιτούτο Singer-Polignac.

Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι ἀπό 4 ὡς 6 Ἰουνίου 1985 ἡ ἴδια ομάδα (Roger, Fischer) στά πλαίσια τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ CNRS «Ἡ ἱστορία τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Λεξιλογίου» ὀργανώνει στρογγυλή τράπεζα γιά τή μεταβίβαση τοῦ Λεξιλογίου στίς Ἐπιστήμες πού θά γίνει στό Κέντρο Ἱστορικῶν καί Νομικῶν Ἐρευνῶν στό Πανεπιστήμιο Παρίσι-1.

Κώστας Β. Κριμπᾶς

Βιβλιοκρισίες

Γλώσσα και ιστορική γεωγραφία

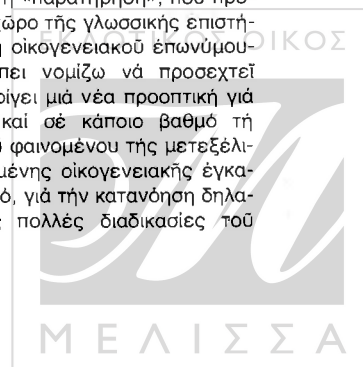
ΔΙΚΑΙΟΣ Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Ἡ ἐτυμολογία τοῦ τοπωνυμίου Γαργαλιάνοι», *Πελοποννησιακά*, τ. ΙΕ', 1984, σ. 75-100.

ΔΙΚΑΙΟΣ Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, «Κυπαρισσίας ὀνοματολογικά. Α' Κυπαρισσία-Ἀρκαδία-Ἀρκαδία», *Πρακτικά Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν* (Κυπαρισσία, 27-29 Νοεμβρίου 1982), Ἀθήνα 1984, σ. 269-289 (καί ἀνάτυπο).

Πλούσια τεκμηριωμένη μελέτη στήν ὁποία ἐξετάζεται τό τοπωνύμιο *Γαργαλιάνοι* ἀπό γλωσσική (ἐτυμολογική-μορφολογική) καί ἱστορική ἀποψη. Γίνεται ἀναλυτική ἀναφορά στίς ὡς τώρα γνωστές ἐτυμολογίες οἱ ὁποῖες, ἐκτός ἐκείνης τοῦ Δ. Γεωρκά (1938), ἀπορρίπτονται στό σύνολό τους. Οἱ ἐτυμολογίες αὐτές ἔχουν προταθεῖ κυρίως ἀπό τοπικούς λογίους πού, κατὰ τόν συγγραφέα, δέν διέθεταν ἐπαρκή γλωσσολογική παιδεία πού θά τοὺς ἐπέτρεπε νά προβοῦν σέ ἀποδεκτές, γλωσσολογικά, ἐτυμολογήσεις. Ὁ ἴδιος προτείνει τήν ἐτυμολογία: *Γαργάλης* (ἢ *Γαργαλιάς*) – *Γαργαλιάνοι*, ὅπου τό -ιάνοι εἶναι κατάληξη «οἰκογενεῖας δηλωτική» ἢ ὁποία «κατήντησε μετά ταῦτα καί τοπωνυμική». Τήν

ὑπαρξη τοῦ οἰκογενειακοῦ Γαργάλης/Γαργαλιάς διαπιστώνει σέ βυζαντινὸ ἐγγραφο τοῦ Ἰ. Αἰῶ (1142) καί σέ δικαιοπρακτικά ἐγγραφα Ζακύνθου καί Μυκόνου τοῦ 17ου αἰῶνα, ἀλλά καί συνάγει στηριζόμενος στὸν μεταγενέστερο (τοῦ 18ου αἰῶνα) σχηματισμὸ τῶν μανιάτικων ἐπωνύμων Γαργαλάκης, Γαργαλέας, Γαργαλίδης, πού προφανῶς προϋποθέτουν ἕναν ἀνάλογο ἀρχικὸ τύπο. Γιά τήν κατάληξη -ιάνοι, μέ τή διπλή σημασία οἰκογενειακοῦ ἐπωνύμου καί τοπωνυμίου, παραθέτει παραδείγματα πού δείχνουν ὅτι ἐμφανίζεται στή Νοτιοδυτική Μεσσηνία τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα. Τοπωνύμια μέ τήν ἴδια κατάληξη ἀφθονοῦν ἐπίσης σέ ἀποσπάσματα ἐγγράφων τῆς περιόδου τῆς Βενετοκρατίας (1685-1715), πού παραθέτει, ἀπὸ τήν ἴδια περιοχὴ.

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ «παρατήρηση», πού προέρχεται ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης, γιά τὴ σχέση οἰκογενειακοῦ ἐπωνύμου-τοπωνυμίου, πρέπει νομίζω νά προσεχτεῖ ἰδιαίτερα γιατί ἀνοίγει μιὰ νέα προοπτικὴ γιά τήν κατανόηση (καί σέ κάποιο βαθμὸ τὴ χρονολόγηση) τοῦ φαινομένου τῆς μετεξέλιξης μιᾶς μεμονωμένης οἰκογενειακῆς ἐγκατάστασης σέ χωριό, γιά τήν κατανόηση δηλαδή μιᾶς ἀπὸ τίς πολλὰ διαδικασίες τοῦ

Γλώσσα και ιστορική γεωγραφία

σχηματισμού τῶν ἀγροτικῶν οἰκισμῶν στήν Ἑλλάδα.

Στή συνέχεια ἀναφέρει ὡς χρονολογία τῆς παλιότερης μνείας τοῦ τοπωνυμίου τό ἔτος 1620 (Χάρτης τῆς Πελοποννήσου, Paolo e Francesco Galignani, *Geographia*, Πάνατοβα 1620, σ. 101), ὅπου ὅμως τό τοπωνύμιο παραδίδεται μέ τόν τύπο *Gurgulia*. Τόν τύπο αὐτόν χαρακτηρίζει εὐστοχα ὁ συγγραφέας ὡς ἐοφασμένη τυπογραφική μορφή τοῦ *Gargalia*, τό ὁποῖο θεωρεῖ ὡς ὄνομα οἰκογενείας: τοῦ *Γαργαλιᾶ* (σ. 91) καί συνεπῶς ὡς ἀρχική μορφή τοῦ τοπωνυμίου. Νομίζω ὅμως ὅτι τό τυπογραφικό σφάλμα εἶναι εὐρύτερο καί πρέπει ὄχι μόνον νά διορθωθεῖ τό *Gurgulia* σέ *Gargalia* ἀλλά σέ *Gargalia[ni]* ἢ *Gargalia[nus]*. Μ' αὐτόν τόν τρόπο ἡ παλιότερη γραπτή μνεία τοῦ τοπωνυμίου μέ τή σημερινή μορφή δέν θά ἀναχθεῖ στό 1689 (σ. 91) ἀλλά στό 1620. Θά ἀποφύγουμε ἐπίσης νά ἀποθησαυρίσουμε τό μοναδικό καί ἀμάρτυρο ἀπό ἄλλες φιλολογικές πηγές, ὡς τοπωνύμιο, *Gurgulia*, παρόλο ὅτι αὐτό ἐπαναλαμβάνεται, καταφανῶς ἐξ ἀντιγραφῆς, καί σέ ἄλλους χάρτες τοῦ 17ου αἰώνα.

Μέ βάση τή γλωσσική διερεύνηση τοῦ Δικαίου Βαγιακάκου μποροῦμε νά προχωρήσουμε σέ μιά ἀκόμη «βαθύτερη» χρονολόγηση τῶν ἀπαρχῶν τοῦ οἰκισμού. Τό γεγονός ὅτι, στά χρόνια τῆς Βενετοκρατίας στήν Πελοπόννησο, οἱ Γαργαλιᾶνοι ἐμφανίζονται σάν μιά σημαντική, γιά τίς δημογραφικές συνθήκες τῆς ἐποχῆς, κώμη (471 κάτοικοι τό 1700), ἐνῶ παράλληλα ἀναφέρονται στόν αὐτονόητα συνοπτικό χάρτη τῶν Galignani (1620) ὡς ἀξιόλογος οἰκισμός, δείχνει ὅτι πρέπει νά ἀναζητήσουμε τήν ἐμφάνισή τους πολύ παλιότερα.

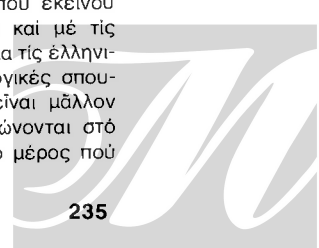
Βέβαια, ἀκριβέστερη χρονολόγηση θά ἦταν δυνατή μόνον ἂν γνωρίζαμε ποιά ἦταν ἡ πιθανή συμβολή στή διαμόρφωση ἐνός τέτοιου οἰκισμού α) τῆς θετικής φυσικῆς κίνησης τοῦ ἀρχικοῦ πληθυσμοῦ (ἐκείνου τῆς ὑποθετικῆς οἰκογενειακῆς ὁμάδας τῶν Γαργαλιάνων) καί β) τῆς εσωτερικῆς μετανάστευσης (τοπικῆς καί διαπεριφερειακῆς). Αὐτές οἱ δύο παράμετροι θά φωτίζουν τόν τρόπο συγκρότησης, τόν ρυθμό αὐξησης καί συνακόλουθα τόν ἀκριβή χρόνο ἐμφάνισης τοῦ οἰκισμού. Ἐπειδή ὅμως οἱ πηγές δέν προσφέρονται γιά τέτοιου εἴδους πλησιάζματα

τῆς πραγματικότητας, θά ἀρκεστῶ σέ μιά μετριοπαθῆ ἐρευνητική ὑπόθεση πού τοποθετεῖ τίς ἀπαρχές τοῦ οἰκισμού κάπου στόν 15ο αἰώνα. Μέ μιά πάντως δυνατότητα ἀναγωγῆς σέ ἀκόμα παλιότερη ἐποχή: ἂν πράγματι τά προφανῶς παραμορφωμένα τοπωνύμια *Lapacusta* καί *Gargenay* πού ἀναφέρονται σέ ἀνδραγαβικό ντοκουμέντο τοῦ 13ου αἰώνα δημοσιευμένο ἀπό τόν Horf, ἀντιστοιχοῦν πρός τά: *Λιγούδιστα* καί *Γαργαλιᾶνοι*, ὅπως ὑποθέτει, χωρίς ἀποδείξεις, ἀλλά νομίζω βάσιμα, ὁ Antoine Bon (*La Morée Franque*, Παρίσι 1969, σ. 156), τότε ἡ πρώτη ἐμφάνιση τοῦ οἰκισμού μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ ἀκόμη παλιότερα. Ἐνα τέτοιο ἐνδεχόμενο θά μᾶς ὁδηγοῦσε ἴσως στά χρόνια τῆς ἀνασυγκρότησης τῆς βυζαντινῆς Πελοποννήσου, γύρω στόν 11ο αἰώνα, ἐποχή γιά τήν ὁποία ὅμως οἱ πηγές εἶναι ἀκόμα πῶς σπάνιες.

Τό ἐνδεχόμενο νά ἔχει ἐμφανισθεῖ ὁ οἰκισμός σέ κάπως παλιότερη ἀκόμη ἐποχή δέν ἀποκλείεται βέβαια ἐνῶ ἀντίθετα δέν μπορεῖ νά συζητηθεῖ σοβαρά ἡ ὑπόθεση τοῦ Σ. Λυριτζῆ (περ. *Πλάτων*, τ. ΚΑ', 1969) πού θεωρεῖ τοὺς βυζαντινοὺς καί νεότερους Γαργαλιάνους ὡς συνέχεια τοῦ ἀρχαίου οἰκισμού ('Ερανα;) πού ἔχει ἐντοπισθεῖ στό γειτονικό παραθαλάσσιο Διαλισκάρι: αὐτή ἡ ὑπόθεση πού, χωρίς νά στηρίζεται σέ κάποιες μαρτυρίες τῶν πηγῶν, ἐντάσσεται στό νεοελληνικό μυθολογικό πρότυπο τῆς μετακίνησης τῶν πληθυσμῶν ἀπό τόν πεδινό στόν ὀρεινό χώρο (ἐδῶ οἱ γήλοφοι τῶν Γαργαλιάνων παίζουν τό ρόλο τοῦ βουνοῦ) υἱοθετήθηκε καί ἀπό σοβαρότατο μελετητή τῆς ιστορικῆς τοπογραφίας τῆς ἀρχαιότητος, τόν Ν. Παπαχατζῆ, στήν ἐκδοση τῶν *Μεσσηνιακῶν* τοῦ Παυσανία ('Εκδοτική Ἀθηνῶν, 1979, σ. 185-186).

Στόν τίτλο «Κυπαρισσίας ονοματολογικά» νομίζω ὅτι, πέρα ἀπό τήν τάση ἀκριβολογίας τοῦ συγγραφέα, διαφαίνεται καί ἡ πρόθεσή του νά ξεχωρίσει τή μελέτη αὐτή ἀπό ἄλλες, καθ'αυτὸ ἐτυμολογικές, τοῦ τύπου ἐκείνου πού ὁ ἴδιος ἔχει διαμορφώσει καί μέ τίς ὁποῖες ἐμπλουτίζει ἐδῶ καί χρόνια τίς ἑλληνικές τοπωνυμικές καί ονοματολογικές σπουδές. Οἱ λόγοι τῆς διάκρισης εἶναι μᾶλλον προφανεῖς καί ἐμμεσα ὑποδηλώνονται στό σχέδιο τῆς μελέτης: στό πρῶτο μέρος πού

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

235

ΜΕΛΙΣΣΑ

Βιβλιοκρισίες

δημοσιεύεται στα Πρακτικά του Β' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, παρακολουθούμε τις ιστορικές τύχες του ονόματος και των παραγώγων του (και σε κάποιο βαθμό και του οικισμού) Κυπαρισσία-Αρκαδία/Αρκαδία και όχι την ετυμολογία, ή οποία πράγματι δεν φαίνεται να παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα, ενώ το δεύτερο μέρος, που αναγγέλλεται στη σ. 269, θα περιλάβει «τό ονοματολόγιον των κατοίκων τῆς Κυπαρισσίας». Τῇ μεγάλῃ σημασίᾳ αὐτοῦ τοῦ δευτέρου μέρους βρίσκω περιττό νά ὑπογραμμίσω, μία καί γίνεται αίσθητή ἀπό πολλοῦς ἐρευνητές σήμερα ἡ ἔλλειψη ἑνός ἐθνικοῦ ονοματολογίου, ἀπαραίτητου ἐπιστημονικοῦ ὀργάνου γιά τήν παραπέρα ἀνάπτυξη τῶν νεοελληνικῶν φιλολογικῶν καί ιστορικῶν σπουδῶν.

Στό δημοσιευμένο πρῶτο μέρος τῆς μελέτης ὁ συγγραφέας ἐξετάζει τή διπλή ονοματολογική παράδοση τῆς Μεσσηνιακῆς πόλης ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ, ὅπως διαπιστώνει ὁ ἴδιος, σέ μία διακοπή ιστορικῶν πληροφοριῶν: «Τό ὄνομα τῆς *Κυπαρισσίας τῆς ἐπαρχίας Ἀχαιας* ἀπαντα διά τελευταίαν φοράν εἰς τόν Συνέκδημον τοῦ Ἱεροκλέους (535 μ.Χ.), ἔπειτα δέ σιωπῇ καλύπτει καί τήν πόλιν καί τό ὄνομα αὐτῆς μέχρι τοῦ 1097» (σ. 272).

Γιά τήν χρονολογία αὐτή δέν εἶναι ἄσκοπο νά γίνει ἐδῶ ἓνα σύντομο σχόλιο. Παραδίδεται ἀπό τόν βατικανό κώδικα ἀρ. 32 καί τήν διοχέτευσε στήν ἑλληνική βιβλιογραφία ὁ Σπ. Λάμπρος (βλ. «Ἑλληνικά ἐγγραφα», *ΔΙΕΕ*, 4, 1892, σ. 639), ὅχι ὁμως μετά ἀπό προσωπική ἐρευνα καί αὐτοψία τοῦ κώδικα ἀλλά ἀντλώντας τήν ἀπό τό ἄρθρο τοῦ T.W. Allen («Manuscripts of the Iliad in Rome», *The Classical Review*, Λονδίνο 1890, σ. 290, σημ. 3), ὅπου καί παραπέμπει. Τήν παράγραφο τοῦ ἀρθρου αὐτοῦ θεωρῶ χρήσιμο νά παραθέσω, μέ τήν ἐλπίδα ὅτι μπορεῖ νά χρησιμεύει στή μελλοντική ἐρευνα γιά τήν ἱστορία τῆς πόλης: «Vat. 32, membr. 11 1/2 x 9 1/2, ff. 139, signed quaternions, has the last leaf (f. 139) restored by a later hand upon a piece of palimpsest; after six lines necessary to complete the text come the following in the same hand: *ἐγράφη ἐν ἀρκαδία ἐν τῇ πελοποννήσου διά χειρός / τοῦ φιλοσόφου προφήμου τοῦ ῥήτορος ἐν ἔτει σ'χε [1097]. / οὗτος εὖρον ἐν τῷ τέλει χάρτην παλαιάν κεκρυμμένην: / νικόλαος ἀμαρτωλός ταχυγράφος*. And beneath, *δόξα σοι θε*

δι' οὗ καί διηγύσαντο τό φιλοτέχνημα πάνυ ὀφέλημον ὁ σός ἱκέτης ῥήτορ ὁ πρόφουμος ἀρκαδινός πέλοπος τοῦ κρεοῦργου· βλέπεται οἱ θέλωντες οἱ τὰς λέξεις σαφῶς ἀριώμενοι (;) καί πλουτούντες τό νοῦν ἐπ' ἀρδέεσθ... (;). The book therefore with the exception of the last page was written by Prophemus in Arcadia in 1097, and this agrees well with the style of writing».

Ἐπισημαίνω ἐδῶ τό γεγονός ὅτι, στό μελέτημα τοῦ Λάμπρου, ἡ Ἀρκαδία τοῦ βιβλιογραφικοῦ σημειώματος ἔχει γίνει Ἀρκαδία, κάτι πού δίνει στήν πληροφορία μία τεκμηριωμένη βαρύτητα πού δέν ἔχει ἀπό μόνη της, καί τό ὅτι ἀποσιωπῶνται κάποιες ἀσάφειες τοῦ σημειώματος πού γενικότερα ἐπιβάλλουν τήν ἐπανεξέταση τοῦ ζητήματος. Πάντως λίγες δεκαετίες ἀργότερα ἀπό τή χρονολογία 1097 τοῦ βατικανό κώδικα, στά μέσα δηλαδή τοῦ 12ου αἰῶνα, ἡ *Arcadia* ἀναφέρεται ὡς ἀξιόλογο ὀχυρό πόλιμα στόν στοιχειώδη ἀλλά ἐγκυρο χάρτη τοῦ Τούρκου γεωγράφου İdrisi (βλ. πρόχειρα A.Bon, *Le Péloponnèse byzantin*, Παρίσι 1951, σ. 20-21), κάτι πού σημαίνει βέβαια ὅτι οἱ ἀπαρχές τοῦ ονόματος καί τοῦ οικισμού πρέπει νά ἀναζητηθοῦν σέ ἀρκετά παλαιότερη ἐποχή. Ἐκτοτε, ὅπως τό δείχνει καί ἡ πλούσια συγκομιδή μαρτυριῶν τοῦ Δικαίου Βαγιακάκου, τό ὄνομα Ἀρκαδία καί ἡ πόλη ἐμφανίζονται στίς πηγές χωρίς διακοπή.

Ἀντίθετα μία πρόσφατα διατυπωμένη ἀποψη τοῦ Ὀδυσσεά Λαμψιδῆ στή φιλολογικά ἀποψη καί μέ πλούσιο σχολιασμό ἐκδόση τοῦ βίου τοῦ Ὀσίου Νίκωνος (*Ὁ ἐκ Πόντου Ὀσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*, Ἀθήνα 1982, σ. 412, 424, 476) πού θεωρεῖ ὅτι ἔχουμε μνεία τῆς Ἀρκαδίας τόν 10ο αἰῶνα, νομῶ ὅτι ἐπὶ τοῦ παρόντος δέν μπορεῖ νά γίνει ἀποδεκτή, ὅχι γιατί δέν εὐσταθεῖ σάν ὑπόθεση ἐρευνας, ἀλλά γιατί δέν στηρίζεται σέ ἀσφαλῆ μαρτυρία. Πράγματι ὁ συγγραφέας θεωρεῖ ὅτι ἡ παρουσία τῆς λέξης Ἀρκάδες, στή φράση πού περιγράφει τό ταξίδι τοῦ Ὀσίου στή Μεσσηνία, ὑποδηλώνει ἐπίσκεψή του στοὺς κατοίκους τῆς βυζαντινῆς Ἀρκαδίας καί συνεπῶς ἀποτελεῖ μαρτυρία γιά τήν ὑπαρξή τῆς ἴδιας τῆς πόλης. Διορθώνει μάλιστα τόν Σπ. Λάμπρο («Ἑλληνικά ἐγγραφα», ὁ.π., σ. 645), ὁ ὁποῖος χρησιμοποιοῖ τήν ἴδια περικοπή ἀπό τόν βίο τοῦ Ὀσίου ἀλλά θεωρεῖ ὅτι τό Ἀρκάδες ἀναφέρεται στήν ἀρχαία γεωγρα-

Ἀπό τὴν ἀντίσταση στὸν ἐμφύλιο

φικὴ ἐνότητα τῆς Κεντρικῆς Πελοποννήσου καὶ ὄχι στὴ βυζαντινὴ πόλη Ἀρκαδιά.

Ἐπειδὴ ἡ διερεύνηση αὐτῆς τῆς πληροφορίας παρουσιάζει ἰδιαίτερο ενδιαφέρον, ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ μιὰ παρέκβαση, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἄλλωστε ξένη πρὸς τὸ ἀντικείμενο αὐτοῦ τοῦ σημειώματος.

Ἡ σχετικὴ περικοπὴ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ βίου τοῦ Ὁσίου εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

«[ὁ Ὁσίος] πρὸς Μαῖνην παρεγένετο· κακεῖθεν πρὸς Καλαμάταν μετέβη. Εἰθ' οὕτως εὐθὺς Κορώνης καὶ Μεθώνης καὶ Μισούνης, ἣν καὶ Βουρκάνον ἐγχωρίως καλοῦσιν, ἐπιβάς, εἰς Ἀρκλάδας [γρ. Ἀρκάδας] ἀφίκετο. Εἴτα καὶ λοιπὰς πάσας κωμοπόλεις διαδραμὼν [...] τῆς πρὸς τὴν Σπάρτην φερούσης ἤψατο. Φθάσας δὲ τινα τόπον, ὃν καὶ Μῶρον καλεῖν εἰώθασιν οἱ προσοικοῦντες [...] καὶ τῆς νόσου ράϊσας, ἀπείπατο τέως τὴν πρὸς Σπάρτην κάθοδον καὶ τῆς πρὸς Ἀμύκλιον φερούσης εἶχετο» (Λαμψίδης, *ὁ.π.*, σ. 62, 64).

Πέρα ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς ἀκρίβειας τῶν γεωγραφικῶν περιγραφῶν στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα, καὶ πέρα ἐπίσης ἀπὸ τὸ ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ γιατί, ἐνῶ ὅλες οἱ πόλεις ἀναφέρονται μὲ τὸ ὄνομά τους, ἡ Ἀρκαδιά, ἂν ἐπρόκειτο γι' αὐτήν, ἀναφέρεται μὲ τὸ ἐθνικὸ τῶν κατοίκων τῆς (Ἀρκάδες), ὁ τρόπος πού εἶναι γενικότερα διατυπωμένο τὸ κείμενο καὶ ἡ γεωγραφία τῆς περιοχῆς δὲν δικαιολογοῦν τὴ μετάβαση τοῦ Ὁσίου ἀπὸ τὴ Μεσσήνη (Βουρκάνο) στὴν Ἀρκαδιά (Κυπαρισσία) καὶ μετὰ τὴν ἐπιστροφή του πάλι στὴν Ἀρκαδιά (μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀρχαίας γεωγραφικῆς ἐνότητος), ὥσπου νὰ πάρει τὸ δρόμο γιὰ τὴ Σπάρτη (Λακεδαιμονία). Ἀντίθετα, τὸ δρομολόγιό του θὰ ἦταν ἀπολύτως σύμφωνο καὶ μὲ τὸ κείμενο καὶ μὲ τίς γενικὲς γνώσεις μας γιὰ τὸ παραδοσιακὸ δίκτυο ἐπικοινωνιῶν

τῆς περιοχῆς, ἂν ἦταν τὸ ἀκόλουθο: Μάνη - Καλαμάτα - Κορώνη - Μεθώνη - ἀρχ. Μεσσήνη (Βουρκάνο) - ἀρχ. Ἀρκαδιά: Μῶρο (= Χελμός; περιοχὴ Βελιγοστής) - Νίκλι - Σπάρτη. Βέβαια, τίποτα δὲν ἀποκλείει τὴν ἐξοδο ἀπὸ τὸ δρομολόγιο αὐτὸ καὶ τὴν ἐπίσκεψη ἐνὸς οἰκισμοῦ ἐκκεντρα τοποθετημένου, ὅταν ὅμως πρόκειται γιὰ τὴ συναγωγὴ συμπεράσματος ἀπὸ γλωσσικὰ ἀσαφές τεκμήριο, ἡ περισσότερο προφανὴς ὑπόθεση ἔχει βέβαια τὴν προτεραιότητα.

Ὁ Δικαῖος Βαγιακάκος, στὸ σημεῖο αὐτό, ἀπορροφημένος ἀπὸ τὰ γλωσσικὰ προβλήματα τῆς μελέτης του, δὲν προχωρεῖ σὲ ἀναλυτικὴ διερεύνηση τοῦ ζητήματος τῆς ὑπαρξῆς ἢ ὄχι τοῦ οἰκισμοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς δράσεως τοῦ Ὁσίου (10ος αἰ.) καὶ τῶν σχέσεων οἰκισμοῦ καὶ ὀνόματος στὴν ιστορικὴ-χρονολογικὴ καὶ πραγματολογικὴ διάστασή τους. Ἐτσι, ἐνῶ ὅταν ἐξετάζει τὸ ὄνομα τῆς πόλης διαπιστώνει (σ. 287) τὴ σιωπὴ στὶς πηγὲς ἀπὸ τὸ 535 ἕως τὸ 1097, ἀντίθετα, ὅταν ἐξετάζει τὸ ἐθνικὸ Ἀρκάς, Ἀρκάδιος, Ἀρκαδινός κλπ., ὡς ὄνομα τῶν κατοίκων τῆς (σ. 284), υἱοθετεῖ τὸ Ἀρκάδες τοῦ βίου τοῦ Ὁσίου Νίκωνος, χωρὶς νὰ θεωρεῖ ὅτι αὐτὸ θὰ σήμαινε, ἂν φυσικὰ τὸ τεκμήριο ἦταν ἀμάχητο, ἐγκυρὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὀνόματος τῆς πόλης τὸν 10ο αἰώνα.

Ὡστόσο παρὰ τὴν ἐξαντλητικὴ διερεύνηση τῶν πηγῶν πού μας προσφέρει ὁ Δικαῖος Βαγιακάκος καὶ τὴν κριτικὴ ἐξέταση τῶν ὑποθέσεων πού ἔχουν ὡς τώρα διατυπωθεῖ, τὸ πρόβλημα τῆς ονοματοθεσίας τῆς βυζαντινῆς Ἀρκαδίας, ὅπως διαπιστώνει καὶ ὁ ἴδιος, μένει ἀδιευκρίνιστο. Ὁ συγγραφέας πάντως τῆς μελέτης αὐτῆς μάς πρόσφερε μιὰ ἐργασία ὑποδομῆς, ἀπὸ ἐκείνες πού ἔχουν ἐπείγουσα ἀνάγκη οἱ νεοελληνικὲς σπουδές.

Βασίλης Παναγιωτόπουλος

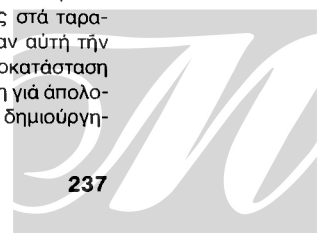
Ἀπὸ τὴν ἀντίσταση στὸν ἐμφύλιο πόλεμο

Ἡ Ἑλλάδα στὴ δεκαετία 1940-1950. Ἐνα ἔθνος σὲ κρίση [Πρακτικὰ συνεδρίου], Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1984.

Στὴ δεκαετία τοῦ 1970 ἡ μελέτη τῶν πρόσφατων περιόδων τῆς ἐλληνικῆς ιστορίας

γνώρισε μεγάλη ἀνθήση. Αὐτὸ ὅπωςδήποτε τὸ ὀφείλουμε κατὰ μεγάλο μέρος στὰ ταραγμένα γεγονότα πού χαρακτήρισαν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ (δικτατορία, κυπριακὸ, ἀποκατάσταση δημοκρατίας κλπ.) καὶ στὴν ἀνάγκη γιὰ ἀπολογισμούς καὶ ἐρμηνεῖς πού αὐτὰ δημιούργη-

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

237

ΜΕΛΙΣΣΑ

Βιβλιοκρισίες

σαν. Είναι απόλυτα φυσικό τό ότι ο τρόπος με τον οποίο πλησιάσαμε αυτό τό παρελθόν επηρεάστηκε σημαντικά από τις ανάγκες πού τόν γέννησαν. Η μελέτη αυτή στάθηκε στην πιο κρίσιμη δεκαετία της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, σέ εκείνη του 1940-1950.

Τό 1978, ή έρευνα πάνω στή συνταρακτική αυτή περίοδο οδήγησε στην οργάνωση δύο σημαντικών επιστημονικών συναντήσεων. Η πρώτη οργανώθηκε τόν Μάιο στό Λονδίνο μέ πρωτοβουλία της ΕΛΕΜΕΠ Αγγλίας. Τά πρακτικά της (ή τουλάχιστον τό μεγαλύτερο μέρος από αυτά) δημοσιεύθηκαν καί στην Ελλάδα μέ επιμέλεια της Μάριον Σαράφη στά 1982¹. Η δεύτερη συνάντηση, ένα Συμπόσιο μέ θέμα «Η Ελλάδα στή δεκαετία του 1940-1950», έγινε τόν Νοέμβριο του 1978 στην Ουάσιγκτων. Τά πρακτικά της δημοσιεύτηκαν στά αγγλικά στά 1981² καί από τις εκδόσεις «Θεμέλιο» στά ελληνικά τό 1984. Αυτά τά πρακτικά θά μās απασχολήσουν έδώ.

Τό γεγονός ότι ο διάλογος των ιστορικών πάνω στην περίοδο 1940-1950 της ελληνικής ιστορίας άρχισε στό έξωτερικό, έχει καθεαυτό τη σημασία του. Ως ένα βαθμό οφείλεται στη μή αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης από τό επίσημο κράτος πριν τό 1981, πράγμα πού ίσως έκανε διστακτικούς τούς επισήμους φορείς νά υιοθετήσουν μιά τέτοια πρωτοβουλία. Υπάρχουν, όμως, πιστεύουμε καί άλλες αίτιες. Ένα μεγάλο μέρος των ομιλητών στίς συναντήσεις αυτές ήταν ξένοι: Άγγλοι κατά κύριο λόγο, αλλά επίσης καί Γερμανοί, Αμερικανοί καί ένας Δανός. Πολλοί Έλληνες, πού συμμετείχαν σ' αυτές, ζούν καί εργάζονται στό έξωτερικό. Ακόμα περισσότερο, εάν ανατρέξουμε στίς ιστορικές πηγές πάνω στίς οποίες στηρίχθηκαν οι περισσότερες ανακοινώσεις, θά διαπιστώσουμε ότι πρόκειται γιά άρχαιακό υλικό ξένων κρατών, οργανισμών καί υπηρεσιών (άγγλικών κατά κύριο πάλι λόγο, γερμανικών αλλά καί

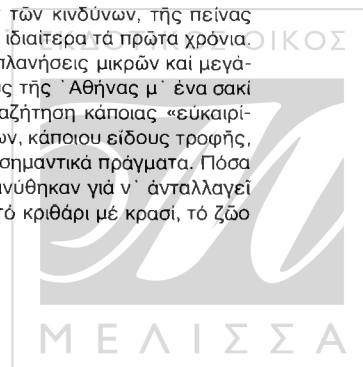
αμερικανικών). Ούσιαστικά δηλαδή ή απόπειρα προσέγγισης καί γνωριμίας μέ την ελληνική πραγματικότητα εκείνης της εποχής ξεκίνησε από ένα πολύ στενό φάσμα άρχαιακού υλικού πού τό διαχειρίστηκαν άνθρωποι μέ περιορισμένη –σέ χρόνο καί σέ τόπο– έπαφή μέ την ελληνική ιστορία καί κοινωνία. Όπως-δήποτε υπάρχουν θετικά στοιχεία σ' ένα τέτοιο ξεκίνημα: ή απόμακρη, άντικειμενική θεώρηση των πραγμάτων δέν είναι τό μικρότερο από αυτά. Δημιουργούνται όμως καί σοβαρές αδυναμίες πού γρήγορα θά πρέπει νά ξεπεραστούν. Ο Νίκος Σβορώνος, στην παρέμβασή του γιά τά προβλήματα πού ή περίοδος παρουσιάζει στον ιστορικό, επισημαίνει πολύ σωστά την έλλειψη ισορροπίας στην έρευνα της περιόδου: οι επεμβάσεις καί οι χειρισμοί των ξένων δυνάμεων τείνουν νά υποκαταστήσουν τις πραγματικά γενεσιουργές αίτιες των καταστάσεων. Αυτές, συμπληρώνει, «βρίσκονται σέ άλλα επίπεδα καί πρώτα-πρώτα στίς ίδιες τις δομές της ελληνικής κοινωνίας».

Τό μεγάλο λοιπόν πρόβλημα, πού ταυτόχρονα είναι καί ή κύρια αδυναμία του πολύ ενδιαφέροντος αυτού Συμποσίου, είναι ή ανάγκη προσέγγισης του άντικειμένου του. Η, καλύτερα, ή ανάγκη γνωριμίας μέ τόν χώρο, τόν χρόνο καί την κοινωνία μέσα στην όποια διαδραματίζονται τά γεγονότα καί παίρνουν μορφή οι ιστορικές καταστάσεις. Η άρετή άρκετών ανακοινώσεων είναι ότι διαπιστώνουν την αδυναμία αυτή καί προσπαθούν νά την ξεπεράσουν μέ αξιόλογους τρόπους. Θά θέλαμε νά επιλέξουμε ανάμεσα σ' αυτές εκείνη του Σταύρου Θωμαδάκη πού τιτλοφορείται: «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός καί βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας».

Ανάμεσα στίς πιο εντυπωσιακές εικόνες της Κατοχής πού έρχονται στό νοϋ όποιου άσχολεϊται μέ αυτή, είναι ή κινητικότητα των ανθρώπων, προϊόν των κινδύνων, της πείνας καί της στέρσης, ιδιαίτερα τά πρώτα χρόνια. Όχι μόνο οι περιπλανήσεις μικρών καί μεγάλων στους δρόμους της Αθήνας μ' ένα σακί στην πλάτη σέ αναζήτηση κάποιας «εύκαιρίας» ή, τέλος πάντων, κάποιου είδους τροφής, αλλά καί πολύ πιο σημαντικά πράγματα. Πόσα χιλιόμετρα δέν διανύθηκαν γιά ν' ανταλλάγει τό λάδι μέ σάρι, τό κριθάρι μέ κρασί, τό ζω

1. Saraphi Marion (επιμέλεια), *Greece: From Resistance to Civil War*, Λονδίνο 1980, καί Σαράφη Μάριον (επιμέλεια), *Από την Αντίσταση στον Εμφύλιο πόλεμο*, Αθήνα 1982, εκδ. Α. Λιβάνης, Νέα Σύνορα.

2. John O. Iatrides (επιμέλεια), *Greece in the 1940's. A Nation in Crisis*, Hannover and London, University Press of New England 1981.

Από την αντίσταση στον εμφύλιο

με αλεύρι ανάμεσα οέ περιοχές που είχαν ή μια ανάγκη τα προϊόντα της άλλης. Πόσες ραπτομηχανές, ρούχα, άσημικά, ρολόγια, επιπλα ακόμα και πιάτα δέν μεταφέρθηκαν από την Αθήνα, πή Θεσσαλονίκη, πή Πάτρα σέ κοντινά ή μακρινά χωριά γιά ν' ανταλλαγοῦν μέ τρόφιμα. Πόσες περιουσίες δέν άλλαξαν ιδιοκτήτες μεταβάλλοντας σημαντικά τόν κοινωνικό ιστό τής χώρας στά λίγα αυτά κατοχικά χρόνια. Φαινόμενα σημαντικά πού δίνουν τό κλειδί γιά ανάλογης σημασίας απαντήσεις. Πώς θά μπορούσε, γιά παράδειγμα, νά μεταβληθεί ή διάχυτη αντίστασιακή διάθεση των ανθρώπων σέ κίνημα του ΕΑΜ εάν αυτή ή κινητικότητα δέν επέτρεπε πή συνεχή επικοινωνία ανθρώπων, προθέσεων και ιδεών ανεξάρτητα από τή γεωγραφία και τό στρατό κατοχής; Ή, όπως σωστά παρατηρεί ο Στ. Θωμαδάκης, τί θά ήταν ή αντίσταση στίς συνοικίες τής πρωτεύουσας, ποιά ή επαφή της μέ τόν κοινωνικό τους ιστό, αν δέν γεννιόταν από τή ανάγκη δικαιοσύνης και οργάνωσης στή διανομή των τροφίμων και τήν ανάγκη αντιμετώπισης τής μαύρης αγοράς; Πράγματα σημαντικά δηλαδή, πού οί ιστορικοί δέν πρέπει νά περιφρονοῦν.

Ή ανακοίνωση του Στ. Θωμαδάκη ανοίγει τό κεφάλαιο αυτό και παρέχει πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία πού προέρχονται από τά αρχεία τής αμερικανικής υπηρεσίας πληροφοριών OSS. Αποδεικνύει τήν αξία παρόμοιων εργασιών αλλά και τήν ανάγκη νά διαφοροποιηθοῦν οί πηγές πού τίς τροφοδοτοῦν. Πραγματικά οί αναφορές του OSS ή οποιασδήποτε άλλης παρόμοιας υπηρεσίας εἶναι δύσκολο νά διαλευκάνουν ακόμα και τίς πιό σημαντικές πτυχές τής τότε οικονομικής πραγματικότητας. Υποτιμούν ευφανώς τήν σημασία των σέ είδος συναλλαγών και δίνουν υπέρμετρη αξία στίς νομισματικές περιπέτειες τής εποχής. Ακόμα και στίς πόλεις, και στήν Αθήνα, τό σημαντικότερο τμήμα των εργατικών ήμερομισθίων, γιά παράδειγμα, πληρωνόταν σέ είδος, πράγμα πού τά έκανε ανεξάρτητα από τίς διακυμάνσεις τής δραχμής ένν ταυτόχρονα δημιουργούσε έναν ώκεανό ανταλλαγών πού γύριζε τήν αγορά σέ προ-νομισματικό στάδιο.

Ας σταθοῦμε λίγο περισσότερο στήν αδυναμία των ξένων αρχειακών πηγών νά δώσουν απάντηση σέ ουσιαστικά έρωτήματα. Θά χρη-

σιμοποιήσουμε γιά παράδειγμα τίς σημαντικές και μέ έξαιρετική έπιμέλεια προετοιμασμένες ανακοινώσεις του Γιάννη Χόνδρου, «Ή ελληνική αντίσταση, 1941-1944: έπανεκτίμηση», και του Χάγκεν Φλάισερ, «Επαφές μεταξύ των γερμανικών αρχών κατοχής και των κυριότερων οργανώσεων τής ελληνικής αντίστασης: έλιγμός ή συνεργασία;».

Στήν παρέμβαση του Γιάννη Χόνδρου, πού χρησιμοποιεί άγγλικά και γερμανικά αρχεία, δίνονται άνεκτίμητες πληροφορίες γιά τή στρατιωτική αποτελεσματικότητα του ΕΛΑΣ και τής υπόλοιπης ένοπλης αντίστασης. Ανάμεσα στο άλλο υλικό υπάρχει μία σύνοψη των πρώτων πράξεων και εκδηλώσεων της, όπως αυτές καταγράφηκαν στίς αναφορές των κατακτητών ή των Συμμάχων. Σ' αυτήν τήν περίπτωση ή παράθεση των έμφανών εκδηλώσεων αντίστασης όπως τίς αντίληφθηκαν οί παρατηρητές-κατάσκοποι πού έγραψαν αυτές τίς αναφορές δέν μπορεί ούτε στο έλάχιστο νά περιλάβει, νά εκτιμήσει και νά έξηγήσει αυτό τό πολυσύνθετο φαινόμενο πού εἶναι τό ξεκίνημα τής Ή αντίστασης.

Αδυνατεί γιά παράδειγμα νά έρμηνεύσει αυτό πού πολύ σωστά παρατηρεί ο Γιάννης Χόνδρος: τό πέρασμα, μετά από μία σύντομη ύφεση πρós τό τέλος του 1941 - αρχές 1942, από τήν αυθόρμητη αντίσταση στήν οργανωμένη και μαζική. Έδώ πρόκειται γιά διεργασίες πού γίνονται μέσα στήν κοινωνία, σέ κάθε συνοικία, χωριό, καφενείο ή κύκλο ανθρώπων, διεργασίες πού οί παρατηρητές-κατάσκοποι δέν μπόρεσαν νά αντίληφθοῦν και πού όμως εἶναι γεμάτες ουσία γιά τόν ιστορικό.

Στήν παρέμβαση του Χάγκεν Φλάισερ, πού εἶναι ο μεθοδικότερος μελετητής των ιστορικών πηγών τής ελληνικής Ή αντίστασης, ή υπερβολική ίσως στήριξη στίς αρχειακές πληροφορίες δημιουργεί μία αίσθηση δυσαρμονίας ανάμεσα στήν πραγματικότητα και τήν εικόνα πού κτίζουν οί αναφορές των παρατηρητών όπως τίς βρίσκουμε στά αρχεία. Στήν περίπτωση τής ΠΑΟ γιά παράδειγμα και γενικότερα στήν περίπτωση τής συνεργασίας Έλλήνων μέ Γερμανούς στο χώρο τής Μακεδονίας, μάλλον δέν έχουμε νά κάνουμε αποκλειστικά και μόνο μέ πράξεις, προθέσεις και εκτιμήσεις «παραγόντων», αξιωματικών ή προυχόντων. Υπάρχει μία κοινωνική πραγματικότητα πού συχνά επιβάλλει τούς δικούς της κανόνες ο' αυτό πού ο Χάγκεν Φλάισερ

Βιβλιοκρισίες

ονομάζει «ελιγμό ή συνεργασία». Γιατί ή συνεργασία δέν είναι μόνο υπόθεση οργανώσεων ή προσώπων. Αύτες ή αὐτά συνεργάζονται έπειδή, σέ μέρος τουλάχιστον τής κοινωνίας, υπάρχει συναίνεση καί προδιάθεση γι' αυτό. Οί κάτοικοι του Νησελίου Ήμαθίας ή του Κούκκου Πιερίας ή του Πελαργού Κοζάνης ή οί Μπαφραλήδες του Στρυμόνα ή όποιου άλλου άντιαμικού χωριού ή χώρου, πού έσπευσαν στίς γερμανικές φρουρές γιά νά ζητήσουν όπλα ένάντια στόν ΕΛΑΣ, δέν ήταν έρμαια στά χέρια κάποιων φανατικών παραγόντων αλλά είχαν δικά τους συμφέροντα καί λόγους γιά νά τό πράξουν. Συμφέροντα καί λόγους πού ό ιστορικός πρέπει νά αναζητήσει καί νά ανακαλύψει, γιατί, ούσιαστικά, αὐτά βρίσκονται στή βάση του φαινομένου τής συνεργασίας. Γιά νά φτάσει σέ αὐτό τό αποτέλεσμα πρέπει νά σκύψει πάνω στήν κοινωνία τών περιοχών πού έξετάζει, νά βρεί τίς βαθύτερες ρίζες τών φαινομένων. Καί γιά νά τά κάνει όλα αὐτά πρέπει νά άπελευθερωθεί από τήν μονοσήμαντη προσήλωση στίς άρχαιακές πηγές, «ταξινομημένου» θά λέγαμε τύπου (ξένα άρχεϊα), νά καταδεχτεί νά τίς συγκρίνει, νά τίς έλέγξει καί νά τίς συνδυάσει μέ τόν ώκεανό εικόνων καί μαρτυριών πού υπάρχουν, δημοσιευμένες ή μή, μέ σκοπό νά φτάσει κάποτε, μέσα από τή σύνθεση, στήν συνολική ιστορική εικόνα. Γιά νά αναφερθούμε, άν μäs έπιτρέπεται, σέ παλαιότερη σχετική συζήτηση, όπωσδήποτε θά κερδίσει ή μελέτη τής περιόδου αὐτής τής έλληνικής ιστορίας άκόμα καί από τήν ανάδειξη τών άρχείων του Βατικανού, τής Σουηδίας ή τής Έλβετίας. Έάν όμως δέν συνδυάσουμε τίς πληροφορίες τους μέ τίς περιφρονημένες μαρτυρίες, γιά παράδειγμα, πού βρίσκονται στίς συλλογές του περιοδικού 'Εθνική Αντίσταση καί στο άφθονο υλικό πού γύρω μας κυκλοφορεϊ άνεκμετάλλευτο, δέν θά προχωρήσουμε πέρα από επιφανειακά, άξιολογικού καί ήθικου χαρακτήρα, συμπεράσματα.

Γιστεύουμε ότι σ' αὐτή τήν υπερβολική προσήλωση στο ξένο αρχειακό υλικό καί στήν άπουσία μäs καθαρής συνείδησης τών όρίων τής προσφοράς του, βρίσκεται μιά μεγάλη άδυναμία του Συμποσίου τής Ούάσιγκτων αλλά καί του συνόλου τής ιστοριογραφίας της περιόδου 1940-1950. Άδυναμία πού, καθώς είναι καθολική, έμποδίζει τήν παραγωγή συν-

θετικών έργασιών καί τελικά τήν παραγωγή συνολικής ιστορικής εικόνας.

Έκτός όμως από τά προβλήματα αὐτά, πού θεωρήσαμε καλό νά επισημάνουμε πρώτα, ό τόμος αὐτός άποτελεϊ μιά πολύ αξιόλογη συλλογή στοιχείων καί προβληματισμών γιά τά θέματα μέ τά όποία καταπιάνεται. Ή άρχιτεκτονική του περιλαμβάνει, έκτος από τήν σημαντική εισαγωγική παρέμβαση του Νίκου Σβορώνου πάνω στα «Κύρια προβλήματα τής περιόδου 1940-1950 στήν έλληνική ιστορία», δύο μέρη. Τό πρώτο είναι άφιερωμένο στήν κατοχή, 1941-1944, ένώ τό δεύτερο έκτείνεται από τά γεγονότα του Δεκεμβρίου 1944 ως τόν έμφύλιο πόλεμο 1946-1949 καί τίς μεταγενέστερες έπιπτώσεις του. Θά ήταν σοβαρή παράλειψη νά μή γίνει ιδιαίτερη μνεία στήν βιβλιογραφία τής περιόδου πού έπιμελήθηκε ό Χάγκεν Φλάισερ καί ό Στήβεν Μπόουμαν καί πού έκδόθηκε σέ ιδιαίτερο τόμο 200 καί πλέον σελίδων³. Πρόκειται γιά τήν μεθοδικότερη καταγραφή τών αρχειακών πηγών, τών γραπτών ντοκουμέντων, έντύπων, μαρτυριών, ήμερολογίων ή καί προσωπικών σημειώσεων καθώς καί του συνόλου σχεδόν του, μέχρι τό 1983-1984, δημοσιευμένου υλικού, πού ως σήμερα έχει έπιχειρηθεί. Είναι περιττό νά υπογραμμίσουμε τή σημασία της γιά τόν νέο έρευνητή αλλά καί γιά όποιον από καιρό άσχολείται μέ τήν περίοδο αὐτή.

Στό πρώτο λοιπόν τμήμα του βιβλίου, σημαντικά θέματα τής περιόδου 1941-1944 φωτίζονται άπλετα καί έξετάζονται έξονυχιστικά. Έκτός από τίς ανακοινώσεις πού ήδη αναφέραμε στο πρώτο μέρος τής βιβλιοκρισίας μας, αξίζει νά επισημάνουμε τό πλούσιο περιεχόμενο τών ύπολοίπων. Ό Γιάννης Πετρόπουλος άσχολήθηκε μέ τή στρατηγική, τήν τακτική, τίς άντιλήψεις καί τή φύση τών άστικων κομμάτων στήν κατοχή. Ό Κρίς Γουντχάουζ επανήλθε άκόμα μιά φορά πάνω στίς σχέσεις του ΕΑΜ μέ τή Βρετανία.

3. John O. Iatrides (επιμέλεια), *Greece in the 1940's. A Bibliographic Companion. Bibliographies by Hagen Fleischer, Steven Bowman*, Hannover and London, University Press of New England, 1981· καί ελληνικά: Χάγκεν Φλάισερ - Σ. Μπόουμαν, 'Η Έλλάδα στή δεκαετία 1940-1950. Βιβλιογραφικός όδηγός', Αθήνα, Θεμέλιο.

Ἀπὸ τὴν ἀντίσταση στὸν ἐμφύλιο

Πρωταγωνιστὴς τῶν γεγονότων, ἐπιδεικνύει μιὰ ἀμίμητη τέχνη στὸ νὰ ἀνακαλύπτει κομμουνιστές (ὅ,τι κι ἂν σημαίνει ἡ λέξη γι' αὐτόν) ἐκεῖ πού δὲν ὑπάρχουν καὶ στὸ νὰ προσαρμόζει τὶς πηγές στὴ δικαίωση τῶν δικῶν του ἐκτιμήσεων. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ εἰσηγήσεις τῶν Ρίτσαρντ Κλόγκ, γιὰ τὴν δραστηριότητα τοῦ SOE στὴν Ἑλλάδα, καὶ Προκόπη Παπαστράτη γιὰ τὸ πολυσυζητημένο καὶ ἀμφιλεγόμενο «Συνέδριο τοῦ Λιβάνου» καὶ τὴ δραστηριότητα τοῦ Παπανδρέου στὴν προετοιμασία καὶ τὴ διεξαγωγή του. Ἡ εἰσήγηση τοῦ Δανοῦ ἐρευνητῆ Λόρς Μπέρεντζεν, γιὰ τὰ γεγονότα τῆς ἀπελευθέρωσης τῆς Πελοποννήσου τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1944, ἀποκαλύπτει ἐνδιαφέρουσες πτυχές τῆς σύγκρουσης τοῦ ΕΛΑΣ μὲ τὰ Τάγματα Ἀσφαλείας.

Τὸ δεῦτερο τμήμα τοῦ βιβλίου, πού ἀναφέρεται στὴν περίοδο 1944-1950, ἀρχίζει, ὅπως καὶ τὸ πρῶτο, μὲ μιὰ ἐπισκόπηση τῆς γενικῆς κατάστασης καὶ τῶν σημαντικῶν γεγονότων τῆς περιόδου ἀπὸ τὸν Γιάννη Ἰατρίδη. Οἱ ἀνακοινώσεις πού ἀκολουθοῦν ἔχουν τὴν μεγάλη ἀξία ὅτι ἀναφέρονται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἓνα τμήμα τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας ἄγνωστο ἀλλὰ καὶ ἀπαγορευμένο, στὰ χαρτιά ἢ στὶς συνειδήσεις. Ἀκόμα πιὸ σημαντικό εἶναι τὸ γεγονός ὅτι μερικὲς ἀπὸ αὐτές φέρνουν στὸ φῶς στοιχεῖα παρμένα ἀπὸ τὰ ἀμερικανικὰ ἀρχεῖα, ἰδιαίτερα χρήσιμα γιὰ τὴν συνέχιση τῆς ἐρευνας καὶ τῆς προσέγγισης τῆς περιόδου.

Ὁ Τζώρτζ Ἀλεξάντερ ἀναφέρεται στὰ γεγονότα τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1944, στὸ πολύκροτο θέμα τοῦ ἀφοπλισμοῦ τῶν ἀνταρτῶν, τὸ ἀδιέξοδο τοῦ ὁποίου ἔφερε τὴ ρήξη τοῦ Δεκεμβρίου. Ὁ Χάιντς Ρίχτερ ἐξετάζει τὴν διαφορά πού ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὰ κείμενα τῆς Συμφωνίας τῆς Βάρκιζας καὶ στοὺς τρόπους ἐρμηνείας τους καὶ ἐφαρμογῆς τους ἀπὸ τὴν κυβέρνηση. Στὴν ἀντίφαση αὐτὴ ἀναζητᾷ ρίζες τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Ὁ Γιώργος Μαυρογορδάτος μελετᾷ τὶς ἐκλογές καὶ τὸ δημοψήφισμα τοῦ 1946, στίς παραμονές τῆς γενίκευσης τῆς ἐμφύλιας σύγκρουσης. Παρά τὶς ἀναμνηστικὲς ἀρετὲς τῆς εἰσηγήσεως θὰ θέλαμε νὰ παρατηρήσουμε ἐδῶ ὅτι ἡ ἐννοια «εὐθύνη» καὶ τὸ καθῆκον τῆς «ἀναζήτησης εὐθυνῶν» δὲν βοηθοῦν τὸν ἱστορικό νὰ πλησιάσει καὶ νὰ καταλάβει τὸ

ἀντικείμενό του. Ἴσως ὁ ἐρευνητὴς τῆς ἱστορίας νὰ κερδίζει περισσότερα κατανοώντας μιὰ κατάσταση στὸ σύνολό της καὶ ὄχι χαρακτηρίζοντας ὀρισμένους της παράγοντες.

Πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ εἰσήγηση τοῦ Γιάννη Ἰατρίδη γιὰ τοὺς ἐσωτερικοὺς καὶ ἐξωτερικοὺς παράγοντες τοῦ ἐμφυλίου πολέμου 1946-1949. Χρησιμοποιεῖ ἀμερικανικὰ ἀρχεῖα καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα περιλαμβάνει πλούσιες πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο πού ἐβλεπαν τὸν πόλεμο, τὸν Δημοκρατικὸ Στρατό καὶ τὶς κυβερνητικὲς δυνάμεις, οἱ ἀμερικανοὶ παρατηρητές. Οἱ ἐκτιμήσεις τους γιὰ τὴ σύνθεση, τὸν ὀπλισμό, τὴν τακτικὴ καὶ τὰ προβλήματα τοῦ Δημοκρατικοῦ Στρατοῦ, ἀποκαλύπτουν μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἰκόνα τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ.

Ὁ Νίκος Ἀλιβιζάτος παρουσιάζει τὴν ἀντιφατικὴ εἰκόνα τοῦ πολιτικοῦ καθεστώτος πού διαμορφώθηκε στὴν Ἀθήνα, καθὼς καὶ τῶν θεσμῶν του, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἐμφυλίου. Οἱ πλέον ἀνελεύθερες μέθοδοι καὶ πρακτικὲς ἄντησαν κάτω ἀπὸ συνθήκες φαινομενικῆς δημοκρατίας χωρὶς καμιά προσφυγὴ σὲ δικτατορικὲς λύσεις, πράγμα πού εἶχε τὴ σημασία του γιὰ τοὺς θεσμοὺς πού διαμορφώθηκαν μετὰ τὸν ἐμφύλιο. Ὁ Λῶρενς Οὐίτνερ ἐπισημαίνει τὴ συγγένεια τῶν στόχων, τῶν ἐκτιμήσεων καὶ τῶν ἀντιλήψεων, ὡς πρὸς τὸ ἐλληνικὸ πρόβλημα, τῶν Ἀμερικανῶν καὶ τῶν Ἀγγλων, ὅταν οἱ πρῶτοι ἀντικατέστησαν τοὺς δευτέρους στὸν ἐλληνικὸ χώρο. Ὁ Ἀργύρης Φατούρος μελετᾷ τὸ σπάνιο φαινόμενο τῆς «θεσμοποιημένης ἀνάμειξης» τῶν ΗΠΑ στὰ ἐσωτερικὰ τῆς Ἑλλάδας καὶ ἡ Ἀδαμαντία Πόλλις ἐνισχύει τὴν εἰκόνα αὐτὴ ἐντοπίζοντας τὴ μελέτη τῆς στὴν περίπτωση τοῦ συνδικαλισμοῦ. Τέλος, ὁ Βαγγέλης Κουφουδάκης ἐξετάζει πτυχὲς τῆς ἀντιμετώπισης τοῦ ἐλληνικοῦ ζητήματος στὸν Ὀργανισμό Ἠνωμένων Ἐθνῶν.

Σημαντικὰ ἐρωτήματα δημιουργοῦν οἱ δύο τελευταῖες ἀνακοινώσεις πού περιλαμβάνονται στὸν τόμο. Ἀσχολοῦνται μὲ τὴν κληρονομία τῆς περιόδου αὐτῆς, τὶς ἐπιπτώσεις της γιὰ τὴν μετέπειτα διαμόρφωση τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Ἡ πρώτη, τοῦ Κώστα Βεργόπουλου, ἀναφέρεται στὴν ἀνάδειξη μιᾶς νέας ἀστικῆς τάξης στὴν περίοδο 1944-1952. Μὲ τὴν χρησιμοποίηση ἀρκετῶν στατιστικῶν στοι-

Βιβλιοκρισίες

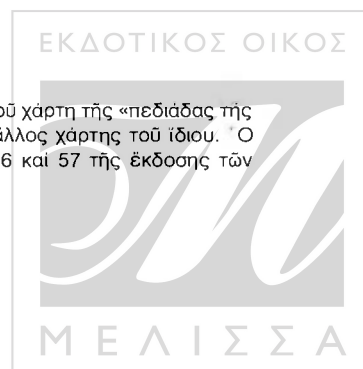
χείων οικονομικού χαρακτήρα, ό εισηγητής διαπιστώνει τή δημιουργία μιάς νέας μεσαίας τάξης πού επηρέασε έκτοτε τήν κοινωνική καί πολιτική ζωή τής χώρας. Ό Κωνσταντίνος Τσουκαλάς άσχολεϊται μέ τίς ιδεολογικές επιδράσεις του έμφυλίου στήν μετέπειτα ζωή του τόπου. Οί κοινωνικές καί πολιτικές άνακατάξεις της περιόδου δημιούργησαν ισχυρά ρεύματα πού έκφράστηκαν στίς ιδέες, στίς πολιτικές συμπεριφορές καί στή λογοτεχνία.

Τό ιστορικό συνέδριο γιά τήν περίοδο 1936-1944 πού συνήλθε τόν Άπρίλη του 1984 στήν Άθήνα καί του οποίου τά πρακτικά δέν έχουν δημοσιευθεϊ ακόμα, δέν νομίζουμε ότι έφερε τήν γνώση καί τήν μελέτη τής περιόδου πιό μακριά από τίς εκδηλώσεις του

1978. Τά προβλήματα πού έπισημάναμε στήν άρχή ίσως νά ευθύνονται γι' αυτό. Ό ποσότητα καί ή ποιότητα του ύλικού πού έρχεται καθημερινά στήν επιφάνεια καί πού τά συνέδρια περιοδικά άποκαλύπτουν, κάνουν δυνατή καί άναγκαία τήν διεύρυνση τής οπτικής κάτω από τήν όποία γίνεται ή προσέγγιση των γεγονότων τής περιόδου. Κάνουν δυνατή καί άναγκαία τή στροφή πρός τίς συνθετικές έργασίες πού θά αξιοποιήσουν όλες τίς έπιμέρους προτάσεις καί άναλύσεις. Φυσικά γιά νά πετύχουν όλα αυτά μπορεί νά χρειαστούν όρισμένες μικρές άλλαγές στίς αντίληψεις.

Γιώργος Μαργαρίτης

ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΗ: Στή σ. 245 του 2ου τεύχους των *Ιστορικών* αντί του χάρτη τής «πεδιάδας τής Λειβαδιάς» του Άργύρη Φιλιππίδη δημοσιεύεται από παραδρομή άλλος χάρτης του ίδιου. Ό χάρτης πού έπρεπε νά δημοσιευθεϊ βρίσκεται άνάμεσα στίς σ. 56 καί 57 τής έκδοσης των *Εργων* του Άργύρη Φιλιππίδη.

Βιβλία πού έλαβαν Τά 'Ιστορικά

Τέλλος 'Αγρας, *Κριτικά. Τόμος Τρίτος: Μορφές και κείμενα τής πεζογραφίας*, φιλολογική επιμέλεια Κώστας Στεργιόπουλος, 'Αθήνα, 'Ερμής, 1984 (8ο, 348 σ.).

Mahmond Allaya, Marie-Claire Allaya, Gerard Gherzi, Catherine Madelaine, Michel Papayannakis, *Alimentation et agriculture en Méditerranée. Autosuffisance ou dépendance?* Centre international de hautes études agronomiques méditerranéennes — Institut Agronomique Méditerranéen de Montpellier. [Paris] Editions Publisud 1984 (8ο, 214 σ.).

'Αμητός σπή μνήμη Φώτη 'Αποστολόπουλου, 'Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1984 (8ο, 512 σ.).

Αικατερίνη 'Ασδραχά - Σπύρος 'Ασδραχάς, *Βαφτιστικά και οικογενειακά όνόματα σέ μιά νησιώτικη κοινωνία: Πάτμος (ΙΑ' - ΙΘ' αι.)*, 'Αθήνα, άνάτ. από τόν 'Αμητό σπή μνήμη Φώτη 'Αποστολόπουλου, 1984.

Δικαίος Β. Βαγιακάκος, *Κυπαρισσίας όνοματολογικά. Α' Κυπαρισσία - 'Αρκαδία/ 'Αρκαδία*, 'Αθήνα, άνάτ. από τά *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών* (Κυπαρισσία, 27-29 Νοεμ. 1982), 1984.

Δικαίος Β. Βαγιακάκος, *'Η έτυμολογία του τοπωνυμίου Γαργαλιάνοι*, 'Αθήνα, άνάτ. από τό π. *Πελοποννησιακά*, τ. ΙΕ' (1984).

Βασίλειος Διγενής 'Ακρίτης (κατά τό χειρόγραφο του 'Εσκοριάλ) και τό 'Άσμα του 'Αρμούρη. Κριτική έκδοση, Είσαγωγή, Σημειώσεις, Γλωσσάριο Στυλιανός 'Αλεξίου, 'Αθήνα, 'Ερμής [Φιλολογική Βιβλιοθήκη 5], 1985 (8ο, ρμδ' + 292 σ.).

Νίκος Α. Βέης, *Τά χειρόγραφα τών Μετεώρων. Τόμος Β': Τά χειρόγραφα τής Μονής Βαρλαάμ*, 'Αθήνα, Κέντρον 'Ερεΰνης του Μεσαιωνικού και Νέου 'Ελληνισμού τής 'Ακαδημίας 'Αθηνών, 1984 (8ο, κγ' + 480 σ. + 130 πίνακες έκτός κειμένου).

Θεόφιλος Βέικος, *'Ιστορία και Φιλοσοφία. Δοκίμιο γιά μιά κοινωνική κατανόηση τής φιλοσοφίας*, 'Αθήνα, Θεμέλιο, 1984 (8ο, 306 σ.).

Θάνος Βερέμης - Κώστας Κωστής, *'Η 'Εθνική Τράπεζα στή Μικρά 'Ασία (1919-1922)*, 'Αθήνα, Μορφωτικό 'Ιδρυμα 'Εθνικής Τραπέζης, 1984 (8ο, 333 σ.).

'Ιάκωβος Μ. Βούρτσας, *Βιβλιογραφία 'Ανδρέα 'Εμπειρικού (1935-1984)*, 'Αθήνα, 'Εταιρεία 'Ελληνικού Λογοτεχνικού και 'Ιστορικού 'Αρχείου, 1984 (8ο, 138 σ.).

Λέανδρος Βρανούσης, *'Η διακήρυξη τών Δικαιωμάτων του 'Ανθρώπου και ό Κοραής*, 'Αθήνα, άνάτ. από τά *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραής και Χίος»*, 1984.

Βιβλία που έλαβαν Τά 'Ιστορικά

Χαρίλαος Γ. Γκοῦτος, *Έργασιακές σχέσεις τῶν οἰκοδόμων στή Χερσαία Έλλάδα μετά τό 1800 (Συμβολή στήν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἐργατικοῦ Δικαίου)*. Διδακτορική διατριβή, Ἀθήνα 1985 (8ο, 246 σ.).

Θόδωρος Γραμματάς, *Τό θεατρικό ἔργο τοῦ Γιάννη Καμπύση*, Γιάννενα 1984 (8ο, 172 σ.).

Ariadna Camariano-Cioran, *L' Epire et les pays roumains*, Jannina, Editions de l' Association d' Etudes Epirotes, 1984 (8ο, XVI + 292 σ.).

Λουκία Δρούλια, *Ἡ ἔθιμη παράδοση στήν ὀνοματοθεσία καί ὁ Διαφωτισμός*. Ἐνα παράδειγμα ἀπό τήν Ἀχαΐα, Ἀθήνα, ἀνάτ. ἀπό τό π. *Μνήμων*, τ. Ι' (1984).

Λουκία Δρούλια - Βούλα Κόντη, *Ἡπειρωτική Βιβλιογραφία 1571-1980. Α' Αὐτογενή δημοσιεύματα*, Ἀθήνα, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν Ε.Ι.Ε., 1984 (8ο, κδ' +375 σ.).

Ἑλληνική Παραδοσιακή Ἀρχιτεκτονική. Σύμβουλος καί συντονιστής τῆς ἔκδοσης Δημήτρης Φιλιππίδης. Τόμος Τρίτος: *Δωδεκάνησα - Κρήτη* [συνεργάζονται: Ἐλ. Σάββαρη, Β. Τσαμτσούρη, Μ. Μπογδάνου-Ἡλιοπούλου, Ἀγγ. Φετοκάκη-Σαραντίδη, Δ. Φιλιππίδης, Μ. Ἀθ. Βενιάδου, Χρ. Ἰακωβίδης, Ἀν. Μουτσοπούλου, Π. Διδώνη-Μποζινέκη], Ἀθήνα, Μέλισσα, 1984 (4ο, 293 σ.).

Ἡ Έλλάδα στή δεκαετία 1940-1950. Ἐνα ἔθνος οὐ κρίση [Πρακτικά συνεδρίου. Ἀνακοινώσεις: Τζ. Ἀλεξάντερ - Ν. Ἀλιβιζάτος - Κ. Βεργόπουλος - Κ. Γουντχάουζ - Σ. Θωμάδης - Γ. Ἰατρίδης - Ρ. Κλόγκ - Β. Κουφουδάκης - Γ. Μαυρογορδάτος - Λ. Μπέρντζεν - Α. Οὔιτνερ - Π. Παπαστράτης - Γ. Πετρόπουλος - Α. Πόλλις - Χ. Ρίχτερ - Ν. Σβορώνος - Κ. Τσουκαλάς - Α. Φατούρος - Χ. Φλάισερ - Γ. Χόνδρος]. Μετάφραση Μαργαρίτα Δρίτσα - Ἀμαλία Λυκιαρδοπούλου. Ἐκδοτική φροντίδα Μάνος Μοσχονάς, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1984, (8ο, 562 σ.).

Μαρία Ἡλιοῦ, *Ἐκπαιδευτική καί κοινωνική δυναμική*, Ἀθήνα, Πορεία, 1984 (8ο, 256 σ.).

Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Ἰδεολογικές χρήσεις τοῦ κοραϊσμοῦ στόν εἰκοστό αἰῶνα*, Ἀθήνα, ἀνάτ. ἀπό τόν τόμο *Διήμερο Κοραή*, 1984.

Thomas Hope (1769-1831), *Εἰκόνες ἀπό τήν Ἑλλάδα τοῦ 18ου αἰῶνα*. Κείμενα: Φανή-Μαρία Τσιγκάκου, Ἀθήνα, Μουσείο Μπενάκη - Βρετανικό Συμβούλιο - Ἐκδοτικός οἶκος «Μέλισσα», 1985 (4ο, 235 σ.).

Γιώργος Θεοτοκάς, *Σημαίες στόν ἥλιο*. Ὁ «Λεωνής» τοῦ 1940 μέ τό ημερολόγιο ἐργασίας τοῦ «Λεωνή» καί τά διηγήματα τῆς «Παιδικῆς ἡλικίας». Φιλολογική ἔκδοση μέ εἰκόνες φροντισμένη ἀπό τοῦς Γ.Π. Σαββίδη καί Μιχάλη Πιερή, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1984, (8ο, 280 σ.).

Diana Haas - Μιχάλης Πιερῆς, *Βιβλιογραφικός ὁδηγός στά 154 ποιήματα τοῦ Καθάφη*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1984 (8ο, ιστ' + 352 σ.).

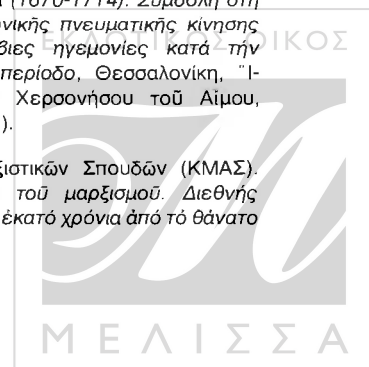
Intellectual elin Balkani in Romania (sec. XVII-XIX) [Studii Istorice Sud-Est Europeene, II] (μελέτες τῶν: A. Dutu, O. Cicanci, C. Papacostea-Danielopolu, El. Siurpiur, C. Vatasescu, E. Stanescu), Bucuresti 1984 (8ο, 208 σ.).

Istituto Italiano di Cultura in Atene, *Garibaldi e il filellenismo italiano nel XIX secolo - Ὁ Garibaldi καί ὁ ἰταλικός φιλελληνισμός τόν 19ο αἰῶνα*, Atene 1985 (8ο, 190 σ.) [ἀνακοινώσεις: Em. Morelli, Λ. Δρούλια, Μ.-Χρ. Χατζηγιάννου, Ἀντ. Λιάκος, Fr. Guida, Ν. Σβορώνος].

P. Canivet - Ν. Oikonomides, (*Jean Argyropoulos*) *La comedie de Katablattas. Invective byzantine du XVe siecle*, Ἀθήνα, ἀνάτ. ἀπό τό π. *Διπτυχα*, τ. Γ' (1982-1983).

Ἀθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Οἱ Ἕλληνες λόγιοι στή Βλαχία (1670-1714). Συμβολή στή μελέτη τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς κίνησης στίς παραδουνάβιες ηγεμονίες κατά τήν προφαναριώτικη περίοδο*, Θεσσαλονίκη, Ἰνδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἰμου, 1982 (8ο, 280 σ.).

Κέντρο Μαρξιστικῶν Σπουδῶν (ΚΜΑΣ). *Ἡ ἐπικαιρότητα τοῦ μαρξισμοῦ*. Διεθνῆς συνάντηση γιά τά ἑκατό χρόνια ἀπό τό θάνατο

Βιβλία που έλαβαν Τά Ίστορικά

του Κάρλ Μάρξ, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1984 (176 σ.).

Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν Ε.Ι.Ε., *Διήμερο Κοραῆ 29 καὶ 30 Ἀπριλίου 1983. Προσεγγίσεις στὴ γλωσσικὴ θεωρία, τὴ σκέψη καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ*, Ἀθήνα 1984 (80, 264 σ.).

Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν, Ε.Ι.Ε., *Τὰ Ἑλληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Εὐρετήρια. Γ' «Εἰδήσεις διὰ τὰ Ἀνατολικά Μέρη» 1811 – «Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος» 1812-1836 – «Φιλολογικὸς Τηλέγραφος» 1817-1821. Ἐπιμέλεια Ρωξάνη Ἀργυροπούλου – Ἄννα Ταμπάκη*, Ἀθήνα 1983 (80, μη' + 352 σ.).

Γιώργος Κεχαγιόγλου, *Νέα στοιχεία γιὰ ἑλληνικά ἔντυπα τοῦ 18. αἰῶνα: ἐνδείξεις τοῦ βενετικοῦ ἀρχεῖκου ὕλικου*, Θεσσαλονίκη, ἀνάτ. ἀπὸ τὴν Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τ. ΚΒ' (1983).

Ἰωάννα Κόλια, *Θεσσαλικά χειρόγραφα σὲ ξένες βιβλιοθήκες*, Ἀθήνα, ἀνάτ. ἀπὸ τὸ π. Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά, τ. Α', 1984.

Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, Τόμος ἔκτος, 1827-1833. Ἐκδοτικὴ ἐπιτροπὴ: Κ.Θ. Δημαράς, Ἄλκης Ἀγγέλου, Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, Ἐμμανουὴλ Ν. Φραγκίσκος. Ἀθήνα, Ὁμιλὸς Μελέτης Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, 1984 (80, η' + 436 σ.).

Α. Κοραῆς, *Ἀπαντα*, Τόμος Πρῶτος, *Βιογραφίες - Παιδεία καὶ Γλῶσσα - Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα, Μπίρης, 1969 (φωτομηχανικὴ ἐπανεκδόση: 1984) (80, 478 σ.).

Α. Κοραῆς, *Ἀπαντα*, Τόμος Δεύτερος, *Ὁ Κοραῆς καὶ τὸ 21 - Πατρίδα καὶ Ἐλευθερία - Πολιτικὴ καὶ Ἐπιστήμη*, Ἀθήνα, Μπίρης, 1970 (φωτομηχανικὴ ἐπανεκδόση: 1984) (80, 448 σ.).

Ἀπόστολος Κώστιου, *Δημήτρης Μητρόπουλος*, Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τράπεζας, 1984 (80, 338 σ.).

Κώστας Λάππας, *Τὰ Προσκυνητάρια τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρυτῶν*,

Ἀθήνα, ἀνάτ. ἀπὸ τὸ π. Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά, τ. Α' (1984).

Ἀντώνης Λιάκος, *Ἡ ἰταλικὴ ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα 1859-1862*, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1985 (80, 276 σ.).

Μιλτιάδης Λογοθέτης, *Οἱ δωδεκανήσιοι στὸν κοινοβουλευτικὸ βίον τῆς Ἑλλάδας (1821-1981)*, Ἀθήνα 1983 (80, 229 σ.).

Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Ἡ ποίηση τοῦ Γιώργου Σεφέρη. Μελέτες καὶ μαθήματα*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1984 (80, 156 σ.).

Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης - Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο. *Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων καὶ Ἀρχείων Γ'* 1981-1983. Πρόλογος Νίκου Σβορώνου, Ἀθήνα 1985 (80, 78 σ.).

Georges Mounin, *Κλειδιά γιὰ τὴ γλωσσολογία*. Μετάφραση Ἄννα Ἀναστασιάδη-Συμεωνίδη, Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, 1984 (80, 208 σ.).

Λίνος Γ. Μπενάκης, *Ἀνδρέας Δ. Μαυρομάτης (1822-1855), Καθηγητὴς τῆς Ὑψηλοτέρας Μαθηματικῆς τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας, δεινὸς φιλόλογος καὶ πνευματικὸς ἀγωνιστής*, Ἀθήνα, ἀνάτ. ἀπὸ τὸν τόμο *Μνήμη Ε.Π. Παπανούτσου* (Β', 1984).

Ὀδοιπορικὸ τοῦ 1843. Ἀθήνα - Ναύπλιο. Κείμενα καὶ λιθογραφίες τοῦ Th. du Moncel. Μετάφραση καὶ εἰσαγωγή: Εἰρήνη Λούβρου. Ἀρχαιολογικὴ ἐπιμέλεια Νικόλαος Φαράκλας, Ἀθήνα, Ὀλκος - Ἀριάδνη, 1984 (40, 204 σ.).

Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, *Ἰάσων Δενόρες: Κύπριος θεωρητικὸς τοῦ θεάτρου (c. 1510-1590)*, Ἀθήνα 1985 (80, 36 σ.).

Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Γαστούνη - Βοστίτσα: δύο ἀνταγωνιστικὰ πρότυπα ἀγροτικῆς ἀνάπτυξης. Στὴν προεπαναστατικὴ Πελοπόννησο*, Ἀθήνα, ἀνάτ. ἀπὸ τὸν *Ἀμῆτὸ σπὴ Μνήμη Φώτη Ἀποστολόπουλου*, 1984.

Πανεπιστήμιο Κρήτης. Φιλοσοφικὴ Σχολή, *Ὁ Μπόρχες στὴν Κρήτη*, Ἀθήνα, Στιγμὴ, 1985 (80, 72 σ.).

Βιβλία πού έλαβαν Τά Ιστορικά

Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος, *Εταιρεία Έλληνικής Ατμοπλοΐας (1857-1869). Υποθέσεις έρευνας και προβληματική*, Αθήνα, άνάτ. από τό π. *Μνήμων*, τ. Θ' (1983).

Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος, *Συμβολή στην ιστορία τής Έλληνικής Ατμοπλοΐας (1849-1857). Μέτοχοι καί κατανομή ιδρυτικῶν κεφαλαίων*, Αθήνα, άνάτ. από τό π. *Μνήμων*, (1984).

Χ. Γ. Πατρινέλης, *Κατανομή ελληνικῶν πληθυσμῶν σέ φύλα καί σέ ομάδες ηλικιῶν (τέλη 16ου - αρχές 19ου αιώνα)*, Θεσσαλονίκη, άνάτ. από τό π. *Έλληνικά*, τ. 34 (1982-83).

Στυλιανός Πελεκανίδης - Μανόλης Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Αθήνα, Μέλισσα [σειρά: *Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα. Ψηφιδωτά - Τοιχογραφίες. Γενική Έποπτεία: Μανόλης Χατζηδάκης*, Ακαδημαϊκός], 1984 (4ο, 119 σ.).

Αλέξης Πολίτης, *Η ανακάλυψη των ελληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν. Προϋποθέσεις, προσπάθειες καί ἡ δημιουργία τής πρώτης συλλογής*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984 (8ο, 424 σ.).

Π. Πρεβελάκης, *Άγγελος Σικελιανός. Τρία κεφάλαια βιογραφίας κ' ένας πρόλογος*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης, 1984 (8ο, 244 σ.).

Γ. Π. Σαββίδης, *Μικρά καθαφικά*, τ. Α', Αθήνα, Έρμής, 1985 (8ο, 392 σ.).

Γ. Π. Σαββίδης, *Ο Καθάφης του Σεφέρη*, τ. Α', Αθήνα, Έρμής, 1984 (12ο, ιβ' + 300 σ.).

Γρηγόρης Μ. Σηφάκης, *Προβλήματα μετάφρασης του Άριστοφάνη*, Αθήνα, Στιγμή, 1985 (8ο, 76 σ. + 4 πίν.).

Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Εύρετήριο Δημοτικού Αρχείου Ναυπλίου 1828-1899*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικῶν Έρευνῶν, 1984 (8ο, μ' + 150 σ.).

Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, *Ιστορικά σχόλια σέ επιγραφές, επιγράμματα, χαράγματα καί ένθυμῆοις τής Μονής Δούσικου. Συμβολή*

στην ιστορία τής Μονής, Αθήνα 1984 (8ο, 72 σ. + 32 σ. πίνακες).

Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, *Ο Νεομάρτυρας Μιχαήλ Μαυροειδής ὁ Ἀδριανουπολίτης (+ c. 1490, Ἀδριανούπολη). Ανέκδοτα αγιολογικά κείμενα του Μεγάλου Ρήτορα Μανουήλ Κορινθίου κ.ά.*, Αθήνα 1984 (8ο, 124 σ.).

Πηνελόπη Στάθη, *Τό ανέκδοτο ὁδοιπορικό του Χρύσανθου Νοταρά*, Αθήνα, άνάτ. από τό π. *Μεσαιωνικά καί Νέα Έλληνικά*, τ. Α' (1984).

Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917 καί οί αντίστοιχοι προσανατολισμοί του Γ. Σκληροῦ (μέ δύο ανέκδοτες επιστολές του)*, Αθήνα, άνάτ. από τόν *Άμνητό στη μνήμη Φώτη Ἀποστολόπουλου*, 1984.

Αριστοτέλης Κ. Σταυρόπουλος, *Ο Ἀδამάντιος Κοραΐς καί ἡ ἱατρική παιδεία τῶν Ἑλλήνων*, Αθήνα, άνάτ. από τά *Πρακτικά του Συνεδρίου «Κοραΐς καί Χίος»*, τόμος Β', 1985.

Αριστοτέλης Κ. Σταυρόπουλος, *Ο θάνατος του Ἀλή πασά*, Αθήνα, άνάτ. από τό π. *Σκουφάς* (Άρτας), τχ. 64-65 καί 66-67, 1984.

Αριστοτέλης Κ. Σταυρόπουλος, *Μικροσκοπία στον ελληνικό χώρο την εποχή τής τουρκοκρατίας (στό τέλος του 18ου καί αρχές του 19ου αιώνα)*, Αθήνα, άνάτ. από τό π. *Materia medica Greca*, Άπρ. 1984.

Αριστοτέλης Κ. Σταυρόπουλος, *Σημειώματα γιά την ιστορία τής ἱατρικής*, Αθήνα 1984 (8ο, 60 σ.).

Aristotelis C. Stavropoulos, *La nosologie dans l' espace hellénique du 17e au 19e siècle et ses incidences démographiques et économiques. Traduction par Eliane Paywels* [Άνακοίνωση στό Συμπόσιο «Μεσογειακές οικονομίες», Αθήνα, Σεπτ. 1983], Αθήνα 1984 (8ο, 45 σ.).

Έμμαν. Μαθ. Τσιριμονάκης, *Η Έθνική Αντίσταση 1941-1944 στό νομό Ρεθύμνης. Συμβολή στην ιστορία τής Έθνικής Αντίστασης*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο τής «Έστίας», 1985 (8ο, 350 σ.).

Βιβλία που έλαβαν Τά Ιστορικά

*Υπουργείο Χωροταξίας και Περιβάλλοντος. Διεύθυνση Παραδοσιακών Οικισμών, Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1828 - 1900, στα πλαίσια του Διεθνούς Συμποσίου «Νεοελληνική Πόλη», Αθήνα 1984 (8ο, 31 σ.).

Mario Vitti, Οδυσσεύς Ελύτης. Κριτική μελέτη, Αθήνα, Έρμης, 1984 (8ο, 358 σ.).

Δημήτρης Φιλίππιδης, Νεοελληνική Αρχιτεκτονική. Αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη (1830-1890) σάν αντανάκλαση των ιδεολογικών επιλογών της νεοελληνικής κουλτούρας, Αθήνα, Μέλισσα, 1984 (4ο, 468 σ.).

Χ. Φλάισερ - Σ. Μπόουμαν, Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση. Βιβλιογραφικός Όδηγός, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984 (8ο, 208 σ.).

Φοίβος Ι. Πιομπίνος, Έλληνες αγιογράφοι μέχρι το 1821. Δεύτερη έκδοση αναθεωρημένη και συμπληρωμένη, Αθήνα, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, 1984 (8ο, 556 σ.).

Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, Σημειώσεις για το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα. Η «νηπιακή» και η «παιδική» του ηλικία (1879-1918). Η περίπτωση του Βόλου, Βόλος, έκδ. Εργατοϋπαλλήλικό Κέντρο, 1984 (8ο, 112 σ.).

Περιοδικά

Βιβλιοφιλικά νέα (παράρτημα της επιθεώρησης Βιβλιοφιλία), τεύχος 6, Αθήνα 1985 (8ο, 40 σ.).

Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, τ. 22 (1977-1984), Αθήνα 1985 (8ο, 456 σ.).

Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Τόμος Δωδέκατος, Ιωάννινα 1983 (480 σ. + 52 πίν.).

Ναυπακτικά. Περιοδική έκδοση της Εταιρείας Ναυπακτικών Μελετών. Τόμος Πρώτος, Αθήνα 1983 (8ο, 352 σ.).

Παρουσία. Επιστημονικό περιοδικό του Συλλόγου Ε.Δ.Π. Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, τ. Β', Αθήνα 1984 (8ο, 392 σ.).

Πέταλον. Συλλογή ιστορικού υλικού περί της νήσου Άνδρου. Τεύχος τρίτον, Άνδρος 1982 (8ο, 254 σ.).

Πέταλον. Συλλογή ιστορικού υλικού περί της νήσου Άνδρου. Τεύχος τέταρτον (Καιρικά Σύμμεικτα επί τη διακοσαστηρίδι της γεννήσεως του Θεοφίλου Καίρη 1784-1984), Άνδρος 1984 (8ο, 240 σ.).

Πνευματικό Δελτίο. Έκδοση της «Ένω-

σης Πνευματικών Δημιουργών Χανίων», έτος Γ', άρ. 5, Χανιά, Μάρτης 1984· άρ. 6, Σεπτέμβρης 1984· άρ. 7, Ιανουάριος 1985.

Quaderni storici, nuova serie 58, άρ. 1, Απρίλιος 1985, 336 σ.

Τετράδια Εργασίας, έκδ. Κέντρου Νεοελληνικών Έρευνών του Ε.Ι.Ε., άρ. 7, Αθήνα 1983 (: Κ.Κ. Σπηλιωτάκης, Αρχείο Μιχαήλ Ιατρού 1802-1893 Γ. Σμπιλίρης, Αρχείο Δημητρίου Καλλέργη 1824-1867) (8ο, 192 σ. + 4 πίνακες).

Τετράδια Εργασίας, έκδ. Κέντρου Νεοελληνικών Έρευνών του Ε.Ι.Ε., άρ. 7: Σεμιναριακά μαθήματα, Αθήνα 1984 (: Β. Παναγιωτόπουλος, Προβλήματα Δημογραφίας και Γεωγραφίας του ελληνικού χώρου Κ.Θ. Δημαράς, Ελληνική νεολογία Γ. Τριανταφυλλίδου-Baladie. Έρευνα από τις απογραφές περιουσιών μετά θάνατον Π. Μουλλάς, Οι μεταμορφώσεις του άφηγητή Σπ. Άσδραχάς, Στή φεουδαλική Κέρκυρα: ή ιδιοποίηση του αγροτικού πλεονάσματος Σπ. Ι. Άσδραχάς, Η οικονομία και οι νοοτροπίες: ή μαρτυρία του «Χρονικού των Σερρών», του Νεκτάριου Τέρπου και του Άργύρη Φιλίππιδη Γιάννης Τσιώμης, Ο Αρχιτέκτονας. Η ιστορία. Η διασταύρωση ιδεών και πρακτικής σε διάφορους τομείς).

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ HISTORICA

Parait trois fois par an

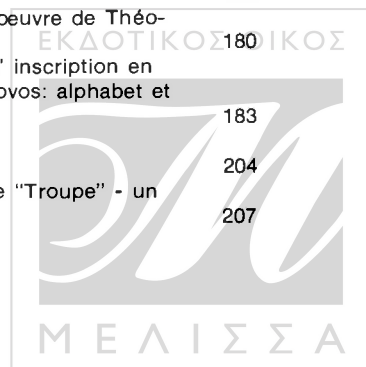
DIRECTION

SPYROS ASDRACHAS - PHILIPPE ILIOU - VASSILIS PANAYOTOPOULOS

ÉDITIONS «MELISSA». DIRECTEUR GIORGOS RAYAS

Sommaire

<i>Philippe Iliou</i>	Indulgences (II)	3
<i>Paraskevas Konortas</i>	La crise ottomane de la fin du XVI ^e siècle et le Patriarcat Écumenique	45
<i>Catherine Asdracha</i> - <i>Spyros Asdrachas</i>	Corfou feodal: des parèques au vassalli angararii	77
<i>Nicos Karapidakis</i>	La noblesse de Corfu au debut du XVII ^e siècle	95
<i>Const. Papathanassopoulos</i>	Navigation à vapeur et le commerce de Syra (1833 - 1853)	125
<i>Petros Pizanias</i>	La production agricole au XIX ^e siècle en Grece :rapports et revenus	149
<i>Jean Tsiomis</i>	Histoire, projet social et modernité dans la reflexion des urbanistes des années 1930	169
<i>Kitsos A. Makris</i>	Coray et Rigas dans une œuvre de Théo-philos	180
<i>Miltos Garidis</i>	Le metropolite Païsios et l' inscription en langue valaque de Klinovos: alphabet et problème national	183
APPROCHES		
<i>Alexis Politis</i>	La chanson et le groupe	204
<i>Maria Palla</i>	La mémoire collective: une "Troupe" - un foyer d' histoire	207

PROGRAMMES DE RECHERCHE

<i>G. N. Mitrofanis</i>	La construction d' un systeme d' information pour l' enquete "Prix, et salaires en Grece, 1832 - 1912".	216

CHRONIQUE

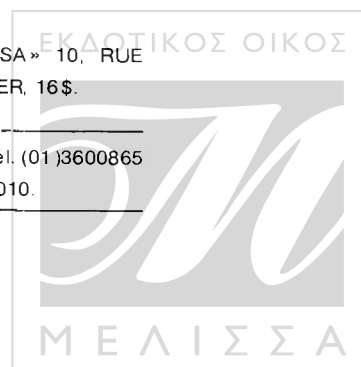
<i>Christina Agriantoni-</i> <i>Maria-Christina Chatzioannou</i>	Le Colloque pour la ville neohellénique (Sept. 1984): denominateurs communs et particularites	223
<i>Spyros Asdrachas</i>	La notion d' âge dans la dimension historique	230
<i>Costas Crimbas</i>	Histoire du concept d' espece dans les sciences de la vie	232

COMPTES RENDUS

<i>Vassilis Panayotopoulos</i>	Langue et geographie historique	234
<i>Georges Margaritis</i>	De la resistance a la guerre civile	237
	Livres reçus	243

CORRESPONDANCE - ABONNEMENTS: *HISTORICA*, EDITIONS «MELISSA» 10, RUE NAVARINOU, 10680 ATHENES - ABONNEMENT ANNUEL POUR L' ETRANGER, 16\$.

Diffusion: ATHENES, Librairie «Melissa» 10, rue Navarinou, 10680 Athenes, Tél. (01) 3600865
THESSALONIKI, Librairie P. Rayas, 41, rue Tsimiski, tél. (031) 229010.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

τό πιά έγκυρο, τό πιά ολοκληρωμένο συλλογικό έργο
στόν τομέα τής Βυζαντινής Ιστορίας

29 καθηγητές πανεπιστημίου και ειδικοί βυζαντινολόγοι, από ιδρύματα και ίνστι-
τούτα όλου σχεδόν του κόσμου, συνθέ-
τουν μία πλήρη και αντικειμενική εικό-
να τής ζωής στά Βυζάντιο, σ' όλες τής
τίς έκδηλώσεις.

Γιά πρώτη φορά εξετάζονται σέ βάθος
και μέ τέτοια έκταση, οί έπιστήμες, οί
τέχνες και γενικά ή πολιτική και κοινω-
νική ζωή. Καί γιά πρώτη επίσης φορά ή
θέση τής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας εξέ-
τάζεται σέ άμεση σχέση μέ τόν περίγυ-
ρό τής τόσο στήν Ευρώπη όσο και στήν
Ασία.

- 2 τόμοι, 1300 σελίδες κειμένου, 29x21
  - 15 πολύχρωμοι, ειδικά σχεδιασμένοι χάρ
  - 70 σελίδες μέ εικόνες αντιπροσωπευτι-
κών διαφόρων περιόδων
  - κατάλογοι ήγεμόνων τής εποχής
  - εκκλησιαστικοί κατάλογοι
  - γενεαλογικοί πίνακες
  - έκτεταμένη γενική και κατά κεφάλαιο
βιβλιογραφία
  - πρωτότυπα, ειδικά συνταγμένα, πολυ-
λιδα εύρετήρια ονομάτων και πραγμάτ
- Μετάφραση: Ντούνη Σαούλ, Βυζαντινολό-
γος. Πρόλογος: Ι. Καραγιαννόπουλος, καθηγη-
της Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
- Τιμή και τών δύο τόμων δρχ. 5.00

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΟΜΗ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ

εισαγωγή-έπιλογή κειμένων Σπύρου Ι. 'Ασδραχά

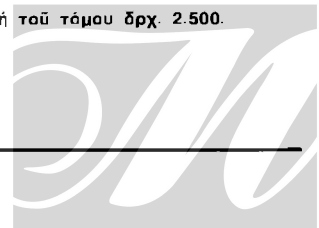
20 μελέτες γραμμένες από ίσο αριθμό ει-
δικών τής μεσογειακής, όθωμανικής και
βαλκανικής ιστορίας προερχόμενους από
πολλές χώρες. Ιστορικοί, έθνολόγοι, οίκο-
νομολόγοι, πολεοδόμοι, εκπρόσωποι άλλων
κοινωνικών έπιστημών, στηριγμένοι στίς
ιστορικές μαρτυρίες, μελετούν αντίστοιχα
προβλήματα τής οικονομικής δομής τών
βαλκανικών χωρών στήν εποχή αυτή.

Ύστερα από καθυστερήσεις και άνακοπές
αρχίζει και σέ μās νά καλλιεργείται ή οίκο-
νομική ιστορία τής χώρας και τών άλλων
βαλκανικών χωρών, και νά άποκαλύπτονται
έτσι οί βασικοί παράγοντες πού καθορίζουν
τή γενική μας ιστορία.

- 1 τόμος, 750 σελίδες κειμένου, 29 X 21
- 80 σελίδες μέ εικόνες και γκραβούρε
τής εποχής
- πρωτότυπα συνταγμένοι ειδικοί χάρτες
- διαγράμματα κατατοπιστικά
- πίνακες συγκριτικοί νιά τά διάφορα στοι
- ντοκουμέντα ιστορικά από τά άρχεία
όθωμανικής διοίκησης, τών προξενείων
- έκτεταμένη βιβλιογραφία και σημειώ
- ελληνικά και ξενόγλωσσα εύρετήρια

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

Τιμή του τόμου δρχ. 2.500.

ΜΕΛΙΣΣΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
που συμβάλλουν
στην πολιτιστική
ανάπτυξη
του τόπου μας

**ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ**

**Quaderni
storici**

nuova serie **58**

L'America arriva in Italia

Warburg e i percorsi di una biblioteca

* Levatrici a Venezia * Il consumo di devozioni
* Il massacro dei gatti * Terra e telai

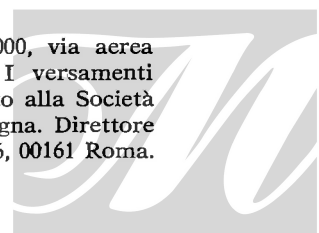
Quadrimestrale

n. 1, aprile 1985

* *Direzione e redazione:* EDOARDO GRENDI, via J. Ruffini 9/6,
16128 Genova.

* *Abbonamento annuo* L. 40.000, estero L. 55.000, via aerea
L. 75.000. *Prezzo del singolo fascicolo* L. 15.000. I versamenti
vanno effettuati sul c/c postale n. 15932403, intestato alla Società
editrice il Mulino, Via Santo Stefano 6, 40125 Bologna. *Direttore*
responsabile ALBERTO CARACCILO, Via Antonio Musa 6, 00161 Roma.

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

ΜΕΛΙΣΣΑ

CENTRE DE RECHERCHES NÉOHELLÉNIQUES
FONDATION NATIONALE DE LA RECHERCHE SCIENTIFIQUE

ACTES

DU IIe COLLOQUE INTERNATIONAL D'HISTOIRE

(Athènes, 18-25 septembre 1983)

ÉCONOMIES MÉDITERRANÉENNES
ÉQUILIBRES ET INTERCOMMUNICATIONS

XIIIe - XIXe siècles

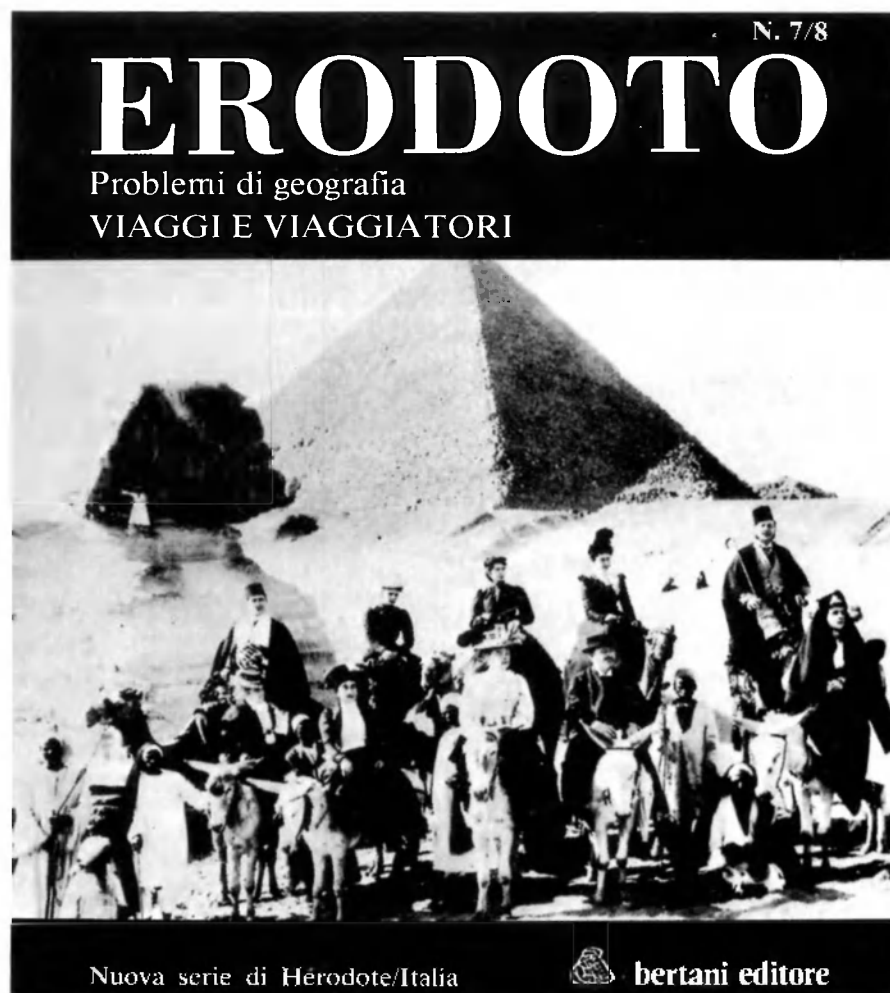
TOME I

ATHÈNES 1985

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

ΜΕΛΙΣΣΑ

Coordinatori di redazione: Giorgio Botta, Michele Dean, Eduardo Grottanelli. presso: Michele Dean, Piazza G. Piola 12, 20131 Milano.

Redazione tecnica e amministrativa: Bertani Editore Nuova Editrice S.r.l., Via Garibaldi 18 - Verona - Tel. 045/32686. Responsabili: Giorgio Bertani, Cristina Turnu.

Abbonamento a tre numeri L. 30.000; a sei numeri L. 55.000

ΑΜΗΤΟΣ

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ
ΦΩΤΗ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

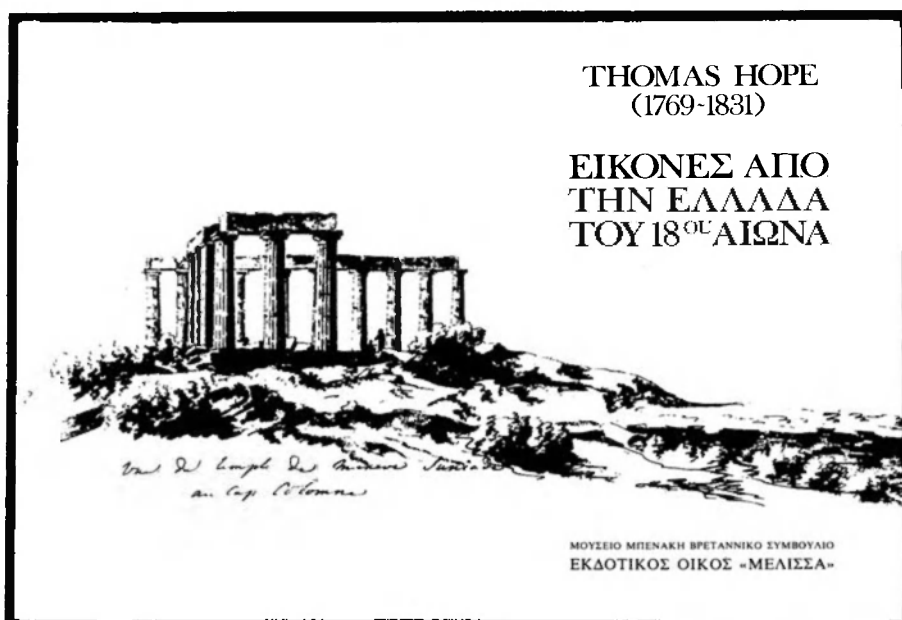
ΚΕΝΤΡΟ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΘΗΝΑ
1984

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ

ΜΕΛΙΣΣΑ

THOMAS HOPE (ΤΟΜΑΣ ΧΟΟΥΠ)

ΕΙΚΟΝΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ

Τό ΛΕΥΚΩΜΑ αυτό, με τη θεαματική ποικιλία, την ποιότητα και την αυθεντικότητα των παραστάσεων, αποτελεί ένα πολύτιμο οπτικό ΝΤΟΚΟΥΜΕΝΤΟ για την προεπαναστατική Ελλάδα. Είναι ένας θησαυρός για τη χώρα μας, μία ουσιαστική προσφορά από αυθεντικά δείγματα του τοπίου, της αρχιτεκτονικής και της φορεσιάς πριν το 1800. Αποτελείται από 236 σελίδες μεγάλου σχήματος (25 x 35 εκ.), που περιλαμβάνουν 103 πίνακες και κείμενα της Φ.-Μ. Τσιγκάκου.

Τιμή τόμου ελληνικού δρχ. 3.000, αγγλικού δρχ. 3.500.

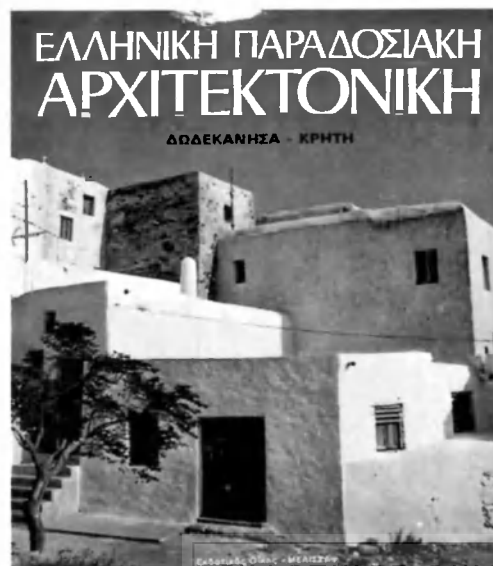
Κυκλοφορεί η ΚΑΣΤΟΡΙΑ στη σειρά ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΤΕΧΝΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. Αποτελείται από 130 σελίδες με πλούσια εικονογράφηση από τις τοιχογραφίες εκκλησιών της Καστοριάς.

Κυκλοφορεί ο Β' τόμος του έργου ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΑΪΚΗ ΦΟΡΕΣΙΑ της ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΗΛΗ, με 464 σελίδες πλούσια εικονογράφηση. Ο τόμος αυτός περιλαμβάνει τις «φορεσιές με τό καθάδι»

Κυκλοφορεί η ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ του αρχιτέκτονα ΔΗΜΗΤΡΗ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗ με 500 περίπου σελίδες πλούσια εικονογράφηση (650 σχέδια, ασπρόμαυρες & έγχρωμες εικόνες).

Κυκλοφορεί ο Γ' τόμος του έργου ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ που είναι αφιερωμένος στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική της Δωδεκανήσου (Ρόδος, Πάτμος, Λέρος, Κάλυμνος, Άστυπάλαια) και της Κρήτης.

Κεντρική διάθεση: ΑΘΗΝΑ Βιβλιοπωλείο «Μέλισσα», Ναυαρίνου 10, τ.κ. 10680, τηλ. (01) 3600865
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ Βιβλιοπωλείο Π. Ραγιάς, Τσιμισκή 41, τηλ. (031) 229010

ΜΕΛΙΣΣΑ

